Христо Йонков
Николай Ковачев
Йончо Панов

СЕВЛИЕВО

и Севлиевският край през Възраждането

СЕВЛИЕВО

Д. П. И.

БИБЛИОТЕКА
•РОДЕН КРАЙ•

ХРИСТО М. ЙОНКОВ
НИКОЛАЙ П. КОВАЧЕВ
ЙОНЧО К. ПАНОВ

СЕВЛИЕВО
и Севлиевският край през Възраждането

ИЗДАТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ
СОФИЯ, 1986

ПРЕДГОВОР

Българското възраждане (XVIII – XIX в.) е една от най-светлите и вълнуващи епохи в историята на българския народ. Тя е преломно историческо време, когато един от векове потискан и угнетяван храбър народ се надига и изправя снага, за да възвести на света, че е годен за независим държавен живот.

Авторите на тази книга остават верни на схващанията си, че регионалната история е необходима и важна част от националната история, а също така и на стремежа си да осветлят от различни страни славното минало на Севлиево и Севлиевския край, което започнаха с излезлите през 1967 и 1970 г. томове на поредицата под горното заглавие. Те са убедени, че някои от историческите събития в Севлиевско далеч надхвърлят местното значение и представляват интерес за българския читател. Това наистина е така, защото този край даде галерия безпримерни родолюбци като Хаджи Стоян Николов, пръв севлиевски възрожденец, построил със собствени средства преди 140 години внушителна училищна сграда, наел като пръв новобългарски учител Петко Рачов Славейков и открил в 1846 г. първото в района модерно българско училище; като възрожденския учител и духовник-революционер Марин Софрониев, другар на Левски; като Хаджи Ангел Иванов — пионер на българската църковна музика, автор на крупен многотомен труд от песни, някои от които негово лично творчество и защото този край даде борци за свободата като Стефан Пешев, председател на Севлиевския революционен комитет в 1876 г., като Йонко Карагьозов, Иван Преснаков, дядо Филю Радев, водач на кръвенишките въстаници, неговия син Христо Филев, свещеник Георги

Христов Дългодреев (Дабито), Велчо Ночев, Павли Венков, Никола Добрев, свещеник Радион Попмихов и още много други родолюбци-революционери, обесени, убити в сраженията или гнили в мрачните и влажни тъмници на заточение.

Ние, авторите, посвещаваме този труд на 110-годишнината от Априлското въстание в Севлиевския край. Пристъпихме към трудната и отговорна работа по написването на това историческо изследване, като не подценихме трудовете и заслугите на авторите, писали преди нас върху историята на Севлиевския край, които макар и да са допуснали някои грешки от фактологически и методологически характер, са събрали и обнародвали ценен исторически материал и проучвания, които в повечето случаи са изключително полезен градивен материал за настоящето изследване. Като съвременници на събитията, или пък живели в години близки до тях те са имали предимство при събирането на материали.

Неведнъж при написването на труда ние се сблъсквахме с трудности поради липсата на задоволителна в количествено и качествено отношение документална информация, неблагоприятно обстоятелство, което е общовалидно при изучаването и написването на историята на цялата българска възрожденска епоха. И все пак се надяваме, че успяхме да издирим и използуваме някои неизвестни или малко използувани досега документи от нашите архиви, както и някои по-нови изследвания от общ характер.

В „Севлиево и Севлиевският край през Възраждането" е разгледана икономиката, просветата и културата, както и обществено-политическият живот. В него е показана закономерната връзка, взаимната зависимост и обусловеност на явленията и събитията, представени в хронологически ред. Отделено е значително място на най-яркото събитие в Българското възраждане — Априлското въстание през 1876 г. — най-висока точка в развитието на българското националноосвободително движение, връх на българската национална революция.

Трябва да подчертаем със задоволство, че както при издаването на I и II том на поредицата „Севлиево и

Севлиевският край", така и сега севлиевската общественост в лицето на ГК на БКП, ГНС и други организации, институции и лица, проявиха разбиране и подкрепа при реализирането на тази книга за богатото минало на родния Севлиевски край. Използваме случая да изкажем публично своята сърдечна благодарност на всички, които са ни помогнали в изпълнението на отговорната задача.

АВТОРИТЕ

ПЪРВА ГЛАВА

I. ИКОНОМИЧЕСКО, ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА СЕВЛИЕВСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Град Севлиево и Севлиевско е следвало в най-общи линии пътищата, по които са се развивали и другите райони на България през епохата на Възраждането. Подчинявало се е на общите исторически закономерности, действували на територията на цялата българска земя от XVIII до края на 70-те години на XIX в. — до освобождението на България. Разбира се, този неголям район от нашата страна е имал свои особености, които са се определяли от неговото географско, административно и демографско положение. Дължали са се на неговата историческа участ, фактори, които са забавяли или ускорявали някои процеси и явления във всички области на живота на тогавашния българин.

Българската историческа наука е доказала, че епохата на Българското възраждане е преломна епоха в историята на нашия народ и промените, които започват ускорително от XVIII в. в най-общи линии се заключават както в разлагането на турската феодално-ленна система и зараждането в нейните рамки на буржоазно-капиталистически отношения, така и във формирането на българската нация с нейните неизчерпаеми творчески сили за историческо развитие и непреодолим стремеж към свобода. Тези дълбоки промени в стопанския и обществения живот на народа ни именно довели до подготовката и избухването на българската национална революция.

Писаното досега по икономическото развитие на Севлиево и Севлиевско през Възраждането е пръснато в различни статии и изследвания, при това то е недостатъчно и незадоволително. Причината за това, от една страна, е, че малцина историци са го удостоили с внимание, и, от друга, че документалните източници са съвсем оскъдни, едно неблагоприятно обстоятелство, констатирано неведнъж и не само за Севлиевския край, но и за цяла България. Първите севлиевски историци съвсем бегло докосват икономическите въпроси. В съчиненията на Никифор Ганев[1], Васил Беязов[2], Хараламби Вълчанов[3], и др.[4] почти не намираме сведения за икономическото развитие и положение на града и селата през Възраждането. Изключение в това отношение прави статията на Виржиния Паскалева[5], която е едно сравнително ново изследване, направено от специалист, но и тя далеч не изчерпва в задоволителна степен проблема поради липса на достатъчно документален и изворов материал. Малкото написано досега по икономическите въпроси е едностранчиво. Проучвания са направени само за занаятите и търговията, като почти не се засягат измененията в селското стопанство, довели до дълбоки социални и политически промени. Като правим тези критични преценки, за съжаление и ние не можем да дадем удовлетворителна картина на действителния ръст на производителните сили и промяната на производствените отношения по време на Възраждането в Севлиево и Севлиевския край, поради липсата на достатъчно източници. Много малко документи, тефтери, кондики, сметки, записи, разписки и пр. са се запазили от онова време. Ползувахме се от онова, което открихме в архивите и историческата литература. Въз основа на тези извори ние правим опит да обрисуваме най-общо структурата на икономиката и на обществото през тази епоха.

Преди да изложим фактите, нужно е да очертаем териториалните граници на проучвания от нас район.

За административните промени в Севлиево и неговата околност от възникването на селището до освобождението на България от турско иго, специално проучване досега не е правено.

Важно е да се направи исторически преглед на появата и поселищно-административния статут на Севлиево. На този интересен проблем са посветени реди-

ца публикации, но все още няма окончателно решение. Най-приемлива в научно отношение е тезата на Николай Ковачев. Според него Севлиево, със стари названия Серви и Селви, се явява пряк наследник на старото чисто българско средновековно селище Хотел или Хотелец (Хотелци), което вероятно се е намирало или на мястото на днешния град, или някъде в близката му околност. Ковачев открива името Хотел върху част от средновековния каменен „Батошевски надпис" от XIII в. (сега в Националния археологически музей в София), свидетелстващ за построяването на църквата „Успение на св. Богородица" в Батошевския манастир (намиращ се на 18 км южно от гр. Севлиево).В надписа е посочен майсторът „Гено от Хотел"[6]. Тезата на Ковачев, че древният предшественик на Севлиево е средновековният Хотел (Хотелец) вече до голяма степен намира потвърждение и от откритията, направени от археолога Симеон Симеонов от историческия музей в града, ръководител на разкопките в местността Джевизли бунтар на Крушевския баир, северозападно от Севлиево, започнати през 1979 година.

Според него разкопаното средновековно селище от IX—X век, възникнало върху по-старо антично селище от IV—V век с открити отделни каменни жилищни сгради (къщи), занаятчийски работилници и улички, при застрояването на което се забелязва известна планововост, а също и трите църкви, гробищата и близката каменна крепост, са факти, които позволяват да се приеме, че той се е натъкнал на древния Хотел[7].

Ковачев приема, че откритото и разкопано селище на Крушевския баир е именно Хотел[8]. Той доуточнява тезата си като смята, че известно време Хотел и Серви (Селви), т. е. Севлиево, съществуват заедно до XVI в., когато старото селище е престанало да съществува и Севлиево иззема неговите търговско-административни и религиозно-просветни функции[9].

Името Хотел или Хотелец не се заличило след падането на българската държава под турска власт през XIV в. То просъществувало в турските официални документи до края на XIX в., до освобождението на България в турската езикова форма „Хоталич".[10]

В турските данъчни документи от XV в. наред със

съществуващите и несъществуващи досега селища, е споменато и „Село Хоталич с приход от живущи извън селото 435 акчета*“[11].

В един регистър от 1618 г. за данъка джизие, налаган в Търновски вилает, се споменава, че „Селви“, т. е. Севлиево, е в казата Хоталич[12].

В друг регистър за този данък, налаган върху „неверниците“, т. е. върху българското християнско население от вилаета Търново през 1643—1644 г. се споменава казата „Хоталич с друго име Серви“, т. е. Севлиево[13].

През 1662 г. пътешественикът Евлия Челеби пише за „казата Севлиево“, към която принадлежало село „Русдере“ (днес Горна Росица, Габровски окръг). Следователно Севлиево още от средата на XVII в., а може би и от началото на този век е било каза, т. е. околия[14].

Според една преписка върху служебник от Хилендарския манастир в Света гора на Атон от 1624 г., се споменава, че Севлиево е кадилък, към който принадлежало с. Ново село (по-късно Троянска околия, днес център на гр. Априлци, Ловешки окръг)[15].

В заключение трябва да отбележим, че Севлиево още преди векове е било административно средище, нахия или каза от Никополския или Търновския санджак, във Видински вилает, въпреки че административното делене на Турция много често се е променяло.

След административната реформа от 1864 г. и образуването на Дунавския вилает, представляващ голяма област в Северна България със седалище Русе (Русчук), влизало Севлиево и Севлиевско. Преди реформата, с назначаването на нов паша, обикновено се променяли границите на санджаци, кази и нахии. Около Освобождението Севлиевската каза е била към 1334 квадратни версти*[16]

Първото официално преброяване в Турция било направено през 1865 г., но данните от него според редица съвременници на епохата и според сегашни изследователи не бива да се смятат за напълно точни и достоверни. Сравнително по-верни са сведенията от следващите преброявания, например от 1870 г. и 1873

* Акче — дребна турска сребърна монета.
* Една верста е равна на 1070 м.

г., но те не се отнасят до целия Дунавски вилает[17]. Изобщо турската статистика бележи своето начало и първите си стъпки през 70-те години на XIX в. и нейните данни не са така безспорни, както би трябвало да се очаква. Често те са неточни и тенденциозни, особено когато се отнасят до българското население. Статистически данни срещаме във в. „Дунав", печатан и издаван в Русе на турски и български езици, излизал между 1865 и 1877 година. Сравнително верни са интересните сведения, които намираме в руския статистически сборник „Материалы для изучения Болгарии", издадени от руския генерален щаб през 1877 г., в помощ на руската армия и на създаващата се в хода на Освободителната руско-турска война 1877—1878 г. млада българска администрация. В този сборник е обнародвано и изследването на руския генерален консул А. Н. Мошнин в Русе. Според него Дунавският вилает през 1864 г. е имал следните граници: на запад — Сърбия с граница р. Тимок, на изток — Черно море, на север — р. Дунав, на юг — Стара планина. Към вилаета е влизал Нишкият санджак с Призрен и Нови пазар[18].

През 1875 г. Търновският санджак се е състоял от 11 кази: 1. Търновска, 2. Ловечка, 3. Севлиевска, 4. Османпазарска (днес гр. Омуртаг), 5. Габровска, 6. Горнооряховска, 7. Еленска, 8. Дряновска, 9. Тревненска, 10. Котелска, 11. Бебровска[19].

Населението в санджака по това време е било около половин милион души[20].

Според Феликс Каниц в казата Селви влизали около 50 селища и махали: Селви (Севлиево), Адъмово (Янтра), Аканджиларе (Петко Славейково) — 60 турски къщи, Колиби Армени — 70 български къщи, Балван — 80 български къщи, Бара (изселено, понастоящем мястото му е залято от язовир „Ал. Стамболийски"), Батошево, Бяла ряка, Берневo — 60 турски къщи, Бранево (махала от днешното село Велчево), Власт — 40 български къщи, Врабево, Гедилер (днес Бреговица) — 30 турски къщи, Хирево — 60 турски къщи, Гостилица, Градище — 110 български къщи, Градница, Гъбене, Дебел дял — 110 български къщи, Дебелец (навярно сегашното Дебелцово, Габровски окръг) — 90 български къщи, Дебнево, Дамяново, Дерелий (Гор-

на Росица), Добромирка, Дуганджий (Търхово), Душево, Зла река — 170 български къщи, Каябаш (Здравковец), Кормянско, Кръвеник — 30 български къщи, Крушево, Ловнидол, Малкочево (Буря), Млечево, махала Музга — 130 български къщи, Ново село — 112 български къщи, Острец — 170 български къщи, Ряховците — 200 турски къщи, Сърбеглий (Яворец) — 48 турски къщи, Сръбе (Малък вършец) — 70 български къщи и 20 турски къщи, Скандалото, Сопот (изселено, намирало се около с. Сухиндол), махала Сръбска — 170 български къщи, махала Табашка — 15 български къщи, махала Троенците — 10 български къщи, Чадърлий (Сенник), Чурат (неизвестно) — 150 български къщи, махала Шаварна — 10 български къщи, Ялар (неизвестно)[21]. Изобщо в Севлиевска каза са влизали почти всички селища, които в близкото минало са принадлежали към бившата Севлиевска околия.

Според Мошнин Севлиево е наброявало около 6000 жители, половината турци, а общо казата 43 995 души немюсюлмани и 2940 мюсюлмани, или общо население на казата — 46 935 души в 33 селища[22]. Очевидно той е ползувал официалната турска статистика. Навярно е извадил сведенията от така наречените нофузи, т. е. „нофуз дефтери" — турски регистрационни преброителни списъци, отнасящи се за мъжкото население. Следователно населението на Севлиевската каза е било: християни — 87 990, мюсюлмани — 5880 или общо — 99 870 души.

През 70-те години на XIX в. Севлиево е наброявало около 10—11 000 жители християни и мюсюлмани.

* * *

След покоряването на средновековна България, турците установили своята власт и наложили военно-ленна система. Като смазали със сила съпротивата на българите в столицата Търново и областта около него, завоевателите нанесли непоправим удар и унищожили както материалната, така и духовната култура на народа, като избили хиляди невинни хора. За да запазят завоюваното и да го задържат за дълго, турците колонизирали бившата българска столица Търново и

нейната околност. Настаняването на турците в България предизвикало големи размествания на българското население и значителни демографски промени. Такава била съдбата и на Севлиевския край, намиращ се в непосредствена близост до Търново и Търновската област.

Както е известно, Османската империя се управлявала по обичайното религиозно, така наречено шериатско законодателство. Според шериата султанът е бил заместник на пророка (Мохамед) и следователно — върховен разпоредител на цялата земя в държавата. Така че цялата земя в Турската империя по право се е смятала собственост на султана, т. е. на държавното съкровище. Тя се наричала „мирие“. Върху нея било изградено османското феодално владение.

Една част от земята, която влизала в чертите на дадено селище и вън от него във вид на дворове, дворни места, градини, даями, била лично притежание и е могла да се продава и купува, а също така и да се унаследява. Тя се наричала земя „мюлк“.

Втора форма на владеене на земята е била „вакъфската земя“, т. е. земята, която се давала от върховната власт със специален документ (берат), за вечни времена за богоугодни и благотворителни цели. Основната част от поземления фонд е била раздавана единствено по волята на султана на негови приближени от двореца, на заслужили военачалници — конници, отличили се във войните на империята. Те се наричали спахии и получавали от султана земя за пожизнено владеене, заедно с населението, под формата на феодално владение — лен, или както го наричали в Турция — спахилък. Спахиите получавали леновете срещу точно определени задължения към султана.

Въпреки своеобразните си черти, турският военен феодализъм не се различавал по своята експлоататорска същност нито от западноевропейския, византийския и българския. При турския феодализъм имало строг централизъм и отсъствие на имунитет у ленните владетели в отличие от западноевропейските. При него държавата в лицето на султана, както вече споменахме, се смятала собственик на цялата мирийска земя и тя била централно подчинена на държавния

фиск*. Следователно феодалните владетели получавали феодалната рента, като заставяли подчиненото население да обработва леновете. Основната част от рентата обаче отивала в ръцете на централната власт по реда на фиска — данъците.

Според годишния си доход спахилъците се разделяли на 3 категории:

1. Тимари, които давали годишен доход до 20 000 акчета.

2. Знамети, които давали годишен доход от 20 000 до 100 000 акчета.

3. Хасове, които давали над 100 000 акчета.

Чрез ленните владетели земята била давана на селяните за обработване. И едните, и другите според шериата не я владеели, а били нейни наематели. По въпросите за турската поземлена собственост и поземлени отношения през епохата на турското робство съществува огромна научна литература[23]. По-късно селяните получавали земята, която обработвали с документ от спахията — „тапия“, срещу която се задължавали да я работят и да изплащат феодалната рента във всичките ѝ форми на държавата и на спахията.

През последните години бяха открити доста документи от официалните турски държавни архиви, които добре разкриват една или друга страна на феодалните поземлени и данъчни отношения. Макар че съдържат много кратки, лаконични и твърде често еднообразни сведения, те хвърлят известна светлина върху стопанската и социалната структура на тогавашното общество в нашите земи след установяването на турското господство.

Земята в Севлиевския край също така е била разпределена на спахилъци (тимари, знамети и хасове). Най-ранните турски документи (от XV в.) сочат това. Например: с. Добромирка (Габровски окръг) спадало към хаса на санджак бея на Никопол. Село Градница е било тимар на Мюрсел, сераскер (военен комендант) на Търново, а Бериево, Гостилица, Млечево и неизвестното ни село Качково, са били тимар на Бали, син на Осман. Те са му носили 12 810 (вероятно акче-

* Фиск — данъчна система.

та) приход от 172 къщи, срещу което той е трябвало да участвува с лично въоръжение в походите[24]. Братята на Али и Инехан, синове на Доганджи Омур са имали тимар с. Врабево (Ловешки окръг) с приход 6174 акчета. Мехмед Биринджи е владеел като тимар селата Чадърлий (Сенник) и Душево (Габровски окръг), срещу което е трябвало по време на поход да се яви с лично въоръжение и с един въоръжен боец, една палатка и пр. В този документ (откъс) от XV век са вписани 26 тимара и 1 зиамет в Севлиевско и селата: Добромирка, Градница, Гостилица, Бериево, Млечево (Старо Млечево), Качково (неизвестно), Дебнево, Крамолин, Сопот (изселено), Сухиндол, Вишовград, Бяла ряка, Ловнидол, Кючюк козар (неизвестно), Калугерово, с друго име Плужна (изчезнало), Врабево (Ловешки окръг), Плащяни (изчезнало), Агатово, Кормянско, Коевци, Горно Крушево (днешното Крушево, Габровски окръг), Долно Крушево (изселено), Богатово, Патреш, Бара (изселено), Циганово (Правда), Сръбе (Малък вършец), Градище, Дебелцово, Димча, Чадърлий (Сенник), Душево, Батошево, Бурнлу (Пейчиново, Беленско), Букурово (Младен), Хирево, Малково (изчезнало), Али Фака или Оходен (изчезнало), Калотенес (неизвестно), Юклес (неизвестно), Девлехан (неизвестно), Безбог (неизвестно), Видова лъка (неизвестно), Станне (неизвестно), Брегор (неизвестно)[25].

Когато разглеждаме сведенията от тези ранни документи, прави впечатление, че севлиевските села са твърде стари. Споменаването им само половин век след падането на средновековната българска държава ни кара да вярваме, че Добромирка, Градница, Гостилица, Бериево, Млечево, Дебнево, Крамолин, Сухиндол, Вишовград, Бяла река, Ловнидол, Врабево, Агатово, Кормянско, Коевци, Крушево, Богатово, Бара, Сръбе, Градище, Дебелцово, Димча, Батошево, Букурово, Хирево, са възникнали още по време на българското средновековие. Прави впечатление още, че с. Градница (Габровски окръг) през средата на XV в. е имало 10 вдовици, което може би се дължи на стълкновенията при колонизацията на този район от турците. Безспорно е, че само от няколко документа и сведения не е възможно да се проследят демографските

и икономическите промени в селищата. И все пак в един турски документ от втората половина на XVI в. за десятъка и други данъци в Севлиевската каза, както и от други три документа от началото и средата на XVII в., обнародвани в сб. „Севлиево и Севлиевският край“, т. I се долавя едно съживяване на селата, изразено в известно увеличение на населението[26].

Както вече споменахме, в първите векове на турското иго са станали големи демографски промени, свързани с турската колонизация и асимилация чрез потурчване в някои райони. Веднага след завоеванието на страната българското население било превърнато в зависимо население, в рая без всякакви права в политическия живот на империята. Подложено било на жестока и системна експлоатация от ленните владетели и представители на централната власт, главно по пътя на все по-усложняващата се и утежняваща данъчна система. Народът трябвало да заплаща на държавата 1/10 или 1/8 данък десятък от годишния си доход, така наречения данък „йошур“, трябвало да заплаща и поголовен данък на глава от мъжкото население и още безброй други данъци и такси, за добитъка, за свинете, за къщата, за виното, за пчелите, за коприната и още много други[27]. Особено тежък и всяващ ужас в първите векове на робството бил кръвният данък — девширме. На всеки 3 или 5 години, а понякога и ежегодно, властите събирали принудително невръстни българчета, за да бъдат помюсюлманчени и специално обучени и по този начин завинаги загубени за своите семейства. От тях попълвали еничарския корпус, а някои от тях вземали за дворцови служби. Но нерядко голяма част от тези момчета прекарвали живота си в тежък труд в Анадола като роби[28]. Наред с безбройните данъци към спахиите и държавата българите са били обременявани и с всевъзможни повинности, за изпълнението на разни държавни работи, безплатна ангария при строежа на крепости, пътища, мостове и други[29]. За целта често бивал реквизиран добитъкът и колите на селяните[30]. Освен това българинът бил подложен на религиозна и народностна дискриминация, унижение и пряк натиск. Въпреки тези тежки условия на живот на християнското население от средата на XVI в. започнало едно

съживяване на стопанския живот в нашите земи, предимно в областта на селското стопанство, за което свидетелствуват и старите пътешественици като Герлах, Бусбек и др.[31]

За съжаление сведенията за Севлиево и Севлиевския край, които биха позволили едно приемливо от научна гледна точка възстановяване на историческата картина през XVI—XVII век, почти липсват засега, поради което сме принудени след този бегъл исторически преглед да се спрем, съобразно източниците на периода на Възраждането, което е и нашата главна задача.

От втората половина на XVIII в. в нашите земи започнал процес на разлагане на турския феодализъм и зараждане на капитализма. Това е времето, когато възникнала и започнала своето формиране българската буржоазия и българската нация. То се характеризира с ускорено икономическо развитие и висок подем на българската национална култура, с поява и избистряне на националноосвободителните идеи и националноосвободителното и революционното движение, което достига най-високата си точка с Априлското въстание в 1876 г. и Руско-турската освободителна война в 1877—1878 г.

Разложението на турската феодална система се изразило в следното: спахиите, т. е. ленните владетели започнали системно да се отклоняват от своите основни задължения към централната власт и в края на XVIII в. те вече превърнали в наследствени своите ленове, като вместо с военна все повече и повече започнали да се занимават със стопанска дейност. Много от леновете се превърнали в чифлици, обработвани от ратаи и наемни работници.

Дълбоките промени в турското земевладение били резултат на развитието на стоково-паричните отношения, на външната търговия със селскостопанска продукция, която правела по-доходни едрите чифлишки стопанства, където за разлика от леновете се проявявала заинтересованост при производството. За да покрива големите си военни разходи и постоянни дефицити, турската държава сама започнала да дава леновете на откуп. От друга страна, султанът започнал да ги раздава безогледно на своите приближени за

вечно ползуване. Немалка роля за това разложение на системата изиграли и военните неуспехи на империята във войните ѝ с Австрия и Русия през XVIII век.

В българските земи масово възникнали частни чифлишки стопанства в лицето на една нова турска аристокрация, която се стремяла най-вече към аянския институт в селищата. Заедно с тази нова едра собственост фактически и формално българските селяни били освободени от феодална зависимост, от една страна, а, от друга, значителна част от тях останали без земя.

Периодът на изтощителните феодални размирици в края на XVIII и началото на XIX в. в Турция заставили някои висши феодални кръгове на империята да предприемат реформи, за да спрат разложението и да възвърнат старата ѝ мощ и слава. Първите сериозни стъпки за реформиране на отживялата военно-ленна система били направени в началото на XIX в., но решителен удар ѝ бил нанесен с въвеждането на редовна турска войска през 1826 г., а декретът от 1832 г. за аграрната реформа окончателно я ликвидирал. Според този декрет спахиите загубили своите ленни земи и феодални права над населението в тези райони. От земите те запазили само 1/5 до 1/15 част като частно чифлишко земевладение. За тази земя те получили съответните документи за собственост. Като компенсация срещу загубената феодална рента след реформата, те получавали държавна парична рента, равна на размера на предишните им доходи[32]. Или с други думи те започнали да получават от държавата нещо като заплата.

За Севлиевския край разполагаме с ред документи за получаването на такава рента. Например пенсионерът Мурад, син на Мустафа, жител на Севлиево притежавал берат за владеене на дял от тимар, намиращ се в землището на с. Горно Сливово (Ловешки окръг) и с. Сломер (Великотърновски окръг), че годишната му рента възлиза на 450 гроша за 1840 година[33]. Същият получавал рентата си и през 1855 година[34]. Бившият владетел на тимар в с. Градница (Севлиевско, Габровски окръг) и мезрата (на мястото на изчезналото селище Малково), Измаил бей, получавал 728 гроша и 20 пари годишно, която рента за-

почнал да получава от 12 февруари 1842 г.[35]

Една разписка, подписана от Ахмед, син на Мехмед, жител на гр. Севлиево, удостоверява, че през 1849 г. той получил от градската каса сумата 1735 гроша, изплатена му под формата на рента, като бивш владелец на тимар в землището на с. Дебнево (Севлиевска каза, днес Ловешки окръг)[36]. На русенските братя Али бей и Ебу Бекир бей, владетели на тимар в с. Хирево (Севлиевско, Габровски окръг), им бил издаден финансов документ за изплатена рента от 160 гроша годишно на 21 февруари 1844 година[37]. Сюлейман, син на Мустафа, подписал разписка за получените от столичната каса 502 1/2 гроша под форма на рента за това, че е владял тимар, обхващащ землището на с. Кормянско (Севлиевско, Габровски окръг) и съседните села, спадащи към Севлиевската каза. Разписката носи дата 27 юли 1842 година[38].

Леновете, превърнати преди това в частни владения — чифлици, си останали на собствениците. Някои чифликчии поради всевъзможни затруднения започнали да продават чифлишката земя, която купували главно българи. Земята все повече се включвала в стопански оборот. Този процес водел и до имуществено разслоение сред българите. При тези нови икономически и социални промени, които унищожавали стария феодален ред, се налагало да се утвърди вече по законен ред правото на частно владеене на земята и от многобройните труженици — българи. Това станало с Гюлханския хатишериф през 1839 година[39]. Разбира се, с това не се ликвидирала изобщо турската феодална система, но значително се видоизменила. Вместо към отделен феодален владетел, селянинът вече поел върху себе си задълженията към феодалната държава като цяло. Според този държавен документ селянинът бил вече лично свободен, можел да променя местожителството си и местният феодал не можел да се меси в неговата стопанска дейност. Като владелец на мирийската земя, той се изравнявал с мюсюлманите и можел свободно да я купува и продава. Това безспорно подобрявало икономическите и социалните условия и довеждало до известно нарастване на производителните сили. Този процес продължил да се развива след ликвидирането на феодалната анархия чак до

Кримската война 1853—1856 г. Това улеснило миграцията на селяните към града.

Поради липсата на статистика и регистрации в Турската империя, трудно е да се изброят и да се определи количеството на чифлиците в българските земи. Новата форма на ползуване на земята довела до нови видове феодални и полуфеодални отношения, които не намалили, а засилили експлоатацията над непосредствените производители на благата — селяните.

При новите изменени условия особено много се разпространило кесимджийството, изполичарството и ратайството. Измежду тях най-тежко било кесимджийството. Господарят на земята предварително уговарял да получи определено количество продукция заради земята си, независимо какво е било плодородието през годината. Именно тази предварително договорена плата се наричала „кесим", т. е. произволен отсек от реколтата. Извън това кесимджията плащал и всички държавни данъци. В Севлиевско обаче тази форма на поземлени отношения била почти непозната. По-разпространена била друга форма на поземлени отношения — изполичарството. Селяните получавали земя за обработване срещу половината от добитата продукция. Както кесимджиите, така и изполичарите притежавали къща, своя земя и добитък. Имали лично стопанство, но то трудно ги изхранвало. Те също така плащали всички държавни данъци. Но когато говорим за изполичарството, струва ни се, че едва ли е имало в Севлиевско селски стопани, които са разчитали единствено да изкарват своята прехрана само чрез изполичарството.

Кесимджийството и изполичарството са били форми на натурална, продуктова рента, която не била по-малка от натуралния десятък.

Наред с гореспоменатите форми на поземлени отношения е съществувало и ратайството. Ратаите, аргатите или както някъде ги наричали момци, са били съвсем безимотни селяни, които работели като наемни работници в господарлъците, чифлиците, срещу нищожно заплащане, заедно с целите си семейства. В някои случаи те живеели в самите чифлици. Условията на техния труд били най-тежки, но данъчното им

облагане било по-леко. Все пак най-разпространена форма си останала изполичарството.

Още от началото на турското владичество немалка част от покореното българско население получило известни облекчения и привилегии, потвърждавани след това в продължение на векове, поради специалните им задължения към държавата. Това била привилегированата рая: пазачи на проходи — дервентджии, отгледвачи на ловни соколи — доганджии, производители на желязна руда — маданджии и други. Най-голяма е била групата на войнуците — помощна войска, обоз в многобройните военни походи на империята, по-късно превърнати в косачи и отгледвачи на коне в султанските яхъри.

Специално проучване за разпространението на войнуците в Севлиевско не е правено, но от преданията и някои откъслечни документи от официалните турско-османски архиви от по-късно време установяваме, че е имало войнуци и в Севлиевския край.

Още от средата на XV в. войнушко село е било Долно Крушево (изселено). То се намирало само 2—3 км северно от Севлиево, зад река Росица. Войнушко село, макар и не цялото е било и село Кръвеник (Габровски окръг)[40]. Запазили са се спомени, че и в Граднишки колиби или Баирят (днес с. Столът, Севлиевско, Габровски окръг) българите били войнуци и ходели начело със своя войнуганбашия докъм Кримската война 1853—1856 г. да пасат султанските коне и да събират сено към Димотика, Чорлу и Текирдаг (днес в Турция). Неотдавна измежду старите каменни надгробни кръстове в двора на църквата „Св. Георги“ в с. Столът бе намерен паметник с надпис: „Добри черибашия“ (черибашия — от тур. — началник на войнуци), което показва, че в това село е имало войнуци. Горните факти позволяват да се направи заключение, че с. Градница (Севлиевско, Габровски окръг) е било войнушко село, от него са произлезли днешните села Столът, Кръвеник, Боаза, както и някои други махали по р. Боазка[41]. Логично е да предположим, че към групата на „привилегированата рая“ са принадлежали и други селища в Севлиевско — Батошево, Дебнево, Ново село (Троянско, дн. Ловешки окръг), Душево, Дерелий (Г. Росица),

Дебелцово и други. Някои по-късни сведения ни дават основание да предположим, че част от населението на Севлиево е било войнушко. Вероятно по време на феодалните размирици в края на XVIII и началото на XIX в. селяните-войнуци от село Долно Крушево са се преселили в Севлиево. В едно писмо от правителствената канцелария до видинския мухафъзин (бранител на Видинската крепост) от 10 юли 1839 г. четем: „Войнушките тимари от Летница, Бяла и Севлиево, принадлежащи към държавните конюшни, а сега управлявани от победоносните войски, подали заявление до негово величество султана за следното: „Раите от войнушките тимари били от стари времена освободени от всякакви държавни берии и трудови повинности и никой не ги заставял да вършат нещо...“ Обаче по време на починалия търновски войвода Дервиш бей било определено да заплатят 12 хиляди гроша военна помощ. Докато от другите войнугани събирали по 3 гроша, то от тях искали да изплатят наряд вълна и храни. Базирайки се на старите си привилегии молели да бъдат освободени. Молбата им била удовлетворена.“[42] Този пример привеждаме в потвърждение на тезата, че в Севлиево имало войнуци дори до времето на хатишерифа, провъзгласен през есента на 1839 г. Освен това от документа става ясно, че местната власт от санджака вече посягала на техните привилегии, както ставало и на други места в България.

В един турски документ — откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в. е записано, че към тимар в с. Долно Крушево (Севлиевско, изчезнало) са се числели 34 войнуци[43].

В друг турски документ и откъс от регистър за войнуците от Търновско, Севлиевско и Врачанско от втората половина на XVI в. се потвърждава съществуването на войнушкия институт в Севлиевско още от първите векове на робството. От споменатото по-горе село Долно Крушево са изброени следните войнуци: Минчо син на Черногор, Руси син на Колчо, Нанко син на Георге, Саро син на Димо, Станчо син на Недялко, Стоян син на Хубан, Никола син на Тодор, Стойо син на Петко, Трифон син на Радо, Злато син на Добре, Недо син на Бело, Велко син на Коста,

Никола син на Добре, Доброслав син на Иван, Тодор син на Друмо, Мурджо син на Петко, Стойо син на Радан, Върло син на Недялко, Стойо син на Петко, Велко син на Добре от с. Градище, Братой син на Димо, Трифон син на Грозьо от Сръбе (Малък Върщец, Габровски окръг), Бело син на Радан, Тодор син на Стамо, Марко син на Радомир, Иван син на Михно от Градище (Севлиевско, Габровски окръг), Петко син на Иван, (не се чете) син на Петко от с. Бяла ряка (Търновско), Добре син на Петко от Бяла ряка (Търновско)[44]

От днешното село Крушево (Севлиевско, Габровски окръг, бившето Горно Крушево) са записани следните войнуци: Марин син на Минкул, Петко син на Братой, Никола син на Иван, Драгушко син на Иван, Добре син на Грозьо, Иван син на Нацо, Иван син на Стоян, Братой син на Драган, Гуно син на Недялко, Гришко син на Дедо, Продан син на Недялко, Стоян син на Грозьо, Драгомир син на Хрусан, Лазар син на Бело, Койо син на Петко от Новосел[45]. От с. Агатово, тогава спадало към Търновско са били записани: Данчо син на Тодор от Сухиндол, Драгой син на Недялко от Сухиндол, Георги син на Тончо, Димитър син на Костадин от с. Градище, Добре син на Райо, Кучар син на Петре, Таньо син на Никола, Башо син на Йовко, Гано син на Стойо, Стоян син на Саро, Койо син на Ненко, Недко син на Димо[46].

Цитираните по-горе документи потвърждават съществуването на войнушкия институт в Севлиево и Севлиевско. Те показват процесите на разлагане на османската феодална система и засилено икономическо потисничество над българското население. Потвърждение на горния извод намираме в тефтер, отразяващ приходите от войнуганите, жители на Севлиево за 1865 г.:

Приход от десятъци за 1856 г.	1901 гроша и 1 пара
Приход от десятък от гроздето за 1857 г.	45 гроша
Приход за десятък от гроздето за 1858 г.	20 гроша и 20 пари
Приход от данъци за 1859 г.	1104 гроша
Приход от недобори от десятъка от гроздето за 1860 г.	

Приход от недоборите от данъка бедел (военния данък) за 1861 г. 1102 гроша и 26 пари
Приход от недоборите от спиртните напитки за 1861 г. 1172 гроша и 13 пари[47]
Общо: 6398 гроша и 80 пари

И все пак селищата със статут на привилегирована рая са били в малко по-благоприятно положение от другото българско население, обстоятелство, което до известна степен облекчавало запазването на българския дух, а по-късно и на формирането на българското национално съзнание. Това обстоятелство е помогнало за превръщането на Севлиевския край в един от центровете на българщината.

Икономическото съживяване в началото на XIX в., развитието на стоково-паричните отношения в недрата на българското общество и всичко, което изтъкнахме дотук, предизвикало голямо разместване на социалните пластове в Турската империя и особено сред българите. Промените в икономиката довели до изменение на демографския облик на редица селища, а също и на тяхната икономическа и социална структура. Възникнали селища с градски характер. Относителният ръст на производителните сили, въпреки големите пречки, създадени от турската феодална система, предизвикали възникването на градски живот в някои „нови" (възникнали след нашествието) селища в България, като изключим старите градове от времето на българското средновековие — София, Пловдив, Ниш, Търново, Стара Загора, Скопие, Охрид и други. В новите селища, към които трябва да причислим и Севлиево, закономерно възникнало разделение на труда между селските стопани и занаятчии и търговци. Освен основното занятие — земеделието, все по-широк дял в стопанския живот на тези селища заемали занаятчийството и търговията при наличието на една вече системна размяна. Относителното замогване на част от свободното селско население, ориентирало се към занаятчийството и търговията, го тласнало към ония селища, в които вече се развивал градски живот, разбирано в икономически, социален и административен смисъл на думата.

В Севлиевския край основният приток на селско население към града бил главно откъм Балкана. Ре-

дица видни севлиевски първенци и дейци на Възраждането произлезли от селата. Например бележитият севлиевски родолюбец Хаджи Стоян Николов бил родом от с. Градище (Севлиевско, Габровски окръг)[47].

Възникнало на левия бряг на древната река Росита (Росица), разположено на кръстопът от юг към Балкана, на север към хълмистата и равнинна част на Севлиевския край и от запад към изток по течението на реката, Севлиево твърде рано се оформило като важно административно селище, с ежеседмичен пазар. Разположено в плодородна котловина и естествено удобни разклоняващи се пътища, селището веднага след възникването му добило градски облик. Благоприятните географски условия бързо били оценени от завоевателите, затова в Севлиево до освобождението на България имало компактна маса турско население. Това обстоятелство до известна степен играло задържаща роля в развитието на националноосвободителното движение през Възраждането.

За съжаление малко и оскъдни са източниците за икономическото състояние на Севлиево през Възраждането, особено през по-ранния му период. Поради това за възстановяването на историческата картина се налага да дирим аналогии с общонационалните проучвания на историческите явления през тази епоха и да анализираме и най-незначителните податки и факти. Принудени сме да правим логически разсъждения и научни предположения, за да се доближим максимално до обективната истина. Но докато за българската част от тогавашното общество през тази епоха са направени много научни проучвания, макар и еднопосочно, то за другата част от това общество, за турската страна, почти няма никакви изследвания. А такива за цялото тогавашно население от двете народности са твърде нужни за обективното и всестранно осветляване на историческите факти от онова време. Подобни изследвания са особено необходими за селища от типа на Севлиево, в които вековенаред са били принудени да съжителстват две народности. Изследване по посока на взаимоотношенията между българи и турци в градовете със смесено население би ни разкрило по-вярна и по-точна картина на тогавашното общество.

Въпреки развитието на градския живот в Севлиево и притока на българско население от селата, ориентирали се към занаяти и търговия, селскостопанската дейност в града си запазила значителен дял. Когато говорим за тези стопански и социални структурни изменения, трябва веднага да подчертаем, че в града, а и другаде, те не винаги били проявявани в чист вид. По-точно, даден гражданин често се занимавал с различни стопански дейности. Например много често наред със земеделието, той е упражнявал и занаят или пък е водил някаква дребна търговия. Но така или иначе, вече в края на XVIII в. в Севлиево започнали да се формират отделни социални групи, между които най-заможната, най-богатата, най-тясно свързаната със стоково-паричните отношения е предвестник на зараждащата се българска национална буржоазия, носител на най-прогресивните идеи за своето време, идеи за национално освобождение и мечти за независима българска държава.

Сведенията за икономическото състояние на град Севлиево и Севлиевско от края на XVIII в. до средата на XIX в. са по-оскъдни, отколкото тези за следващите периоди, но все пак може да се получи известна представа.

Основният поминък в града през този период било земеделието (отглеждането на житни растения и други земеделски култури) и животновъдството. Плодородното Севлиевско поле създавало благоприятни условия за това. Земеделието и животновъдството били основна стопанска дейност както на планинските и полупланинските, така и на полските села в околията. Например в един турски документ от 1757 г. — илям (заповед) на кадията на Севлиевската каза, въз основа на султански ферман, се съобщава, че от раята трябвало да бъдат събрани 5000 истанбулски килета* пшеница, която да се закара и предаде в складовете на Исакча (Сакча, в Добруджа, Румъния). С нов ферман се нареждало за следващата 1758 г. да се изкупят и приготвят за войниците от Видинската

* Киле (тур.) — мярка за вместимост, равняваща се на 33 литра, но в различните райони на Турция с различни стойности. Цариградското киле било равно на 25,625 кг за пшеницата и на 22,22 кг за ечемика.

крепост 2100 килета и 500 истанбулски килета ечемик, а за Белградската крепост — 2000 истанбулски килета брашно и 1100 килета ечемик. С нова заповед били поискани допълнително 10 000 истанбулски килета пшеница за пристанището на Браила[48].

През 1832 г. от Севлиевска околия била изнесена 20 000 килета пшеница (513.120 тона)[49]. От друг документ узнаваме, че по време на Кримската война (1853—1856 г.) от Севлиево били изпратени храни в Шумен за нуждите на турската войска. Затова, че Севлиево и Севлиевско произвеждали значителни количества зърнени храни, свидетелствуват и други документи. Например според един австрийски консул през 70-те години на XIX в. от Севлиевско се изнасяли 2 000 000 оки пшеница годишно през пристанището в Свищов[50].

От другите земеделски култури се отглеждали: ечемик, ръж, просо, овес, коноп и други. Кога е започнало отглеждането на царевицата в Севлиевско, не можахме да определим. Още от стари времена севлиевци се занимавали с лозарство. Всички околни хълмове на север и на югоизток от града били осеяни с добре обработени лозя, които давали великолепно грозде. От него те приготвяли доброкачествено вино и оцет, които намирали пазар в околните градове[51].

Севлиевци се занимавали и с пчеларство. Техните кошери били поставяни по припеците на Крушевския баир и най-вече в местността Калин пчелин и Малкия и Големия praванлък. Местности с названието „куванлък" се срещат в землищата на редица села от Севлиевско: Агатов, Буря, Градница, Добромирка, Душево, Идилево, Коевци, Кормянско, Младен, Столът, Севлиево, и с названието „пчелинът" селата — Батошево, Бериево, Млечево[52]. Българите от Севлиевско добивали мед и восък, който, освен за домашни нужди и употреба, продавали. Турските документи свидетелствуват, че пчеларството е било стар занаят на севлиевци и селяните от Севлиевско — още от средата на XVI в.[53] За разпространението на пчеларството в града и селата освен това говорят и запазилите се и досега презимена и прякори на семейства и родове като Медареви, Балджиеви, Куванджиеви и други подобни. Дълги години към старата севлиевска църква

„Св. Пророк Илия“ е имало работилница за восък и свещи — свещоливница.

В Севлиевския край били развити също бубарството и копринарството. Още от първите векове на османското иго има сведения за развитието на копринарството, главно за домашното тъкачество. От XVI в. редица севлиевски села отглеждали копринената буба и произвеждали коприна, за която били облагани с данък: Долно Крушево, Душево, Малково, Дебелцово, Плужна[54]. В началото на XIX век този занаят имал вече своя еснафска организация. Това научаваме от надпис върху бяла каменна плоча от зид на килия на Зографския манастир в Света гора: „Подарил е дуварът руфет (руфет — еснаф, от тур. бел. Хр. Й.) Долапчийски (копринарски, от долапа за точене на коприна, бел. Хр. Й.) из Севлиево и майсторите Гуно и Гачо, в лето 1801 месец аврилий.“[55]

През 1839 г. Евлоги Георгиев пише на брат си Христо Георгиев в Карлово, че севлиевската коприна била много добра и се търсела на букурещкия пазар[56]. През 1850 г. Христо Георгиев в писмо до Илия Стефанов в Търново отбелязва, че севлиевската коприна била по-чиста (може би в сравнение с търновската)[57].

Към средата на XIX в. произведената коприна в по-голямата си част се изнасяла в Средна Европа — в Австрия, а по-късно във Франция. Така например, според една австрийска информация, видинските търговци се снабдявали със сурова коприна от Севлиево, Плевен и Берковица. А съгласно доклада на един австрийски консулски агент през 1852 г. от Севлиево били изнесени 3000 оки коприна, или 3849 кг.[58]

Зографските бележки, надписи и приписки върху стари църковни книги потвърждават повишеното материално положение на севлиевци.

Освен това севлиевци изпитвали вече народностноверски нужди да посетят старите български културнорелигиозни средища в Света гора, Рилския манастир и други. Въпреки големите трудности и опасности в онази епоха, те предприемали дълги пътешествия. Още в средата на XVIII в. поклонници от Севлиево посетили Зографския манастир и дали 1000 гроша милостиня[59]. Нещо повече, от тези бележки, надписи и при-

писки се вижда, че някои севлиевци ходили и по-далеч, на Божи гроб и ставали хаджии. Такъв е Драган Хаджи. Интересно е да отбележим, че и един майстор-кожар — Георги, е посетил Света гора. Това е още едно потвърждение за наличието на кожарски занаят в Севлиево[60]. Освен това този факт показва, че един занаятчия вече можел да си позволи такова поклонничество, изискващо дълго откъсване от деловата работа и пари. На 10 август 1791 г., въпреки размирното кърджалийско време, група поклонници от Севлиево на коне, начело с първенците дякон Георги и младия даскал Дамян, посетили известния зографски скит „Св. Анна", често посещаван от търновци, габровци и севлиевци, както и от някои селяни от балканските села. Поклонниците подарили една дузина посребрени кандила, за което заплатили на габровския златар майстор Васил 120 гроша. С тях е бил и друг един севлиевски хаджия — Желязко Хаджи[61].

През разглеждания период, както споменахме по-горе, основен поминък, свързан със земеделието е било и животновъдството. Отглеждал се едър рогат добитък — говеда и биволи, а заедно с това и дребен добитък. Говедата и биволите се използували главно при обработване на земята, а също така за мляко и месо. По-ограничено било отглеждането на коне. От дребните домашни животни се отглеждали и много глави овце, кози, заради вълната, кожата, месото и млякото им.

Развитието на скотовъдството в Севлиево и Севлиевско е определяло и развитието на свързаните с този поминък основни занаяти, като вълнарството, кожухарството, домашното тъкачество, джелепчийството, бегликчийството, абаджийството, кожарството, мутафчийството и други.

* * *

За периода от втората половина на XIX в. до освобождението на България в 1878 г. сведенията за икономическото положение на Севлиево и отчасти на Севлиевско, са значително повече, макар че много оригинални документи като кондики, търговски тефтери, писма, протоколи, и други са безвъзвратно пропадна-

ли. За Севлиево, в сравнение с други български градове, са се запазили по-малко документи за Възраждането.

В областта на поземлените отношения измененията са били по посока на преминаването на все по-голяма част от мирийската земя в ръцете на българите като частна собственост, която те изкупували от турците. Това те също така уреждали с документи — тапии, удостоверяващи тяхната собственост. Все още и в наши дни от тези документи се пазят в домашните архиви.

Възникването на чифлиците като собственост било на турци или българи, ставало бавно и в ограничен размер.

През този период продължило да се развива изполичарството. Хиляди селяни обработвали земите на заможните турски собственици. Косвен белег за това са многобройните названия на имоти и местности, запазили се до наши дни, произхождащи от турски лични имена на собственици на земя, разпространени в целия Севлиевски край[62].

Обикновено в планинските райони селяните владеели толкова земя, колкото можели да обработват. Често пъти те се заселвали там, за да избегнат гнета, притесненията и гоненията на турските власти, заедно със семействата си и давали началото на нови родове, махали, та дори и цели села. Много често те заграбвали цели участъци от „ничия“ земя, която облагородявали и превръщали в орна, а след това я узаконявали чрез свидетели с ходжети (съдебни решения) и тапии. Заедно с това започвали да плащат многобройни данъци и такси, основният от които бил натуралният десятък — йошура.

Преди да се спрем на данъчната система през този период, трябва да подчертаем, че за нарасналия размер и характер на данъчното бреме красноречиво говорят някои цифри. До отмяната на спахилъците българските селяни трябвало да плащат повече от 80 вида данъци, такси и берии на държавата и феодалите[63]. Към тях трябва да се прибавят и около 15 вида данъци, такси и налози на църквата, събирани от гръко-фанариотското духовенство, което широко практикувало и откупуването на духовните длъжности. При

това събирането на данъците било съпроводено с нечувани злоупотреби и угнетение.

Положението след отмяната на спахийската система не се подобрило особено. Наистина някои данъци били премахнати, но общият размер на всички данъци се увеличил. Сега злоупотребите извършвали всевъзможни държавни чиновници.

Както в предишния период, така и след това, като най-тежко бреме лягала върху плещите на селските стопани системата на откупуване на данъците „илтизам" и особено откупуването на натуралния десятък — „йошура". Системните финансови затруднения на турската държава я заставяли, за да покрива по-бързо и по-лесно възникналите големи дефицити в бюджета да въведе разорителната система на откупуване на данъците. На частни лица, мюсюлмани или българи се давали цели райони да събират натуралния десятък, след като внесат в държавното съкровище определената от държавата част в пари. Естествено наемателите — „илтизимджии", се стремели не само да възвърнат дадените на държавата средства, но и да получат от обложеното население колкото се може по-голяма печалба. Обикновено „илтизимджиите" откупували десятъка на търг и давали на държавата исканата сума, която приблизително отговаряла на 1/10 част от годишните добиви на населението, а събирали 1/8 част, а много често и повече. На една от последните страници на ръкописната псалтикия от Николчо Попнедев от Севлиево, която се пази в Народната библиотека „Кирил и Методий", е записано: „На Троян юшурат сабирах от осем едно на 1868: Августа: 15. Христу Спиридонов Севлиювиц[64]." Когато „илтизимджията" е събирал добросъвестно едно на осем, което всъщност е било узаконено по времето на Митхад паша, това било поносимо за селяните, но в повечето случаи откупвачите злоупотребявали в още по-голяма степен[65].

Особено големи загуби предизвиквало късното преброяване и оценяване на селскостопанската реколта. Много често чиновникът по десятъка или откупвачът идвали късно през есента, когато времето се влошавало и неприбраните снопи и друга селскостопанска продукция започвала да гние, да се разваля. В лошо-

то време угриженият стопанин е бил по-отстъпчив пред йошурджията при броенето и определянето на общото количество на реколтата. Интересен е разказът на столетницата от Граднишки колиби Елена Христова Църева, родена към 1857 г. и разпитвана през 1959, разказва за годините непосредствено преди Освобождението. „Бавят се! (става дума за „илтизимджиите“, бел. авт.) Минава Богородица! (празникът — 8 август). Народът се тревожи. Вали, зима (диалектно — студено). Мъгла се повлякла по Рътлините и като закуркали птичките, аз питам тате:

— Какой туй? (диалектно — Какво е това?)

— Карай! Карай ша завали. И аз како да прая (правя), бия (удрям с пръчката) кравите.“

Например през 1870 г. от забавяне на йошурджиите и късното прибиране и овършаване на реколтата селското стопанство в Дунавски вилает загубило продукция на стойност 20 000 000 франка[66].

Към десятъка се включвал още и данъкът беглик по овцете и козите и серчим — по свинете. Събирачите на беглика се наричали бегликчии.

Съпротивата срещу грабежа на откупвачите се изразявала в укриване на истинските доходи, посредством находчивост и хитрост от страна на населението. Зърното било укривано в изкопани в земята ями, които били внимателно замаскирани.

Съветският историк Левинтов въз основа на проучването на документи за годините 1878—1879 г., които се пазят в Централния военен архив в Москва, определя средното земевладение в Еленска околия на около 50 дюнюма[67] (един дюнюм е равен на 919,30 кв. м). Но на нас ни се струва, че в Севлиевска околия, като имаме предвид природните условия, главно терена, средният размер на селските стопанства ще да е бил по-голям, някъде към 70—80 дюнюма. (Мошнин дава средно за Дунавския вилает по 25—30 дюнюма, плюс 2—3 дюнюма двор и лозе.)[68]

Интересно е мнението на руския консул в Русе Мошнин, че богатството на българския селянин във вилаета не се състои в земята, за която заплащал по 4 гроша налог на дюнюм, а в средствата за нейното обработване. Той дава един бюджет, макар и примерен, твърде любопитен, който според нас разкрива

правдиво картината на структурата на стопанството на един среден селянин в нашия край в навечерието на Освобождението:

„Чифт волове	(струват)	до 3000 гроша
една крава		1000 гроша
20 овце		900 гроша
2 свини		100 гроша
понякога и 1 кон (при позаможни стопани)		5000 гроша.“

При тогавашната социална и политическа система в Турция, българинът никога не е бил сигурен в собствеността си върху земята, още повече, че полуфеодалният и мирийският статут все още съществувал. През 70-те години на XIX в. земята се смятала собственост на върховната власт, т. е. на държавното съкровище. През втората половина на XIX в. земята е частна собственост и е могла да се онаследява, продава и дава за дългове, но не е имала абсолютната правна защита на едно буржоазно общество. Ето защо добитъкът на селянина е бил по-скъп и по-ценен.

За да видим неблагоприятния баланс в бюджета на средния селски стопанин от вилаета по онова време, показваме една сметка на неговите разнообразни данъчни задължения:

Преки данъци

1.	Вергия (подоходен данък и данък занятие)	— 200 гроша
2.	Бедел (военен поголовен данък за мъжкото население от 16 до 55-годишна възраст, но на практика от 12 до 60 години)	— 105 гроша
3.	На общината	— 40 гроша
4.	Десятък	— 337 гроша
5.	За овцете	— 80 гроша
6.	За свинете	— 20 гроша
7.	За лозето по 2,5 гроша на дюнюм	— 7,5 гроша
8.	За гроздето по 10 на сто	— 28 гроша
9.	За виното (по 8 пари на ока)	— 200 гроша
10.	За ракия	— 14 гроша
	Всичко:	1031,5 гроша

Косвени данъци

1. Тютюн	—	36 гроша
2. Сол (пара на ока)	—	24 гроша
3. За семе (за 25 дюнюма)	—	100 гроша
4. За тескере	—	10 гроша
	Всичко:	170 гроша

Данъци с други наименования

1. На свещеника	—	17 гроша
2. На учителя	—	10 гроша
3. На мухтаря (избираем селски представител на махала) за заплата	—	10 гроша
4. На чорбаджията	—	8 гроша
5. На пастиря	—	8 гроша
6. На пъдаря	—	8 гроша
7. За изхранване на кон	—	100 гроша
8. За шосето	—	20 гроша
	Всичко:	181 гроша

Следователно българският селянин е внасял за една година 1382,5 гроша данъци от 5000 гроша имущество, т. е. 30 на сто от цялата негова стойност, освен безплатния труд и другите данъци, които нямат название в европейските езици[70].

От приведените тук примери става съвсем очевидно, че селският стопанин е изнемогвал под тежестта на данъчното бреме. Но това, което утежнявало живота му още повече, дори го правело невъзможен и го разорявало, било липсата на обществен кредит в Турция. При нужда той е бил принуден да дири услугите на лихварите и зеленичарите, били те турци или българи. Лихвеният процент понякога е превишавал главницата, т. е. заеманата сума.

Страхът от разорение на селото и на основните данъкоплатци е карало някои среди в Турция да дирят изход от това бедствено положение. През 60-те и 70-те години следват един след друг няколко правителствени документа против лихварството и първите опити за създаване на обществен кредит. Заслуга в това отношение има известният турски политически деец и държавник Митхад паша (1822—1883), който се е опитал с буржоазни по съдържание реформи да спаси от дълбоката криза и разруха полуфеодалната турска държава.

По инициатива на Митхад паша, през 1864 г. след назначаването му за валия (управител) на Дунавския вилает (Туна вилаетти), били основани така наречените земеделски или градски каси (Мемлекет сандъклар). Те били взаимоспомагателни учреждения без участие на държавата. Членовете им набирали известни количества царевица на орало, които после се продавали на търг и от получените пари се набирал капиталът им. В брой 7 на в. „Дунав" от 14 април 1865 г. започнало отпечатването на закона за начина на уреждането на градските каси и за управлението на техния капитал (сирмия) и за „приличното употребление на лихвите...". Наскоро след това излязъл в отделна брошура и Закон за управление на градските каси.

В Севлиево земеделската каса била открита и започнала финансово-кредитната си дейност на 3 юли 1865 г. В Търновския санджак тя била трета както по реда на откриването си, така и по наличните си капитали след Търновската и Ловешката и преди Габровската и Османпазарската (Омуртагската). Една година след основаването ѝ, в 1866 г. нейният доход възлизал на 41 916 гроша[71]. В бр. 181 на в. „Дунав" от 7 юли 1867 г. е обнародвана: „Сметка на общополезните каси в Търновския санджак". Доходът на Севлиевската каса е възлизал през 1866 г. на 84 380 гроша.

Лихви с изключение на разноските	2 289,9	гроша
Капитал	120 270	гроша
Общо суми	206 939,9	гроша

Общите суми на другите градски каси в санджака били: Търново — 576 021,27 гроша, Ловеч — 296 968,5 гроша, Габрово — 72 072,20 гроша и в Осман пазар (Омуртаг) — 74 868,21 гроша.

За една година, от 41 916 гроша, доходите на Севлиевската каса се удвоили и станали 84 380 гроша, което показва големия интерес към касата. Още по-силно доказателство за това е фактът, че през 1875—1876 г., т. е. за около десет години капиталът на касата нараснал на 906 516 гроша, което прави едно увеличение спрямо 1865 г. 400 на сто.

Според закона правото на заем имал оня стопанин, който можел да представи поне 1 поръчител с

имуществен ценз. От своя страна поръчителят трябвало да представи залог по-скъп от заема, например пендара (златна), мюлк — градина, къща, лозе. Когато залогът е бил недвижим имот, поръчителят е представял и залагал тапия. Лихвеният процент бил 12%. Заемите се отпускали за не по-малък срок от три месеца и за не повече от една година. Заемът можел да се върне преди срока, но с цялата лихва.

Към 1875 г. капиталът на касите в Дунавски вилает достигнал 55 562 561 гроша. Касите отпускали заеми от 100 гроша до 100 000 гроша. Но като нова придобивка и поради хазайниченето в тях на чиновниците и богатите хора, дребните собственици не могли масово да се възползуват от тях. Освен това твърде много заеми взели богатите турци, като след това не ги връщали[74].

* * *

И през втората половина на XIX в. основното производство в селското стопанство били зърнените храни. Сеяло се пшеница, ечемик, ръж, просо, фий (уров), царевица. Отглеждали се и влакноданните растения — коноп и по-малко лен. Отглеждал се също тютюн.

Главният земеделски продукт на Дунавския вилает била червената пшеница, наричана още „червенка". Едно киле (кило) русенска пшеница тежало 123—125 оки[75]. Или това се равнявало на около 160 кг. (Въпреки Закона за мерките и теглилките от 1870 г. в Турция имало многобройни стари мерки за обем, тежест, дължина, някои от които в различните области имали и различно съдържание.)

През 1867 г. в Севлиевската каза било произведено в цариградски (истанбулски) килета:

Жито (пшеница)	—	240 470	килета
Ечемик	—	85 430	килета
Ръж	—	31 640	килета
Капладжа	—	16 950	килета
Кукуруз (царевица)	—	134 720	килета
Просо	—	1 361	килета
Фасул	—	1 060	килета
Леща	—	809	килета
Кълчища	—	270	килета

Кеневир	—	1 350	килета
Тютюн	—	11 310	килета
Грозде	—	351 600	килета

Ако приемем горните цифри за напълно верни, можем да заключим, че в Севлиевско се е произвеждала значителна по обем селскостопанска продукция, въпреки неблагоприятните обществено-политически условия. Прави впечатление, че полученото количество грозде през 1876 г. надвишавало това на пшеницата с почти една трета.

След десет години от казата били събрани следните видове и количества храни като десятък, обявени за продажба на търг:

Пшеница	—	16 450	килета
Ечемик	—	7 946	килета
Ръж	—	1 673	килета
Капладжа	—	512	килета
Овес	—	392	килета
Просо	—	339	килета [77]

Като разгледаме горните цифри, даже и да приемем, че точно е събирана 1/10 част от доходите на стопаните, съвсем очевидно е, че нашите деди са укрили значителни количества храни и не са показали истинския размер на реколтата. Това заключение се налага, като сравняваме тези данни с горните за 1867 година. Ако умножим данъка десятък по десет, оказва се, че е било произведено значително по-малко, което не бихме могли да приемем дори, ако годината е била неблагоприятна. От друга страна се вижда, че изобщо казата е давала значителни количества храни под формата на натурален десятък на държавата.

Обработването на земята и през този период било така първобитно и примитивно, както и преди — с дървеното рало и мотиката, без особена подготовка на почвата. Засяването се извършвало ръчно с крина, към месец ноември, жътвата — след средата на месец юни. Вършитбата се извършвала или с дървена диканя, теглена от волове, крави или кон, или само с коне на специално подготвен за целта харман. Храните се пазели в плетени от пръчки хамбари. Нашите деди употребявали в стопанската си работа здрава дървена талига — кола, без всякаква федерация, а много често колелата били без шини. Сандъкът и

побирал около един тон зърнени храни или друг товар. Колата била теглена от чифт волове (крави) или биволи (биволици). По-рядко били използувани и направените с железни оси и шини каруци, теглени от коне.

До Кримската война (1853—1856 г.) в Дунавски вилает имало само една парна мелница. След войната те били вече няколко, от които най-голямата в Русе[78]. Първите опити за модернизиране и машинизиране на земеделието били направени по време на управлението на вилаета от Митхад паша (1825—1883 г.), който за целта създал едно образцово стопанство, образцов чифлик, наречен тогава „Номуне чифлик", край Русе. Той се опитал да въведе във вилаета машини. Доставени били от Западна Европа вършачки, жетварки, плугове, толумби за напояване на нивите и градините, които показали значителни предимства в сравнение със стария селскостопански инвентар. В брой 368 от 13 април 1869 г. на в. „Дунав" се съобщава, че за вилаета били закупени и внесени (с парен локомобил) 7 вършачки и 33 плуга за оране. От плуговете един бил определен за Севлиево. Ефектът от нововъведенията не бил голям. Някои от внесените машини не работели поради липсата на хора, обучени да работят с тях и те ръждясвали и се повреждали.

В Севлиевско доста добре виреела и на много места се отглеждала и царевицата. Според Мошнин тя се продавала 20% по-евтино от влашката (т. е. произведена във Влашко — Румъния)[79]. В един протокол с дата 28 май 1872 г., подписан от каймакамина (околийския управител) на Севлиево и от други длъжностни лица, събраната царевица като данък десятък от следните села на околията възлизала: от с. Янтра (В. Търновски окръг), с. Малкочаево (Буря, Габровски окръг), Адилер (неустановено), Добромирка, с. Крушево (Габровски окръг), Бара (изселено), Бяла ряка, Дебелцово, Градище, Сръбе (Петко Славейково, Габровски окръг), и Сопот (изселено), на 13 614,45 килета (към 85—90 000 кг). Ако това количество данък-десятък е 1/10 част от реколтата, то тя в тези 11 села на околията е възлизала на 850—900 тона[80].

Лозарството и през този период е било широко застъпвано от севлиевци и от селяните в Севлиевско

в по-равнинната част на околията. Гроздоберът по Крушевския баир на север от града бил истински празник и радост за севлиевци, описан живо от Петър Пешев, по-малък брат на Стефан Пешев, свидетел на събитията, станали през последното десетилетие на епохата[81].

Произвежданото грозде и вино били предназначени главно за домашни нужди, но една част от тях намирали пазар в околността.

Севлиевци приготвяли и гроздова ракия, която с охота пиело турското население, понеже виното било забранено от Корана.

Твърде интересни документи за разходите по обработването на лозята и гроздето е оставил Марин Софрониев, а за цената на виното и ракията — внукът на Хаджи Стоян Николов, Христо Григоров. Например през 1868 г. поп Марин плащал за отравяне на лозето му надница по 4 гроша, за копане — 6 гроша, за рязане по 5 гроша. През същата година Христо Григоров продавал виното по 6 гроша оката, а ракията по 20 гроша[82].

От средата на XIX в. в Севлиево и Севлиевско бубарството и копринарството продължило да се развива като твърде доходно занятие. За това особено много спомогнало търсенето на пашкули и сурова коприна в Западна Европа през 50-те години на XIX в., поради това, че там производството намаляло вследствие на появилата се заразна болест по бубеното семе. Много френски и италиански греньори и търговци започнали да доставят бубено семе, пашкули и сурова коприна от Турция. Френските и италианските търговци плъзнали из българските земи и закупували значително количество бубено семе. През 1858 г. 1 кг бубено семе се продавало по 180 франка, а във Франция — двойно[83].

В Севлиево също така идвали чуждестранни търговци на коприна. За това съобщава в дневника си Марин Софрониев. Той пише, че през 1859 г. бубеното семе се продавало 1500—2000 гроша оката, а пашкулите по 40 гроша[84].

Един турски протокол за 1860 г., подписан от каймакамина на Ловеч и други длъжностни лица във връзка с публичната разпродажба на десятъка се со-

чи, че десятъкът върху коприната в Севлиевска каза през 1860 г. е бил продаден за 16 500 гроша, а през 1861 г. — за 17 400 гроша, докато десятъкът от Никополската каза е бил 3600 гроша, а от Плевенската — 3 000 гроша. Явно е, че копринарството в Севлиевско било много по-развито[85]

Голяма част от пашкулите, които се изнасяли от Търново, Севлиево и Враца към 1865 г. се експортирали в Западна Европа, като търновската и севлиевската коприна се смятали за най-висш сорт[86].

Копринарството в Севлиево и Севлиевско било стимулирано и след отварянето на фабриката за коприна в Търново от италианската фирма Дойно Викенти[87].

В края на 70-те години на XIX в. обаче и в България се появила болест по бубеното семе и копринарството западнало.

През втората половина на XIX в. в Севлиевско се отглеждал и тютюн. За това свидетелствуват няколко турски документа от началото на 70-те години. В един фрагмент от тефтер е отбелязано облагането на 20 села в Севлиевската каза за 1870 г. с данък десятък върху тютюна, като е посочено количеството тютюн, определено за данък и равностойността му в пари. Ето списъка на селата по азбучен ред:

1. Агатово	— 45 оки и 350 дирхема — 183 гроша и 20 пари
2. Адилер (неизвестно)	— 9 оки и 125 дирхема — 37 гроша и 10 пари
3. Бара (изселено)	— 130 оки и 350 дирхема — 523 гроша и 20 пари
4. Батошево	— 18 оки — 72 гроша
5. Батошево (вероятно махала)	— 7 оки и 120 дирхема — 29 гроша и 20 пари
6. Бяла ряка	— 48 гроша
7. Малкочево (Буря)	— 10 оки и 15 дирхема — 41 гроша и 20 пари
8. Дерелий	— 378 оки и 250 дирхема — 1514 гроша и 20 пари
9. Градище	— 23 оки и 200 дирхема — 94 гроша
10. Дебелцово	— 7 оки и 350 дирхема — 31 гроша и 20 пари
11. Добромирка	— 283 оки — 1132 гроша

12.	Кормянско	— 22 оки и 250 дирхема — 90 гроша и 20 пари
13.	Крушево	— 7 оки и 150 дирхема — 29 гроша и 20 пари
14.	Ловнидол	— 6 оки и 250 дирхема — 26 гроша и 20 пари
15.	Сръбе (Малък Вършец)	— 89 оки и 50 дирхема — 41 гроша и 20 пари
16.	Акънджилари (П. Славейково)	— 15 оки и 250 дирхема — 62 гроша и 20 пари
17.	Ряховците	— 59 оки и 300 дирхема — 239 гроша
18.	Сопот (изселено)	— 14 оки и 200 дирхема — 70 гроша
19.	Хирево	— 4 оки и 300 дирхема — 19 гроша
20.	Адъмово (Янтра, Великотърновски окръг).	— 12 оки и 100 дирхема — 49 гроша [88]

Определеният данък десятък в натура е възлизал на 1147 оки или на 1471,6 кг. Неговата равностойност в пари е била — 3398 гроша. При десятък 1147 оки приблизително 11 470 оки ще да е било количеството на реколтата през 1870 г. за тези 20 села (14 710 кг.).

В друг турски документ — тефтер, за десятъка върху произведения през 1871 и 1872 г. тютюн в Търновски санджак, се съдържат данни за определеното количество тютюн като десятък по селища:

1.	Адилер (неуточнено)	— 13 оки
2.	Бара (изселено)	— 296 оки и 200 дирхема
3.	Богатово	— 21 оки
4.	Буря	— 6 оки
5.	Бяла ряка	— 30 оки
6.	Врабево (Лов. окръг)	— 11 оки и 200 дирхема
7.	Градище	— 24 оки и 200 дирхема
8.	Градница	— 134 оки
9.	Гъбене	— 40 оки
10.	Дамяново	— 175 оки и 200 дирхема
11.	Дебелцово	— 11 оки
12.	Дебнево (Лов. окръг)	— 102 оки
13.	Дерелий (Г. Росица)	— 619 оки
14.	Добромирка	— 174 оки
15.	Доганджии (Търхово)	— 10 оки и 200 дирхема

16. Душево — 44 оки
17. Кормянско — 33 оки
18. Крушево — 10 оки и 200 дирхема
19. Ловнидол — 12 оки
20. Малък Връшец — 53 оки
21. Петко Славейково — 27 оки
22 Ряховците — 91 оки и 200 дирхема
23. Севлиево — 160 оки
24. Сенник — 74 оки
25. Сопот (изселено) — 12 оки
26. Хирево — 58 оки
27. Хисар бей (неизв.) — 460 оки
28. Янтра — 30 оки[89]

Всичко: 1725 оки тютюн десятък*

Единичната цена на тютюна според документа била 4 гроша, следователно сумата от десятъка през 1871 г. в Севлиевската каза възлизала на 10 900 гроша.

На следващата година — 1872, в същия документ са показани следните сведения:

1. Адилер — 20 оки и 150 дирхема
2. Бара (изселено) — 118 оки и 50 дирхема
3. Батошево — 7 оки и 350 дирхема
4. Бериево — 11 оки
5. Богатово — 50 оки
6. Буря — 90 оки и 150 дирхема
7. Бяла ряка — 21 оки и 300 дирхема
8. Врабево — 53 оки и 150 дирхема
9. Горна Росица (Дерелий) — 486 оки и 200 дирхема
10. Градище — 25 оки и 50 дирхема
11. Градница — 214 оки и 300 дирхема
12. Градница (Граднишки колиби — Столът) — 30 оки и 150 дирхема
13. Гъбене — 15 оки и 100 дирхема
14. Дамяново — 67 оки и 250 дирхема
15. Дебелцово — 2 оки
16. Дебнево — 112 оки и 50 дирхема
17. Добромирка — 102 оки
18. Доганджии (Търхово) — 30 оки и 50 дирхема
19. Душево — 24 оки и 300 дирхема
20. Кормянско — 11 оки и 100 дирхема
21. Крушево — 8 оки и 200 дирхема

* Една ока е равна на 1283 грама.

22. Ловнидол — 50 оки и 50 дирхема
23. Малък Вършец — 33 оки и 250 дирхема
24. Млечево
(Старо Млечево) — 250 дирхема
25. Петко Славейково — 29 оки
26. Ряховците — 105 оки
27. Севлиево — 90 оки и 200 дирхема
28. Сопот (изселено) — 8 оки
29. Хирево — 20 оки
30. Хисар бей
(неизвестно) — 187 оки и 300 дирхема
31. Чадърлий (Сенник) — 53 оки и 250 дирхема
32. Янтра — 15 оки и 300 дирхема [89]

Всичко: 2069,25 оки тютюн десятък

Когато сравняваме последните два списъка, се вижда, че производството на тютюн през 1872 г. е намаляло в сравнение с предишните години. Независимо от това трябва да заключим, че тази култура била широко разпространена в Севлиевско и явно носела доходи на производителите.

В планинските райони на околията се развивало и овощарството, но без особено стопанско значение. Там виреели добре някои местни, устойчиви на болести и студ овощни сортове ябълки — петровки, ръбатки, червенки и др., круши — манастирки, мехмедеци, дръндеци, зеленици, водници и др. Много добре виреела синята слива — мажаркиня. От нея балканджиите приготвяли известната сливова ракия — „сливовицата". Освен това те приготвяли мармелади, рачели и пестил, който дори изнасяли на пазара.

По-слабо е било застъпено градинарството. Отглеждали се фасул, боб, гулия, картофи, бакла, грах, зеле, ряпа, пипер, домати, лук, чесън и други.

* * *

Особено развитие през този период на Възраждането в Севлиевско получил вторият важен отрасъл на селското стопанство — животновъдството.

В онази епоха в България се развъждали много овце и кози. Овцете били от дребна, но издръжлива на болести порода и давали качествена вълна. В Добруджа се отглеждала и дълговлакнестата мериносна

овца. През 1870 година данъкът върху овцете в Дунавския вилает възлизал на 20 милиона гроша за 500 000 глави овце[90]. Вълната от мериносовите овце се изнасяла в Марсилия. Тя се продавала изпрана по 12 гроша оката и се наричала „спан", т. е. испанска. Износът бил 100 центнера (10 тона), от която 3/4 била бяла и 1/4 черна. Обикновената вълна намирала добър пазар в Австрия[91].

Наред с овцете в Севлиево и Севлиевско се отглеждали много кози, заради месото, козината и млякото. От козето месо севлиевските джелепи-месари приготовлявали прочутата севлиевска козя пастърма. Козината се продавала по 4—5 гроша оката и се употребявала в домашното производство за постелки (козяци), а също така за чулове, торби, върви, наметки, дисаги и ямурлуци.

В края на 70-те години на XIX в. чифт овце струвал 60—80 гроша. Чифт кози бил с около 25 на сто по-скъп, заради по-голямата им млечност. Чифт агнета — 12—15 гроша, козлетата — 10—12 гроша. Чифт кози кожи се продавали за 16 гроша, чифт агнешки — 12 гроша.

Мляко и сирене се изнасяли в Цариград. От вилаета се експортирали от 150 до 200 килета[92].

Основна теглителна сила в селското стопанство били воловете, кравите, биволите, биволиците и до известна степен конете. Чифт волове или чифт биволи работели на своите стопани 10—12 години, след което ги угоявали с варена царевица и ги продавали за клане в салханите[93]. Един вол за клане струвал 300 гроша, а един бивол — 500 грош, докато вол за работа струвал 1500 гроша, а бивол — 2000 гроша.

Биволите били предпочитани пред воловете, поради по-голямата им сила. Макар че били по-капризни за отглеждане, те се търсели повече. Мошнин дава следните сведения за работоспособността на едните и на другите: чифт волове за един ден возят 1000 кг товар на 22 км, а чифт биволи за 1 ден — 1200 кг на 27 км[94]. Волските и биволските кожи се обработвали за гьон и се изнасяли в Гърция, Влашко и Австрия сурови и осолени. Рогата се продавали по 5 гроша оката. Те се изнасяли в Англия и Франция[95].

Конете били дребни на ръст, но издръжливи и здра-

ви. Продавали се от 600 до 1200 гроша. Едри коне се внасяли от Унгария[96].

Нашите деди отглеждали твърде много свине, въпреки неприязненото отношение на местното турско население и въпреки че данъкът за тях бил доста голям — 10 гроша на глава. Последното предизвиквало чести негодувания сред българите[97]. Може би за това през 1876 г. в Севлиевската каза бил събран данък по три гроша на свиня[98], а не по 10, както било прието.

Ловът на дивеч бил напълно свободен. Само за лов на птици се изисквало ловно тескере (лично удостоверение), което струвало 20 гроша. Ловът обаче нямал стопанско значение, както и риболовът.

Развъждали се в голямо количество домашни птици. От Дунавски вилает за Цариград годишно се изнасяли 1 милион броя птици на стойност 2 милиона франка[99].

Известна представа за състоянието на животновъдството в Севлиевската каза ни дават следните статистически сведения от втората половина на XIX в.:

За 1865 година

1.	Свине	3 545 глави
2.	Магарета	134
3.	Коне за впрягане и езда	580
4.	Домазлъшки кози	
	ярета	4 709
	кози	15 019
	пръчове	834
5.	Домазлъшки овце	
	агнета	15 033
	овце	50 258
	кочове	3 496
6.	Домазлъшки ергелета	
	тайчета (кончета)	564
	кобили	1 181
	айгъри	44
7.	Домазлъшки говеда	
	данаци (телета)	2 709
	крави	4 144
	бикове	117
8.	Домазлъшки биволи	
	малаци	2 859
	биволици	2 061

	биволи	516
9.	Орачески животни	
	волове	3 759
	биволи	1 259 [100]

Според горните данни в Севлиевската каза през 1865 г. е имало 112 821 глави домашни животни.

За да добием по-пълна представа за стопанското положение в Севлиевската каза, ето една статистика от 1873 година:

мюсюлмани: 8 813 жители; 2 895 къщи
немюсюлмани: 13 342 жители; 2 739 къщи [101]

Навярно тези данни са извлечени от нофузите, преброителните списъци, които се отнасят само за мъжкото население, следователно горните цифри, отнасящи се за Севлиевската каза, трябва да се удвоят. Като приемем, че едно семейство живее в една къща, то мюсюлманите са били средно по 6 души в къща, докато българите — средно по 10 души в къща. Според горните данни населението на Севлиевската каза било към 44 310 души от двата пола и всички народности (българи, турци, цигани).

В гореспоменатата статистика са дадени и сведения за добитъка:

1.	Овце	73 546 глави
2.	Кози	13 920
3.	Свине	2 298
4.	Магарета	187
5.	Хергелета	
	кобили	1 636
	коне	709
6.	Крави	7 256
7.	Волове	4 144
8.	Биволи	725 [102]

От сведенията е трудно да се разбере точно прираста на домашните животни, защото в таблицата сведенията не са диференцирани. Не са дадени сведения за агнетата, яретата и прочее. Очевидно е обаче, че количеството на отглежданите животни постепенно се е увеличавало.

Друго статистическо сведение, отнасящо се за 1875 или 1876 г., изготвено от руския генерален щаб през 1877 г. въз основа най-вече на относително точните турски статистически сведения, допълва представата за

движението на населението в казата и притежавания от него добитък:

1876 година

Жители мюсюлмани:	9 124
Мюсюлмански къщи:	2 955
Жители християни:	15 867
Християнски къщи:	4 702, или общо

49 982 жители в казата.

В горната статистика е показан и броят на притежаваните домашни животни:

Овце	79 506 глави
Кози	15 406
Свине	2 268
Магарета	187
Коне	3 045
Биволи	3 154
Крави	7 354 [103]

В тази статистика са дадени сведения и за град Севлиево през 1875—1876 г.:

Жители мюсюлмани	1 172 (само за мъжете)
Къщи	551
Данък вергия	22 645 гроша
Жители немюсюлмани	1 932 (само за мъжете)
Къщи християнски	668
Данък вергия	75 389 гроша
Данък бедел	53 000 гроша
Данък десятък	76 479 гроша
Овце	415
Кози	55
Магарета	60
Волове	174
Крави	308
Биволи	28
Биволици	136
Коне	116
Кобили	16 [104]

Всичко добитък: 1308 глави.

Според тези сведения населението на Севлиево е било за двете основни народности от двата пола около 6208 души. Мошнин през 1875 г. дава приблизително същия брой — около 6000 жители на града, от които половината българи. Струва ни се обаче, че

тези сведения не са съвсем точни и населението е било по-многобройно.

В тези статистически сведения се съобщава, че казата имала 33 населени места, с немюсюлманско население — 43 995 жители и мюсюлманско население — 2940 жители. Общо жителите на казата са били 46 935. В същото време в Ловеч населението е било 7000 жители. Ловешката каза имала 76 населени места с 65 166 жители българско население и 15 750 жители мюсюлманско население, или общо в казата е имало 80 916 жители. Габрово имало 6000 жители. Габровската каза е имала 18 населени места с 35 366 жители българско население и 134 души мюсюлманско население, или общо 35 500 жители[105].

В Търновски санджак в навечерието на Освобождението влизали следните градове, центрове на кази: 1. Търново, 2. Ловеч, 3. Севлиево, 4. Осман пазар (Омуртаг), 5. Габрово, 6. Раковица, 7. Елена, 8. Дряново, 9. Трявна, 10. Казан (Котел), 11. Беброво[106]. Общо населението в санджака е било към половин милион.

За изхранването на добитъка се е използувало сеното от естествените ливади, а също и фураж от отпадъци от зърнените култури. За него не се предвиждал десятък, но събирачите на йошура го облагали с такса на кола.

Горите поначало били към мирийската земя, т. е. принадлежали на държавата, но на практика една голяма част от тях били „ничии“, т. е. не се упражнявало върху тях владение. Сякъл ги е който си иска, безразборно и хищнически. Затова още през тази епоха те били унищожени в много голяма степен. И то не толкова от местното население, колкото от всевъзможни чужди капиталистически фирми след Кримската война. Горите в Османската империя се делели на: 1. държавни, 2. вакъфски, 3. общински или балтаджийски и 4. принадлежащи на частни лица. Държавните гори били давани под наем. При продажбата на дърва за огрев или за строеж от държавните гори се заплащала такса от 3 гроша на волска кола[107]. Мошнин отбелязва, че в Севлиевско в края на 70-те години на XIX в. имало 30 хиляди дюнюма

гори, от които 20 хиляди принадлежали на частни лица[108].

В заключение трябва да подчертаем, че селското стопанство в Севлиевската каза, както и в цяла България през епохата на Възраждането било основен отрасъл в стопанския живот на обществото. Главно чрез него се е осигурявало изхранването на населението. То било основен суровинен източник на тогавашната дребна промишленост. Най-сетне от него постъпвали чрез всевъзможни данъци най-значителните приходи на държавата.

* * *

Въпреки значителните пречки, които възниквали непрекъснато в полуфеодалната турска държава, на която липсвал здраво устроен и гарантиран правов ред, въпреки произвола, упражняван главно над българското население, промишлеността в България, макар и в най-примитивни форми, получила значително развитие. Именно в тази област на стопанския живот през Възраждането се заченало буржоазно-капиталистическото развитие на българското общество. То се извършвало бавно и мъчително, главно чрез натрупването на търговско-лихварски капитал. Социалното, политическото и националното угнетение били пречка за свободното капиталистическо развитие. Основното противоречие в тогавашното общество в Османската империя било между полуфеодалната държавна потисническа система, от една страна, и, от друга — зараждащите се капиталистически отношения сред българското население. Главната историческа задача на обществото тогава била отхвърлянето на робството и създаването на свободна българска държава. Решението на тази задача отговаряло на изконните интереси на целия народ.

Във връзка с развитието на селското стопанство се развивала и промишлеността, т. е. занаятите, свързани с производството на стоки, необходими за всекидневния бит на населението. Преди да проследим броя и разновидностите на занаятите през епохата, трябва да отбележим един особено важен момент в тяхното развитие. През първата и особено през втората чет-

върт на XIX в. в Севлиево занаятчийското производство вече било напълно обособено от селскостопанската дейност като цяло. Занаятчии не били вече сръчни селски стопани, работещи за задоволяване на собствените си нужди, или по поръчка, а специално подготвени хора, изработващи стоки за пазара. Това трайно разделение на труда и разширение на стоково-паричните отношения е от голямо икономическо и социално значение. Както е известно, с възникването на пазара и размяната се зараждал и градският живот. Макар че в зародиш това явление в Севлиево се наблюдава още през XVIII в., то първата половина на XIX и особено след Кримската война (1853—1856), селището се превръща напълно в градско промишлено и търговско средище, с много занаяти и постоянен пазар.

* * *

Развитието на скотовъдството в Севлиевско определило развитието на следните занаяти: джелепчийство и суватчилък — угояване на домашни животни за месо и преработката му в сушено месо — пастърма, суджуци, лой, червиш; табашко-кожарския занаят — обработката на кожи за търговия с тях и други. В Севлиево имало няколко скотобойни (салхани). Продукцията им поддържала занаятите месарство, вълнарство, сапунджийство и прочее. Сред видните севлиевски джелепи бил чорбаджи Христо Петков Даноолу, чието име срещаме като спомоществувател на Фотиновото „Землеописание“ в 1843 година.

Измежду най-развитите и доходни занаяти в Севлиево било табачеството и кожарството. От старо време този занаят е бил монопол на турците. В Севлиево се помнят табаците Мустафа Касъ Бойолу, Хаджи Мустафа, Бачо Мехмед, Ибриям Чукуроулу и други[109]. Постепенно този занаят преминал у българите и преди Освобождението в Севлиево имало около 50 табахани[110].

През първата половина на XIX в. севлиевските табаци вече били организирани в табашки еснаф, със свой устав и печат, който освен с регламентирането на производството и неговото пласиране, се занимавал

и с обществените дела в града. Севлиевските табаци обработвали всякакъв вид кожи, но постепенно се специализирали в обработката на кожи от дребен добитък (кози и овце) за сахтияни и мешини, за лица на обувки и прочее. Още преди втората четвърт на XIX в. след откриването на дунавското параходно плаване, интересът на западните търговци към българските кожи се засилил. След Кримската война пръв търговец и износител на кожи от Севлиево и Севлиевско бил Хаджи Славчо Паскалев от Търново, който търгувал главно с Австрия. Всяка година Хаджи Славчо предварително финансирал табаците в Севлиево с 18—20% лихва и напролет идвал сам да събере предплатените от него кожи, които изнасял в Австрия от Свищовското пристанище. Между известните едри търговци, които закупували севлиевските кожи били: братя Никола и Прокопий Шишкови, Димитър Селвели, братя Паница и Георги Киселови, всички от Търново. Те имали кантори във Виена и пряко изнасяли тези български произведения на австрийския пазар[111]. От доходната търговия с полуобработени кожи в града влизали годишно 30—40 хиляди турски лири чиста печалба. Табашкият еснаф бил най-богатият в града. Освен това той не пострадал след Кримската война от западната конкуренция, а напротив — процъфтял.

Измежду севлиевските табаци Илия Денчев се издигнал до едър самостоятелен износител на полуобработени кожи във Виена. През 70-те години на XIX в. той вече имал модерно търговско бюро в града със сметководител младия Никола Дабев, по-късно учител и революционер, участник в Априлското въстание през 1876 година. Илия Денчов Денчоолу издигнал огромна къща, строена от виенски инженер и мобилирана по последната тогавашна виенска мода с мека мебел. (Днес тази голяма сграда е паметник на културата в града.)

След Кримската война все по-често започват да се срещат имената на севлиевските табаци като спомоществуватели на разни български книги. Илия Денчев бил и виден член на Севлиевската градска община. В 1870 г. той бил избран за касиер на общината, а в 1872 г. за неин председател. Дълги години бил член на училищното настоятелство.

Интересно свидетелство за севлиевското кожарство е открила Вирджиния Паскалева, макар то да е от 1880 година. Белгийският генерален консул в България С. Янсен се удивлявал, че Севлиево, един неголям град от около 6000 жители, при това 1200 от тях мюсюлмани, притежавал много добри работилници — табахани за обработка на кожи, които се ползували с много добро име в Австрия. Той изтъквал, че кожите продължавали да се търсят там и годишно се изпращали 16 000 полуобработени кожи и добра вълна. Накрая консулът заключава, че севлиевските кожи могат да се сравняват с най-добрите в Европа[112].

Към табашкия еснаф са били организирани и кожухарите, но после те образували свой кюркчийски еснаф. В града имало изкусни кожухари, които шиели калпаци, кожуси, кюркове, шуби, голаци, подплатявали джубета и прочее. Измежду тях заслужават да бъдат споменати видните по онова време кожухари: Васил Хаджихристов, Кръстю Денчев и Хаджи Миньо Василев[113]. През 1844 г. Гено Кюркчи е спомоществувател на „История на славяноболгарския народ" от Иван Раич, превод на П. Сапунов.

Друг много развит занаят в Севлиево, тясно свързан с кожарството, е бил папукчийският (чехларството). Севлиевските чехлари също така били организирани в еснаф. Те изработвали и продавали шити обувки, еминии, папуци (чехли) и др. По-късно, когато започнали да правят обувки по европейски образец, половинки и чепици, някои нарекли занаята кундурджийски. Чехларите работели в своите малки дървени дюкяни, построени един до друг от двете страни на тясна, покрита от стрехи уличка, наричана „Чехларската реста". Чехларските дюкяни били 50. Както за табаците, така и за чехларите Х. Вълчанов ни е оставил дълъг списък от имена на стари майстори в Севлиево[114].

Според професор Вълчанов сапунджиите населявали цяла махала в Севлиево, в която били разположени и техните работилници — керхани. Те произвеждали сапун за миене и за пране и лоени свещи, които самите те на групи по 5—6 души на коне продавали из цяла северна България[115].

За „Общое землеописание" на К. Фотинов от 1843 г.

се записал спомоществувател „Велчо Стойнов сапунджи“, както и през 1844 г. за „История славянобългарскаго народа“ от Иван Раич, превод на П. Сапунов. През 1855 г. Велчо, заедно с Йонко Станчов Сапунджи, се записал за друга книга. През 1865 г. спомоществуватели на книги се записали още двама сапунджии.

Най-многобройният еснаф в Севлиево е бил абаджийският. Абаджийството е било стар и твърде разпространен занаят. Организирането му в еснаф в Севлиево трябва да дирим някъде към средата или втората половина на XVIII век. Във Възраждането той достига до голям разцвет. Севлиевската учителка Мара Абаджиева изброява 90 имена на севлиевски майстори абаджии от времето преди Освобождението. Упадъкът му започнал след Кримската война поради западната конкуренция на евтини фабрични шаяци и дрехи.

Севлиевските абаджии-дрехари си набавяли шаяк (аба) от подбалканските градове — Сливен, Казанлък, Карлово, Клисура, Калофер, както и от Троян и Пловдив. Те изработвали за продан: аби, салтамарки, джумадани, потури, елеци, ямурлуци, калцуни, качулки и други. Дрехите се украсявали с гайтани и се изработвали изключително на ръка, при това много трудно, защото шаякът бил дебел и груб. Готовата продукция абаджиите продавали в Севлиево, Бяла Слатина, Плевен, Лом, Видин, Русе. След 1842—1844 г. севлиевските абаджии започнали да посещават гр. Чорлу и Одринско с готовата си продукция. Пръв през 1842—1843 г. в Чорлу отишъл абаджията Илю Лазаров. Търговията му тръгнала много добре, имало дни когато печелел дневно по 2—3 хиляди гроша[116]. След него много севлиевски абаджии започнали редовно да посещават гр. Чорлу и неговия район. Това те правили до Балканската война през 1912 година[117].

Абаджиите освен с изработването на дрехи се занимавали и с тяхното пласиране, т. е. с търговия. В Чорлу много севлиевци имали свои дюкяни. Те престоявали в този град по 6—7 месеца, но това дълго и мъчително откъсване от семействата им се възнаграждавало богато. Севлиевските абаджии в Тракия

се славели със своето майсторство, със своята скромност и честност[118].

За грамотността и будното българско национално съзнание на абаджиите свидетелствуват имената на някои от тях — спомоществуватели на български книги още от 40-те години на XIX век. Намираме името на Димо Дедюв абаджи, спомоществувател на Фотиновото „Землеописание", също и на историята на Раич. През 1844 г. Георги Ив. Абаджи е спомоществувател на „История на Александра Македонца", отпечатана в Белград. Срещаме и името на Бойну Ценюв абаджи като спомоществувател на „Повест или поучение християнское..." от 1865 година. От края на 50-те и особено през 60-те години на XIX в. севлиевските абаджии много често са спомоществуватели на българските книги.

Терзийският (шивашкият) еснаф е бил също така един от многочислените в Севлиево. Покритата улица „на пазаря", т. е. на площада, от малки дюкянчета — „Терзийската реста", се запазила в Севлиево до 30-те години на XX век. В последните години преди разрушаването тези дюкянчета бяха приютили други обитатели — галантеристи, амбулантни търговци, продавачи на готови обувки, облекло и други, но даваха представа за миналия разцвет на един занаят.

Терзиите изработвали мъжки и женски дрехи за българското и за турското население: памучни антерии (къси и дълги), памучни елеци, дълги памучни халати, фереджи, шалвари и ферменета за кадъните, дълги и къси сукнени кожуси, долни ризи, гащи, юргани, дюшеци и други.

Измежду терзиите излезли най-будните и интелигентни българи в тази епоха, подкрепили не едно родолюбиво дело. Тях най-често срещаме като спомоществуватели на старите български книги още от 40-те години на XIX век. Сред тях най-голямо съчувствие намерили просветно-културните, църковно-националните, а също и революционните идеи от 70-те години на XIX век.

С основание професор Вълчанов твърди, че обикновено в цяла България абаджиите и терзиите са били обединени в един еснаф, но в Севлиево поради

тяхната многобройност те са били в отделни, при това добре организирани и заможни[119].

Част или по-скоро поделение на терзиите в Севлиево били чохаджиите, майсторите на сукнени дрехи, обшивани понякога със сърма и други скъпи конци и шнурове; фереджиите, които шиели турските женски дрехи; и ишлемеджиите, които шиели главно най-тънките и фини копринени дрехи с цветни конци и украшения.

В пряка зависимост от развитието на животновъдството се развивало и процъфтявало в Севлиево мутафчийството — изработване на козеняви чували, торби, чулове, дисаги, юлари, въжета, беллемета и други от животинска козина. Мутафчиите също така били организирани в еснаф, в който влизали будни и родолюбиви българи[120].

В Севлиево имало и халачки еснаф с около 20 дюкяна. Халачите купували суров памук от Македония, който раздрънквали и подготвяли за пълнене на възглавници, дюшеци, памуклии антерии. Някои наричали халачите дръндари.

Друг занаят в Севлиево, свързан с домашното текстилство бил бояджийството. И севлиевските бояджии имали еснаф, към който се числели малцината севлиевски басмаджии. Тяхната производствена дейност се изчерпвала с типосването (печатането) върху тънък памучен плат на забрадки. Този занаят пренесъл от Сопот в Севлиево учителят Николчо Попнедев през 1827 или 1828 година. Този занаят упражнявали неговите братя и синове до Кримската война, когато западната конкуренция ги разорила.

Първи плахи опити за организиране на промишлено производство от по-висш тип на стопанска организация бихме могли да погледнем на работилницата на братя Попнедеви, за които споменахме по-горе. Тяхната работилница, създадена още през втората четвърт на XIX в. поради стереотипното си производство и липсата на необходимост от занаятчийска квалификация при щамповачите, давала възможност за превръщането ѝ в проста кооперация, дори и в манифактура, но за жалост липсват документални източници за това.

„Наводнението" на българския пазар с по-евтините,

красиви и най-важното по-качествени виенски забрадки, наричани бечки, ликвидирали работилницата на братя Спиридонови, Попнедеви.

Друг севлиевски занаят бил ножарският. Ножарите всъщност са били железари, но специализирани главно в изработката на ножове, ножици, малки джобни ножчета. Понякога изработвали също брадви и тесли.

Поради значителния дял турско население в града, в Севлиево имало и шекерджийски, т. е. сладкарски еснаф, с популярното си по онова време производство: пейниршекер, небетшекер, камуш, захарни петли, сусамки, разни локуми, сладка, шербети и халви.

Макар и малоброен, но твърде уважаван бил куюмджийският занаят (златарският). Изкусните севлиевски златари изработвали красиви украшения от злато, сребро, никел, пиринч. Измежду най-будните златари са били поп Петю Цанков и Георги Симеонов.

Днес поради липса на запазени документи, еснафски кондики, занаятчийски и търговски тефтери и други документи е трудно да се определи броят на видовете занаяти и на еснафите в Севлиево. Във всеки случай вероятно са били повече оттук изброените. Навярно свой еснаф са имали бакалите, кръчмарите, бакърджиите, казанджиите, тахтаджиите (дъскарите) и други.

За да илюстрираме обществената дейност на севлиевските еснафи в областта на градските дела даваме тук част от интересен документ — протокол от протоколната книга на Севлиевската градска община и училищното настоятелство. На общо събрание на 28 януари 1871 г. най-големите севлиевски еснафи решили да разхвърлят помежду си дълга по постройката на новата градска църква „Св. Троица“, възлизащ на 50 000 гроша. Тези еснафи били: терзийският, табашкият, кюркчийският, сапунджийският, абаджийският, халачкият, куюмджийският[121].

От направения кратък преглед на севлиевските занаяти, организирани в еснафи, можем да заключим, че те са се развили до такава степен, че задоволявали не само местните нужди на населението, но и със своята значителна по обем продукция снабдявали големия вътрешен пазар на Турция. След Кримската

война конкуренцията на по-евтините фабрични стоки, вече предпочитани от мнозина, довела до разоряването на част от занаятчийството.

През 70-те години севлиевският гражданин Гочо Драгошинов се опитал да създаде модерно предприятие за плетене на марсилски столове и фотьойли. Учителят Захарий Даскалов, учителствувал по това време в Севлиево, пише по този въпрос в българския вестник „Напредък" от 14 юни 1875 г. в Цариград, в статията си под заглавие: „По индустрията", в която казва: „В Севлиево работят столове, които имат за надежда да се поусъвършенствуват и тогава ще могат да се сравнят с тия, които идат от Виена и Марсилия." За да се модернизира и да се разшири това производство, той препоръчва да се обединят няколко занаятчийски работилници в една фабрика: „Тогава, пише той, парите, които излизат из отечеството ни за купуване на такива неща ще си останат във фонда на народния имот."[122]

Вирджиния Паскалева е открила сведения за опит да бъде създадена фабрика за тютюн от някой си Алю (може би Калю) Иванов с 50 ножа за рязане, но за съжаление сведенията са съвсем оскъдни.

Икономическите, социалните и политическите условия в Турция през XIX в. не позволявали да се развие модерно индустриално производство и кредит.

* * *

С развитието на занаятчийското производство нараствала и нуждата от специален посредник между производителя и потребителя, нужен бил търговецът. Затова през Възраждането из средата на заможните стокопроизводители се отделили търговци-занаятчии, които натрупвали търговски капитал под формата на пари. Тази прослойка все повече се обогатявала и обуславяла като самостоятелна социална група, отделно от занаятчийското производство и занаятите. Процесът се засилил особено много в средата на XIX в. Това явление се наблюдава при проучване на източниците за Севлиево, макар и не така силно изразено в сравнение с някои други селища, като Търново,

Габрово, Копривщица, Панагюрище, Карлово, Калофер и други.

Търговията в Севлиево през Възраждането била развита в значителни размери. Градът спадал към втория пояс български градове от запад на изток: Белоградчик, Берковица, Враца, Орхание (Ботевград), Плевен, Ловеч, Троян, Тетевен. Към първия пояс спадали: Видин, Лом, Рахово (Оряхово), Свищов, Разград, Шумен, Варна. Търговските пътища вървели от първия пояс на юг и градовете от втория пояс били включени в оживени търговски отношения, особено след откриване на параходството по Дунава[123].

Пътищата на търговския обмен вървели и от запад към изток, за което особено много способствувало построяването през 60-те години на шосето Ловеч — Севлиево — Търново. При разширеното стоково производство постепенно всички градове, в това число и Севлиево, били въвлечени и в сферата на европейската търговия.

През 1872 г. в един турски документ е отбелязано във връзка със събирането на търговския данък в Севлиево, че там имало доста лица, които се занимавали, като основен поминък със занаяти и търговия, а по-малко със земеделие[124]. Докато положението в края на XVIII в. е било тъкмо обратното.

Във в. „Дунав“, бр. 705 от 27 август 1872 г. пише, че град Свищов бил скеля (пристанище) на Търново, Ловеч и Севлиево и имал поща и телеграф. Това кратко съобщение потвърждава посоката на потока на севлиевските стоки към водния път по Дунава.

Още през XVIII в. в Севлиево е имало заможни българи, занаятчии и търговци, които са могли да напуснат своя дом и семейство и да отидат твърде далеч за онези тревожни и несигурни времена, а именно на поклонение в Света гора и дори до Палестина и заедно с това да извършат дарения. Самият Хаджи Стоян Николов е пример в това отношение за издигането на един слой от търговци, една оформяща се класа в българското общество, изиграла важна историческа роля. През първата половина на XIX в. наред с Хаджи Стоян Николов се издигнали като влиятелни търговци братята Хаджи Сава, Иван и Миню

Радкови, от които първите двама били убити от турците през 1855 г.[125]

През втората половина на века, след Кримската война се издигнала нова генерация търговци. Типичен пример в това отношение е споменатият вече табак Илия Денчов, който през 70-те години се занимавал изключително с търговия на кожи в широк мащаб. Богат търговец на колониални и манифактурни стоки бил и Хаджи Никола Хиджиколюв Конов, чийто каменен магазин до 50-те години на XX в. стоеше на площада на града, където преди това е ставал градския пазар. Чорбаджи Миню Радков още от 60-те години на XIX в. е имал търговски връзки с търговската къща на Христо Димоз Караминков в Цариград[126]. Между видните търговци на Севлиево в навечерието на 1876 г. трябва да споменем и имената на Хаджи Ангел Иванов, на Христо Генев, зетьове на Хаджи Сава Радков, на Радион Стефанов Москов, търговец на гайтан и бубено семе, на Хаджи Иван Коджабашев, на братя Недко и Христо Спиридонови Попнедеви и на още много други. Х. Вълчанов обнародва един доста голям списък на търговци, на брой 50 души, които преди били членове на еснафите[127]. От тези факти можем да заключим, че сред еснафлиите в града вече имало значителна имуществена и социалнокласова диференциация. Появила се нова класа, която застанала начело на редица обществено-политически и културни инициативи.

* * *

В Турция почти до руско-турската война 1877—1878 г. няма точна и модерна статистика, което обективно затруднява историческите проучвания.

В Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“ се пази един интересен документ, за съжаление недатиран, но който може с основание да отнесем към 60-те години на XIX век и дава известна представа за демографската и социалната структура на гр. Севлиево. Той представлява таблица, даваща сведения за броя на жителите в градовете Търново, Севлиево, Ловеч, Габрово, Осман пазар (Омуртаг). Населението на Търново възлизало на

12 884, на Ловеч — 9843, на Габрово — 6349 и на Осман пазар — 4752.

Жителите на Севлиево са 7690 души. От тях 3692 са мъже и 3728 са жени. Мюсюлманите общо са 2284 души. От тях 1146 мъже и 2499 — жени. Циганите-мюсюлмани са общо 200 души — 109 мъже и 91 жени. В Севлиево арменци, евреи и гърци не живеят.

Таблицата дава сведение, че при миналата регистрация мъжете в Севлиево общо са били 2995 души за двете народности. Мюсюлманите са били 1105, а българите 1890. Броят на къщите е бил 1181.

Според сведенията в таблицата Севлиево се състояло от три махали с 1582 къщи.

Следващата таблица дава сведения за постройките и имотите на гореспоменатите градове.

В Севлиево имало: 10 джамии, 1 медресе, 5 училища, 1592 къщи, 611 дюкяна, 3 склада, 9 хана, 1 баня, 9 воденици, 10 фурни, 1 маслобойна, 3 кланници, 10 работилници за сапун, 26 работилници за обработване на кожи, 6 работилници за керемиди, 9 кръчми, 13 яхъра и плевници, 79 места за строеж и места за лозя, 2850 лозя, 253 овощни градини, 5443 ниви, 1130 ливади, 6 кошари, 9 пасища, конак, съдилище, бозаджийница, стая на разположение на джамията, 50 чешми и кладенци, черква, 8 колиби, 4 стаи, място за обредна молитва, 4 мюсюлмански гробища, 2 моста, християнско гробище, място за харман и 6 долапа за напояване[128].

* * *

Поради липсата на източници трудно можем да възстановим най-общата картина на икономическото развитие на селата в Севлиевската каза. Очевидно е обаче, че и там процесите протичали, макар и побавно в направление към въвличане в стоково-паричните отношения. Селяните все още задоволявали предимно сами своите нужди. Разбира се, отделните селища били на различен етап на развитие, но в тях са ставали явления, сходни с тези в Севлиево, но в далеч по-ограничени размери.

II. КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА ГРАД СЕВЛИЕВО И СЕВЛИЕВСКО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО. БОРБА ЗА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА, ПРОСВЕТА И КУЛТУРА

Първите прояви на културния живот в Севлиево и Севлиевския край са тясно свързани с живота и дейността на българската църква.

След падането на българската държава под турска власт и унищожаването в значителна степен на административната организация на църквата, манастирите и църковните храмове са местата, в които се запазва за векове българското народностно съзнание и историческа памет. Въпреки огромното разорение, жестокото унищожение на хиляди българи и масовата колонизация на важни области с компактно турско население, българщината не помръква нито за миг през цялото многовековно иго. Българският дух се запазва и при ужасните условия на асимилация и нечувано потисничество и през последната четвърт на XVIII в. и при подобрилите се вече стопански и обществени условия избуява възраждането на нашия измъчен народ, възкръснал за историята. По този начин в общи черти е протекло съществуването на българите от Севлиево и Севлиевско, район намиращ се съвсем близко до средновековната българска столица Търново.

С възникването на църковна християнска община в Севлиево естествено е била построена и първата старата църква, наречена на името на вехтозаветния светец „Свети Пророк Илия“. Кога е била построена тя, не е известно. Липсват документи. Категоричен отговор не дават и севлиевските историци[1]. Хараламби Вълчанов отбелязва едно предание, според което преди построяването на църквата „Св. Пророк Илия“ за храм служила подземната част на стара къща, в която по-късно е живял севлиевският възрожденец хаджи Ангел Иванов Севлиевец[2].

Авторите на сборника „Юбилейна книга на църквата „Св. Пророк Илия“ 1834—1934“ твърдят, че тя е била построена в началото на XVIII век. Макар и

без доказателства, такова едно мнение не е лишено от основание, като се има предвид, че селището много преди това е било изградено административно средище, околия (каза) и имало и чисто българско население[3]. Освен това многобройните кратки, но твърде важни летописни бележки — приписки от българския Зографски манастир от средата и втората половина на XVIII в. доказват, че българите в града са държали на своята християнска верска принадлежност и дори са организирали поклоннически групи за посещение на свети за българщината места[4].

И така, обединителният център, в който българите от Севлиево са могли да дават свободен израз на своите духовни потребности и чувства, била църквата „Св. Пророк Илия". Тя била схлупена, сгушена сред овощни дръвчета, дълбоко вкопана в земята, което и днес, въпреки по-късното ѝ преустрояване, може лесно да се види. Там сред иконите, църковнославянските книги, при светлината на свещите, нашите прадеди са могли спокойно да слушат българска реч, да отдават почит на светците, да изповядват свободно своята християнска религия, така различна от мохамеданската и да се чувствуват християни, славяни и българи, от обща народност и с обща нерадостна съдба. Тук именно се криели потенциалните сили и възможности за зараждането и възникването на българската нация.

Докато старите севлиевци се сдобили с усилия и мъка с един свой молитвен дом, техните съседи турците построили няколко джамии и една висока часовникова кула. Тя била издигната през 1777 година[5].

За значението на старата севлиевска църква „Св. Пророк Илия" като обществена институция, която със своята община е играла определено българска роля, говори фактът, че през първата четвърт на XIX в. тя вече притежавала значителни материални средства и недвижими имоти — къщи, дюкяни, пари. Това откриваме в „Записната книга" на църковното настоятелство на храма, водена на български и гръцки език от бележития севлиевски възрожденец Хаджи Стоян Николов. През 1824 г. църквата притежавала: 1 къща, 5 дюкяна, 2 мази (складови помещения), 2 фурни с 1 дюкян и още една къща, много свещенически одеж-

ди, книги, съдове и църковни прибори от сребро. Освен това от църковните средства били раздадени няколко хиляди гроша с лихва[6].

Сравнително рано при църквата „Св. Пророк Илия" възникнали метоси на Зографския и на Рилския манастир[7].

Спомени за свещеници през XVIII в. почти не са се запазили. Най-старият свещеник, за когото се откриват кратки сведения, бил поп Петко от с. Долно Крушево (сега несъществуващо). Върху стар триод* е била намерена приписка: „Сие триод приложи поп Петко от Долно Крушево во храм светаго пророка Илия: за душевно спасение ему в лето 1804." Може би той е автор и на друга една приписка върху стар миней, която гласи: „Да са знай как зеха тези минеи на сивлиюво за пророк Илия храмът опщи на сепе (година) 1800, 12 минея и оу слово дванадесят." Интересна е и третата негова приписка: „Сей триод приложи поп Петко от Долну Крушево во храм светаго пророка Илия да служи за душевно ему спасение: 1820. сии ему поп Нидялко писал." Възможно е поп Петко да е именно свещеник от края на XVIII век[8]. Повече спомени е оставил сред севлиевци поп Недю Хубанов, роден около 1768 г., ръкоположен към 1795 г. и починал през 1848 г. Неговият баща е бил Хубан Симеонов, роден около 1730 година. Според Васил Беязов, Хубан не помнел кога е била построена севлиевската църква, нито кога са били изкопани защитните ровове около града. Учудващо е сведението на Беязов, че Хубан не помнел кога е бил построен градският часовник, особено като се има предвид, че в годината на строежа му — 1777 г. Хубан ще да е бил около 47 годишен. Тъст на поп Недю Хубанов е бил поп Петко от Долно Крушево[9].

Около 1821 година към църквата „Св. Пророк Илия" имало вече четирима свещеници: поп Петко от Долно Крушево, поп Недю Хубанов, поп Димитър и поп Пенчо Димов. Това узнаваме също от приписка върху стара църковна книга: „Подвезах аз иерей Петър тоз ирмологион в лято от Христа 1821 на време султан Махмуда. Свещеници севлиовски на това време 1821 бяха поп Петко и поп Недю и поп Димитър." Очевид-

* Църковна книга.

но е, че бележката е оставена от поп Пенчо Димов, който добре владеел умението да подвързва книги[10].

В Севлиево не е имало гърци и богослужението винаги се е извършвало на български език. Севлиевската църква и градът административно са били към Търновската гръцка митрополия, която е упражнявала своята религиозна и финансова власт, чрез събирането на владишките данъци и назначаването на свещениците. От гореспоменатата „Записна книга“ на църквата „Св. Пророк Илия“, която днес се пази в Севлиевския исторически музей, се вижда, че гръцкият владика е контролирал доходите на църквата в Севлиево. Вписванията от хаджи Стоян Николов са били направени както на български, така и на гръцки език[11]. Но по всичко личи, че гръцкото духовно владичество в града не се е чувствувало така силно, както в селища, където е имало гърци, гръцки духовници и гърчеещи се българи.

Започналото църковно строителство в България след Одринския мир от 1829 г. намерило израз и в Севлиево. Църковната община и еснафите успели с помощта на гръцкия митрополит Иларион Критски и местния аянин Мехмедаа да получат султанско разрешение за възстановяване на църквата. Аянинът по-късно дал „илям“ и за възстановяването на Батошевския манастир[12].

Старата севлиевска църква била с малки размери, схлупена и полуразрушена. През 1834 г. тя била обновена почти изцяло и построена в сегашните си размери: дължина 28 м, широчина — 14 м, а каменните ѝ зидове — дебели 1 метър. Покрита била с плочи без кубета.

По случай възстановяването на църквата е бил издялан и вграден на една от стените ѝ каменен надпис: „Церков сие светаго пророка Илия, обнови ся повелением височайшаго царя Махмуда турецкаго и настоянием же г. Илариона архиепископа иждивением же общонародном 1834.“ Вътре храмът е бил твърде обширен за онова време, с шест четвъртити дървени колони, високи по 8 м. Покрай двете стени били направени дървени столове за по-възрастните мъже.

Украсяването на църквата с икони станало малко по-късно, през 1840 г., главно от видния тревненски

майстор-зограф Цаню Захариев (1816—1886)[13]. По това време също бил изработен изящният и представителен ажурен резбарски иконостас, от видния представител на тревненската резбарска школа Никола Матеев (роден около 1785 г., починал към 1860 г.), подпомогнат от сина си Йонко Марангозчият (1810—1878)[14].

Както споменахме по-горе, църквата в Севлиево е била важен обществен институт, пръв обединителен и сплотяващ център на българите в града, а и тези от най-близките околни села. Поради специфичните условия на демографското развитие на града, със смесено население — българи и турци и липсата на гръцко малцинство, гъркофанариотските духовни и политически домогвания на Цариградската патриаршия пряко не се чувствували така силно в града. Затова Севлиево се включва малко по-късно и под други форми в българо-гръцката черковна борба.

Една забележителна проява на появилото се и все повече укрепващо българско национално съзнание е инициативата на севлиевци за възстановяване на Батошевския манастир през 1836 година.

Батошевският ставропигиален манастир е бил построен по времето на царуването на българския цар Михаил Асен (1246—1256) и патриарха Йоаким. Подарени му били във феодално владение селата: Батошево, Витен и Рибаре. Последните две сега не съществуват. По време на завладяването на България от турците, неизвестно точно кога манастирът бил разграбен и разрушен и впоследствие изоставен и забравен. Според преданието, твърде живо и интересно записано върху страниците на парусията (поменната книга) на манастира от даскал Никола Иванов Гайдаржиолу Севлиевец, през 1809 г. монахът Исая от Троянския манастир си построил една малка килия, но след време бил прогонен от лоши хора. През 1831 г. по време на голямата чумна епидемия някои севлиевски семейства намерили спасение от страшната болест в горските дебри край манастирските развалини. Тук те дали обет, че ако се спасят от смъртоносната епидемия, ще възобновят за свое здраве старата манастирска обител. И наистина след затихване на епидемията оживелите севлиевски граждани се завърнали в града и подели

инициативата по възобновяването на манастира. С подкрепата на митрополит Иларион Критски и аяниниа Мехмедаа, както вече споменахме, те издействували и получили султански ферман за обновяване на манастирския храм. С голямо желание и старание начело на делото застанал монахът от Троянския манастир Хаджи Макарий и някои по-млади негови събратя-монаси. На 21 ноември 1836 г. благодарение на всенародните материални жертви манастирът бил готов и според летописеца манастирският храм бил един от най-красивите в целия вилает. Неговото мнение не е преувеличено, това може да се види и днес. И така Севлиево и Севлиевският край се сдобили с още едно народностно-национално огнище на българщината, ускоряващо националното пробуждане[15].

Тук трябва да споменем и за друго едно манастирско огнище — девическият манастир „Св. Троица“ в Ново село (днес Априлци), свързал името си преди всичко с драматичния край на въстаническата епопея през 1876 г. в Севлиевския край. Според Иван Марангозов той бил построен към 1830 г. със средствата на новоселчани и колибарите от околните махали[16].

По време на турското иго поради стопанската и културна изостаналост връзките между отделните селища са били твърде слаби. Повечето от селищата, независимо от честите миграции, се развивали в някои периоди обществено-икономически и демографски самостоятелно. Въпреки това в известна степен те чувствували стопанското и културното влияние на по-развитите. Първо място в това отношение се пада на гр. Севлиево, като административен и пазарски център, като селище с бързо формиращ се градски живот. Или, с други думи, Севлиево е влияело не само на околните села, а и на доста отдалечени от него в стопанско, духовно, църковно, културно и политическо отношение.

За да бъде по-пълна представата за църковното строителство в Севлиевския край, ние изброяваме в хронологически ред по-старите църковни храмове.

Една от най-старите църкви в Севлиевско е църквата „Св. Троица“ в махала Гъбене, построена между 1800 и 1810 г. Твърде стара е първата новоселска църква „Св. Параскева“. Според Марангозов тя била

построена към 1814 г., а може би и по-рано[17]. Между старите храмове в Севлиевския край от епохата на Възраждането трябва да споменем и църквата в Старо Млечево (Селце) — „Никуля черкова“, т. е. „Св. Никола“, построена през 1839 година. Тя била украсена с красив резбарски иконостас като севлиевската църква и тази на Батошевския манастир; църквата „Св. Димитър“ в Ловнидол също била построена през 1839 г., църквата „Св. Иван“ в Каломен през 1841 г., църквата „Св. Димитър“ в Дебелцово през 1844 г., църквата „Св. Троица“ в Бериево през 1847 г., църквата „Св. Никола Летни“ в Кръвеник през 1848 г., църквата „Св. Богородица“ в Пушево през 1850 църквата „Св. Георги“ в Столът — през 1859 г. До Освобождението били построени църкви още в селата: Агатово през 1860 г., Търхово — 1863 г., Батошево — 1864 г., Бяла ряка — 1868 г., Драгиевци — 1873 г., Млечево (Мариновци) — 1875 г. и т. н. Нашите деди използували и най-малката възможност да строят нови църкви, което освен да задоволява верските им нужди, било и ярка проява на развиващото се и укрепващо българско национално съзнание[18].

* * *

Възрожденският процес в Севлиево и Севлиевско в двете му основни форми — борба за независима българска църква и българска национална просвета и култура, е сложен поради това, че тези му две форми са преплетени и взаимно зависими една от друга през цялата епоха. Това създава методически трудности при едновременното им разглеждане.

Благоприятните стопански и обществени промени, които настъпили в България в началото на XIX в. след ликвидиране на феодалната анархия и кърджалийството, обусловили развитието на българската национална просвета в областта на образованието и появата на новобългарското училище.

Основната насоченост и съдържание на национално-просветните идеи било пробуждането на националното съзнание на българския народ, народ със славно минало, което от своя страна подготвяло и възпитавало

младите поколения в горещо родолюбие и готовност за борба за освобождение[19].

Още с възникването на Севлиево явно е имало грамотни хора, които знаели да четат и пишат на български език. На първо място това са били свещениците. Това се отнася и до селата, там където е имало църковни храмове. Днес историческата наука не приема схващането, че след падането на България под турска власт и вследствие на огромните разрушения и масово унищожение на българското население от завоевателите имало продължителни периоди на безпросветност и мрак. В най-различни райони на българските земи и особено в оцелелите и възобновени манастири продължавала да съществува българска книжнина и грамотност, дори на някои места тя достигнала своеобразен разцвет[20].

Нямаме сведения за българската грамотност и книжнина в Севлиево и Севлиевско през XVI и XVII век, но логично е да приемем, че освен свещениците е имало и други грамотни люде. И докато за тези векове можем само да гадаем, то за втората половина на XVIII в. вече намираме първите свидетелства за наличието на килийни училища[21].

Първото килийно училище в Севлиево било открито при църквата „Св. Пророк Илия“, или по-точно при метоха на светогорския Зографски манастир[22]. Севлиевските историци от близкото минало не са единни за мястото, където е бил метоха и точно на кой манастир е принадлежал — на Хилендарския или на Зографския. Като имаме предвид най-старите засега български документи и източници по този въпрос — зографските бележки, приписки и надписи, документиращи връзките на Севлиево със Зограф, трябва да приемем, че първото училище е възникнало при Зографския метох, а не при Хилендарския или Рилския. И наистина още в най-стария надпис върху икона на св. Никола Мирликийски от 5 март 1749 г. (по стар стил) се говори, че дяк-епитроп на църквата в Севлиево е довел поклонници, които подарили на църквата „Св. Никола“ при пристанището на Зографския манастир, при така наречената Арсана, 1040 гроша. Тук споменатият дяк-епитроп е светско лице[23]. След десет години, на 1 януари 1759 г. зографският брат и йеро-

монах Игнатий, като съобщава, че изпросил библия от монаха в Киевопечерската лавра Серафим за Зографския манастир, отбелязва, че я откупили поклонници от с. Севлиево за 40 гроша. Библията трябвало да стои в зографската църква „Св. Георги Мали“ за душевното им спасение. Проигумен бил старият монах с келия Хаджи Йоаникий от Габрово. Севлиевци дали още 100 гроша за панахида на техните покойници[24].

Особено важна и интересна е приписката върху един псалтир от времето на Екатерина I, който се пази в Зографския манастир. Приписката е от годината, когато Паисий Хилендарски е написал своята „История славяноболгарска“ — 11 май 1762 година. Само три години след втората зографска приписка узнаваме, че зографски епитроп е поп Ангел от Севлиево. Това засега е най-старият вече известен нам свещеник от Севлиево, зографски таксидиот. Може би той е от Севлиево или може да е оня епитроп-дяк, споменат в първата зографска приписка от 1749 г., който впоследствие е станал свещеник.

В третата зографска приписка поп Ангел съобщава, че предал на Зографския манастир 1000 гроша милостиня, събрана „от наше Севлиево“. Именно „наше Севлиево“ е указание за произхода на поп Ангел. Той съобщава, че предал в дар и руския псалтир „печатан во велик град Москва при благоверната Елисавета цар Петрова“, върху който написал и приписката. За откупуването на псалтира севлиевци дали 205 аспри „на Търновград“. Най-отдолу поп Ангел записва имената на дарителите за откупуването на псалтира. Четем имената на четирима севлиевци и един софиянец. Между тях единият е ханджия — Драган Хаджи, един дяк — Онуфри дяк, един занаятчия — Георги кожар. Таксидиотът съобщава още, че поклонниците от Севлиево докарали и три конски товара овчи кожи за братството на манастира, срещу които монасите трябвало да отслужат парастаси и помени за починалите им близки[25].

Връзките на Севлиево със Зограф се засилили. Още на другата година, след посещението на севлиевците, доведени от поп Ангел, нова група поклонници от Севлиево на 10 февруари 1763 г. посетили манастира.

Те направили щедро дарение, като откупили за 2000 гроша „суха пара“ манастирската воденица на светогорското пристанище Арсанта. Особено важен пасаж в тази приписка е „Приведе ги йерей Трохан даскал общий[26].“ Свещеник Трохан даскал общи е първият севлиевски учител, споменат в източник от началото на 60-те години на XVIII век, през 1763 г., по времето на Паисий Хилендарски[27]. Съвсем очевидно е, че този светогорски таксидиот е открил училище при Зографския метох в Севлиево. Прозвището му Трохан даскал общи насочва към заключението, че в Севлиево ще да е съществувал и друг даскал, даскал не общи. Прозвището на даскал Трохан насочва и към едно друго предположение, че може би той е бил учител в килийно училище при Зографския метох на Севлиево, организирано от църковната община при храма „Св. Пророк Илия“.

Приведените дотук надписи и приписки от Зографския манастир в Света гора съвсем определено свидетелствуват за многогодишните връзки на севлиевци с този древен български манастир, който е пазил непокътнат спомена за славното минало на средновековната българска държава с голямото си богатство на многобройни стари български ръкописи и богослужебни книги.

През XVIII в. светогорските манастири и особено Зограф и Хилендар играят важна роля за националното осъзнаване на българите. Многобройните групи от поклонници в Света гора, щедро даряващи манастирите, просветителската роля на таксидиотите в много селища е белег на една от първите прояви на националното осъзнаване на нашия народ и зараждането на много места в България, макар и смътно, на нови идеи, чувства и цели, а именно идеи за национална еманципация на българския народ[28].

Връзките на Севлиево със Света гора продължават и по време на страшните кърджалийски времена и феодалните размирици, започнали през 80-те години на XVIII век. На 10 август 1791 година група поклонници на коне от Севлиево начело с дяк Георги и даскал Дамян мали посетили скита „Света Анна“. Те заплатили „одма“ (веднага) 120 гроша „суха пара“ на златаря Георги от Габрово за посребряването на

12 дузини кандила, обречени на света Богородица. Поклонниците довел поп Тодоран. Между десетте поклонници, освен дяк Георги, даскал Дамян мали и поп Тодоран, бил и още един хаджия — Желязко Хаджи.

В тази приписка се споменава за друг севлиевски учител — даскал Дамян мали. Също така логично е да заключим, че щом е имало даскал Дамян мали, ще да е имало и даскал Дамян големи, или стари. Следователно в Севлиево е имало повече учители. След даскал поп Трохан, вторият споменат севлиевски учител е даскал Дамян малки, или млади. Интересно е да отбележим, че този даскал е светско лице. За грамотни българи — светски лица следователно се споменава още в най-ранната приписка от 1749 г. и след това през 1762 г., дяк Онуфри и дяк Георги, както и в последната тук цитирана приписка. След първите двама севлиевски свещеници поп Ангел и поп Трохан, трети свещеник от XVIII в. е поп Тодоран[29].

Севлиевци посещавали и поддържали връзки със Света гора и през XIX в., когато възрожденската роля на Рилския манастир вече значително нараснала и дори надминала тази на светогорските манастири. За продължилите връзки със Зограф свидетелствуват издирените, преписани, донесени и обнародвани надписи, бележки и приписки в манастира от Михаил Ковачев, а също така и другите домашни приписки върху старите богослужебни книги.

На 22 април 1801 г. севлиевският майстор железар Васил подарил на Зографския манастир икона на свети великомъченик Георги. Според М. Ковачев този майстор дълги години бил уважаван, защото винаги работел на манастира безплатно и изкусно обковавал манастирските порти[30]. Също през април 1801 г. майсторите Гуно и Гачо заплатили за направата на зидана ограда на манастирското стопанство на Зограф[31]. В Епархиалния поменик на Зограф, обнародван от М. Ковачев в бележка за 1803 г. се споменават имената на Пейко, Манол, Харитон и Ангелино[32]. През 1809 г. са записани имената на Георги и Вълко[33]. През 1833 г., на 18 април група поклонници от Севлиево посетили зографския параклис „Козма и Дамян“ и подарили 1480 гроша, събрани от Севлиево. Групата довел дяк Гачо и поп Петко. С известна предпазли-

ност можем да допуснем, че става дума за поп Петко Димов или може би за поп Петко Долнокрушевски. Дяк Гачо не успяхме да идентифицираме[34].

През 1835 г. на 12 август нова група поклонници от Севлиево довел известният тогава гостоводец от Търновската епархия, към която спадало Севлиево — Партений Зографски. Гостите придружавал същият поп Петко (поп Пенчо Димов или поп Петко Долнокрушевски), съпроводен от дякон Никола. Севлиевските поклонници и този път щедро надарили параклиса „Козма и Дамян Безсребърници". Освен 1900-те гроша и църковните вещи, като филони, стихари, потири, те подарили и книги от Киев. На 5 декември 1849 г. таксидиотът йеромонах Теодосий довел група поклонници от „село Севлиево", които подарили 12 четиминеи (църковни богослужебни книги за всеки месец от годината) и др.

Изминали са вече повече от 100 години (според цитираните известия) от сравнително оживените връзки на севлиевци и Зограф. Будителската роля на манастира е безспорна, особено като се има предвид заслугите на зографските таксидиоти за развитието на учебното дело в града. Съществуват още сведения за връзките на севлиевци със Зограф, но цитираните тук са достатъчни, за да ни убедят в тяхната важна и прогресивна роля.

Измежду светогорските иноци диря в историята на град Севлиево е оставил монахът Никифор. Преди около 60 години, когато първите севлиевски историци започват своите исторически проучвания и разпитват стари хора, те са записали кратки спомени и сведения за него, като пръв севлиевски учител. Според тях с него започва „училищното летоброене" в Севлиево[35]. Народната памет не е могла да съхрани спомени за най-старите севлиевски учители, за които вече споменахме по-горе като Трохан даскал общи, даскал Дамян и други. Някои от севлиевските изследователи го смятат за рилски монах-таксидиот, но те очевидно грешат. Никифор е светогорски монах, и то от Зографския манастир. Той е автор, заедно с друг светогорски монах — Йеротей, на забележителния извор за размирното време на гръцкото въстание от 1821 година.

Йеромонах Никифор е бил таксидиот в Севлиево до края на 1822 година, след което се озовал във Влашко, може би застрашен от преследването на турските власти. Трудът на Никифор и Йеротей, който бил подготвен за отпечатване, ни дава възможност да получим представа за двама български монаси — смели възрожденски дейци, изразили открито, ясно и безстрашно гражданската си антиосманска позиция, разкрили жестоките и безсмислени репресии на турците в житието на великотърновския мъченик Иван. Особено интересен и забележителен документ за ясното им национално съзнание и патриотично настроение е онази част от труда им, посветен на разорението на „Света гора Атонска" и за страданията на българите през 1821 г.

Що се касае до личността на йеромонах Никифор, най-добре го характеризират две негови приписки върху една стара църковна книга от началото на XVIII век, запазила се в библиотеката на Батошевския манастир. В първата приписка, от 25 декември 1821 г., след сведенията за покупката на октоиха, върху страниците на който прави бележката, той се подписва „Никифор йеромонах Смели". Той сам подчертава, че да пишеш за тези ужасни неща по това време, трябва наистина да си смел. Във втората приписка, която е от 1822 година, след като съобщава с болка и огорчение за палежите, грабежите и разрушенията, причинени от турците в Атон, той завършва с думите: „Та низная куга ще са утарвем от тези християноненавистници. Дано се омилостиви Господ на нас грешних, чи да ни избави по-скоро от тях." Съвсем ясни са неговите свободолюбиви мисли и чувства[37]. Колко време йеромонах Никифор е бил в Севлиево и колко е учителствувал не може да се определи съвсем точно, но неговото пребиваване в града е оставило добър спомен.

До Кримската война севлиевци продължават по традиция да посещават Света гора, но както споменахме по-горе, през XIX век на преден план излизат връзките им с Рилския манастир и донякъде с Троянския, поради нарасналата роля на първия и в по-тесни рамки и на втория[38].

Връзките на севлиевци с най-големия и прочут бъл-

гарски манастир — Рилския, били оживени и продължителни. Повече от половин век в града съществувал метох и през него минавали дузина монаси-таксидиоти. Някои от севлиевските историци споменават, че в Севлиево като таксидиот пребивавал известно време предшественикът на Паисий Хилендарски, рилският инок — Йосиф Брадати, но за съжаление тези твърдения не са подкрепени с никакви доказателства[39].

Въпреки откъслечността на сведенията и неголямото количество източници, все пак ние имахме възможност да узнаем имената, а отчасти и дейността на редица представители и пълномощници на Рилския манастир в Севлиево. Така например, в началото на XIX в. за кратко време таксидиот в Севлиево е духовникът Иринарх. След неговата смърт го заместил отец Натанаил, който останал дълго време в града. Още първите рилски таксидиоти организирали поклоннически групи от Севлиево за Рилския манастир, за което се споменава в документи от архива на манастира[40].

В началото на 40-те години на XIX в. от Севлиево били изпратени две момчета в Рилския манастир, за да се учат в тамошното училище при Неофит Рилски. Тези момчета били Симеон Райнов, впоследствие монах в манастира и Цвятко Димов, известният по-късно архимандрит Пахомий Рилски. Навярно изпращането на тези момчета в Рилския манастир ще да е дело на рилските таксидиоти. За училището и учениците в Рилския манастир съобщава видният руски славист и пътешественик Виктор Григорович в книгата си „Очерк путешетвия по Европийской Турции“[41].

През 1835 или 1836 година Рилският манастир изпраща в Севлиево йеромонаха Дамаскин. Изглежда, че този рилски духовник е бил буден и патриотично настроен българин. Освен събирането на помощи за манастира и воденето на поклоннически групи, той ще да е участвувал активно в работите на Севлиевската градска църковна община. Дамаскин Рилец е поддържал писмени връзки с Неофит Рилски през 1836 г., след откриването на габровското взаимоучително, светско училище[42].

В периода между 1840 и 1848 г. Дамаскин Рилец е спомоществовател на осем български книги: „Ме-

сецослов или календар вечний", Букурещ, 1840, „Месецослов или календар вечний...", Букурещ, 1842 г. от Христодул Кестович-Сичан Николов, „Общое землеописание...", Смирна 1843 г. от Константин Фотинов, „История на великий Александра македонца...", превод на Христо Протопович Василев, Белград, 1844, „История на славеноболгарския народ из историята на г. Раича...", превод Петър Сапунов, Букурещ, 1844, „Православное учение...", превод Иларион Макариополски, Цариград, 1844, „Цветособрание...", превод Николай Трандафилов, Букурещ, 1847 г. и „Славяноболгарската новонапечатана псалтика" 1848 г. от последния. Навярно йеромонах Дамаскин Рилец се е ползувал с голям авторитет в града, защото неговото име винаги оглавява списъка на севлиевските спомоществователи на книги.

След Дамаскин Рилец в Севлиево бил изпратен духовникът Максим, който стоял в града 12 години[43]. В края на престоя си отец Максим предизвикал недоволството на севлиевските първенци, начело с епитропа поп Сава и през 1856 г. те поискали от риломанастирската управа друг таксидиот. Манастирът назначил на мястото на отец Максим духовника Пахомий Рилски от Севлиево[44]. Пребиваването на Пахомий Рилски (Цвятко Димов, 1830—1892 г.) в Севлиево е свързано с активизирането на севлиевци в борбата им против гръкофанариотската патриаршия.

В Севлиево не е имало гръцки духовници и никога не се е служило на гръцки език. Гръцкото духовно владичеството се проявявало главно в тежкото данъчно облагане на българското население — при насилственото събиране на владичината, всевъзможните такси за ръкополагане на свещеници, венчила, разводи и прочее. Владишкият гнет лягал като допълнително бреме върху плещите на българския народ, наред с многобройните данъци и повинности, налагани от турската административна власт. Макар че пряко гръцко духовно вмешателство в града не е имало, севлиевци не останали равнодушни към започналата борба за независима национална българска църква. Още в началото на 40-те години на XIX в., когато започнала остра борба в Търновска епархия против заместника на починалия през 1838 г. митрополит Иларион Крит-

ски, владиката Панарет, фанатизиран фанариот, ненавиждащ българите, севлиевци не останали настрана. Те се включили в движението против ненавистния гръцки владика, оглавявано от Неофит Бозвели[45].

Постъпвайки хитро и коварно, Цариградската патриаршия вместо искания от българите Неофит Бозвели за митрополит, поставила на търновския владишки престол гърка Неофит Византиос, също отявлен враг на българщината. Неофит Бозвели бил назначен за протосингел на гръцкия владика, като му било обещано, че ще бъде ръкоположен за Ловчански епископ.

Още с пристигането в Търново на Неофит Византиос, пламнала борба между двамата духовници, в която взели широко участие българските общини в епархията. Арогантното поведение на новия гръцки владика и пладнешките му грабежи при събирането на владичината, предизвикали силно недоволство, което довело до демонстрация на българите през 1841 г. и отказване на Неофит Бозвели от протосингелството. Но хитрият и коварен Византиос успял да изпревари изпращането на протестното прошение до Високата порта за вдигането му от Търново, като издействувал от Цариградската патриаршия заточването на Неофит Бозвели през 1841 година. Неочаквано една нощ в Лясковския манастир българският духовник бил грабнат от група заптии и откаран на заточение в Хилендарския манастир, откъдето успял да се освободи едва през 1844 г. Победата на гръцката патриаршия обаче била временна. Българското църковно-национално движение набирало сили, обединявайки големи райони от страната. До известна степен то получило дързост от провъзгласените с хатишерифа през 1839 г. права.

Севлиевци, заедно с българите от още 15 кази — Търново, Свищов, Никопол, Русе, Разград, Габрово, Ловеч, Орхание, Враца, Плевен, Оряхово, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък и Чирпан подписали протест до Високата порта срещу своеволията и притесненията от страна на Неофит Византиос. Протестът носел дата 23 февруари 1845 година[46].

Неофит Бозвели предложил да се създаде една нова епархия, Свищовска, която да включва Севлиевската, Никополската и Свищовската каза. И тази негова

идея намерила подкрепа сред родолюбивите севлиевци[47].

Не са се запазили документи и сведения в какво се е изразило участието на севлиевци в борбата против гръцкия митрополит. След заточването на неуморимия борец срещу фанариотското иго Неофит Бозвели за втори път в Света гора през 1846 г. през Търново преминал султан Абдул Меджид. Търновци от името на българите в цялата епархия направили оплакване пред султана срещу Неофит Византиос и той бил отстранен. Заместил го Атанасий. Не по-добър от предшественика си, той веднага влязъл в конфликт с търновските граждани, като ги наклеветил, че подготвят държавна измяна. Но когато анкетната комисия установила, че всичко това е клевета и предстояло привличането му под отговорност, го намерили удавен в кладенеца на митрополията. Византиос подкупил видни свои познати в Цариград и успял отново да се върне в Търново през 1849 година. Той вилнял още няколко години в обширната епархия, но борбата против фанариотското иго, макар и без непримиримия Бозвели, не намаляла. Изпъкнали нови, по-млади борци като П. Р. Славейков, Никола Златарски и други. Националното движение против фанариотите за независимо българско духовенство все повече се разгаряло и разширявало. В Цариград се оформил център и ръководство на борбата на българския народ в лицето на цариградската българска община. Макар и бавно, тя печелела своите първи успехи. Българското национално движение вече имало своите ръководители и свой печатен орган — „Цариградски вестник".

Както е известно, след Кримската война и след шумното провъзгласяване от турското правителство на новия реформен акт хатихумаюна (на 18 февруари 1856 г.), който потвърждавал хатишерифа (от 1839 г.) и допълненията му от 1845 г., прокламиращ свободите и равноправието на народностите в Турската империя, църковното движение на българския народ добило определено национален характер. При това борбата се водела не само за българско духовенство, но и за самостоятелна, национална българска църква. Именно през този период Севлиево и Севлиевският край се включват по-активно в борбата. Това било

обусловено в известна степен от близостта на Търново и Ловеч[48].

Връщането на Неофит Византиос на митрополитския престол и старанието му всячески да угоди на турското правителство, злепоставяйки своите противници в Търново, засилило още повече недоволството против него. Чашата на народното негодувание в епархията преляла, когато той взел непосредствено участие в преследването на привържениците на капитан дядо Никола Филиповски, който направил опит да вдигне въстание през лятото на 1856 г. и особено когато Неофит Византиос наклеветил търновските дейци, ръководители на движението за българско духовенство и за независима българска църква, че се бунтуват срещу султана. Най-сетне през 1857 г. след упорита борба на търновци и след няколко правителствени анкети, гръцкият владика бил отзован от Портата в Цариград. На негово място патриаршията назначила отново грък — Григорий. Той бил последният гръцки митрополит в Търново[49].

След отзоваването на Неофит Византиос и навярно преди назначаването и идването на Григорий, в Търново се завърнал омразният на търновци протосингел Костаки Мегавули. Това узнаваме от оплакването на около тринадесет общини в Търновска епархия до цариградския патриарх от 20 декември 1857 година. Оплакването било подпечатано с общински печати и носело подписите на отделни лица. В него се споменава, че били правени и други оплаквания и дори били изпращани представители до патриаршията, които лично да изложат причините за недоволството пред Светия синод и самия „патрик", като съжаляват, че „до сега „Великата църква" не обърнала внимание" на жалбите им. В него те отново молят да бъде назначен владика, който да извършва богослужението на български език. Оплакват се и от връщането на Мегавули. Между подписалите оплакването до цариградския патриарх са и севлиевците Хаджи Ангел Иванов, чорбаджи Миню Радков, Иван Цачов и други[50].

Борбата срещу гръцкия владика Григорий продължила още девет години. В тази борба севлиевци участвували още по-активно. Постепенно в църковната бор-

ба се включвали нови дейци, от по-младото поколение. На предно място изпъкнал младият и образован севлиевски учител, по-късно свещеник Марин Софрониев Калугеров (1837—1883 г.)[51]. Дълги години той бил писар-секретар на Севлиевската градска община и много от запазените до днес документи както по просветното, така и по църковното движение са съчинени и написани от него.

През 1856 г., както вече споменахме, старият рилски таксидиот йеромонах Максим Рилец напуснал Севлиево. Неговият ученик и възпитаник, монахът Пахомий, със светско име Цвятко Димов, родом от Севлиево, го заместил. Високообразован и притежаващ дар слово, по време на проповедите си в храма, той омайвал слушателите си. В споровете си с гръцките и католическите духовници при своите скитания винаги излизал победител[52]. Точната дата на пристигането на отец Пахомий Рилски в Севлиево е неизвестна. Но по всичко изглежда, че то е станало през 1859 г., защото в архива на Рилския манастир се пази грамота № 439 от 22 февруари 1859 г., издадена от търновския митрополит Григорий, с която се дава право на Пахомий да изповядва и да причистява православните от Севлиево и околията[53].

Спечелил симпатиите и уважението на съгражданите си, Пахомий се проявил като общественик и борец за църковна автономия. Този способен духовник и блестящ оратор открито и без страх демонстрирал родолюбивите си чувства и през 1861 г. бил избран за представител на Търновската епархия при решаването на църковния въпрос в Цариград. Заради своята самостоятелна дейност Пахомий Рилски влязъл в конфликт с ръководството на Рилския манастир, което по това време водело в известна степен двойнствена политика към все по-разгарящата се църковно-национална борба. Рилският манастир бил принуден да балансира между патриаршията, която в много отношения го поддържала и запазвала от произволите на турската власт, и напора на родолюбивите борчески чувства на българския народ. Активната намеса на рилския инок и таксидиот Пахомий Рилски в борбата против гръцката патриаршия довела до отстраняването му от таксидиотството в Севлиево и от манасти-

ра[54]. Риломанастирската управа била особено много раздразнена от неговото отиване в Цариград без нейно съгласие.

Оценен правилно, Пахомий бил посрещнат много добре в Цариград от българските дейци и особено от Иларион Макариополски.

Пристигането на Пахомий Рилски в Цариград съвпада с времето, когато в България се активизирала католическата пропаганда и била провъзгласена унията с римокатолическата църква и папата[55]. Някои от българските възрожденски дейци гледали на този факт като средство за натиск върху Цариградската патриаршия за даване на църковна автономия на българите. Младият и енергичен монах бил изпратен заедно с архимандрит и епископ Антим Видински (бъдещият първи български екзарх) в застрашената от покатоличване област на Малко Търново. И тук подобно на Севлиево, Пахомий се проявил блестящо като оратор, проповедник и богослов, който с личните си качества и чар успял да възвърне голяма част от населението към православието и да го включи в движението за извоюване на православна българска църква. От този момент започнал един нов етап от живота на Пахомий Рилски, изпълнен с непрекъснати борби и страдания, превратности и удивителни приключения. Фанариотите и униатските духовници-клеветници предизвикали неговото преследване и затваряне от турските власти, което го принудило да се помохамеданчи и покатоличи. Тези необикновени факти в неговата биография карат някои историци да гледат на него като на авантюрист. Тази оценка може да бъде оспорена, като се вземе предвид цялостния живот и заслуги на Пахомий в националноосвободителното движение, в което се проявил като темпераментен борец за национална независимост. По-късно, след потушаването на Априлското въстание, през 1876 г. той не напуснал обществената арена на борбите и бил арестуван и заточен в Мала Азия. Пахомий Рилски поддържал приятелски връзки с Г. С. Раковски. Животът и заслугите на архимандрит Пахомий Рилски от Севлиево все още очакват историка, който ще изследва интересния му живот на борец и страдалец за българщината.

За да изясним как е станало отстраняването на Пахомий от Севлиево и манастира, трябва да подчертаем, че като духовник, спечелил доверието и уважението на населението от града и околността, той бил избран от народа, включително и на Търново, за представител на епархията в Цариград. Следователно той не е предприел нищо самоволно, дори писмено е уведомил за избирането му от народа ръководството на Рилския манастир, но писмото му по редица причини не било предадено.

Отстраняването на Пахомий от родния му град Севлиево и изключването му от манастирското братство докачило севлиевци и те заявили категорично, че не желаят да имат занапред въобще духовници от Рилския манастир в града си. И в края на 1868 г. те окончателно скъсали връзките си с Рилския манастир[56].

Анкетите в Търново и другаде убедили турското правителство, че недоволството и борбата на българите против гръцките владици не е предизвикано от чужда пропаганда с политическа цел, насочена срещу Османска Турция, а просто се дължи на стремежа на българския народ да отхвърли властта на Цариградската патриаршия. Без да съчувствува искрено на желанията на българите, но за да избегне усложнения, Портата в изпълнение на II параграф на хатихумаюна, предоставила на патриаршията да реши въпроса за необходимите черковни преобразования. Турското правителство наредило на патриарха и той свикал църковен събор в края на 1858 г., на който от 45 делегати само четирима били българи. По това време в Цариград сред българите се оформили две течения в църковно-националната борба: на „старите“ — по-консервативно настроените дейци, които били из средата на най-богатите български търговци, представители на едрата българска буржоазия и на „младите“ — по-крайните и революционно настроени дейци, произлизащи главно из средите на младата българска интелигенция и занаятчии, т. е. представители на дребната българска буржоазия.

Съборът заседавал година и половина, до 10 февруари 1860 г., без да удовлетвори съвсем умерените искания на „старите“. Неговите решения предизвикали голямо недоволство сред българския народ. Пора-

жението на „старите“, към които принадлежали четиримата български представители, показало, че преговорите с патриаршията са безрезултатни и че единственият правилен път за решаване на българския въпрос е безкомпромисната борба с нея. От това време в ръководството на движението по-голяма роля придобили „младите“. Те смятали, че църковният въпрос трябва да се реши бързо и смело. Главен изразител на това схващане станал Иларион Макариополски, другар и верен съратник на Неофит Бозвели и Георги С. Раковски.

„Младите“ съставили един план за действие — народна демонстрация за публично отхвърляне на патриаршеската власт в България. На 3 април 1860 г., когато Иларион Макариополски извършвал великденската литургия, в българската църква в Цариград, посветените в плана български богомолци вкупом и високо поискали той да не споменава името на цариградския патриарх, което ентусиазирало посетителите на храма и те единодушно подкрепили това искане. Иларион Макариополски изпълнил народната воля. Той не споменал името на „патрика“. В края на литургията била изпята възхвална песен за султана, с което демонстрантите искали да покажат, че движението не е насочено срещу турската власт. Наред с това била съставена една молба до султана, подписана от 1000 българи. Те молели турското правителство да признае отделянето на българския народ от патриаршията. Молбата била поднесена на султана от едрите български търговци и първенци в Цариград — Христо Н. Тъпчилещов и Хаджи Николи Минчоглу[57].

„Великденската акция“ получила много широк отзвук в България. Посрещната била с неописуем възторг и патриотично въодушевление. Много селища в страната не само демонстративно отхвърлили властта на патриарха, но дори го анатемосали. Интересно е да се отбележи, че двадесет града в различни краища на България отхвърлили демонстративно властта на патриарха точно на 11 май 1860 г. (24 май по нов стил) — Деня на славянските първоучители Кирил и Методий. Тези градове били: Габрово, Добрич, Казанлък, Карлово, Кюстендил, Нова Загора, Пазарджик, Панагюрище, Пловдив, Самоков, Севлиево, Сопот, Со-

фия, Стара Загора, Търговище, Чирпан и Шумен[58].

По инициатива на учителя Марин Софрониев за пръв път на 11 май 1860 г. в Севлиево били чествувани братята Кирил и Методий, като публично било демонстрирано откъсването от патриаршията[59].

Радостта обаче не траяла дълго. Патриаршията нанесла контраудар на българското движение и помрачила народната радост и въодушевление. На църковен събор на 24 февруари 1861 г., без спазване на приетата процедура, патриаршията отлъчила и осъдила на заточение отцепилите се от нея владици: Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Интересно е да се отбележи, че Паисий е грък по народност, но приел справедливата национална кауза на българите.

Само няколко месеца след тези репресии на патриаршията, севлиевци написали „Сборно писмо... с казата заедно“ до Иларион Макариополски. В него те изразили своето огорчение от отлъчването му и категорично заявили, че искането на българска епархия не е лично дело, а общонародно, на „сичкия български народ“ и че не искат благословията на „гръцкия патрика и синодът му“, не искат епископите му, нито признават клетвите му, но и че сами ще го прокълнат. Писмото е от 13 март 1861 година. То има характер на народен протест, защото молят Иларион Макариополски да направи достояние на турското правителство техните желания. То е подписано от 29 по-първи хора в града и е подпечатано с 25 лични печата[60].

Дълго време вече народните водачи в Цариград, обединени около Българската цариградска община, разбирали и изтъквали пред своите съотечественици в страната необходимостта от изпращане на постоянни представители в столицата от всички епархии, които да действуват пред турското правителство за независима българска църква. След демонстрацията на 3 април 1860 г. тази нужда от представители станала още по-осезаема.

На 1 май 1861 г. севлиевци получили една покана, която започвала така: „Почтена и Родолюбива община в Севлиеву. Знаете твърде добре какви неописани огнетения, какви грабления, какви предателства... тегла на тъй бедний Български народ от тия безбожни

гръцки владици, нека ви забележим и последното тегло и зверска отрова, что я избълваха верху нашите свещеноначалници г-на Илариона и г-на Авксентия да ги изпратят на заточение..." По-долу описват как станало заточването на българските владици в Измит — Мала Азия и че това предизвикало вълнение сред цариградските българи. Накрая на поканата-писмо Цариградската българска община, която я изпратила, призовавала севлиевци да изпратят упълномощен представител в Цариград, който да донесе документ за непризнаване на гръцката йерархия, или ако са затруднени да изберат такъв представител, могат да упълномощят някой признат деец в Цариград.

Севлиевци изпълнили съвета на Цариградската българска община. Те изпратили за свой представител бившия севлиевски учител и популярен народен деец Петко Рачов Славейков, който преди години бил техен учител и споменатия вече отец Пахомий Рилски.

За избора на П. Р. Славейков за представител на Севлиево и казата в Цариград узнаваме от едно запазено до днес писмо на севлиевския първенец Недко Спиридонов до Славейков от 29 май 1861 г. В него Спиридонов съобщава на Славейков, че на 22 май 1861 г. получил писмото му, в което той ги съветвал да упълномощят по църковните дела някои търговци от Цариград, но те предпочели него (Славейков). Определили му едно възнаграждение от 350—400 гроша. Отец Пахомий ги съветвал да упълномощят севлиевеца Симеон, който бил дерменджия на Фил капия в Цариград. Но този човек не бил подходящ, защото никак не вярвал в победата на българите в борбата за независима йерархия[61].

След това севлиевци написали гореспоменатото писмо до Славейков и заедно с едно друго съпроводително писмо го изпратили на цариградския търговец и деец по църковния въпрос Христо Н. Тъпчилещов. Писмото на общината било преподписано от чорбаджи Миню Радков с молба да бъде предадено на Славейков[62].

В писмо от 20 юни 1861 г. Севлиевската община отново се обръща към Христо Тъпчилещов и го моли да предаде приложеното пълномощно писмо на П. Р. Славейков или ако него го няма в Цариград,

както научили от търновци, да намери подходящо за целта лице, което да бъде севлиевски представител, „но да е умерена заплатата му, защото ний сме малко късички от към парите“[63].

В едно трето кратко писмо от 27 юни 1861 г. до Христо Тъпчилещов в Балкапан, Севлиевската община хем му известява, че му досадили с писмата си, хем му напомня да намери представител за Севлиево[64].

Петко Р. Славейков приел поканата на севлиевци и станал техен представител пред Високата порта в Цариград. В запазилите се до наши дни документи на Севлиевската община, има две писма, които разкриват връзките на севлиевци със Славейков. В първото от 18 юли 1861 г. общината му пише, че му изпраща 500 гроша чрез габровския търговец Стефан Арнаудов. Интересно е сведението, че в Севлиево се е получавал вестник „Дунавски лебед“ на Г. С. Раковски и списание „Български книжици“ на Димитър Мутев, на което настоятел в града е бил Миню Радков: „Бяхме Ви писали за вестникат „Дунавски лебед“ да пишете да ни го изпращат през Видин, и да вземете от Арнаудова пари да го заплатите, като парите ще са минат на сметка на г-да братя Недка и Христа Спиридонови, незнайм писахте или не: защото не идва още, ако не сте писали пишете. Явете на настоятелите на Българските книжици да ни изпращат само 4-тях книжици, и да ни изпроводят от първите книжки (вероятно от I година) 2, 3, 4, 5, 9 и 12 броеве, които не са ни испроводени, за да се изпълни училищното коло (тяло), ако не другите. И парите за сегашните книжки ще им внесем, след като ги приберем от еснафите. . .“

Във второто писмо на Севлиевската община до Славейков се намеква за някакъв ход на цариградските българи в борбата им за независима българска църква. Славейков попитал в писмото си дали севлиевци приемат да се спогодят с патриаршията, на което те отговорили отрицателно, но не разбрали намеренията му и се двоумят „какво ще да е това спогаждане“, което е трябвало да съгласуват с търновци, габровци, ловчанлии и други[65]. Вероятно става дума за новите искания на българите, формулирани в осем точки, без открито да се иска независима църква и

духовенство, но всъщност точките били така съставени, че общо те надминавали програмата за извоюване на една независима българска църква с исканията: българите да участвуват в избора на вселенски патриарх; членовете на синода при патриаршията наполовина да бъдат българи; образуването на смесен български съвет от синодални владици и българи — светски лица; един владика българин и едно цивилно лице да бъдат постоянни представители пред правителството по народните работи, които могат да бъдат уволнявани от правителството, но не и от патриаршията; във всяка епархия да се избира българин владика, утвърден от патриарха, а в смесените да се назначава българин, ако българското население е повече; да се определя заплатата за владиците вместо данък владичина[66]. Разбира се, патриаршията отхвърлила осемте точки. След отхвърлянето на тази българска програма от нейна страна, след смъртта на султан Абдул Меджид (починал на 25 юни 1861 г.) и след възкачването на брат му Абдул Азис (1861—1876 г.), се появили известни задръжки в църковния въпрос за кратко време, след което той се разгаря с нова сила и настойчивост в резултат на засилващото се българско национално движение и в другите области на обществения живот. По това време П. Р. Славейков се завърнал от Цариград. На 21 октомври 1861 г. пристигнал в Севлиево, за да уреди сметките си със Севлиевската община за представянето ѝ в Цариград. В града стоял около седмица и се срещнал с много севлиевски първенци. Произнесъл слово в църквата „Св. Пророк Илия“. Това научаваме от дневника на Марин Софрониев[67].

Въпреки че севлиевци се отцепили от Цариградската патриаршия, стълкновенията с търновския митрополит Григорий не престанали. Нещо повече, враг на народното движение бил и ловчанският епископ, владиката Иларион, българин по произход. В една достигнала до нас чернова на недовършена дописка до цариградските вестници от 10 март 1864 г., написана от Марин Софрониев четем: „Сичките други градове в България теглят и страдат от един вълк (грък владика), а окаяно Севлиево страдае от двама вълци (гръцки владици). Не стига дето го обикаля от една

страна, и клопа със зъби на връз него от далеч Григория Търновски, но, от друга страна, начнал да го притеснява и Ловчанский Иларион, който уж българин по име, а по дух, току-речи не е по-далеч от грък." По-нататък в дописката севлиевският учител съобщава, че Иларион с помощта на двама севлиевци „предатели с развратен ум", оклеветил пред турската власт с фалшиви документи четирима видни севлиевци, начело с чорбаджи Миню Радков, че злоупотребили с неколкостотин хиляди гроша обществени пари. Клеветата обаче не минала нито пред севлиевския мюдюрин, нито пред ловчанския каймакамин[68].

В брой 35 от 28 ноември 1864 г. на в. „Съветник", год. II, излиза дописка с дата 17 ноември вероятно пак написана от Марин Софрониев, в която се изразява голямата радост на севлиевци от освобождаването и завръщането на заточените български владици, което станало в края на месец септември 1864 година. В същото време дописникът пише за удивлението и огорчението на севлиевци от обстоятелството, че правителството поискало владиците да заплатят „67 000 гроша за някакъв борч" на гръцката патриаршия. По-нататък в дописката се съобщава, че се събрали най-видните представители на Севлиевската община и изказали протест пред местната турска власт. Мюдюринът ги посъветвал да напишат протеста си на турски език и да го изпратят на ловчанския каймакамин[69].

Освобождаването на българските владици предизвикало бурна радост в цяла България. Тя се изразила в благодарствени адреси до Високата порта. Цариградските българи успели чрез ходатайство да издействуват освобождаването на някои български затворници или заточеници, по патриаршески клевети, като българския възрожденски учител и просветен деец, борец за българщината в Македония — Йордан Хаджи Константинов Джинот (ок. 1818—1882 г.), Георги Константинов Динков (1838—1876 г.) и други.

Особено се засилила църковно-националната борба в края на 1864 г., когато на мястото на княз Лобанов, за посланик на Русия в Цариград бил назначен граф Николай Павлович Игнатиев (17. I. 1832—20. VI. 1908). С неговото име е свързано не само благоприятното решаване на българския църковно-национален

въпрос, но и политическото освобождение на България[70].

Борбата в Търновската епархия срещу гръцкия владика Григорий продължила до 18 март 1867 г., когато най-сетне той бил принуден да напусне Търново и българите в този край се освободили завинаги от гръцките владици и патриаршията. Епархията се управлявала до идването на българския владика през 1872 г. от Търновската централна община[71]. Севлиевци продължавали да участвуват активно в борбата за изгонването на гръцките духовници. След Григорий в Търново пристигнал Доротей със заплата от патриаршията, но без да може да упражнява напълно своята духовна власт в епархията.

Политическите събития в Европа и на Балканите след 1867 г. и особено след избухването на гръцкото въстание на остров Крит, и най-вече разгарянето на българското националноосвободително и революционно движение, създали по-благоприятна обстановка за решаването на българския църковен въпрос.

През 1870 г., след десетилетия трудна борба с гръцката патриаршия, българският народ излязъл победител. Султанският ферман от 23 февруари 1870 г. оповестил създаването на независима българска църква под името „Българска екзархия". С този правителствен документ се ознаменувало фактически завършването на формирането на българската нация в рамките на Османската империя. Пред българския народ се очертала съвсем ясно великата цел — политическото освобождение на България и създаването на независима българска държава.

По-горе споменахме, че почти всички документи, писма, протоколи, протести и първи дописки от Севлиево след Кримската война 1853—1856 г. са излезли изпод ръката на Марин Софрониев Калугеров от Ловеч, назначен в Хаджистояновото училище на 5 ноември 1856 г. Това се констатира не само от подписаните от него документи, но и по почерка му.

Присъствието на Марин Софрониев в Севлиево и сродяването му със Севлиевския край изиграло значителна роля в културния и обществения живот на града. Затова той бил почитан като един от най-забележителните севлиевски възрожденски дейци. Образован,

културен, способен и изключително честен обществен деец, той бил горещ родолюбец, носител и разпространител на прогресивни възрожденски идеи в много области на културния, духовния и обществено-политическия живот.

Принуден от тежките материални и битови условия на живот, през 1865 г. на 26 май той става свещеник, без да напуска любимата си учителска професия. И като духовник Марин Софрониев е в първата редица на борбата за българска национална църква. Спечелил уважението на севлиевци, извоювал си голям авторитет, той се стремял да даде една добра и общественополезна насока на църковните дела. Това си намерение впоследствие той успешно осъществявал, когато членовете на Севлиевската община Христо Даноолу, Недко Спиридонов, Гатю Кънчев, Иван Цачов, Илия Денчов, Миню Радков и други го предложили и настояли да бъде назначен за архиерейски наместник в Севлиево. Преди това бил избран и назначен за свещеноиконом. В дневника си за 1870 г. поп Марин пише: „1870-та година 1 януари доде в Севлиево владика Доротей, като ходихме с Христо Спиридонова и Иванча Х. Ангелова в Търново, изпроводени нарочно за него от гражданите и (на) 1 януария служи литургия, а на 2 пак: като бяхме свикали от селата поповете и чорбаджиите, и в този ден пак служи литургия, гдето ма и провъзгласи за иконом в града и казата.“[72] След удостояването му за свещеноиконом в града, севлиевските първенци се обърнали с писмена молба до управителя на Търновския санджак, поп Марин да бъде утвърден за църковен администратор на града и околията, т. е. за архиерейски наместник в Севлиево. Молителното писмо носи дата 17 януари 1870 г., Севлиево. В него те пишат: „Долуподписаните поднасяме настоящето молително (писмо) на Ваше Превъзходителство и Ви молим да припознаете свещеника ни Марин Софрониев за иконом на сичките свещеници в града ни Севлиево и в казата, когото ний избрахме и упълномощихме да бъде началник и управител на сичките църковни и религиозни дела, когото и негово Преосвещенство г. Доротей избра и удобри за такъв. 1870 януария 17. Севлиево.“ Подписали 21 видни севлиевски граждани[73].

Молбата на севлиевци била удовлетворена. Като иконом и архиерейски наместник поп Марин Софрониев развил широка дейност по уреждането на селските църкви в околията. Това проличава от останалите тук-там свидетелства за неговите посещения и ревизии. Той бил строг и взискателен към свещенослужителите, както и към самия себе си. Неговата дейност като архиерейски наместник характеризира едно негово писмо от 1871 г. до първенците на с. Ново село (Троянско, днес гр. Априлци, Ловешки окръг), което е обнародвал Х. Вълчанов[74]. В него Марин Софрониев осъжда новоселския свещеник поп Иван за това, че извършил венчаване, без да вземе за това разрешение от архиерейския наместник. Поп Иван се извинява със селските чорбаджии, които го били накарали да постъпи така. Той навярно се е оправдал, след като пояснил, че част от средствата от венчаване отивали за училището им. Марин Софрониев доста строго му спомня за отговорността: „Вий знайти, че за всякакъв случай, каквото и да са случи в казата ни, било за законна работа, ще ся пита от нас (т. е. казалийския център), а не от селото, и ний ще давами отговор за сяка законна грешка, каквато ся случи, а не Ви." Той му напомня в изпратеното писмо да не се извършват венчавки „без „дозволението от обществото наше", т. е. без архиерейското наместничество и че ще дойде време да се отговаря за всичко, макар че сега „Ний сме без пастир, не ще остане тъй..." А що се отнася до училището, то ако се сложело добър ред в църковните работи и се споразумеели с архиерейското наместничество, то ще му помогнел. Тогава те ще можели да вземат пари за училището от всяка сватба. Или пък, пише поп Марин, ако не е съгласен той и новоселските първенци, то да изпратят на поп Марин едно писмо и попечително свидетелство от тях, че те ще отговарят сами за всички църковни и граждански дела и няма да го дирят[75]. От писмото се разбира, че поп Марин и севлиевци не са признавали властта на търновския митрополит и на цариградския патриарх. Освен това от него се вижда, че Марин Софрониев е имал съвсем правилни схващания за едно по-централизирано ръководство на българските църковни и обществени дела, което е било особено важно в този момент на формирането на българската нация.

* * *

Сведения за участието на селата от тогавашната Севлиевска околия в църковната борба почти не съществуват, но трябва веднага да се подчертае, че те не останали извън нея, макар че липсата на гръцко духовенство не е довеждала до съвсем остри стълкновения. Селата също както и градът са чувствували гнета на фанариотското духовенство главно откъм икономическата му страна, при събирането на многобройните такси при религиозни обреди, назначаването на свещеници и при събирането на владичината.

Иван Марангозов в книгата си „Новоселското въстание", С., 1937, нищо не пише за участието на Ново село (Априлци) в църковната борба. Нищо по този въпрос не намираме и у Йоаким Бакалов в книгата му за с. Батошево „Спомени и разкази. ..", София, 1926. И в най-новия труд, посветен на историята на с. Кръвеник „Миналото на героичен Кръвеник" от Николай П. Ковачев също така липсват сведения по този въпрос.

* * *

Севлиевци посрещнали с голяма радост фермана за учредяването на Българската екзархия. В града било организирано тържество, а учителят Йордан Стателов произнесъл вдъхновено и вълнуващо слово[76].

Уреждането на Българската екзархия срещнало безброй спънки от страна на патриаршията и от редица други фактори. Не на последно място дошли спънки и от различия по уреждане статута ѝ в редовете на самите български дейци, което произлизало от различния им социално-класов произход. Продължителна борба се водила по териториалния обхват на Българската екзархия и по съставянето, приемането и одобрението на екзархийския устав[77].

Тези борби намерили по-слабо отражение в Севлиево и Севлиевско, защото архиерейското наместничество, оглавявано от свещеник Марин Софрониев и Севлиевската община напълно се справяли с различните църковни и обществени въпроси.

През май 1872 г. Иларион Макариополски бил из-

бран за пръв български митрополит[78]. В края на септември същата година той пристигнал в Търново, посрещнат тържествено и сърдечно от въодушевеното население[79]. Застанал начело на епархията, той бил принуден да се справя с многобройни въпроси, свързани с разходи на митрополията, защото постъпленията от парични средства били много намалели. Част от населението разбирало материалните си задължения към свободната българска църква, мнозина мислели, че сега за разлика от времето на гръцките духовници няма да се събират средства от населението. Това затруднявало поддръжката на митрополията.

Една от първите задачи на митрополита била да организира избирането на Смесен епархийски съвет, както повелявал уставът, а също така и смесени казалийски съвети.

През 1873 г. митрополит Иларион Макариополски посетил Севлиево, посрещнат тържествено от цялото гражданство и местните турски власти. Той служил в църквата „Св. Пророк Илия" и след това произнесъл прочувствено слово, което просълзило присъстващите[80].

На 16 юни 1874 г. първите хора на Севлиево се събрали и избрали Първия смесен казалийски съвет. Той се състоял от 3 духовни и 7 светски лица: председател — поп Марин Софрониев, съветници — поп Петю Цанков, поп Ненчо Несторов, А. Ненчев, Гр. Повков, Хр. Спиридонов, П. Хинков, Г. Драгошинов, Н. Томев, П. Недюв. При гласуване за членове на съвета Христо Спиридонов бил избран с почти пълно мнозинство — 42 гласа срещу 1 и получил най-големия вот на доверие от избирателите[81]. Интересен за тогавашната възрожденска демокрация е фактът, че само след пет месеца се наложило избиране на нов Смесен казалийски съвет. В края на ноември 1874 г. митрополит Иларион отново посетил Севлиево. На 26 ноември 1874 г. под негово ръководство 20 избиратели чрез тайно гласуване избрали нов Смесен казалийски съвет от 3 духовни и 8 светски лица, измежду севлиевските първенци: Христо Спиридонов, избран с мнозинство — 15 бели и 5 черни (навярно бобени зърна), Ханчо Ботев — 15 бели и 5 черни, Гатю Кънчев — 9 бели и 11 черни, Илия Денчев — 11 бели и 6 черни,

Иван Цочев — 12 бели и 8 черни, Хаджи Никола Копов — 11 бели и 9 черни, Иванчо Хаджи Ангелов — 10 бели и 10 черни, Петю Хинков — 8 бели и 12 черни. Тримата избрани духовници били: поп Петю Цанков, поп Иван Колев и иконом поп Марин Софрониев, който същевременно бил избран и за председател на Смесения казалийски съвет, а също и за представител на града и околията в Смесения епархийски съвет в Търново. Мандатът на съвета бил две години. Всички тези факти научаваме от протоколната книга на Севлиевската градска община[82].

Епархиалният и казалийският смесен съвет разглеждали и решавали църковните и светските дела на българското население. Те играели ролята на съдийско тяло и решенията на казалийския съвет подлежали на утвърждаване от епархийския, а неговите — от синода и мирийския съвет при екзархията[83].

Първото редовно заседание на Смесения казалийски съвет в Севлиево станало на 3 декември 1874 година. Любопитно е да се отбележи, че той се занимал с поведението и положението на наказаните и отстранени от служба поп Михо и поп Тодор. Решено било те да бъдат опростени и да се върнат по местата си и още — да бъде повикан поп Ненко от Търново за свещеник и учител в града. В това заседание съветът разгледал въпроса за ликвидирането на големия дълг по построяването на новата църква в Севлиево — „Св. Троица" и ръководството на учебното дело в града и околията[84].

* * *

Въпреки тежките и страшни исторически превратности в живота на българския народ, особено след падането му под турска власт в края на XIV в., именно българската църква запазила историческия спомен за народностно-държавните традиции и славното минало. Преди всичко за нуждите на християнската църква просъществувала и се развивала българската грамотност, просвета и книжовност. Но от втората половина на XVIII в. вече и други фактори започнали да влияят на това развитие. По това време възникнало новобългарското образование и просвета, про-

ции от идеята за национално обособяване и еманципиране в Европа.

По-горе изтъкнахме, че първите достоверни сведения за българска грамотност в Севлиево са от средата на XVIII в. и че освен свещениците е имало и светски грамотни лица, които се наричали „дяци".

Според познатата традиция първите училища, наричани килийни, са отначало инициатива на отделни грамотни духовници, но изглежда, че доста рано редица килийни училища били обществена инициатива и дело на църковните български общини, които се грижели за тяхното уреждане и поддръжка. На общественото килийно училище можем да гледаме като на по-висш етап в организирането на народната просвета, което показва осъзната обществена нужда от българска грамотност, нужда, засягаща не само отделните българи, но и една общност от българи. За съществуването на такова училище в Севлиево свидетелствува първият известен досега севлиевски учител, свещеник Трохан „даскал общи"[85]. В края на XVIII в. се споменават и други севлиевски учители, като даскал Дамян, дяк Онуфри, дяк Георги[86]. Доскоро се смяташе, че първият севлиевски учител, който са били запомнили старите севлиевци, е бил (в началото на XIX в.) йеромонах Никифор от Света гора (а не от Рилския манастир) и че той открил килийно училище в къщата на стария свещеник поп Недю, а по-късно в къщата на дядо Лазар Бояджията до към 1817 година.

Проследявайки хронологически развитието на българското училище и просветното дело в Севлиево и Севлиевския край, старите автори посочват като пръв учител светското лице Пенчо Димов (роден към 1790 г. и починал на 19 февруари 1835 г.), учителствувал от 1817 до 1824 година, когато станал свещеник[87].

Докато сведенията за севлиевските училища с обществен характер през XVIII в. са съвсем откъслечни и недостатъчни, то за началото на XIX в. те са категорични и достоверни. Първото общинско килийно училище е открито в Севлиево през 1820 г. в построената специално за целта сграда от севлиевската църковна община. Тя се намирала на североизток от църквата „Св. Пророк Илия". Тази първа училищна сграда севлиевци наричали „Килията". В нея Пенчо Димов

започнал да обучава 40 деца[88]. Пенчо Димов бил среден на ръст, черноок и хубавеляк. Дружбата му със светогорските и рилските таксидиоти му помагала да се самообразова. Той обичал твърде много да подвързва църковни книги, което правел с голямо умение. Тази си дейност той сам отбелязал в някои приписки, излезли изпод неговата ръка[89].

Помощник от 1824 г., а след това и заместник на Пенчо Димов станал синът на поп Недю Хубанов, даскал Николчо Попнедев (1804—1833 г.). Николчо Попнедев учителствувал в „Килията" от 1824 до 1827 година. Бил известен с мелодичния си глас. Като сладкогласен църковен певец обърнал вниманието на гръцкия митрополит в Търново Иларион Критски, който го повикал при себе си да го съпровожда при обиколките му из епархията.

През 1828 г. първенците в Сопот много харесали пеенето на даскал Николча и го цанили в градчето си за учител и църковен певец. Тук той учителствувал до към 1830 г., като между другото усвоил занаята басмаджилък, т. е. типосването (печатането) върху тънки памучни платове и изработването на женски забрадки. Този занаят пренесъл в Севлиево. Неговите братя и потомци го упражнявали до към 1865 г., когато под ударите на конкуренцията на западните европейски стоки западнал[90].

Последният килиен учител (в „Килията") бил даскал Никола Иванов Гайдаржиолу (1800—1871 г.). Той бил съученик на Пенчо Димов и е учил при монаха Никифор. Даскал Никола бил среден на ръст, с черни очи и мустаци, увиснали надолу. Носел сини шаячни шалвари, фермене, пояс и на главата си винаги черен калпак. Славел се като добър тълкувател на стария български език. Той бил неотлъчен певец в старата църква и често произнасял правоучителни слова. Подобно на Пенчо Димов бил изкусен подвързвач на книги[91].

Учителят Никола Иванов Гайдаржиолу е много интересна възрожденска личност и заслужава специално изследване. Той е учителствувал в Севлиево цели 40 години (между 1828 и 1868 г.), в две епохи от развитието на българското училище — в килийния период и при възникването и развитието на новобългар-

ското училище. Този скромен севлиевски възрожденец бил деец с будно българско национално съзнание и с големи книжовни интереси, което личи не само от приписките, които е оставил, но и от неговите поучителни слова. Неговото име срещаме върху много възрожденски книги, като спомоществувател — „словеснейший Николай Йоанович оучител“ или „мусикословешни оучител Никола Йоанович“.

Даскал Никола Иванов се проявил като книжовник. Запазен е един негов ръкописен сборник, който има следното съдържание:

1. „Предсказание Мартин Зедека“

2. „Послания к слугам моим Шумилову Ванке и Петрушке“, преписани от руски през 1826 г.

3. „Слово святаго апостола Павла како бил вознесен до третю небо“

4. „Наставление за постите“

5. „Месецослов български и турски“. Наставленията и месецословът са написани 1827 г.

6. „Слово за страшния съд“ (непълно)

7. „Слово второе святаго пророка Даниила“ (непълно)

8. Писмо, предназначено за „родолюбивите българи, които живеят вън от пределите на поробена България“.[91а]

През 1825 г. по инициатива на видния севлиевски първенец, църковен епитроп, Хаджи Стоян Николов, „Килията“ била подновена и преустроена да побира 100 деца.[92]

Килийното училище давало елементарна грамотност и познания при големи трудности за децата, които е трябвало да сричат и да учат наизуст дебели неразбираеми книги, написани на старобългарски език. След много време те се научавали едва да сричат, да се подписват и да си служат по малко с четирите основни аритметични действия. С незначителни подобрения на съдържанието това училище продължило да съществува на много места из България и след излизането на Бероновия буквар през 1824 г., дори и след откриването на новобългарското Габровско училище през 1835 година. Бавно и мъчително това училище откликвало на бързо нарастващите нужди на

живота и все повече и повече проясняващото се българско национално съзнание.

Пръв в Севлиево осъзнал изключителната роля на училището за пробуждането на българския народ видният местен първенец и търговец и богат гражданин Хаджи Стоян Николов (ок. 1795—1849 г.). Опитите му да заинтересува Севлиевската община за построяването на една нова, по-голяма и удобна училищна сграда останали без успех. Тогава той се заел сам, със собствени средства да осъществи тази своя идея.

През 1844 г. той построил модерна за онова време училищна сграда, станала известна под названието Хаджистояновото училище. Погрижил се и за намиране на учител по новата взаимоучителна метода. През 1846 г. младият Петко Рачов Славейков (17. XI. 1827—1. VII. 1895 г.) открил през есента на същата година първото светско, новобългарско взаимно училище в Севлиево. Хаджистояновото училище е и първото светско училище изобщо в Севлиевския край. То изиграло огромна роля за националното осъзнаване на българите и насочването им по пътя на националноосвободителната борба[93].

Славейков учителствувал малко време в Севлиево. Заедно с него учителствувал и старият учител Никола Иванов Гайдарджиолу. След неговото заминаване и особено след смъртта на Хаджи Стоян Николов през 1849 г. като че ли в Севлиевското училище настъпил застой и дори връщане към старите килийни методи на обучение. Беязов твърди, че между 1850 и 1852 г. в училището учителствувал Хаджи Ангел Иванов, когото Хаджи Сава Радков довел от с. Кара Реизово (днес Болярци), Асеновградско, и когото оженил за сестра си, вдовицата на Николчо Попнедев[94].

Хаджистояновото училище се утвърдило като новобългарско училище и пожънало значителни успехи след назначаването на Марин Софрониев Калугеров (1837—1883 г.) на 5 ноември 1856 година[95]. Тогава той бил съвсем млад, само на 19 години, на колкото бил и П. Р. Славейков, когато открил Хаджистояновото училище, десет години преди него.

Марин Софрониев се проявил като способен и начетен учител, обичащ учителската професия, въпреки големите житейски трудности и несгоди, които преживявал. Още на втората година от назначаването му

в Хаджистояновото училище, през 1857 г., той го превърнал в класно. Софрониев живо следял и се снабдявал с излизащата новобългарска книжнина. Той е спомоществувател на много и различни български книги и настоятел на няколко периодични издания. Автор бил на дописки в българския периодичен печат. Създал библиотека в училището, а неговата лична библиотека през 1862 г. наброявала 183 тома книги по различни въпроси на познанието на руски, гръцки, сръбски, френски и италиански език[96]. Марин Софрониев подобрил програмата на училището като въвел много нови учебни предмети и тя придобила напълно модерен за времето си характер. Той въвел 11-месечна учебна година, която завършвала с публични изпити на учениците. Пръв въвел и честването на славянските първоучители братята Кирил и Методий през 1860 година в Севлиево.

Едно от значителните му дела като новатор в българското просветно движение в града е инициативата му за редовно девическо образование в Севлиево, започнало през 1858—1859 учебна година.

Първото взаимно девическо училище в Севлиево било открито през 1858—1859 г. от ученичката на Марин Софрониев — Станка Джамбазова. Пряка учебна работа в него тя започнала под ръководството и с помощта на Софрониев[97].

През деветгодишното си учителствуване, до 1865 г., Марин Софрониев се проявил не само като добър учител и строг педагог, но и като възрожденски деец, което живо занимавали много и наболели обществени въпроси. Написал също интересен педагогически труд — „Начална книжица за взаимоучителните училища", която навярно е подготвял за печат и която по някакви причини не успял да издаде. В нейните две глави са изложени твърде модерните схващания на младия учител за условията, на които трябва да отговаря една училищна сграда, съобразно учебно-педагогическите и санитарните изисквания. По-нататък той подробно дава един много добър модел на българско взаимно училище от началото на 60-те години на XIX в., при който професията на учителя се очертава като творческа и високоблагородна. Той застъпвал гледище за самостоятелност в работата на учителя. Въпре-

ки писаното за бележития педагог, общественик и революционер, за съжаление и досега липсва едно цялостно изследване за живота, делата и идеите му[98].

Марин Софрониев е учител и възпитател, а до известна степен и водач на онова поколение млади севлиевци, които впоследствие подготвиха и проведоха въстанието в 1876 г. в Севлиевския край. Със своите знания, взискателност в отношенията си с учениците и съгражданите си, учителят Марин Софрониев се ползувал с голям авторитет. Дори със своята спретната външност респектирал млади и стари. Професор Вълчанов дава следната характеристика за него: „Външно поп Марин представлявал един възтънък, висок, рус човек, със сиви очи, продълговато бяло лице и с руса рядка брада. Още като млад учител той обичал да се облича твърде добре, винаги в черни европейски дрехи, с бяла колосана яка и ръкави. Бил е много чист, спретнат и редовен както в частния си живот, така и в служебната си работа. Той въвежда както в семейството си, така и в училището и църквата дисциплина и морал. Често е бивал викан като просветен и знаещ чужди езици да чете на чорбаджиите и първенците новодошлите български и чуждестранни вестници. По-важните прошения до разни власти с общонароден характер, той винаги е написвал и често е давал дописки до цариградските български вестници против турската власт и против гръцките владици. Поради лошото му третиране в турския затвор по повод разкриването на заговора за въстанието, поп Марин с деликатното си разклатено здраве не можал да живее по-дълго време и почива още млад — на 47-годишна възраст. Той бива погребан в двора на старата църква „Св. Пророк Илия“, пред самия олтар[99].“

След Марин Софрониев в Хаджистояновото и в девическото училище в Севлиево се изредили няколко видни учители-възрожденци, които дали своя принос за националното пробуждане на Севлиевския край и възпитаването на младите кадри, организирали и провели българската национална революция в района. С уважение към тяхната памет заслужават да бъдат споменати учителите Йордан Манолов Стателов, Давид Тулешков, Георги Драгошинов, Захарий К. Даска-

поп Стойчо Христов Загорски, Димитър Витанов, Илия Христович, Димитър Душанов и други, учителките Елена Хаджиангелова, Стефана Иванова, Рахил Душанова, Рада Поппетева, Мариола Иванова и други.

От средата на XIX в. и особено след Кримската война, нуждата от грамотност заставяла селските общини да отварят училища, които в повечето случаи били лична инициатива на отделни будни българи.

През 70-те години на XIX в. в редица села и махали на Севлиевска околия вече действували български училища. Обикновено те били килийни по своя характер, но обучението в някои от тях и съдържанието на учебната програма се обновявало и в самото навечерие на Освобождението на България те прераствали или във взаимни или в първоначални от нов тип.

Подобно на Севлиево в чисто българското балканско селище Ново село възникнало училище, което било пряко свързано с развоя на църковното дело. Неговият историк Иван Марангозов сочи като пръв известен учител руският монах Доротей, учителствувал около 1812—1814 г. Той обучавал около 40—50 момчета в една малка постройка, която била предназначена за метох и се използувала за изповядване на вярващите.

Новоселското училище получило известност в околността, когато през 1824 г. пристигнал от Бесарабия Никола Барбулов, който през 1827 г. станал свещеник. Негови ученици са били едно цяло поколение свещеници от околните села. Поп Никола загинал мъченически на преклонна възраст по време на въстанието от 1876 година. След него в новоселското училище се изреждат редица учители, между които помощника му Иван Попгеоргиев, монаха Иларион, Петър Горненски.

През 1850 г. новоселчани построили ново училище в двора на старата църква „Св. Параскева“, което се състояло от две стаи, едната за учителя и другата за учениците. В това училище, което по своя характер било килийно, учителствували: поп Петър Горненски, поп Варчо и към 1857 г. монахът Филотей от с. Фида бей, Търновско, който оставил много добри спомени сред новоселчани, починал на 90 години през 1900 година. След него учителствувал синът на поп Никола,

поп Петко Попниколов Барбулов до 1860 година. Пре 1864 г. бил ръкоположен за свещеник. Петко бил бу-ден и сърдечен човек. Взел живо участие във въста-нието през 1876 година, заклел новоселските въстани-ци през първия ден на въстанието. След разгрома м бил жестоко измъчван. Починал в 1900 година. Едв при учителя Георги Попиванов, син на поп Иван Поп георгиев, който се подписвал понякога — Георги Па паизанович, през 1860—1861 г. новоселското училищ се превърнало във взаимно. Въведени били много но-ви предмети и учебници. Измежду тях бил и букварът на д-р Петър Берон от 1824 г., Кратката свещена история на Н. Бозвели и Емануил Васкидович от 1835 г., Забавникът на К. Огнянович от 1846 г., Вечният календар на Пенчо Радов Каролеев от 1850 г. и др.

Особена роля за модернизацията на новоселското училище изиграл монахът от Габровския манастир отец Дамаскин, родом от Габрово. Той учил в Русия и бил забележителен краснописец и изкусен иконопи-сец. Макар и само за една учебна година, той въвел много новости в училището, между които и звучния ме-тод на обучение. Горещ родолюбец, той оставил не-изгладимо впечатление у своите възпитаници, особено със своите стихотворения и песни. Делото на учителя Дамаскин продължил младият тогава Партений от Со-пот, който учителствувал в Ново село до 1870 година. Съществуват сведения, че той имал връзки с Васил Левски.

Изредили се още няколко учители в Новоселското училище, между които особена роля в обществено-политическия живот на селото играли младите родо-любци поп Радион Попмихов от Ново село и Никола Дабев от Севлиево, които през 1876 г. загинали за освобождението на България[100].

В село Кръвеник през 20-те години на XIX век би-ла построена специална „килия“, в която килиен учи-тел обучавал няколко ученици. Но здрави основи на българското учебно дело в селото били поставени го-дини по-късно — през 1869 г., след построяването на двуетажна училищна сграда.

Измежду първите учители в Кръвеник са: Димитър Радев Миленов от Стар Кръвеник, учителствувал пре-ди 1836 г., йеромонах Теофил, Йонко Тотев от Кръ-

веник, Кольо Марков от Ново село, Петър Попков Сарахош от Ново село, учителствувал 1858—1859 г. като едновременно шил абички и потури по време на преподаването. Навярно Георги Петков Попски от Ново село, който учителствувал в новопостроената училищна сграда ще да е обявил кръвенишкото училище за взаимно. Това е станало след 1872 година.

Училището в Кръвеник е имало свое настоятелство в лицето на епитропите. Най-виден между тях е бил дядо Филю Радев[101].

В село Столът (в миналото Граднишки колиби или Баирят), нуждата от грамотност и просвета, както и от църква отначало се задоволявала в околните по-големи села, като Старо Млечево (Селци) и Ново село. Първият свещеник — поп Петко Начев (1813—1908 г.) учил при поп Никола Барбулов в Ново село (Априлци). По-късно поп Петко е бил посветен в плановете за въстание през 1876 г.

След образуването на църковна община и построяването на църквата „Св. Георги" през 1859 г., към края на 60-те години на XIX в. били открити първите частни килийни училища в махалите „Нанювци", „Дюкянджийска" и „Сърболаците", а може би и в „Дундювската", намираща се недалеч от църквата „Св. Георги".

В навечерието на Освобождението в една от стаите на новопостроеното двуетажно здание за складиране на данъка десятък (йошура), било открито първото обществено килийно училище. Първи килийни учители в него били: Балинския поп, Петър Попов, Цонко Георгиев Стойчевски, Койно Кьоравия и други[102].

В село Гъбене килийно училище имало още от 1830 г. при църквата „Св. Троица". Първите учители били свещеници. Запомнили са се имената на: Беньо Гочев Граматика, Гочо Бенев Гочев, поп Наньо, поп Петко Корназов и поп Иван Еленчанина. Но най-добри спомени оставил учителят Иван Топузов Дебелцовецът, участник в Априлското въстание през 1876 година[103].

Началото на учебното дело в село Батошево поставя Йоаким Бакалов в средата на XIX в. Около 1853 г. монахът Павнутий от Батошевския манастир учил на български език и грамотност безплатно няколко момчета в къщата на Дочоолу, подарена на манастира.

След него в същата манастирска къща учителствувал даскал Димитър от Берново, наричан още Дамаскин. През 1855 г. учителствувал Димитър Хаджиниколов от Дряново, по-късно свещеник в Търново. След 1855 г. в Батошево учителствувал отец Акакий, монах от Батошевския манастир. При него идвали на училище и няколко момичета. Отец Акакий заместил сина на батошевския първенец дядо Миньо — Коста. Той учителствувал 10 години, до 1865 година.

Още през 1861 г. батошевци построили училищна сграда на два етажа, което създало по-добри условия за обучението на децата. В 1865 г. учител в Батошево бил Стефан Илийчин до 1874 година. От 1866 до 1870 г. учителствувал Иван Попкръстев. През учебната 1875—1876 г. учител в селото бил Минчо Поппенков. През целия този период училището в Батошево било от типа на подобрените килийни училища в България.

Учебното дело отбелязало известни успехи и в други селища на Севлиевския край като Агатово, Дебел дял, Дебелцово, Коевци, Върбовка, Красно Градище, Крушево, Малък Вършец, Млечево, Стоките, и особено в Крамолин и Сухиндол[104].

Грамотните, дори начетените хора в Севлиевско през втората половина на XIX век били значителен брой.

Успехите на национално-просветното и национално-църковното движение обусловили подем и в общото културно развитие на Севлиевския край. Маньо Стоянов с основание твърди, че град Севлиево в просветно и книжовно отношение стои наравно, дори в някои отношения по-високо от ред други градове, които по броя на населението са го надминавали, затова той е известен на първите наши книжовници. Още Отец Паисий Хилендарски в „История славянобългарска" споменава за Севлиево, което откриваме и в някои от по-късните ѝ преписи. Това е указание, че севлиевци са чели неговата история. Между книжата на П. Р. Славейков от времето на неговото учителствуване през 1846—1847 г. в Севлиево са се запазили преписи и откъси от Паисиевата история[105].

В Севлиево била донесена и четена книгата на Софроний Врачански „Неделник", първата печатна книга на новобългарски език в Римник (Бесарабия),

1806 г., много популярна в България през Възраждането.

Въпреки смесеното население на града, българският възрожденски дух в Севлиево намира сили да се прояви и в книжовната област доста рано. Още от 20-те години на XIX в. в града възниква българско книжовно огнище, книжовна школа за преписване на стари български книги. Дело на скромни български книжовници са така наречените дамаскини, сборници със смесено съдържание, александрии (истории за живота на Александър Македонски), псалтикии (сборници с църковни песни), стихове и народно творчество.

Измежду първите севлиевски книжовници и преписвачи на стари български книги са: поп Петко от изчезналото с. Долно Крушево (около 1750—1823 г.). Той написал триод още през 1804 г. и го подарил на църквата „Св. Пророк Илия".

Особено плодовит дамаскинар и подвързвач на книги бил учителят и свещеник поп Пенчо Димов (Петър Димов) (ок. 1790—1835 г.). Той преписал и подарил на Троянския манастир през 1816 г. една александрия. През 1824 г. поп Пенчо Димов преписал и подарил на храма „Св. Пророк Илия" книгата „Жития на светиите"[106].

Друг забележителен севлиевски книжовник бил споменатият вече даскал Никола Гайдарджиолу (ок. 1800—14. IX. 1871 г.). Този килиен учител, както вече подчертахме, имал широки и постоянни книжовни интереси и будно, родолюбиво съзнание. Още през 1826 г. написал своя сборник със смесено съдържание, в който отбелязва: „Писал сию книгу аз Никола Йоанов от Севлиево лето 1826" и „Мое рукописание с прилежание писувам аз Никола Иванович[107]." Освен този сборник, за съжаление достигнал до нас непълен, даскал Никола е писал поучения и слова, които изнасял пред гражданите след църковна служба. За неговото голямо и страстно родолюбие свидетелствува и „Писмо за родолюбивите българи, които живеят вън от пределите на поробена България", което е поместено в гореспоменатия сборник (с. 43 и 44). Даскал Никола е написал много интересен труд и засега единствен източник за историята на Батошевския манастир в началото на XIX в., поместен в „Парушията" на мана-

стира. В Народната библиотека в София се пази и един сборник от апокрифни разкази, написан през 1833 г.[108]

Почти по същото време синът на поп Недю Хубанов, учителят Никола (Николчо) Попнедев написал един псалтикиен сборник от нотирани църковни песни (по системата на източното пеене)[109].

Интересно е да се отбележи, че поп Петко от Долно Крушево става родоначалник на своеобразна родова школа на книжовници. Неговият син Хаджи поп Недялко Поппетков (ок. 1795–24. V. 1857) и особено внукът му Михаил Хаджипопнедялков, по-късно също така свещеник, са продължили да преписват, подвързват и украсяват български книги. Дори Михаил Хаджипопнедялков, или както го наричали съгражданите му Михаил Попович, написал и оригинални творби и стихотворения, като твърде ранно проявление в новобългарската поезия. Едното стихотворение, озаглавено „Злощастна България" разкрива нерадостната робска съдба на отечеството[110]. Родолюбието на Хаджи Михаил Попович се засвидетелствува и с неговия жив интерес към българското народно творчество. В неотдавна открития негов сборник са записани над 150 поучения и народни мъдрости, повечето от които са български пословици и поговорки[111]. Така че той се явява един от първите български фолклористи преди Петко Рачов Славейков.

Хаджи Михаил Попович е участвувал в църковната борба, макар за това сведенията да са откъслечни. Неговото име и печат виждаме върху писмото-протест против отлъчването и прокълнаването от Патриаршията на българските владици начело с Иларион Макариополски (13 март 1861 г.). Интересно е да се отбележи, че печатът на Хаджи Михаил Попович е кръгъл в двуглав орел в средата и монограмът му — „х. М.", а отгоре е гравиран надписът: „Бог моя надежда." Хаджи Михаил Хаджи поп Недялков е починал през 1863 г.

От Севлиево е и дякон Хаджи Иларион Хилендарец. Този севлиевец още като младеж отишъл в Света гора — Хилендарския манастир, и станал монах. На връщане от поклонение в Палестина той бил поканен в Цариград от намиращите се там пловдивски

българи за учител в новооткритото българско училище при църквата „Св. Георги“ в махалата „Марашa“. Той приел и открил училището в 1849 година. Това научаваме от писмо на марашлии до Александър Екзарх от 7 април 1849 г., което Иларион написал от тяхно име и се подписал — „Свещ. Д. Иларион уч. Мар.“[112] Дякон Иларион влязъл в остра борба с гръцкия владика Хрисоанид Пловдивски и гъркоманите през 1851 г. и бил принуден да напусне Пловдив.

Хаджи Иларион Хилендарски се е занимавал с книжовна работа. Написал е две книги, които се пазят в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“. Първата е „Введение в българската граматика, съчинена от х. Диакона Илариона (Хилендареца) родом севлиевчанин, на 1850 лето“. Много от примерите в този учебник говорят за високото му национално съзнание и родолюбие: „България някога била славна, а сега окаяна“, „Търново и Преслав бяха столици на славните български царе“, „О, българи, защо не се учите?!“ и други. Втората му книга е озаглавена: „Кратка богословия с въпроси и ответи за нашата православна вяра, нуждни всякому православному християнину. Съчинена от святаго Димитрия Ростовскаго, а на български език наредена от Х. Д. Илариона и Х. Павлева“, Белград, 1853 година. Граматиката на дякон Иларион не била отпечатана и останала във вид на ръкопис. Втората книга на дякон Иларион била отпечатана със средствата на известния български пътуващ книжар Хаджи Найден Иванов Татарпазарджичанин. В историческата част на тази книга Иларион Хилендарец е дал накратко историята на българската църква според „Критически издирвания за историята българска“ на Юрий Иванович Венелин, преведена и издадена в същата година в Земун от даскал Ботю Петков.

Към средата на миналия век започва да излиза в Цариград поредицата трудове на Хаджи Ангел Иванов (ок. 1806—1880 г.) по църковна музика (псалтикия) в отделни томове. Всеки том носи отделно заглавие: 1. „Ковчег цветособрания“, Цариград, 1857 г.; 2. „Возкресник“, Цариград, 1859 г.; 3. „Славик“, Цариград, 1864 г.; 4. „Стихар“, Цариград, 1868 г.; 5. „Минейник“, Цариград, 1869 г. и последният том шести —

„Ирмология“, Цариград, 1875 г. Трябва да подчертаем, че голямата част от потираните с гръцки черковни ноти песни са оригинални произведения на самия Хаджи Ангел Иванов. Въпреки че това голямо и забележително творение, чието издаване в ония времена е равно на подвиг, още не е проучено от специалист и не е оценено по достойнство. Няма да сгрешим, ако изтъкнем, че Хаджи Ангел Иванов Севлиевец е имал богата за своето време музикална култура по църковно пеене и се е стремил да подтикне развитието на музиката в България. В обявлението, което издал на 15 декември 1856 г. за отпечатването на том първи на своята псалтикия Хаджи Ангел пише: „Затова и аз, поканен от родолюбиви някои певци, приех да я убогатя и допълня от греческата със всички долуозначени нуждни песни. Известно е всякому музикослову, който знае греческата и вижда колко е богата и украсена с всички нуждни църковни песни, а нашиї многочислен народ болгарский и досега е оскуден от богата църковна псалтика. Прочее известно е, че училищата и церквите состоят (се издържат — б. а.) от помощи на родолюбивите търговци, които нека благоволят в издаването и на тая нужна Песница, която е украшение на церквите[114]“. И наистина мнозина му помогнали, защото издаването на такова голямо съчинение продължило двадесет години и струвало на автора пари, неприятности и огромен труд. Като Апостол Хаджи Ангел Иванов сам разпространявал своето съчинение из цяла България. За книгата на Хаджи Ангел се записали спомоществуватели много родолюбиви българи от всички краища на страната.

Между севлиевските книжовници от Възраждането, както изтъкнахме по-горе, е бил поп Марин Софрониев, един от видните учители — духовници. Заедно с него е оставил името си в българската възрожденска книжнина и поп Ненчо Несторов (12. XI. 1824 — 16. XII. 1890) от Севлиево, със своето красиво Евангелие, преведено на говорим, жив народен български език. Тази великолепно оформена и много добре отпечатана българска книга в голям формат е истински паметник на българското полиграфско изкуство[115]. Въпреки строгата забрана на гръцкия патриарх Григорий VI, поп Ненчо да разпространява своето евангелие, за-

щото било написано на „вулгарен език“ и то от български свещеник, то намерило много добър прием сред българския народ. Много скоро след издаването му се наложило отпечатването на допълнителен тираж. Книгата излязла от печатницата на Дунавския вилает в Русе, където се печатал в. „Дунав“[116].

Въпреки трудните условия за книжовна дейност в Османската империя, севлиевци проявили завидна активност и дали своя принос и като щедри спомоществуватели при разпространението на българската възрожденска печатна книга.

Наред с многото преводни печатни църковни книги в Севлиево, както вече споменахме, била донесена и четена първата печатна книга на новобългарски език „Неделник“ на Софроний Врачански, отпечатана през 1806 г. в Римник (Бесарабия) и станала много популярна сред българския народ, преиздавана не един път. Преди години открихме един запазен екземпляр в църквата на с. Млечево (махала Мариновци, Габровски окръг), на който има интересна приписка от местния свещеник за Априлското въстание в 1876 година[117].

През 30-те години на XIX в. все повече и повече будни севлиевски граждани проявявали интерес към още рядко излизащите български книги. Севлиевските първенци, заедно с търговците и занаятчиите, членове на еснафите с готовност и открито родолюбие подкрепяли издаването на българските книги, като мнозина от тях се записвали спомоществуватели. Дълъг е списъкът на книгите, за излизането на които отделни севлиевци са помогнали, но още по-дълъг е този на техните имена, записани в самите книги като спомоществуватели. За „Аритметическо руководство“ на Неофит Хилендарски, Бозвели и Емануил Васкидович, излязло от печат през 1835 г. в Крагуевац — Сърбия, се записали 11 души спомоществуватели от Севлиево: „Благоговейний протопоп Пенчо (Димов), Почтеннейший господин х. Стоян Колюв, почтеннейший г. Христо Пейков, почтенейший г. Сава Радков, почтенейший г. Хараламби Бобюв, почтенейший Петю Банков, почтенейший Димо Батнов, почтенейший Игнат Руснов, почт. Никола Петков, почт. Дончо Мичов, почт. Петю Колев.“

С не по-малка ревност от севлиевци, новоселчани се записали като спомоществуватели на книгата на Бозвели иВаскидович. Дванадесет души се записали за 13 книги: „Почтенейший г. Петър Йонков Балджи — 2 бр., поч. г. Георги Марков — 1 бр., почт. г. Пенко Йоанов, почт. г. Колю Матеев, Илю, Пенчув, благоговенейший Протопоп Никола, честнейший свещенослужител Доротей, почт. Цонко Михайлов, почт. Михо Събев, почт. Христо Йоанов, почт. Димитри Аврамов, почт. Стойчо Аврамов — по 1 брой."

През 1840 г. за книгата на Христодул Костович — Сичан Николов „Месецослов" се записали 35 севлиевци спомоществуватели, между които на първо място Хаджи Стоян Николов. Между спомоществувателите е и Атанас Минчов Зограф. За „Всеобща история за деца" от Иван Богоров, 1843 г., се записали 3 души за 4 броя; за „Митарства" на Найден Йоанович от Татарпазарджик, 1843 г. — 3 души; за „Общо землеописание" на Константин Фотинов, 1843 г. — 22 души за 27 броя; за второто издание на „Митарства" на Хаджи Найден — 2 души; за „Историята на Александра Македонца" на Христо Попвасилев, 1844 г. — 22 души за 24 броя; за „История на славянобългарския народ" от Иван Ранч, превод на П. Сапунов, 1844 г. — 23 души за 36 бр. Маргарит Иванов от Севлиево, живущ в Букурещ, записал от нея 10 броя и Иван Недялков, севлиевец, също живущ в Букурещ — 5 броя. За „Православното учение и Християнско богословие" на Иларион Стоянов Макариополски, 1844 г. се записали 34 души за 37 броя. Между спомоществувателите на тази книга е и Хаджи Стоян Николов. За „Първичка българска граматика" на Иван Богоров, 1844 г. се записали 21 души за 22 екземпляра. За „Две советователни слова на Плутарха Херонеа" на Иван Стоянов от с. Мерданя, Търновско, 1845 г. — 22 души за 28 екземпляра. Хаджи Стоян Николов е записал две книги. За книгата „Авраамин", напечатана с български букви на турски език, 1845 г. — 5 спомоществуватели севлиевци, работещи в Цариград, за „Цветоотбранието" на Никола Трендафилов от 1847 г. — 8 души, между тях пак е Хаджи Стоян Николов; за вечния календар на Пенчо Радов, 1850 — 5 души севлиевци, живущи в Цариград, от които и „Иочтений господин

Рашко Петров — желател болгарского просвещение" — 2 броя; и от Ново село (Троянско, Ловешки окръг) Христо Василев — 2 екземпляра, и Михали Пенков — 1 екземпляр; за „Отговор на г. Бореевата книжка, наиваема Вопрос за светите места", 1852 г. — Хаджи Сава — 2 екземпляра; за „Повест или поучение християнско", 1855 г. — 26 души за 28 екземпляра.

До края на Кримската война в 1856 г. за 20 години 251 севлиевци са подпомагали издаването на 15 книги, като са закупили 285 екземпляра. Някои спомоществуватели са подпомогнали по 5 и повече книги. Разбира се, в Севлиево през този период са влезли много повече книги и по други пътища. Били са купувани от други лица и обществени институции, получавани са били в дар за училището и читалището.

Между най-активните спомоществуватели трябва да посочим духовниците от Севлиево, таксидиотите и свещениците, а от гражданските лица — първенците на града — Хаджи Стоян Николов, Хаджи Сава Радков и братята му Иванчо и Миню. Но най-големи поддръжници на новобългарската книжнина са били еснафите и, както вече изтъкнахме, сред тях е бил „Музикословестнейший" учител Никола Иванов Гайдарджиолу.

Наред с новобългарската книга, добър прием и поддръжка намерила и зародилата се и развиващата се българска публицистика и журналистика. В Севлиево се получавали първите български вестници. Според свидетелство на П. Р. Славейков, любознателният Хаджи Стоян Николов чел не само излизащите към средата на 40-те години гръцки вестници, но и първия български вестник „Български орел" на Иван Богоров, излязъл през 1846 г. в Лайпциг[118]. Севлиевци получавали и чели и първия български вестник в Турция — „Цариградски вестник", започнал да излиза в Цариград през януари 1848 година.

В първото българско списание „Любословие" на Константин Фотинов, печатано в Смирна (Мала Азия) и започнало да излиза в 1844 г. в кн. 17 от месец май 1846 г. е била отпечатана интересна статия-дописка от младия Петко Славейков, възхваляваща голямото родолюбиво дело на Хаджи Стоян Николов, построил и отворил едно от най-големите и добри за онова вре-

ме училища — Хаджистояновото училище, построено през 1844 г. и открито през 1846 г.[119]

В брой 60 от 11 май 1860 г. (с. 110) на в. „България" на Драган Цанков, била отпечатана интересна дописка от Марин Софрониев за развитието на учебното дело в Севлиево.

Почти всички вестници и списания, които са излизали в Цариград, са се получавали в Севлиево. Някои от тях имали настоятели в града. На първо място бил чорбаджи Миню Радков. От емигрантската преса също така се получавали няколко вестника. Братята Недко и Христо Спиридонови Попнедеви, получавали „Дунавски лебед" на Г. С. Раковски[120]. Получавали се тайно и вестниците на революционната емиграция във Влашко от 70-те години.

* * *

Наред с църквата и новобългарското училище в края на 50-те години на XIX в. се появила една нова институция в българското общество, със своеобразни български черти — читалището. И тя като възрожденското училище, още с появата си се проявила като народна организация на спонтанната творческа инициатива на възрожденските българи. През последната четвъртина век на османското иго тя се превърнала в средоточие на културния живот на българите. Освен като пропагандатор на знанието и прогресивните националноосвободителни идеи, читалището се явява и люлка на новобългарския възрожденски театър.

Инициативата за учредяване на читалищно дружество в Севлиево принадлежи на учителя Йордан Манолов Стателов (1847—1877 г.), учителствувал в града между 1867 и 1870 г. като главен учител.

В края на учебната 1869 г. Стателов произнесъл слово с много интересни идеи и насоки за развитието на новобългарското образование и за обществената работа на учителите. Словото му било обнародвано в бр. 24 на в. „Право" от 9 август 1869 година. Между другото той пише: „Като похваляваме ревността на севлиевското училищно настоятелство и старателни трудове на учителите им в образованието на юношеството, ний ги подканяме да се възползуват от примера

на съседните градове и да открият и едно читалище за в полза и за просвещение и на по-възрастните."

Читалището в Севлиево било основано през 1870 г., когато в града дошъл младият лекар д-р Стойчо Христов Загорски (1848 — 3. III. 1902) от Севлиево, завършил Букурещкото медицинско училище и назначен за пръв градски лекар. Образован и интелигентен, прекарал много години в румънската столица сред революционната емиграция, познавал лично Каравелов, Левски, Ботев и други, след завръщането си в родния си град той влял живителна струя в неговия обществен живот. Като пръв българин-лекар и аптекар в Севлиево и като учител, д-р Стойчо Христов единодушно бил избран за член на училищното настоятелство и секретар на Севлиевската градска българска община. Той повлиял положително на млади и стари в здравно-хигиенно и нравствено отношение, но най-значителна била неговата роля сред младежите, които той запознал с революционните идеи на Каравелов, Левски и Ботев, на които бил близък другар и последовател[121].

Севлиевското читалище получило хубавото и звучно име „Росица" на името на древната река Росита (Росица). Още след учредяването му то обединило около 150 млади севлиевски граждани. Събрани били първите парични средства и първите книги за прочит в читалищната библиотека.

Все по това време възникнал и театърът в Севлиево. И тази културна проява се свързва с името на д-р Стойчо Христов, както и с името на севлиевеца Пеньо С. Бояджиев, също прекарал дълго време в Букурещ.

В репертоара на сформираната при читалище „Росица" трупа влизали драмите, както обикновено и другаде през тази епоха: „Многострадална Геновева", „Райна княгиня", „Иванко убиецът на Асеня" и други. Театралните представления, в които участвували най-будните младежи в града, се превръщали в истински празник. За театрален салон и сцена се използували големите класни стаи на втория етаж на Хаджистояновото училище. В трупата заедно с д-р Стойчо Христов и Пеньо Бояджиев любители-актьори били

младежите Стефан Пешев, Никола Генев, Никола Дабев, Сава Хаджиангелов и други.

В някои от драмите актьорите влагали неприкрит патриотизъм и въодушевление, който наелектризирвал младежта в града и разпалвал бунтовния дух.

Наред с театралната дейност читалищните дейци провеждали и активна лекционна дейност. Изнасяли сказки и беседи по научни, здравни, културни и обществени въпроси.

Читалището се оказало удобна институция за прикрито обединяване на севлиевската революционно настроена младеж, удобно прикритие на местния революционен комитет, особено през годините 1875 и 1876, когато начело на читалище „Росица" застанал председателят на комитета Стефан Иванов Пешев[122].

Примерът на севлиевци бил последван от село Сухиндол, където по инициатива на учителя Васил Неделчев от с. Горни Турчета (дн. Бяла черква, Търновски окръг) било основано през 1870 г. читалище. То било наречено „Трезвеност" и играло също така важна обществено-политическа и културна роля през тази епоха. Учителят Васил Неделчев (1839 — 8. V. 1876) през 1876 г. загинал в Дряновския манастир[123].

* * *

Постиженията на Севлиево и Севлиевския край в областта на културното развитие на българския народ през Възраждането не биха били пълно описани, ако не направим един кратък преглед на някои забележителни постижения на народното изкуство през тази епоха[124].

Османското нашествие унищожило многобройните и високи материално-църковни ценности, сътворени през времето на Втората българска държава. Разграбени и изгорени били стотици църкви, манастири, дворци, жилищни сгради. Загинали безвъзвратно шедьоври на българското строително майсторство, на средновековната българска живопис, на приложното изкуство, на бита и красотата. Археологическите проучвания през последните години в Севлиевско загатват за това. (При разкопаването на крепостта „Пречиста" при с. Градница, Батошевската крепост, селището при крепостта на м. Дживизли бунар и други.) Но жестокият и

див нашественик не успял да задуши в оцелелите българи нито народностната им принадлежност, нито стремежа им към красотата в живота. Пионер в това отношение била работливата българка, която и в най-грубите домашни тъкани и дрехи влагала своето самобитно цветоусещане и един удивителен естетически усет за красивото, превъплътено във всевъзможни шарки, шевици, накизи и гайтани. И днес стилизуваните, извезани и втъкани с най-различни цветове орнаменти върху кърпи, ризи, ръкави и фистани ни удивляват с хармонията си и богатството на сполучливите и с вкус комбинирани цветни съчетания и форми. И до днес запазените тъкани предмети на бита, излезли изпод ръката на работливата възрожденска българка са бистър извор на освежаване на съвременното ни приложно изкуство. Горните мисли и констатации документират богатите сбирки на Градския исторически музей в Севлиево днес.

Друга област, в която се проявил творческият стремеж на възрожденския българин бил домът. Освен функционални решения, той дирил с тънък усет да задоволи и своите естетически потребности.

Стройната двукатна балканска къща през тази епоха била украсявана със сръчно одялани елегантни дървени колони и главулеци, притежаващи в повечето случаи проста, но много красива геометрична резба от кръгове и ямички, розети, напомнящи слънчоглед, с подчертан естетически ефект. В някои от градските къщи на Севлиево дървените ламперии и еклюци и долапи са създавали романтичен уют, спокойствие и чувство за сигурност, твърде необходимо усещане за онова несигурно време (Дандоловите къщи, къщата на Хаджи Стоян, сега несъществуваща и др.).

Нямащ възможност за външни изяви, особено при обществените сгради, поради националната дискриминация, българинът още в началото на Възраждането строил църковни храмове, външно ниски, даже прихлупени, вкопани в земята, за да не изглеждат големи и да не дразнят верското чувство на завоевателите, те били нарочно строени грозни и неугледни външно до 30-те години на XIX в. Но затова при вътрешната украса българинът разгръщал цялата сила и енергия на творческо-естетическия си гений. Украсявал храмо-

вете пищно с многоцветни икони, разкошни резбарски иконостаси, владишки тронове, аналои, свещници, кандила, полилеи, стенописи и най-различни църковни потреби и изкусно подвързани и обковани книги.

Измежду най-красивите паметници на строителното майсторство на българина в Севлиевския край трябва да посочим църквата на Батошевския манастир — „Успение пресвесв. Богородицы", построена през 1836 г., църквата „Св. Георги" — 1859 г. в с. Столът, църквата „Св. Никола" („Никуля черкова") в Селци (Старо Млечево) — 1839 г. и особено църквата „Св. Троица" в Севлиево, построена през 1870 година[125].

От гражданските постройки възхищение предизвикваше каменната търговска сграда „маза" (дюкян със складово помещение — б. а.) на Хаджи Колю Конов, дело на прочутия майстор Колю Жичев, за съжаление съборена в наши дни.

Друг забележителен паметник на жилищното строителство от тази епоха е триетажната къща с магазини на първия етаж, дело на друг прочут самобитен възрожденски майстор Уста Генчо Кънев, която съществува и днес.

Измежду комуникационните строителни паметници на Възраждането в Севлиевско беше каменният мост над р. Росица в югоизточната част на Севлиево, също така забележително майсторско дело на Кольо Фичев. Десетилетия мостът бе устоявал на напора на придошлата Росица, по време на порои и наводнения.

Заслужават да бъдат споменати и двамата майстори от махала „Баева ливада" (днес от с. Млечево, Габровски окръг), строители на къщи, църкви, камбанарии и мостове — Устабаши Йонко Стойнов и неговият ученик и помощник Бочо Марков. Дело на последния е каменният мост на р. Видима до с. Градница (Габровски окръг), който и до днес свързва селото с пътя за с. Сенник и град Севлиево.

Най-възхитителните и грандиозни шедьоври на българското народно резбарско изкуство в Севлиевския край са църковните иконостаси на църквите „Св. Пророк Илия" в Севлиево, в църквата „Успение пресв. Богородица" в Батошевския манастир, иконостасът на църквата „Св. Никола" в с. Селци (Старо Млечево, Ловешки окръг) и иконостасът на църквата „Св. Бого-

родица“ в с. Бериево. Дело на местни майстори от Тревненската резбарска школа, в чиито чудесни резби е вложено изключително чувство за красота, пропорции и композиционно съвършенство.

Изобразителното изкуство в Севлиевския край през епохата на Възраждането е застъпено много широко с иконното и стенописното майсторство. За съжаление обаче това национално богатство в нашите църкви и манастири все още чака да бъде проучено от специалисти[126].

* * *

В Севлиево и Севлиевския край през Възраждането активно са се развили просветно-културните процеси във всичките им основни направления. Този район от България, макар и малко настрана от старите търговски пътища, не останал по-назад от другите райони, които имали по-благоприятни историко-географски условия в своето развитие, нещо повече, той дал на българската нация забележителни дейци със значителни за онази епоха дела.

III. ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА СЕВЛИЕВО И СЕВЛИЕВСКО

От края на XVIII до 70-те години на XIX в. в българското общество се извършили сложни процеси, които били в непосредствена връзка и зависимост от икономическите и социално-политическите промени в Османската империя. Тези процеси довели до възникването на нов значителен слой от градско и селско българско население, което успяло по силата на обективните социално-икономически закони да получи една по-голяма стопанска и обществена автономия. Този слой от българския народ постепенно се формирал като българска буржоазна класа. По това време тя била все още малобройна, но успяла да се замогне до такава степен, че вече разполагала със значително свободни средства под формата на търговски и лих-

варски капитал. Нейната стопанска автономия и́ добро материално положение, свързани с разгърнатите стоково-парични отношения, разширявали знанията и светогледа и́. Осъзнатата народностна принадлежност постепенно прераствала в едно ново качество — в появата на българско национално съзнание. То било разпалвано и подкрепяно от историческия спомен за миналото величие на българската държава. Именно по този път, в резултат на обективно действуващите исторически фактори, започнал процесът на формирането на българската нация. Разбира се, при този сложен и многолик процес действували и редица други фактори и не на последно място външни влияния — оказали се твърде силни като непреодолим повей на епохата, дошъл от борбата и освободителните стремежи на много други европейски народи за национално обособяване, суверенитет и свобода.

Появата на освободителната идеология и великолепното и́ формулиране като страстен апел към целия български народ от великия монах Паисий Хилендарски, регламентирала извършващите се дълбоки и мащабни исторически промени сред българското общество. Същевременно тя ги подтиквала с горещия си зов за пробуждане и осъзнаване на нашия народ.

Тези най-общи схващания за Възраждането на българския народ, за консолидирането му през това време като цялостна историческа общност — нация, което завършило в края на 70-те години на XIX в., макар и непълно, важат и за Севлиевско.

Когато изучаваме историческото развитие на българския народ през епохата на Възраждането във всичките и́ области — икономически, обществен, културен и политически живот, изследователят изпитва известна трудност не само от липсата на достатъчно документи и източници, но и от намирането на сполучлив начин за синхронно описване и разкриване на историческите явления и процеси, които са възникнали наистина в една епоха, но в различно време. Важно е да се знае, че тези важни възрожденски процеси в българското общество са се развивали в една посока и в даден исторически момент са се превърнали в мощен поток, движещ се към национална независимост.

Например българското църковно движение се поя-

било първо, малко по-късно — просветното и след това политическото. Трябва да изтъкнем, че те при своята поява са се застъпвали и действували успоредно.

Църковното движение се появило по-рано, защото веднага след завоюването на българската държава единствена обществена дейност българите могли да проявяват чрез църквата. Християнската църква като религия и институция е коренно различна от мохамеданството. През епохата на турското робство двете религии въплъщавали обществената идеология и култура на двете основни народности, господствуващата и покорената. Непримиримостта на мохамеданството обективно е препятствувало взаимното и мирно проникване на двата етноса, съжителствували векове заедно. Българската християнска църква, въпреки разрушенията, пожарите и грабежите, успяла да запази старата българска писменост и спомена за независимото съществуване и славно минало на средновековната българска държава. Запазването и пробуждането на народната историческа памет бележи началото на българското църковно движение. Засилването на това движение, както и нуждата от грамотни хора за свещеници, възникването на обществени български училища, дали началото на национално-просветното движение. Появило се и политическото движение за национално освобождение. Тези три основни потока на борбата за национално освобождение на българския народ се развивали и преплитали не само по време, но и по цели. През втората половина на XIX в. те се проявявали и действували едновременно. Заради това се наложи да ги разглеждаме поотделно, но като течения в единния поток на Българското възраждане.

За обществената структура на Севлиево до XVIII в. източниците дават ограничени сведения. Не е по-добро положението за XVIII и началото на XIX век. Както вече изтъкнахме, още от своето възникване селището се развива при смесено население, характерна особеност, която то запазва до Освобождението. Разбира се, това развитие се осъществявало при пълно неравноправие на двете основни народности — българи и турци, което обусловило една вътрешна автономност на нравите и обичаите им. Преобладаващата част от населението на града се занимавала със селско-

стопанска дейност, останалата част — със занаятчийство и търговия. Предствители на интелигенцията били само няколкото духовници и учители[1].

По-трудно е да се уточни обществената структура на турското население в града. Една малка част от него в по-ранния период е принадлежала към спахийството, т. е. към неголямата група на феодално-ленните владетели — аги, бейове, владелци на тимари, зиамети, а другата, по-голяма част, ще да са били селски стопани и занаятчии.

Най-старата обществена институция през турското робство били българските общини, които единствени в условията на игото са могли свободно да съществуват и да се развиват като самодейни народни организации. Те са играли много важна и прогресивна роля за запазването на българската народност, особено в периода на Възраждането. През тази епоха те обединили общите усилия на най-будните и прогресивни слоеве на българското общество към национална еманципация на българите и към национално освобождение[2].

Българските общини през Възраждането добили ново социално и класово съдържание, с което се ускорил процесът на формирането на българската нация. И още нещо — през турското иго и през ранния период на Възраждането, българските общини възниквали като народностно-църковни организации по религиозен признак. Като използували относителната верска търпимост на турското управление, българите организирали свои църковни общини. Най-напред те възникнали в селища, които показвали известен стопански напредък и се появявала осъзната верска и народностна нужда от църковен храм и християнско богослужение.

Кога точно възникнала църковна община в Севлиево не може да се определи. Според нас тя вероятно е била основана преди построяването на старата църква „Св. Пророк Илия", към началото на XVIII в[3]. Всъщност първото кратко сведение, от което можем да заключим, че в средата на XVIII в. в Севлиево вече е имало църковна община, е надписът върху икона на св. Никола Мирликийски от 5 март 1749 година. Иконата е била подарена на пристанищната църква на

Зографския манастир „Св. Никола“ от севлиевските поклонници, доведени от „дяк епитроп“. Този дяк-епитроп, грамотно светско лице, можем да смятаме с пълно основание за член на Севлиевската църковна община[4]. Също в зографска бележка от 11 март 1762 г. се споменава друг епитроп, поп Ангел „епитроп Севлиовский“[5].

За социалния състав и структура на севлиевската църковна община през XVIII в. можем само да гадаем. Но очевидно тя се е състояла от няколко члена из позаможните и първи севлиевски граждани, из средата на забогателите занаятчии и търговци, които били доброволно избрани от българското християнско население. Тези членове много често били наричани църковни епитропи, църковни настоятели, старейшини и пр., а самата организация — епитропия, а по-късно и църковна община.

По същото време е съществувала и верска община у турското население. Когато българите построили своята първа църква в Севлиево, турците вече имали издигнати няколко джамии и през 1777 г. построили висока часовникова кула.[6] Характерът на турската община през тази епоха не е проучен.

Построяването на един църковен храм през XVIII в., а и по-късно, е било много трудно дело и не е било по силите на отделната личност. Затова християнското население се е организирало в доброволна организация — община, която обединявала материалните и моралните му сили. Членовете на българската община влезли във връзка с турската официална власт и с немалко трудности успели да издействуват разрешение за строеж на църквата — султански ферман. След това било организирано набирането на необходимите за строежа средства. С такава инициатива започвала обикновено в дадено селище обществената дейност на българите, автономно, отделно от турците. Тази дейност била твърде важна от гледна точка на обществено-политическото възпитание на народа ни. Тя съдействувала за наченки на формирането на българско национално съзнание. Следователно българските църковни общини изпълнявали важни исторически задачи и функции. След построяването на храма първата задача пред общината била той да бъде осветен и от-

криг за редовно богослужение и треби, т. е. венчавки, кръщаване, опело, панихиди, помени, изповеди и други. Църковната община се е грижила за назначаването на свещеник, за определяне на енорията му, за издръжката и обзавеждането на храма с необходимите съдове, вещи, богослужебни книги и църковни одежди. Следователно членовете на църковната община били упълномощени и овластени да решават важни въпроси от материално-стопански, организационен и кадрови характер. Придобили авторитет в селището със своето добро материално състояние и със заслугите си по църковните дела, много скоро българските първенци, наричани често чорбаджии, кметове, старейшини, които нерядко били и хаджии, започнали да дават съвети и да разглеждат дела от чисто граждански, училищен или пък частен характер. По такъв начин църковната община постепенно започнала да се превръща в гражданска. Когато животът в българското общество се обогатил, когато обществените му нужди се увеличили и разнообразили, възникнала гражданската, така да се каже светската по своите задачи и цели община. Често наред с църковната община е действувало и църковно настоятелство, както е било в Севлиево. Подобен бил пътят на развитие на българските общини през Възраждането във всички български селища.

По всичко изглежда, че Севлиевската община е запазила своя църковен характер до средата на XIX в., като се е занимавала и с други обществени и граждански дела.

Както беше изтъкнато в предната глава, наличието на привилегировано население в Севлиево и Севлиевско е благоприятствувало развитието на възрожденския процес във всички области[7].

Нарасналата роля на Севлиевската община в първата четвърт на XIX в. се потвърждава от факта, че в града вече имало 4 свещеници — поп Петко Долнокрушевски, поп Недю Хубанов, поп Димитър и поп Пенчо Димов[8]. Категорично свидетелство за активната дейност на общината е „Записната книга" на църквата „Св. Пророк Илия", водена от октомври 1824 г. от най-видния ѝ член Хаджи Стоян Николов, владеещ добре не само родния си език, но и гръцки. Членове

на общината били: чорбаджи Недко Иванов, Хаджи Стоян Николов, Радко Миньов (баща на известните малко по-късно братя Хаджи Сава, Иванчо и Миньо), Нено Кючюков, Хаджи Трифон, Георги Халач, Тодор Попов и Тодор Мумджи (свещар)[9]. В този списък личат имената на двама търговци — хаджии и двама занаятчии, един халач и един свещар. В споменатата „Записна книга" е отбелязан още един хаджия — Хаджи Христо, а Недко Иванов е наречен чорбаджия. Следователно по своя социален и класов състав тези севлиевци можем да причислим към зараждащата се българска възрожденска буржоазия.

През 20-те години Севлиевската църковна община е разполагала с доста материални средства в пари и недвижими имоти и други вещи: 5 дюкяна, 2 къщи, 2 мази (складови помещения), 2 фурни, много църковна покъщнина, църковни книги и одежди и няколко хиляди гроша[10].

Характеризирайки Севлиевската община през Възраждането, трябва да подчертаем, че от първите години на нейното съществуване една от главните ѝ функции е било организирането на училищното дело в града. Както вече споменахме по-горе, въз основа на цитираните зографски приписки бегло и смътно се сочи това начало в 60-те години на XVIII в. със споменаването на „йерей Трохан Даскал Общи", навярно един от първите общински учители[11]. Сигурните сведения за първото общинско училище, „килията", както вече посочихме, са от началото на 20-те години на XIX в., организирано от зографските таксидиоти, а след това от техния ученик Пенчо Димов, Николчо Попнедев и Никола Иванов Гайдарджиолу, последният килиен учител в Севлиево[12].

През 1825 г. преустройството и разширяването на „килията" при църквата „Св. Пророк Илия" е дело също на църковната община в лицето на първия ѝ член Хаджи Стоян Николов[13].

През 1834 и 1836 г. след „голямата чума" дело на общината и отново на Хаджи Стоян е възобновяването „изоснови" на църквата „Св. Пророк Илия" и на Батошевския ставропигиален манастир „Успение на св. Богородица", по-късно украсени с разкошни резбени иконостаси.

Турското управление още от времето на завоеванието на България се отнасяло лоялно към българските общини като органи на местното самоуправление, защото разбирало, че те са му полезни и го улесняват при събирането на данъците, продоволствието и изпълнението на правителствените разпореждания. Тази роля се засилила след много години и особено когато общините се превърнали в граждански. Тогава в известна степен общините започнали да играят ролята на посредник между турската власт и българското население.

Еволюцията на българските общини през Възраждането се проявила в две насоки. Обновил се социалният им състав с българи, принадлежащи към най-напредничавата част от българския народ — зараждащата се българска буржоазия. В тогавашното историческо време тя се явявала водач и изразител на интересите на целокупния български народ. Втората насока в еволюцията на българските общини е, че те започнали да се превръщат в организации, които давали възможност на българина да участвува открито и легално в ефикасни организации, които направлявали възрожденския процес и особено борбата за извоюване на независима национална църква, просвета и култура.

През 60-те години на XIX в. Севлиевската градска община вече била авторитетен ръководител на всички обществени дела в града, които засягали българите. Заедно с това тя се явявала и ръководител и организатор на църковното и училищното дело в околията. По това време, когато църковната борба се масовизирала и революционизирала, общината била начело на движението. Тя избирала и упълномощила свои представители, които били изпращани в Цариград да водят борба с Патриаршията.

През същия период от общините били избирани и български представители пред турската власт: мухтари (кметове), коджабашии, махлебашии, векили и други, в това число и членове на смесените турско-български съвети в по-големите селища, околийски, окръжни и областни центрове, наричани меджлиси[14].

След административната реформа от 1849 г. Севлиево било обявено за нахия към Ловешката каза начело с мюдюрин (административен и полицейски

управител). При мюдюрина имало граждански съвет — меджлис, в който участвували по един-двама видни българи от българската община. Васил Беязов твърди, че Хаджи Стоян Николов бил първият българин, член на този съвет[15].

Със Закона за вилаетите от 1864 г., който въвеждал ново административно деление на страната, Севлиево било обявено за казалийски център в Търновския санджак от Дунавския вилает. В този закон били регламентирани и положението и ролята на българските общини.

Очертаният дотук път на развитие на общините се отнася и за севлиевските села. Най-показателен факт за наличието на църковни общини в селата на Севлиевската каза (околия) е, че в тях били построени доста църкви и училища. При липсата на други по-категорични данни, построяването на църква или училище (училищна сграда), или на двете, е съвсем точно указание за съществуването на селска община. Интересно е да се отбележи, че построяването на църковен храм в махала или колиби (групи от по няколко къщи от един род) през тази епоха е съществено свидетелство за друг важен демографски и социален процес — възникването на село, на селска община или това е селищнообразувателният процес. Наличието на селски общини в тези махали и колибарски заселища показва, че селището е възникнало като социално-икономическа и административна единица. В Севлиевско има редица примери за това явление. Например махалите Градницки колиби (днес с. Столът, Севлиевско, Габровски окръг) построили през 1859 г. голяма и красива църква „Св. Георги"; махалата Мариновци (днес с. Млечево, Севлиевско, Габровски окръг) — църквата „Св. Пророк Илия" през 1874 г. и други. Тези махали се превръщали в села.

Административната структура на управлението на казата било следното: управител на казата бил каймакаминът. Той съсредоточавал в ръцете си административната, финансовата и полицейската власт. Съдебната власт упражнявал изборен кадия, който бил утвърждаван от каймакамина. При каймакамина имало съвет от 5 души: кадията, мюфтията (духовният началник), духовния представител на християните (све-

щеник) и двама други членове, единият мюсюлманин, а другият — християнин.

Според разпореждането на закона от 1864 г. във всяка българска или турска община се избирали по двама мухтари (кметове) измежду членовете ѝ. За малките селища до 20 къщи се избирал 1 мухтар. Задълженията им били да събират данъците и да привеждат в изпълнение правителствените наредби и заповеди. Те били началници на горските и полските общински пазачи. Получавали малка заплата. Избирали се за срок от една година. Изборът им се утвърждавал от каймакамина[16]. Заедно с това всяко селище избирало ежегодно старейшински (общински) съвет, с най-малко трима членове и не повече от 12. Тези съвети се занимавали със селските и градските работи и разпределението на данъците. Те разглеждали жалбите на гражданите, следели за спазването на обществения ред, за поддържането на пътищата, мостовете, водоизточниците и прочее. Ако селището се състояло от различни народности и вероизповедания, избирали се отделни общински старейшински съвети, които изпълнявали своите задължения съгласувано[17].

Всеки турски поданик според закона могъл да участвува в избора на старейшински съвет, ако е навършил 18 години и ако притежавал собственост, за която да е заплатил най-малко 51 гроша данъци. За член на общината и за мухтар можел да бъде избиран всеки гражданин, навършил 30 години и плащал годишно не по-малко от 100 гроша данъци на държавата[18]. Но тези принципи при избора на органи на самоуправлението не винаги се спазвали на практика поради отколешната инертност на деспотичната и уродлива турска държавна система. Законът за вилаетите от 1870 г. поставил в още по-голяма зависимост общините от държавата, превръщайки ги едва ли не в свои административни органи, особено в лицето на селските и градските мухтари (кметове), които ставали фактически държавни чиновници[19]. Въпреки всичките усилия за модернизация на Турция чрез реформи и закони, тя си оставала деспотско-тиранска държава, без установен и спазван правов ред и защита на честта, имота и живота на гражданите, особено на българите.

Особено важна роля в живота на градските общи-

ни играели еснафите, които освен че давали интересни идеи и подемали полезни инициативи, отпускали щедра материална помощ за осъществяването им.

Интересно е да се подчертане, че през втората половина на XIX в. и по-точно от края на 60-те години, редица градски общини като Панагюрската, Казанлъшката, Голямоселската (Македония), Велешката (Македония) и др. започнали да играят ролята на околийски орган на българското самоуправление през Възраждането[20]. Това важи и за Севлиевската градска община, тъй като в много отношения нейните решения по църковни и верски въпроси, по училищното дело и други имали пълна валидност и за околните села.

Когато изтъкваме делата на Севлиевската градска община през този период, трябва да споменем някои от най-важните. Такова едно важно дело на Севлиевските градски българска и турска общини е построяването на каменния мост над река Росица по пътя за Търново и Габрово през 1856—1859 година.[21]

Друго голямо начинание на Севлиевската градска община било построяването на внушителната и много красива църква „Св. Троица" през 1870 г., за която били похарчени значителни средства.

Някои подробности за дейността на общината научаваме от „Протоколна книга на Севлиевската градска община и Училищно настоятелство", която се пази в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий в София (сигнатура II В 7642), водена от 21 юли 1870 г. до 1877 година.

Изтъкнати дейци на Севлиевската градска община през последното десетилетие до Освобождението са били: чорбаджи Миню Радков, Недко Спиридонов, неговият по-малък брат — Христо Спиридонов, а по-късно и най-малкият — Григор Спиридонов, Хаджи Хубан Пенчов, свещеник Марин Софрониев Калугеров, доктор Стойчо Христов Загорски, Иванчо Хаджиангелов, Ханчо Ботев, Христо Хаджипетров Данов, Хаджи Никола Конов, Гатю Кънев, Петю Хинков, братя Иван и Димитър Чаракчиеви и други.

Членовете на общината проявявали високо национално съзнание и родолюбие. Ето един пример: през 1872 г. Севлиевската община изпратила малка парична помощ на българите от село Черешница в Македо-

ния по повод молбата им, обнародвана във в. „Право“, год. VII, бр. 24 от 21 август 1872 г., която гласи: „Ний долуподписаните из село Черешница, което отстои на 2 часа от Мелник в Македония, като се събрахме в лято 1870 на 8 септември и решихме да изхвърлим гръцкио язик от църквата и почнахме да четем по български, така щото нито една гръцка дума не употребяваме, тогава познахме че сми (били — б. а.) заблудени в темнина.“ По-нататък те молят за парична помощ за училището си, защото били много бедни. Такива помощи Севлиевската община изпращала и в други краища на България.

Единството на Севлиевската община било понякога нарушавано от остри вътрешни борби. Най-често тези борби възниквали, когато отделен член злоупотреби с гласуваното му доверие от страна на гражданите. В известна степен на тези борби можем да гледаме и като на класови сблъсъци, породени от социалната и идейната диференциация на тогавашното българско възрожденско общество. Най-често те се водели за овладяване ръководството на общината. Такива „партийни“ борби в Севлиево се разгаряли по ръководенето на учебното дело и назначаването на учителите в града. Но трябва да подчертаем, че тези вътрешни противоречия възниквали на класова основа, никога не са измествали антиосманската, антитурската насоченост на цялото възрожденско движение при постигане на освободителните цели.

В заключение трябва да подчертаем, че българската възрожденска община като самодейна обществена институция изиграла високо прогресивна роля в историята на нашия народ. Чрез нея той се възпитавал на демократичен обществен живот и самоуправление и се подготвял за решителния исторически момент на отхвърляне на националното потисничество и извоюването на собствена независима държава.

* * *

За да се доизяснят въпросите за причините, довели населението в Севлиевския край до върха на националната революция — Априлското въстание в 1876 г., необходимо е да направим един кратък исторически

Статуята на свободата на паметника в Севлиево. Автор Арналдо Цоки

Съвременен изглед на площад „Стефан Пешев"

Войводата Георги Бочаров със свои съратници. Снимката е направена при чествуването 25-годишнината от Априлското въстание

◄

Отляво надясно: Хр. Аврамов, Ненчо Попатанасов, В. Беязов, Ник. [illegible], проф. Х. Вълчанов, по време на чествуването 75 години от Априлското въстание в м. Боаза

Паметник на Велчо Ночев

Старият паметник на загиналите въстаници в м. Боаза

Батошевски въстаници, фотографирани около 1901 г.

◀ *Плевнята, в която е заловен войводата Цанко Дюстабанов*

Поборници от Севлиевско

Тотю Иванов Хаджийосев

Поборници от Севлиевско, участници в Априлското въстание. Снимката е направена през 1901 г.

Васил Левски

Ангел Кънчев

Отец Матей Преображенски (Миткалото)

Вичо Грънчаров от Горна Оряховица — революционен пропагандатор в Севлиевско

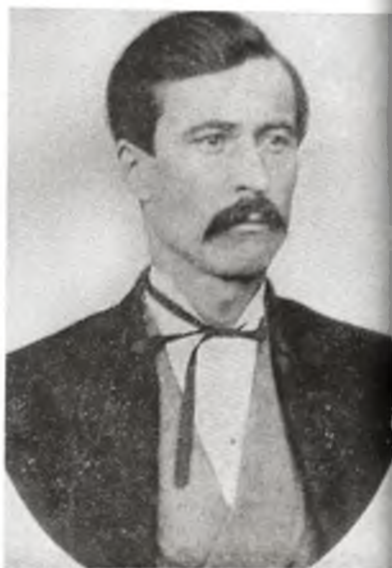

Д-р Стойчо Христов

Стефан Пешев

Сава Хаджиангелов

Йонко Карагьозов

Иван Преснаков — член на революционния комитет

Членове на революционния ко-митет — отляво надясно Христак Кънчев, Тома х. Иванов, Никола Генев

Иван К. Устабашиев

Иван Контев със семейството си

Иван (Ватю) Манев

Иван Попданаилов

Сава Анастасов

Стефан Попнедев

Георги (Гочо) Куев

Свещеник Иван Михов Пенков

Свещеник Марин Софрониев Калугеров

Никола Кабакчиев — революционер от В. Търново

…ню Стойчев

Мариола Иванова

Разписка, подписана от председателя на РК Стефан Пешев

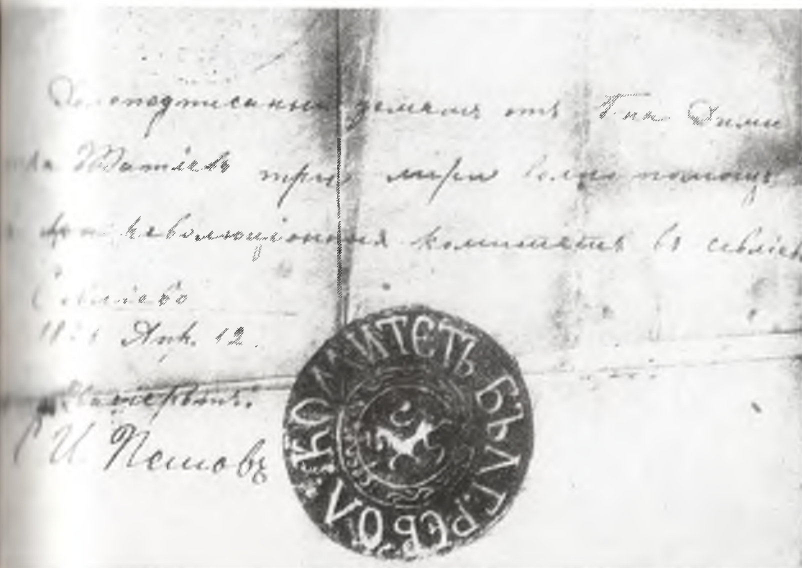

Долуподписаний земахъ отъ Г-на Дими…
…Матiевъ три… лири … помощь
… революционния комитетъ въ Севлiев…
Севлиево
18… Апр. 12.
Председатель
С. И. Пешовъ

Батошевски въстаници от 1876 година

Колю Пачник

Братя Спиридонови: Недко (седнал), Христо и Григор с баща си Спиридон Попнедев

Стефан Пешев и Иван Устабашиев през 1876 г.

Въстаници от Ново село, Кръвеник и Батошево, фотографирани пре
църквата на Новоселския девически манастир — 1901 г.

преглед на политическите събития в този район на България от края на XVIII в. до 1876 година.

За отражението на войните на Екатерина II от последната четвърт на XVIII в. в Севлиевско нямаме сведения. Дали „Възванието“ на императрица Екатерина II към подвластните на Турция народи от 10 януари 1769 г. е достигнало до нашия край, не е известно, но можем да бъдем сигурни, че вестите за победите на руските царе и пълководци, за военната мощ на голямата братска единоверна и единоплеменна руска държава са достигнали до нашите прадеди. Монасите, таксидиотите, които стигали до Украинските, Киевските и руските Московски манастири за искане на помощи и заедно с руските богослужебни книги и одежди, донасяли и вестите за величието и победите на Русия. На титулните страници на почти всички старопечатни руски църковни книги като евангелия, псалтири, часослови, триоди, минеи и пр., с патетичен израз са били написани и отпечатани редове на кирилица за руски царе и царици. Всичко това правело силно впечатление на поробения българин и събуждало чувства на възхищение и почит и заедно с тях вяра и надежда, че ще дойде време и православният руски цар ще срази потисниците-агарянци и ще възстанови свободното българско царство. Много десетилетия и векове българинът таил дълбоко в сърцето си тази свята надежда в освободителната мисия на „Дядо Иван“, т. е. на руския цар, на Русия.

Може би до Севлиевско са достигали вестите, че в редовете на победоносните руски войски са воювали против турците и българи, български доброволци — волентири, че полковник Коразин е българин и прочее.

Когато говорим за отражението на руско-турските войни сред българите въобще и в Севлиевския край в частност, трябва да отбележим, че демобилизираните, разбити и отстъпващи турски войски, винаги са стоварвали целия си гняв от неуспехите върху българското население. Те са извършвали нечувани изстъпления и кървави зверства над беззащитната рая. Безрезултатни са били усилията на някои турски началници да ги вразумят и възпрат[22].

През януари 1775 г. бил сключен Кючюк Кайнарджийския мирен договор, в който една от клаузите

била, че Русия придобива правото да защитава християнското население на Турция. Тази важна стъпка на Русия едва ли е останала неизвестна на българите по онова време. И все пак българското население останало пасивно, както и по време на следващата руско-турска война през 1787—1791 година.

За да спазим хронологията, преди да проследим руско-турските войни, засегнали нашата земя, трябва да спрем вниманието си на един около тридесетгодишен период от историята на българския народ от 80-те години на XVIII до края на първото десетилетие на XIX в. период, оставил много страшни спомени в народното съзнание, главно чрез народното песенно творчество — страшното и размирно „кърджалийско време". Това е периодът на феодалните размирици в Османска Турция[23].

Феодалните размирици в Севлиевско започнали твърде рано, още в началото на 80-те години на XVIII в., докато другаде в България все още било мирно.

Най-общите причини за размириците в империята били процесите на разпадането на турската военна феодално-ленна система, военните неуспехи във войните с Русия и във феодалната икономика на Турция. Деморализираните турски войски, разлагащият се еничерски корпус, появата на разбойничество и разбойническите дружини — кърджалиите, предизвиквали метежи и безредици. Борбата на отделните феодали против централната власт за местна автономия водела до всеобща анархия в страната. Невъзможността на правителството да се справи с тях, причинила непоносими страдания и разорение на населението, както и принудителни разместванитя на големи маси от него от едно място на друго.

Размириците в Севлиево избухнали във връзка с овладяването на аянството (валийско наместничество в околийско селище). Те продължили цели 14 години и нанесли големи щети не само на града, но и на целия Севлиевски край. Много изстрадали нашите прадеди от кървавите безредици, предизвикани от местните аяни, които малко се отличавали от кърджалиите и често влизали в съюз с тях. В турските документи се срещат много имена на аяни като Салих ага, свален от Елхадж Ибрахим, името на разбойника Чем-

реджи Мехмед, на новите претенденти за аянството тогава — Хюсеин, Али и Акман, на разбойническия вожд Хаяберджи Мехмед през 1784 г., на севлиевския кърджалийски главатар Селвели Кючюк Хасан, на жестокия аянин Хасанджик. Всички те безнаказано, при пълно безсилие на централната власт да защити мирното население, нахлували не един път в Севлиево и Севлиевско. Плячкосвали и ограбвали, без разлика на вяра и народност. Много невинни жители на Севлиево и Севлиевския край ставали жертва на зверската им жестокост.

Особено жесток и кръвожаден бил споменатият погоре Хасанджик. На този севлиевски аянин се приписва насилственото преселване на населението от селата Долно Крушево и Малково, които били изселени, за да подсилят отбраната на града. Същият Хасанджик чрез ангария (безплатен труд) укрепил Севлиево с широк и дълбок ров, дълъг километър и половина, който заграждал селището откъм югозапад. Ровът се пълнел с вода от Куруджи дере и от Росица. Откъм града, върху насипа била построена ограда от дебели колове (палисади или шарамполи), на изхода от града били издигнати каменни кули, със здрави дървени порти. Пред тях имало подвижни дървени мостове. Запомнени били от стари хора Кормянската порта, Троянската и Балканската. От север и изток естествено препятствие за нападателите била река Росица, чийто бряг бил подсилен с отделни кули[24].

Халил ага от Добродан (Троянско, Ловешки окръг) свалил Хасанджик, който след като събрал нов разбойнически отряд в Тракия, отново се върнал в Севлиево[25].

През 1795 г. тежко пострадало с. Сухиндол, опожарено от кърджалиите, а след заемането на властта във Видин от известния Осман Пазвантоглу през същата година, Севлиево, околните села и съседни градове, отново пламнали и потънали в разорителна и кръвопролитна размирица. През 1796 г. Севлиево и околността му били плячкосани от кърджалиите на Кара Феиз, Кара Мустафа и на Емендживка[26].

През 1797 г. в едно сведение до Високата порта се съобщава за Осман Пазвантоглу: „. . . от 6 месеца е нахлул в Търновска и Севлиевска каза и по най-сви-

ският народ по време на руско-турската война от 1806—1812 г. Тази активност се изразила както в създаването и прокламирането на първите български националноосвободителни програми, възлагащи надеждите си за освобождение на Русия, така и в организирането на български доброволчески отряди, които получили названието „Земское болгарское войско".

Една такава програма създали Софроний Врачански и Иван Замбин от Враца. Замбин и Атанас Несковнч, също от Враца, отишли с дипломатическа мисия, като представители на българския народ при император Александър I в Русия. Те дирели покровителството и застъпничеството на Русия за освобождението на България[30].

Навлизането на руската армия в България и успехите на русите през 1810 г. подтикнали българското националноосвободително движение. В някои от близките до бойните действия райони българите се вдигнали стихийно.

През май 1810 г. руските войски начело с главнокомандуващия генерал Каменски завзели голяма част от Североизточна България. Завзети били крепостите: Силистра, Тутракан, градовете — Хаджиоглу Базарджик (гр. Добрич), Русе, Разград. Руските войски се насочили към Балкана. Отрядът на генерал граф Михаил Воронцов превзел градовете: Свищов, Плевен и Ловеч и на 18 октомври 1810 г. влязъл в Севлиево[32]. Във връзка с това нечувано и невидяно дотогава събитие, един летописец от Еленско съобщава: „1810 година. Стана глад голям 1 ока брашно 45 пари. И в таз година стана сефер с московеца и зе Добруджа, Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Никопол, Плевен, Враца, Севлиево и развали (разби — б. а.) турската войска на Батин и султа стана 81 пари оката[33]."

Генерал Каменски достигнал до Габрово и Шипченския проход. В Севлиево престоял от 20 до 25 октомври 1810 година. Севлиевски летописец бележи: „Първи път като да се знай и памяти когату додоха русите до Севлиево на 1810 година месец октомврия 20 ден. Генерал Каменски сидя в Севлиево 5 дни и после се върна назад. . ."[34]

На следната 1811 година за главнокомандуващ на руската армия бил назначен М. И. Кутузов. При по-

вото настъпление към Балкана, русите за втори път влезли в Севлиево. За това ни съобщава същият севлиевски летописец в преписка върху метрична книга на църквата „Св. Пророк Илия“ в Севлиево: „Втори път пак когато доде грав Воронцов 1811 година на месец февруарие, седе 23 дена, тогава се разбягаха всичките турци ни един не остана никой в Севлиево“[35].

Василий Конобеев твърди, че след първото идване на руските войски в Севлиево при заминаването им с отряда на генерал граф М. С. Воронцов тръгнали и българите от Плевен, Ловеч и Севлиево[36].

Но надеждите на българите за освобождение не се оправдали. Развитието на събитията и особено настъплението на Наполеон в Русия попречили за пълната победа на русите.

* * *

Разрастването на националноосвободителното движение на съседните на българите балкански народи — сърби, гърци, румъни, оказвали пряко влияние както за националното пробуждане и осъзнаване на нашия народ, така и за неговото революционизиране. Зараждащата се българска възрожденска буржоазия, състояща се от търговци и замогващи се занаятчии, както и останалата част от българския народ съчувствували на освободителните борби на съседните народи и таели надеждата, че ще получат и тяхната помощ. Хиляди българи с готовност се включвали във въстаническите отреди на балканските народи и с оръжие в ръка проявявали безпримерна храброст срещу общия враг.

Много българи участвували през 1821 г. в дружините на гръцкия княз Александър Ипсиланти и румънския въстанически вожд Тудор Владимиреску във Влашко. Голям брой българи влезли в отряда на българина от Сливен Сава Бинбаши, на българина Хаджи Продан, на Хаджи Михаил, на Хаджи Христо Панка, сформирани на румънска земя. Конен български отряд в Гърция събрал Хаджи Христо българина, по-късно произведен за заслугите си към Гърция в чин генерал. Дружини събрали Бакал Гого, Георги Бочар и други.

Съчувствието и пряката подкрепа на Гръцкото въстание от българите, които го наричали „Заверата“ (от

борба за вярата), вътре в страната се изразило в организирането на тайни дружества и съзаклятия. Те се въоръжавали и възнамерявали в сгодния момент да въстанат в помощ на гърците. Тези заговорници били предимно из средата на видните и заможни българи, свързани икономически с гърците. Когато обаче гръцкото въстание се затегнало и турското правителство преминало в настъпление срещу гърците, в България настанал страшен кървав терор. При събирането на укрито оръжие, заподозрените в съучастие на гръцкото движение българи, били наказвани със смърт. Турският версκи фанатизъм и свирепост нямали граници. През тези смутни години загинали под ножа и куршума на агарянците много невинни българи и българки.

За отражението на Гръцкото въстание — „Заверата" в Севлиево и Севлиевско не са останали много спомени, но се е запазил до наши дни един може би от най-ярките документи в националната ни история, свидетелстващ за онова страшно за българите време. Светогорските монаси Никифор и Йеротей с дълбока горест и с будно патриотично чувство са описали страданията на нашите деди в Севлиево и неговата околност, както и в някои други места на България в един неголям ръкопис, който те възнамерявали да обнародват, т. е. отпечатат, озаглавен: „Повествование за страдание Болгарии от агарянов и за неколико благочестиви християни иже избиени бяху по местам и по градове от руки нечестивих, паки у оно лето 1821 якоже у святогорское повествование"[37].

Както вече отбелязах, смятам, че „неки йеромонах" е йеромонах Никифор Светогорски от Зографския манастир, таксидиот и учител до към 1822 г. в гр. Севлиево[38]. Авторът на разказа за страданията на българите е Никифор йеромонах. Неговият покъртителен и ужасяващ разказ на очевидец е написан като печална хроника за гибелта на мнозина нещастни и невинни българи. Знаменателно е, че Никифор е български книжовник от първата четвърт на XIX в., който притежава напълно оформено българско национално съзнание. Той бил добре информиран за славното минало на България и въпреки традиционния църковен начин на писане на жития и поучения, неговата страшна хроника същевременно е един апел към читателите с Паи-

сиевеко влияние, за разпалване на родолюбието на българите и готовността им за съпротива. В заключението на труда си той пише: „Аз, братие, еще много хощех изявити и написати вашему любовию (на Ваша любезност — б. а.) о страдание болгаров: но егда е с паметю моею из глубини помислих, яко да Болгария от кад е врстала сира (осиротяла — б. а.) от свои царие, все инако неправедно страда, сего ради подвижеся серце мое но плач и изполниша ся очи мои со слезами, и не възмог зрети на словеса яжи (като — б. а.) пишах сего ради до где написах. Ви же кои есте отечестволюбци и ревнители за рода своего, от сие мало повествование вразумитеся (поучете се — б. а.) и за много рците (кажете — б. а.) сице (всички — б. а.): Господи Исусе Христе Син Бога живаго, молитствовами ради пречистая твое матери и святаго мученика Иоана Новаго и всех святих твоих избави от всякоия напасти иже сут под иго агарянское и помянуй их и нас во веки веков.“ Молбата на Никифор е твърде светска, твърде земна за един монах. Вместо да моли за осигуряване на божиите райски селения, той моли бога да избави от напаст българите „отечестволюбци“, в числото на които поставя и себе си, да ги избави от „иго агарянское“. Явна е неговата родолюбива и напълно светска линия на поведение. Той реагира на събитието като напълно осъзнат национален деец на своята нещастна поробена нация.

Преди да проследим някои от съобщените в „Повествованието“ факти, ето две негови свидетелства, отзвук на тревожните събития, които показват патриотичното му, дори воинствено отношение към потисниците „християноненавистници“. Върху румънски октоих, отпечатан в началото на XVIII в. при Константин Бесараб войвода и митрополит Теодосий, който по-късно бил подарен от старата севлиевска църква на Батошевския манастир, той пише: „Сие осмогласник купих го за себе си от Кир (господин — б. а.) П. що гу зел от Влахия за... гр. (не се чете колко гроша — б. а.). Во время когиту стана велико смятение и ненавист помежду турком и греком и влахом. 1821 Мц Декемврие, 25: Сивлиово. Никифор Йеромонах. Никифор Йеромонах Смели“[39]. От тази кратка летописна бележка личи, че той е бил осведомен за нацио-

националноосвободителните борби на гърците под ръководството на Ал. Ипсиланти, на румънците под водителството на Тудор Владимиреску и на българите под водителството на Сава Бинбаши. За отношението му към събитията показателен е и подписът му: „Никифор Йиромонах Смели.“ Да пишеш тогава за тези страшни времена се е изисквало смелост.

Втора летописна бележка върху същата книга гласи: „Пък на лета от Христа 1822 мц. септемврие сила (села — б. а.,) детуса окул Светая гора Атонская са разпилаха от агаряните и ги изгориха грехи ради наших, и паки якоже слишахом во месец ноември поробиха Адата що са нарича Касандра и влезуха и во Светая гора Атонская и много неслишанная пакост сотвориха тамо, и обезчестиха светите манастири и много зеха и заседнаха пустите агарени. Та низная куга ще са утарвем от тия християноненавистници. Дано да се омилостиви Господ на нас грешних, чи да ни избавеши по-скору от тях. Никифор Иеромонах[40].“ Последните две изречения най-добре характеризират отношението и настроението на родолюбивия светогорски монах.

Своето повествование Никифор започва със сведения за убиването на гръцкия патриарх Григорий в Цариград през лятото на 1821 г. и тогава турците: „... начаша и у Болгарию пакост деяти неповинним Болгаром, но прежде собравиш и вземаши оружие, тогда мнозина християни убиваху напрасно и без суд“[41]. И по-нататък: „И на то свидетелствует некий Йеромонах, иже получился (случва се — б. а.) тогава во время тамо у Болгарию, у варош иже зовется Селви (Севлиево — б. а.), близ Стару планину, что тече река зовамая Росита все край онаго вароша, и видел со очима своих колико человеци праведни неправедно умреша от руки нечестивих, за мало что не е страдал (пострадал — б. а.) и он, но побегнал и сказваше нам подробно.“ И всичко това той написал, за да се помни от „нашия болгарски народ“. И започва скръбният и страшен разказ.

След убиването на търновския митрополит Йоаникия, търновският „кнез“ (кмет), българинът Хаджи Параскева се самообесил, понеже бил замесен в „Заверата“. Иван от Трявна се самоотровил, същото сто-

рил и Хаджи Христо от Габрово, който бил дал много голяма сума пари на патриаршията в Цариград. Някой си човек на име Еню, обикновен и скромен гражданин от Севлиево, който имал имоти и лятна къща извън града, когато бил със семейството си, жена и малки деца, бил нападнат през една нощ от турците и жестоко мъчен. После бил заклан. Погребали го в двора на църквата „Св. Пророк Илия", тайно нощем. Георги Сапунджи, също от Севлиево, когато продавал стоката си на кон по селата, бил прострелян с пушка. Погребан бил също в църковния двор.

Костадин, казанджия от Търново, който с двама свои помощници продавал своите котли по селата, бил напразно убит с пушка при с. Аканджилари (днес Петко Славейково, Габр. окр.). И той бил погребан в двора на църквата „Св. Пророк Илия" в Севлиево.

Други двама българи с неизвестни имена, които събирали беглика „царю", напразно били застреляни близо до с. Крушево, където ги и погребали.

Търговецът Георги от Севлиево бил заловен от турците, когато бил по търговските си работи. След като отсекли главата му, хвърлили тялото му в една пропаст.

Друг християнин, родом от Ново село, почтен търговец във Влашко си дошел след смутовете. Севлиевският кадия го затворил в тъмницата. След няколко дни по заповед на кадията, през една нощ той бил обезглавен без съд край р. Росица. След време момчета рибарчета открили разложения му труп, след което бил погребан в църковния двор.

Други двама невинни българи-християни, единият от с. Батошево, другият от с. Гъбене, когато тръгнали на пазар в Севлиево, напразно били застреляни до една гора.

Няколко габровски селяни отишли да продават ябълки в едно турско село. През нощта ги нападнали и убили двама от тях. След това Никифор изброява злодеяния на разсвирепелите се турски разбойници в много български градове и села: Ловеч, Плевен, Карлуковския манастир, Пирот, Ниш, София, Пазарджик, Пловдив, Казанлък, Стара Загора, Шумен, Одрин, Русе, Свищов, Видин. Горните данни свидетелствуват, че Никифор имал ясно съзнание за българската нацио-

нална общност и съзнателно се стремил да разбуди у българския народ родолюбивата съвест и ревност за самозащита, като изнася престъпленията на турците по време на Гръцкото въстание и изтъква, че почти всички жертви на потисниците са били измежду по-първите български граждани.

* * *

Войната между Русия и Турция през 1828—1829 г., която утвърдила освобождението на Гърция, събудила нови надежди сред българския народ и довела до по-голям подем в българското националноосвободително движение. Отново се сформирали български доброволчески отряди към руската армия, начело с българи-командири. Особено известни станали Георги Мамарчев Буюкли (1786—1846) и Васил Хадживълков (1792—1882). Българските доброволци под тяхна команда се отличили с изключителната си храброст при щурмуването и превземането на здравата Силистренска крепост. Мамарчев бил награден с ордена „Св. Анна" и скъпоценна сабя от руския император. Високо отличие получил и Васил Хадживълков[42].

Впоследствие, през 1829—1830 г. българските доброволци се опитали да вдигнат въстание в България против турците, но това не влизало в сметките на руската царска политика, обстоятелство, с което трябвало да се съобразява и главнокомандуващият генерал фелдмаршал Дибич Забалкански.

През август и септември 1829 г. корпусът на генерал Павел Димитриевич Киселев заел северните предпланини на Северна България[43].

През октомври 1829 г. отрядът на генерал Киселев минал през Севлиево на път за Габрово и Шипка[44]. Пристигането на руските войски в града отново предизвикало голяма радост сред нашите деди, дори до днес са се запазили весели спомени, свързани с тяхното пребиваване в града[45].

След завършването на войната и Одринския мирен договор, както и друг път, след оттеглянето на руските войски станало тъжно, мрачно и безнадеждно. Турците започнали жестоко да отмъщават на всички, които били показали съчувствие към русите. И след тази

война с щастливи последици за гърци и румъни, надеждата за освобождение у българите останала напразна.

Като проследяваме историята на политико-обществените събития през XIX в., засегнали и оказали някакво влияние върху живота, настроението и поведението на населението в Севлиево и Севлиевско, макар и накратко, не бива да пропуснем преминаването през Севлиево на унгарските емигранти в 1849 година.

След разгрома на Унгарската революция през 1848 година с помощта на руския царизъм нейният вожд Лайош Кошут заедно с част от своите привърженици подирил спасение в Турция. След престой във Видин, навярно към края на 1849 г., на път за Шумен той минал през Севлиево. С няколко каруци Лайош Кошут и неговите сподвижници пристигнали от Ловеч в Севлиево. Те били посрещнати тържествено и сърдечно от местната турска власт и гражданството. Разквартирувани били в града да пренощуват. Лайош Кошут бил настанен в къщата на Спиридон Попнедев[46].

Макар и политически приятели на Турция, маджарите, както ги наричали тогава нашите деди, са били борци за свобода и национална независимост. Този факт е предизвиквал съчувствие, симпатии и аналогии у нашите българи. За това свидетелствува и кратка летописна бележка на учителя Никола Иванов Гайдарджиолу върху миней, отпечатан в Москва през 1793 г.: „Подвезах сего минея аз Николай Иванов в лета 1849 когда мажари протившася австрийскаго правителства и хотеху бити независими и свободни."[47]

* * *

Нови надежди, но и нови страдания донесла на българите следващата руско-турска война — Кримската война 1853—1856 година. Преселническият поток от България към Русия, от театъра на бойните действия в нашите земи се увеличил. Мнозина българи, подложени на отмъщението на поробителя били принудени да напуснат завинаги роден дом и родна земя и да дирят спасение в голите степи на „Буджак" в Бесарабия и другаде. Но независимо от това, както и другите руско-турски войни и тази спомогнала за

развитието на българското националноосвободително движение. То започнало да придобива все по-масов и организиран характер. По време на тази война за пръв път бил направен опит за създаването на национална тайна организация за освобождение — „Тайно общество" от Георги Раковски[48].

Българската емиграция в Русия и във Влашко се активизирала твърде много и хранейки надежди, че този път наистина може да се извоюва българско освобождение. В Букурещ в началото на 1854 г. съгласувано с руското военно командуване било създадено българско „Настоятелство" или „Епитропия", впоследствие променила названието си — „Българско централно попечителство", чиято главна цел е била да събира български доброволци за формиране на български доброволчески отряди към руската армия, които да вземат участие във войната[49].

В българските доброволчески отряди по време на Кримската война се записали много млади българи, повечето от емигрантите и от преселниците в Бесарабия, а също така и хора от вътрешността на страната.

От Севлиево доброволци, или както тогава обикновено ги наричали „волентири" се записали и участвували във войната двама души: Симеон Бояджиев, баща на тримата братя революционерите Пеню, Димитър и Никифор и Атанас Мутафов, баща на братя Мутафови, едни от първите социалисти в България. След завършване на войната двамата севлиевци се завърнали в града без турската власт да узнае за тяхното участие[50].

По време на Кримската война българското население било обременено с тежки наряди, реквизиции и ангарии, във връзка с изхранването и транспортирането на продоволствие за турската армия. Наред с тези тежести то е било подложено на жесток и кървав терор и произвол, разпалван от верския фанатизъм на молли, ходжи и дервиши. Смазвано било и от тежките тегоби и произволи на преминаващите и квартируващите турски войски. Освен това страданията на българското население станали още по-непоносими поради пламналата холерна епидемия, която взела много жертви сред населението.

Трудното и страшно време на Кримската война

(Кримското мурабе) било запомнено в Севлиево с една ужасна драма. На 14 срещу 15 февруари 1855 г. подкупени турски разбойници нападнали и жестоко убили двамата братя Хаджи Сава и Иванчо Радкови, видни и почтени севлиевски граждани. Вестта за грозното убийство в Севлиево потресла целия град и предизвикала страх и унгние[51].

Кримската война също така не донесла освобождението на България. Русия била победена от коалицията на западните европейски държави, подпомогнали Турция. Отново кервани преселници дирели спасение от турското отмъщение по чуждите земи. Но стремежите на българския народ към национално освобождение не само че не били задушени, но вече мнозина били убедени, че вече е наближило времето на българското освобождение.

* * *

След Кримската война и провъзгласяването на хатихумаюна през 1856 г. един нов реформен акт от страна на турското правителство, който потвърждавал точките на хатишерифа от 1839 г., предизвикал нов подем в църковно-националната борба на българския народ. Макар че както и преди клаузите на този реформен акт за равенство пред законите, за защита имота и честта на поданиците на империята да оставали на книга, все пак те давали основание на българите за явна борба с потисниците.

В края на Кримската война направил въстанически опит в Габрово и Габровско капитан дядо Никола Филиповски, който макар да завършил с неуспех, разпръсване на неголямата му чета и гибелта на войводата, макар да представлявал повече политическа демонстрация, оказал въздействие върху неговите съвременници.

Политическите събития и движения до края на 60-те години на XIX в. сравнително слабо засегнали севлиевци. В града укрепнали институциите, които пряко или косвено улеснявали възрожденския процес — еснафските организации, общината, църквата, училището. В Хаджистояновото училище се възпита-

вали и подготвяли млади кадри на възрожденското движение, горещи родолюбци, жадни за наука, култура и свободен живот. Възрожденският процес както в цяла България, така и в Севлиево и Севлиевско достигнал връх. Българският народ към началото на 70-те години на XIX в. вече извоювал значителни позиции в империята в областта на икономиката, на църковното дело, просветата и културата. Оставало да извоюва и последната — националната независимост. За по-нататъшното нормално развитие и историческо творчество на формираната млада българска нация била необходима свободна, обединена национална държава. Наред с икономическата криза в Османска Турция се задълбочавала социалната и политическата криза.

При новата икономическа, социална и политическа обстановка в града, преминаването на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю и особено на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, направили силно впечатление на севлиевци, особено на по-младите, още повече, че разигралите се събития с тези чети станали на територията на Севлиевската каза, в близост до града и околните му села. Неизличимо било впечатлението от битката на четата на Филип Тотю при с. Върбовка през 1867 г., от личния героизъм на нейния войвода, спасил се от обкръжение, което го направило легендарен. Допреди 35—40 години 80—85-годишните старци помнеха това събитие и развълнувано говореха и разказваха за „Фъркат Тотю“. Незабравимо е останало неравното сражение на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа при м. Канла дере, недалеч от Севлиево.

Интересно е да се отбележи, че историкът Георги Димитров в своята книга „Княжество България“, ч. II, Пловдив, 1896 г., на страница 254, като се базира на книгата на П. Хитов „Моето пътуване по Стара планина“, отпечатана през 1872 г., дава списък на четниците в неговата чета, където между тях е отбелязал „Никифор от Севлиево“. Кой е този Никифор за съжаление не можахме да установим. Дали този Никифор е споменатият вече Никифор Симеонов Бояджиев, по-късно известен севлиевски революционер, остава неизвестно.

За отзвука от нечувания героизъм и подвиг на Хаджидимитровата чета свидетелствува една летописна бележка върху старо евангелие: „На 1868 Иулия 10, излезнаха от Влахия няколко стотин человеци под името Българский комитет и минаха от сам Дунава в България. И тай (тъй — б. а.) нападнаха на тях турската войска и едни от тях убиха и други живи уловиха и ги избесиха в Търново и Русчук. Но и от турската войска паднаха много[52].“ Местният летописец съобщава наглед безстрастно за четниците, но не е трудно да се схване неговото отношение към българските въстанници. Те били „няколко стотин“, а ние знаем, че те не са надминавали 125—128 души. Той бил осведомен за Българския комитет във Влахия. Знаел за Тайния централен български комитет. Накрая, когато съобщава за жертвите на четата, не забравя да подчертае, че и от турска страна имало много „паднали“, т. е. убити.

За да бъде пълна картината на обществено-политическото развитие на Севлиево, трябва да споменем, че в Севлиево значителна част от информацията за събитията в страната и извън нея се е получавала посредством възрожденската преса. По-горе споменахме, че първият български вестник „Български орел“ е проникнал може би с единствен брой в Севлиево, четен от Хаджи Стоян Николов. В града се получавали по-късно цариградските вестници: „Цариградски вестник“, „България“, „Съветник“, „Духовни книжки“, „Право“, сп. „Читалище“, сп. „Училище“, в. „Българин“ и др. Споменахме също така, че вестникът на Г. С. Раковски „Дунавски лебед“ е имал абонати в Севлиево. Отец Пахомий Рилски (Цветко Димов) е бил записал едно течение от него за училището и други две течения получавали, както споменахме, чорбаджи Миню Радков и братя Недко и Христо Спиридонови поп Недеви[53]. Твърде възможно е да са се получавали тайно революционните вестници на Любен Каравелов и Христо Ботев. Документални сведения за това липсват не само за Севлиево, но и за почти всички селища в България, където революционните идеи са намирали горещи привърженици.

ВТОРА ГЛАВА

НАЦИОНАЛНООСВОДИТЕЛНИ БОРБИ В СЕВЛИЕВО И СЕВЛИЕВСКО

I. ВАСИЛ ЛЕВСКИ И НЕГОВИТЕ СПОДВИЖНИЦИ В СЕВЛИЕВСКИЯ КРАЙ

Организираното начало на революционна борба за национално освобождение в Севлиево било поставено под непосредственото ръководство на Апостола на свободата Васил Левски.

В местната историческа литература съществуват противоречия за това, дали по времето на Левски в Севлиево е основан революционен комитет и ако е основан, кога по-точно е станало това. Болшинството от изследователите на делото на Апостола приемат, че Севлиево е имало изграден революционен комитет по негово време и под негово ръководство. Димитър Т. Страшимиров, като идентифицира псевдонима в нелегалната система, създадена от Левски — Кючук Мехмед Търновалъ, приема, че комитетът е бил основан в края на 1871 година[1].

Харалан П. Вълчанов в изследванията си по този въпрос, на основание съобщението на Страшимиров приема, че в Севлиево е бил основан революционен комитет по времето и под ръководството на Левски, но смята, че това е станало през предната — 1870 г., когато било основано и севлиевското читалище „Росица“ от д-р Стойчо Христов[2].

В тритомната история на България официално е прието, че комитетът в Севлиево е основан през лятото на 1869 г., т. е. при втората обиколка на Левски из страната от 1 май до 26 юли[3].

В изследванията си по същия въпрос видният местен историк Никифор Ив. Ганев, тълкувайки писаното от Страшимиров, отрича, че по времето на Левски е имало основан революционен комитет, като се мотивира, че нямало никакви податки за това, че нито един от членовете му не станал член на новоизградения комитет.

За наличието на революционен комитет по времето на Левски сочат и някои косвени данни.

В документалното наследство на Апостола, по-специално в джобното му тефтерче за 1871 и 1872 г. са посочени четири сметки от личната му и на коня му издръжка, от която се вижда, че е направен разход в размер общо на 202 гроша в Севлиево[6]. В една от бележките си пак там той пише, че на 25 ноември 1871 г. започва да води подробна сметка, откъде взема и какво дава и че в едно пътуване разходите плащал Ангел Кънчев, когото били определили за касиер. Обиколката започнала от Ловеч през Троян в Южна България — Карлово, Клисура, Копривщица, Панагюрище, Пазарджик, Чирпан, Стара Загора, Сливен, отново в Северна България — Търново, Трявна, Севлиево, Ловеч. Това била обиколката, извършена съвместно с Ангел Кънчев и Димитър Общи. При тази обиколка те основали комитети в повечето от посетените селища[7]. Разходите, извършени в Севлиево, подсказват по-дълъг престой, който едва ли е минал бездействено при пословичната деловитост на Апостола.

По-късно, след залавянето на Левски и при следствието по делото му, от една очна ставка с Атанас Хинов от Плевен, пак косвено се разбира, че по революционна работа в Севлиевско и Търновско е ходил Марин Поплуканов от Ловеч и то по поръчение на Левски. Последният искал да скрие това от съда, за да спести провала и да запази Поплуканов, но Хинов веднъж признал за тази дейност, и на ставката го потвърдил. Той дори обяснил на съда, че Левски крие дейността на Поплуканов, понеже последният е знаел тези места в Севлиевско и Търновско[8].

За комитет в Севлиево по времето на Левски твърди и Стоян Заимов, макар да сочи невярна дата за основаването му.

Иван Унджиев също приема съществуването на революционния комитет по времето на Левски в Севлие-

во и сочи, че е основан при третата обиколка на Апостола, станала в Северна България, според него от 27 май с прекъсване до залавянето му — 26 декември 1872 г. Той сочи, че Левски посетил Севлиево заедно с Ангел Кънчев и Димитър Общи през октомври 1871 г. като направил тук събрание и изпратил писмо до Габровския комитет[10]. Явно касае се до обиколката, посочена в бележника на Левски.

Дейността на революционния комитет в Севлиево се преплита с дейността на читалището, към което била основана библиотека и били подготвени театрални представления с патриотична подкладка и агитационна цел.

Вълчанов определя дори длъжности в този комитет — д-р Стойчо Христов — председател, като се позовава на един спомен на Илия Рачев, сродник на Карагьозов, когото последният водил в аптеката на доктора и на излизане му казал, че той им е главатаря,[11] а секретар — младият учител Никола Дабев, както беше отбелязано. Разбира се, тези длъжности с документи не са потвърдени, но че д-р Стойчо е ръководното лице в Севлиево се доказва и от други сведения.

Приема се, че Левски е идвал в Севлиево в началото на февруари 1869 година, при първата му обиколка на страната, при втората му обиколка, през август 1870 и през следващите — през октомври 1871 година. Последното му минаване се определя да е станало на 24 декември 1872 г. В един спомен на Мария М. Софрониева — най-голямата дъщеря на Марин Софрониев, се твърди, че срещата между Левски и баща ѝ е станала в хана на Дочоолу, при която нахълталите заптии, дирещи опасния бунтовник, били остроумно подведени от мнимото скарване между двамата за подменен часовник. Левски играл ролята на часовникар, а Софрониев — ролята на излъган клиент. При тази случка, твърди Софрониева, часовникът на Левски останал у баща ѝ. По-късно, след Освобождението, той го подарил на сина си Венко, който заминал да учи в Русия, а той от своя страна — на брата си Борис[12]. Това съобщение е послужило за мотив на хубавия разказ на Любомир Дойчев — „Часовникарят“[13].

По-нататък в спомените си Софрониева твърди, че баща ѝ, след залавянето на Левски също бил арестуван, откаран в Търново и почти целия месец януари на 1873 година стоял като следствен в тамошния затвор. Като не признал революционната си дейност и връзките си с Левски бил пуснат[14].

За революционните връзки на Левски със Севлиево може да се съдя косвено и от твърдението на Димо Сяров, че в Къкринското ханче на 26 декември 1872 година Апостолът споделил с Христо Латинеца, че оттам към Търново ще върви по странични пътеки, за да избегне срещи с полицията, като забелязал: „. . . действително имам малко работа в Севлиево, но тя може да почака за по-спокойно време"[15].

В краеведческата литература се сочат също няколко идвания в Севлиево и на Ангел Кънчев по революционни дела. За едно, вероятно през 1871 година, свидетелствува в спомените си един от дейните членове на Севлиевския революционен комитет в 1875 година, Никола Драгошинов, който имал възможност да се запознае с него на път за Батошевския манастир[16].

В спомен на Стефан Попнедевски Боканчето, секретар на читалище „Росица", препредаден от племенника му — инж. Стефан Недевски, се сочи още едно идване на А. Кънчев в Севлиево през зимата на 1872 година[17]. За дейност на А. Кънчев има сведения и по някои села на Севлиевската каза, например в Сухиндол[18].

Друго косвено доказателство за съществуването на революционен комитет в Севлиево на Левски е и съобщението на Иван Драсов в неговите спомени. Той пише, че при препращането на едно писмо от Ловеч до Турну Магурели за Левски го молили да им препоръча някои лица в Севлиево, Търново и Габрово[19]. В същите спомени се намира съобщение и за лицето, с което е поддържана връзката в Севлиево. Това е д-р Стойчо Христов. Като говори за една среща с Левски в Ловеч, вероятно през 1871 г., Драсов пише дословно: „. . . Левски писа в Севлиево и Търново на познатите. Марин Поплуканов се определи да ги занесе (писмата — б. а.). В Севлиево беше д-р Стойчо, а в Търново наш един ловчанин, Христо Иванов Къ-

кринец. Доктор Стойчо като богатичък имал и млада женица и твърде малко внимание обръщаше на делото и повечето гледаше да се скрива, дето ще каже от тоя човек нямаше надежда и ние го оставихме. . ."

Независимо от оценката за дейността на д-р Стойчо, съобщението на Иван Драсов е единственото пряко указание за революционната дейност в Севлиево по времето на Левски и за ръководната роля на доктора в града. Трябва да се отбележи, че спомените на Драсов датират още от 1875 г., т. е. само четири години след събитията, когато нищо не е забравено.

От разпита на Димитър Общи пред съда в София на 10 декември 1872 година, където той разкрил цялата организация, доколкото тя му била известна, може да се направи заключение за съществуването на комитет в Севлиево по времето на Левски. Като описва съвместната си обиколка с Левски и А. Кънчев през 1871 г., той споменава, че от Габрово, където не спирали, отишли в Севлиево и тук Дякона направил събрание, но Общи не присъствувал на него. От Севлиево било изпратено писмо на Габровския комитет[19].

След провала при Арабаконашкия проход създателят на вътрешната революционна организация, Апостола на свободата — Васил Левски, бил заловен и обесен. Много комитети били разтурени. Настъпила криза в цялото революционно движение.

Вероятно и в Севлиевския комитет се е прекратила всякаква дейност, още повече, че името на Севлиево било споменато няколко пъти на процеса в София. Събитията, които се разиграли в Къкринското ханче и в Ловеч не могли да останат настрана от зрението на комитетските хора. След всичко случило се, вероятно е настъпил страх от провал и арести. Както бе отбелязано, един от членовете на комитета — Марин Софрониев, бил задържан цял месец. Тази ще е найвероятната причина да напусне Севлиево и д-р Стойчо Христов, който отново заминал за Букурещ, откъдето се завърнал вече с освободителните войски.

Още двама скромни труженици на революционното дело кръстосвали Севлиевско и сеели семето на бунта, будели обезправената рая за национално освобождение. Това са отец Матей Преображенски, дру-

гар и сподвижник на Апостола и народният учител и водач Бачо Киро Петров.

Отец Матей Преображенски, родом от Ново село, Търновско, немного далеч от Севлиево, посещавал Батошевския манастир и Батошево, Кръвеник и други, а една зима учителствувал в Ловнидол. Неговият патриотизъм, човешка простота и любознателност му създали широка популярност в Севлиевско[21].

Бачо Киро още през 1847 г. бил известно време в Батошевския манастир, посетил и някои села. През 1849 година той дори живял малко време в Севлиево, а през 1850 година отново ходил в Батошевския манастир[22].

За първия си простой в Батошевския манастир той стихотворно разказва:

До 1847-то лято
пасох телците на селото.
От тогис фанах наука да диря,
къде? Утидох на манастиря.
Отидох на Батошевски манастир,
и там ма направиха пастир.
Шест месеца пасох овцете, година
пасох телците.
Овцете и телците като пасях,
книги си носех, та четях.
Тъй се Бачо ви Киро поучил,
затуй е толкова научил.
Научих се да чета на книга,
рекох си, туй за мене стига,
кой ще ходи йоще да издиря,
нали научих до края псалтиря?
Тогис излязох из манастиря.[23]

След смъртта на Левски настъпила криза общо в националноосвободителното движение и по-специално в ръководните среди, в БРЦК. Правени били нееднократни опити за заздравяване на организацията, но това ставало трудно и много бавно.

На общо събрание на 20—21 август 1874 година в Букурещ бил избран временен Централен комитет в състав: Любен Каравелов, Христо Ботев, Киряк Цанков, Олимпи Панов и Тодор Пеев. Той имал за зада-

ча да подготви ново общо събрание, а възобновяването дейността на комитетите във вътрешността се възлагало на Русенския комитет. С апостолска работа за подготовка на общото събрание по комитетите бил натоварен Атанас Узунов, а след неговото арестуване — Стефан Стамболов. Кризата в БРЦК обаче се изострила. В края на 1874 година Каравелов се оттеглил от публицистична работа под маската на материални затруднения, а фактически той се върнал отново към тактиката за освобождение с помощ отвън и изказал недоверие към вътрешната революционна организация. Ето защо той усилено търсил политически връзки със Сърбия. При такава обстановка се провело трето общо събрание в Букурещ на 26 декември 1874 година. На него ясно се очертали две течения в БРЦК. От една страна, Каравелов и Иван П. Адженов, които искали революционната организация да даде пълномощия на едно лице, което да има право да сключи договори с чужди държави в зависимост от международната обстановка. Опитът на Каравелов срещнал съпротивата на другото течение в БРЦК начело с Христо Ботев. След като не се стигнало до споразумения между двете течения, била избрана комисия, която да ръководи работите до пролетта на 1875 година, когато се предвиждало да стане ново общо събрание. В тази комисия Каравелов и привържениците му добили болшинство. Комисията не предприела нищо за свикване на общо събрание. Ботев, като член на комисията, разбирайки поведението на Каравелов, окончателно скъсал връзките си с него. Помежду им започнала остра полемична борба на идейно-организационна почва. Най-после през август на 1875 година по инициатива на Ботев и Стамболов се свикало общо събрание. То избрало нов БРЦК в състав: Христо Ботев, Иван Драсов, д-р Христо Чобанов, Димитър Ценович и Драгоя Шопов. Събранието изцяло прегърнало идеята за всеобщо въстание без помощ отвън.

Започнала отново революционна борба. Кризата в ръководните среди отнела много ценно време. БРЦК разчитал на досегашната подготовка във вътрешността и на международната обстановка, която не била в полза на Турция, и решил да вдигне въстание през

август 1875 година. Както е известно, този несполучлив опит за въстание в Старозагорско, Русенско и Шуменско завършил с ново разстройство на нелегалната организация в някои райони. Отново били извършени масови арести.

Наред с това в БРЦК станали нови сътресения. Ботев излязъл от състава му. Два месеца след това Никола Обретенов, Стоян Заимов и Панайот Волов сложили основите на БРЦК в Гюргево. Там били привлечени редица емигранти, бъдещи апостоли на Априлското въстание. Приети били някои важни за организацията решения, като разделянето на страната на революционни окръзи, което започнало още при Левски, създаден бил общ план на въстанието, определени били апостоли и техни заместници и др., които тласнали работата значително напред. През зимата на 1876 година апостолите минали във вътрешността и трескаво заработили.

Условното номериране на окръзите било: първи — Търновски с главен апостол Ст. Стамболов и помощници Георги Измирлиев и Христо Караминков; втори — Сливенски с главен апостол Иларион Драгостинов и помощници Георги Обретенов и Стоил Войвода; трети — Врачански с главен апостол Стоян Заимов и помощници Никола Обретенов, Георги Апостолов и Никола Славков и четвърти — Пловдивски с главен апостол Панайот Волов и помощници Георги Бенковски (Гаврил Хлътев), Георги Икономов и др.[24].

Тези условности не били строго спазени. Седалищата на някои окръзи, според преценка на дейците, били изместени, като първи революционен окръг от Търново бил изместен в Горна Оряховица, четвърти — от Пловдив в Панагюрище. Не бил определен териториалният обхват на окръзите и често някои селища оставали незасегнати от дейността на съседни окръзи.

Севлиево и Севлиевският край спадали към първи революционен окръг с център Търново — Горна Оряховица.

Възстановяване на революционния комитет в Севлиево

По въпроса за възстановяването на революционния комитет в Севлиево поселищната литература се базира главно на няколко спомена на членове на комитета — Ватьо Иванов Манев, Петьо Хинков Буюклиев, ген. Никола Генев Колчев, Стефан Г. Нерезов и други.

Според някои от тях, които се докосват до този въпрос, комитетът в Севлиево бил основан отново или възстановен през 1875 г.

Според спомените на Ватьо Манев комитетът бил основан отново през пролетта или лятото на 1875 година[25].

Манев обаче изпада в някои противоречия, като твърди, че комитетът е изграден преди Старозагорското въстание, т. е. преди есента, и по време на Херцеговинското въстание, т. е. след месец май на 1875 година. На друго място в спомените си той говори, че през месец март го поканили да присъствува на учредителното събрание.

Някои автори приемат за най-близко до истината, че комитетът в Севлиево е съставен през пролетта на 1875 година. Ние приемаме също, че през пролетта на 1875 година е бил основан Севлиевският революционен комитет.

Ако се ръководим от общия ход на нещата, от дейността и решенията на БРЦК, трябва да приемем, че комитетът в Севлиево не е можел да се основе порано от август на 1875 година, т. е. преди общото събрание и съставянето на нов БРЦК в Гюргево, но като се има предвид изменилата се международна обстановка в ущърб на Турската империя и започналите въстания в Херцеговина и Черна гора, обтегнатите отношения между империята и Сърбия и във връзка с това настъпилия подем в революционното движение на българския народ обаче не е изключена възможността в Севлиево да е бил образуван комитет и преди август на 1875 година.

Йоаким Г. Бакалов, като предава лични спомени, съобщава, че Пешев и Карагьозов на 21 април 1875 година отишли в техния дом в Батошево и вечерта

съставили комитет, косвено приема, че Севлиевският комитет е бил съставен преди тази дата[26].

В спомените си Петьо Хинков Буюклиев, деен член на комитета в Севлиево, намеква за непосредствена подготовка за въстание към 1 септември 1875 година, като сочи, че десетина души в Севлиево били готови и решили да въстанат със старозагорци, но скоро получили съобщение, че въстанието е провалено и те се отказали. За съществуването на комитет по това време обаче той не споменава. По-нататък в спомените си говори за подновяване на дейността му през пролетта на 1876 година, за клетвата, която станала през април, в дома на братя Бояджиеви, извършена от свещеник Георги Христов, но за комитет пак нищо не казва.

Братя Гъбенски, като проследяват дейността в Батошево, Кръвеник и Ново село и като сочат, че по тези села идвали по революционна работа Стефан Пешев, Йонко Карагьозов и други дейци на Севлиевския революционен комитет през 1875 година, косвено приемат, че комитетът в Севлиево е бил основан през същата година[28].

Йордан П. Теодоров в своите възпоменания за Севлиево пише: „... което ще рече, че революционната дейност започнала през 1875 година", откъдето е логично да се приеме, че и основаването на комитета е станало през същата година.

Според Димитър Т. Страшимиров началото на революционна работа в Севлиево е поставено през 1876 година[30].

Георги Димитров приема, че началото на подготовката в Севлиево е поставено през 1875 година, като определя и месеца — март[31].

В най-новите изследвания по този въпрос от местната история за основаването на Севлиевския революционен комитет след смъртта на Апостола се сочи, че е станало през пролетта на 1875 година[32].

Засега няма възможност да се фиксира точна дата на основаването на комитета в Севлиево, освен че това е станало през пролетта на 1875 година.

За мястото, където е станало учредяването на революционния комитет в Севлиево всички изследователи са единодушни. То станало в помещението на чи-

талище „Росица", в дома на братята Димитър, Пеньо и Никифор Симеонови Балджиеви, намиращ се в самия център на града.

Учредяването на комитета станало в неделен ден в читалнята, като за целта били поканени някои хора, на които се гласувало необходимото доверие. Тук станала интересна среща между представителите на просветителското движение в лицето на Георги Драгошинов и младите революционни среди, представени от Стефан Пешев. На тази среща първите, неодобрявайки революционната тактика, били принудени да напуснат събранието, както това станало и при изграждането на читалищното ръководство[33].

На учредителното събрание освен Пешев присъствували още: Сава Хаджиангелов, Йонко Хр. Карагьозов, Сава Анастасов Ненчев, Иван Михалев Преснаков, Никола Драгошинов — брат на напусналия събранието Георги Драгошинов, Ангел Радионов Москов, Ватьо Манев, Иван Николов Яранов, Никифор Симеонов, Петър Маринов Гюлгелиев, Георги Константинов (Гочо Куев), Никола Стоенчев и други[34].

За ръководство на комитета били избрани: Стефан Пешев — председател, Сава Хаджиангелов — секретар, Йонко Карагьозов — деловодител, а касиерска длъжност, както се вижда от по-нататъшната дейност на комитета, изпълнявали Ватьо Манев, Стефан Пешев и други[35].

За агитатори по околните селища и в града били определени: Иван Преснаков, Никола Драгошинов, Ангел Радионов, Иван Кънев Устабашиев, Петьо Буюклиев и др., а Никифор Симеонов, Никола Стоенчев, Георги Константинов и др. били определени да леят куршуми и да правят фишеци[36]. По агитационна и организационна работа усилено ходели Стефан Пешев и Йонко Карагьозов, а също така и някои други членове на комитета. Събирането на оръжие и боеприпаси било общо дело.

Най-голяма помощ от страна на окръжния революционен комитет — Горна Оряховица, при съставянето на Севлиевския, оказали, както сочат изследователите, Стефан Стамболов, Вичо Грънчаров и Христо Иванов Книговезеца[37].

Никифор Ганев пише в своите изследвания, че в новия

състав на революционния комитет не влязъл нито един от членовете на стария комитет, с което се мотивира, че стар комитет по времето на Левски не е имало. Това, както ще видим, не е съвсем вярно, но наистина някои членове от стария комитет не фигурират в новия, или са работили по подготовката на въстанието, без да са членове на комитета и твърде предпазливо. През годината, когато се създава новият комитет — 1875 година, д-р Стойчо Христов продал къщата си в Севлиево и заминал, както се отбелязва, отново в Букурещ[38]. Предполага се, че това е станало, защото бил заплашен от арестуване. Турската власт вероятно е подразбрала за революционната му дейност. В своите спомени ген. Никола Генев, който заедно с Пешев съставял и разпространявал сатирични ръкописни листове, пише, че д-р Стойчо и Иван Кънчев ги викали няколко пъти в дома на последния и ги насърчавали в тази им дейност[39]. Тези листове били разпространявани през 1975 година. За да може докторът да ги насърчава, той е бил още в Севлиево и не е стоял настрана от революционното движение. Вероятно през същата — 1875 година ще да е напуснал Севлиево.

Свещеник Марин Софрониев, задържан около делото на Левски, вероятно също ще да е бил под наблюдение от страна на властта, но не е допустимо да се е отказал от революционна работа. Петър Пешев в мемоарите си, като описва как турската власт правила в къщи обиск, когато дирела брат му или компрометиращи материали, между другото, пише: „. . . В същия ден, когато заловиха брата ми, у дома се извърши обиск по следующия начин: Каймакаминът, кадият, мюфтият, архиерейският наместник поп Марин, двамина българи, бирникът и пр., придружени от заптиета, дойдоха у дома да търсят оръжие, въстанически дрехи, компрометиращи книжа и прочее. Аз ги причаках в новата къща и успях да скрия няколко писма, една въстаническа униформа, една ингилишка модерна пушка и други неща. Поп Марин, вървящ пръв, успя да ми пришепне да скрия опасните работи и да не казвам нищо. . .[40]"

Не се споменават имената и на Иван Кънчев Халачев, Григор Спиридонов и Христо Дочев при основаването на комитета през 1875 г. Но Йонко Карагьозов, учителят Никола Дабев и Панайот Ковача отново се

заловили за опасната революционна работа. Ковачницата на Панайот Ковача и домът на Пеньо Симеонов се превърнали във въстанически арсенал. Така че приемственост между стария и новия комитет може да се търси, макар ръководството и най-тежката работа да легнали на плещите на по-младите, нещо, което е обяснимо.

II. НАЧЕНКИ НА РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТ В КАЗАТА

Дейността на Севлиевския комитет от града постепенно се разпростряла и върху българските селища в казата. От началото на 1870 г. тази дейност обхваща приблизително следните села: Адъмово (дн. Янтра), Аканджилар (дн. Петко Славейково), Армени, Балван махале (дн. Ветренци, В. Търновско), Бара (днес изчезнало, в чашата на язовир „Ал. Стамболийски“), Батошево, Бяла ряка, Бериево, Богатово, Бранево (дн. Троянско), Врабец (дн. Врабево, Троянско), Хирево, Гостилица (дн. Дряновско), Градница, Градище, Гъбене, Дебел дял (дн. Габровско), Дебелцово, Дебнево, Дамяново, Дерелий (дн. Горна Росица), Добровирка, Доганджъ (дн. Търхово), Душово, Зла Махала (дн. Зла река, Троянско), Каябаш (дн. Здравковец, Габровско), Корменча (дн. Кормянско), Кръвеник, Крушово, Ловнидол, Малкочево (дн. Буря), Млечево, Ново село (дн. Троянско и В. Търновско), Острец, Рахово (дн. Ряховци), Сърбегли (дн. Яворец), Сербия (Сърбе, дн. Малък Вършец), Скандало (Троянско), Сопот (изчезнало село, южно от Сухиндол), Сръбска махала (дн. Видима, Троянско), Чадърлий (дн. Сенник), Черат (изчезнало село, югозападно от Емен, В. Търновско), Ялар (Малко Яларе, дн. Славейково, Дряновско)[1]. Според турско салнаме от 1874 г. в Севлиевската каза имало 7813 мюсюлмани нуфузи и 13 392 немюсюлмани, общо 21 145 домакинства:[2] — 36,99% турци и 63,01% българи. Подобно е положението и в града, където двете етнически групи били почти изравнени. През 1846 г. във връзка с облагане данък „джизие“ тук са посочени махалите: Сайтлама, Чарши, Средна, Долна и Долно Крушево[3].

Какво е било административното, благоустройственото, културно-просветното и икономическото положение на града преди 1871 година дава представа описанието на унгарския пътешественик Феликс Каниц:

„Казалийският (околийски) град Селви, по български Севлиево, се намира на 213 м надморска височина. Според официални източници през 1871 г. броеше 551 турски и 668 български къщи, но струва ми се, че последната цифра е много ниска. Чисто турската част на Севлиево ни открива малко привлекателни картини. Кулата на градския часовник е отвратително грозна; училището ружидие и джамиите са извънредно бедни, а сокаците (улиците) са запустели. Върху всичко това лежеше нещо от сънищата на азиатските степи, враждебно на всякакъв живот, затова почувствувах нужда да се избавя бързо от витаещата гробна тишина. Новата сграда на казалийското управление е единствено красивата. Нейното построяване изглежда е било ускорено по изричното настояване на Митхад паша (управител в Русе на Дунавския вилает — б. а.), тъй като преди това севлиевският каймакам е управлявал от едно разнебитено здание, което по нищо не се различаваше от обикновен селски яхър[47]." По-нататък Каниц говори за забележителностите на града: моста на Росица, новата църква „Св. Троица", иконостаса в „Св. Пророк Илия", новото училище, дело на българската община. От неговия поглед не останало скрито, че „отколе севлиевското християнско население беше привързано към свободолюбивото движение и поради това беше силно ненавиждано от турците. На турското правителство е било известно, че всеки опит за въстание в Балкана е бивал винаги подкрепян от севлиевци пряко или с пари"[5].

Дейността на Севлиевския комитет вероятно е започнала веднага след възстановяването му, като се засилила особено от есента на 1875 г. и се движела в рамките на набелязаните насоки още от времето на Васил Левски, от решенията на окръжния комитет в Търново (Горна Оряховица): по места да се изградят активни частни комитети и групи, които да подготвят населението за масово участие във въстанието; да се събират пари за оръжие и боеприпаси; да се създаде тайна поща с куриери между селата и съседните гра-

дове, като се осигурят комитетски ханове и къщи за движещите се дейци на въстанието и прочее[6].

Приблизително ето как започнало освободителното движение в отделните български села на казата:

В най-северозападното село Горско Сливово (Даа Сливова), което първоначално било към Търновския революционен комитет, отец Матей Преображенски и П. Франгов в 1873 г. поставили основите на читалище „Горско начало". Тук често прескачал и Бачо Киро Петров от Бяла Черкова, чийто последовател станал учителят Ирман Панов. През 1874 г. от Крамолин дошъл да обучава децата Петър Андреев Даскалов. И двамата учители били възприели революционните идеи, били свързани с дейците в Търново. През втората половина на ноември Ст. Стамболов заедно с отец Матей посетили селото и с помощта на двамата учители провели събрание, основали революционна група — комитет с председател — Ирман Панов, секретар — П. А. Даскалов, касиер — Ганчо Желязков Кьорсъбев, Тончо Дошев. Съзаклятниците били дали клетва пред два револвера, поставени на кръст. Ритуалът извършил отец Матей[7].

През следващата година, когато в Севлиево се възстановил комитетът, Г. Сливово преминава в неговия обсег „под мотив, че Севлиево е пазарен център, където сливовчани често ходят, та когато стане нужда от свръзка и дейност със севлиевската чета ще се избегне подозрението на турците"[8]. Несъмнено това е станало със съгласието на комитета в Търново след приемането на нов устав на революционната организация (19 май 1875 г.), одобрен от разширено селско събрание от представители на комитетите на 24 май 1875 година[9]. Не трябва да се забравя и това, че родът на Стефан Иванов Пешев по бащина линия бил от Г. Сливово и това давало възможност на Пешев да ходи по агитация в селото без да бъде заподозрян от властта.

Финансирането по доставяне на оръжие в Г. Сливово ставало предимно от търговеца Апостол Минчев. В състава на комитета по-късно били включени още: Илия Русев Беров, Руси Колев Беров, свещ. Апостол Генков, Ганчо Гроздев Папазов, Генко Апостолов Телкеджиев, Апостол Пенев Тодоров, Вичо Желязков Пен-

чев, Иван Минчев Ямпищов, Неделчо П. Телбизов, Янко Апостолов, Иван Христов Нурков. В навечерието на въстанието били готови за излизане около 110 души[10].

В с. Коевци няма сведения за комитет, но имало отделни привърженици на освободителното дело, като свещ. Георги Лалев и брат му Вачо Лилев[11]. Близкото с. Крамолин с 252 български и 80 турски домакинства било посещавано от отец Матей, Ст. Стамболов, Христо Караминков и други. Стожерът на подготовката на населението тук станал местният учител Петър А. Даскалов. През 1870—1872 г. той бил учител в Севлиево, колега на д-р Стойчо Христов, и не без негово влияние се завърнал в родното си село, а през 1874 г. отишъл в Г. Сливово[12]. Домът на Андрей Пейков в Крамолин станал „конак" на апостолите от Търново и Севлиево. През 1875 г. тук пристигнал „търговец на овни", провел събрание и сформирал комитет в състав: Андрей Пейков, Христо П. Шишков, Денчо Марков, Иван Георгиев, Младен Георгиев, свещ. Никола Янков (учител), Иван Атанасов, Пенчо Христов, Руси Тинчев (учител)[13]. В старото българско село Дебелцово съществувала група съзаклятници, между които местните учители Иван Станчев Топузов и Симеон Коев Пончев. Подирени от властите заради патриотичното обучение на децата и революционната им дейност сред населението, първият става учител в с. Гъбене, а вторият — във Враниловци. Тук те продължили връзките си с дейците от Севлиево и Габрово[14].

На югоизток от града се намира с. Ловнидол. До Освобождението то брояло около 350 домакинства с 1800 жители. По предание в килийното училище до църквата работел отец Матей, посещавал го е Бачо Киро. Основаването на революционен комитет се извършило с помощта на представители от околийския комитет. Членове на местния комитет били: свещ. Петко Цонев, свещ. Тодор Стоянов, Петър Янков, Ангел Цонев, Уста Марко, Иван Новаков и други. Дюкянът на Ангел Цонев станал място за отсядане и нощуване на апостолите, идващи отвън.[15]

На карстовото плато Стражата — Витата стена е разположено с. Каябаш (дн. Здравковец), броящо тогава 150 къщи. В учредения комитет през есента

на 1875 г. или пролетта на 1876 г. влезли: кметът на селото Иван Начоолу, свещ. Иван Маринов, Иван Мањолу. За участие в „бунта" били привлечени около 40 души[16]. В с. Доганджа (Търхово), съседно на Ловнидол, известна връзка с революционната подготовка имал Стоян Ебито, който хранил четници на Хаджи Димитър във Вълнарската гора. По това време свещеник бил поп Ненко, а учител — Стойо Станев[17].

В чисто българското с. Гъбене и в махалите му семето на революцията донесъл с идването си през 1871—1872 г. учителят Иван Станчев Топузов от Дебелцово. При преподаването той внесъл светско съдържание и патриотичен дух, обучавал децата на отечествознание и на бунтовни песни. Сдружил се с местните дейци и младежи и през пролетта на 1875 г. в присъствие на Ст. Пешев и Йонко Хр. Карагьозов поставил началото на местен комитет, като негов председател станал свещ. Атанас (Наньо) Коев Гемеджийски, касиер — Илия Иванов Дупчев, а членове: кметът — Христо Недков, Стойо Недков, Ангел Стоянов, Христо Иванов Първанов (ковач), Малки Иван и Иван Ст. Топузов. Архивата се съхранявала у Илия Иванов, който бил кръчмар, знаел добре турски език и се смятал за „турски дух"[18]. В състава на общината влизали махалите: Смиловци, Музга, Камещица, Коевци, Пенковци, Яланджии, Дебел дял с Кладни рът, Купен с Имилево, Угорелец, Драгиевци с Драгановци, Нова махала и Друма (Хаджи Нено), Новаковци, Враниловци с Райновци, Михаиловци и Стоевци, Армените.

На запад от Гъбене е старобългарското с. Батошево, в чийто състав влизали махалите по горното течение на р. Росица: Кастел, Шумата, Енев рът, Гъбенска махала, Попска махала, Тумбалово и Селището. По време на кърджалиите селото тежко пострадало. Още през XVII в. тук имало учители и свещеници. В селото съществували няколко касапници, дюкяни, занаятчийски работилници на ковачи, налбанти, кожухари, табаци, грънчари, терзии. Не били малко водениците, тепавиците, стружните и валявиците по Росица и притоците ѝ.

В различни времена през селото минавали и нощували на път за манастира „Успение Пресвет. Богородици" дейци като отец Матей, Ангел Кънчев и др.,

чиито проповеди не са останали без отражение в съзнанието на местните калугери, свещеници и учители, на търговците и занаятчиите. Тук често идвал от Севлиево Стефан Ив. Пешев, чиято майка била дъщеря на прочутия чорбаджия и кмет дядо Минчо Атанасов. Придружен от Йонко Карагьозов, Пешев пристигнал в селото на 21 май 1875 г. и отседнал в дома на приятеля им Радой Г. Бакалов. Вечерта в училището при църквата били свикани на събрание революционно настроените жители: Стефан Илийчин, Гичо Тихов, Илия Колев, Станчо Бонев Шипката, Начо Цонев Ненов, Пенчо Иванов Налбантов, Тотьо Попкръстев, Иван Минков, Минчо Поппенков, Недьо Цонев Ковач, Боньо Кунев Латинеца, Христо Иванчин, Иван Ганчев Табака, Боньо Шипката, Недялко Маринов Денев, Никифор Папазоолу и други[19]. Тук с горещи слова Пешев изяснил, че във Влашко е съставен Главен революционен комитет с клонове в България, които вече са започнали работа по подготовка за освобождението, че Турция е „гнила круша", която чака само ритник, за да се сгромоляса. Затова обаче трябва да помогнат българите от казата, в това число и батошевци. Прочетен бил „Хвърчащ лист" на Л. Каравелов, издаден още на 10 март 1871 г., в който се призовавало да се събират парични средства, да се подготвят българите за решителния момент. Възванието завършило с лозунга „Чиста свобода или юнашка смърт", решавайте се сега по-скоро да ни кажете „с нази ли сте" или „против нас", защото хиляди юнаци очакват отговора Ви." На този призив всички присъствуващи решили да се включат в общонародната борба. Боньо Кунев бил избран за председател и деловодител, а Атанас Попкръстев за касиер, тъй като бил бакалин и по-незабелязано можел да събира паричните вноски. Веднага била пусната подписка за парична помощ. Срещу събраната сума Ст. Пешев дал разписка: „Долуподписаний приемам от членовете на БРК в Батошево 450 (четиристотин и петдесет) гроша, за да им купим някои потребности. Касиерът: С. И. Пешов, Батошево, 1875 април 21[20]."

В балканското село Кръвеник, наброяващо около 270 домакинства с 1800 жители, основоположник на революционната дейност станал местният кмет и чор-

баджия дядо Фильо Радев Миленов. Той е роден в 1822 г., завършил местното килийно училище. Баща му бил ограбен и убит от турците в м. Занегата в Калоферския балкан. Замогнал се с търговия с добитък, дядо Фильо станал ктитор на новосъградената църква „Св. Никола“ в 1847 година. В продължение на повече от 30 години бил кмет на селото и имал голям авторитет пред чорбаджиите и турците в околията и в Севлиево. При идването на Левски в Ново село през 1872 г. дядо Фильо присъствувал на състоялото се събрание. Когато Левски го запитал има ли нужда да прескочи до Кръвеник, той поел сам да придвижи по-нататък подготовката на кръвеничени с думите: „За сега аз съм достатъчен. Като си отида ще уредя всичко. Където върви главата на змията, там е и опашката ѝ.“ Говори се, че той се срещал с Левски още един път в махалата Дългодрей, откъдето бил зет му Атанас Нанков[21].

На път за Троянския манастир, към Севлиево, Габрово и Дряновския манастир у Фильо Радев гостували отец Матей Преображенски, отец Пахомий Стоянов, игумен на Дряновския манастир, Христо Иванов Големия и други. По възраст и обществено положение на него не му подхождало да дружи тясно с младежите, затова той посветил в революционното дело сина си Христо и чрез него поел ръководството на подготовката в селото. Фильо се намирал в близки приятелски отношения с турските първенци от града и околията, довереп му бил Саадуллах ефенди — чрез него той успявал да се добира до поверителни новини по международната и вътрешната политика. По своя инициатива държал връзка с Габрово, Търново, Горна Оряховица и Русе. По всичко изглежда, че имал близки в Севлиевския комитет още от времето на Васил Левски. В революционните дела посветил и други свои роднини и приятели: братовчедите си Димитър и Милен Николови, Йонко Миленов Петков, Михо Костов Гърбата; от рода на жена си Божа: Мичо, Цвятко и Нанко Димови, Димо Василев Хаджийски, Йонко Димов Бабански и сина му Димо Йонков; по линията на снаха си Мария Колева Хъревска привлича за делото: свещ. Иван Михов Пенков, Марин, Петър и Цонко Михови Боевски; от рода Пилити — Лальо

и Христо Иванови Василеви, зет си Атанас Нанков, от махалата Дългодрей, роднините му: Кънчо и Нанко Христови, помощник-кмета Кольо Тотев Влахов от махалата Шопи и други.

Когато в Кръвеник на коне като търговци на кожи пристигнали комитетски хора от Севлиево със Ст. Пешев и Й. Карагьозов, Фильо им поставил на разположение своята група, а за свръзка им дал сина си Христо[22].

Българското население от Душево по време на робството било изтласкано на юг по склоновете на предбалкана Леви връх и образувало Душевски колиби, където имало само няколко турски даями. Тук се създал революционен комитет от Христо Филев Радев в навечерието на въстанието. В комитета били Иван Цонев Ковач, Христо Събчев, Цанко Десев и други[23]. Към тях се присъединили: Дасьо Лазаров, Георги Иванов, Иван Цонев Палазов, Димо Семов, Кольо Ненов Устабашиев.

По-голяма част от днешните колиби в Градишкия боаз са влизали към Кръвенишка община и нейния революционен комитет. Другата част са образували Горна Градница (Граднишки колиби, Банра, днес Стола), особено след съграждане на църквата „Св. Георги“ в 1859 г. Тук селяните очаквали, че начело на борбата ще застане чорбаджи Кънчо Койнов, но той в последния момент се разколебал. Верен на делото останал Койо Стойчев, който с двадесетина столчени се поставил на разположение на Фильо Радев и отбранявал м. Иловски извор на Леви връх[24]. В с. Млечево и махалите му с особено влияние, както Фильо Радев, се ползувал пред властите чорбаджи Михо Минков Гълъба. Той се уговорил с Фильо заедно да вдигнат съселяните си в решителния момент и да отбраняват заедно Граднишкия боаз, като млечовени укрепят позициите си по масива Черни връх. С организационна мисия в селото идвали Ст. Пешев, Й. Карагьозов, П. Ф. Буюклиев и Ангел Москов[25].

В село Бериево, което било в непосредствена близост с турските села Дебнево, Дамяново и Градница, комитет не се създал. Тук бил изпратен от Севлиево Петьо Х. Буюклиев като манифактурист, който събрал в къщата на Петър Драганлиев по-надеждните мла-

дежи и се опитал да сформира съзаклятническа група. Страхът от нападение на турците, откритите им закани, че ако нещо стане, ще ги изколят като пилци, намесата на родителите, попречили на начинанието. Въпреки това отделни бериевци, като Петър Драганлиев, Димо Чавелов, Бойо Иванов и други се въоръжили с цел да се присъединят към четата на млечовените[26].

В казата едно от най-големите села било Ново село. Неговата община обхващала махалите и колибите по горното течение на Видима и по левия ѝ приток Острешка река, между билото на Балкана и юг, на Черни връх от север, вододела Велики Пряслап от запад и Предела от изток. По-големи махали по това време били: Зла махала (днес Зла река), Сръбска махала (днес Видима), Чакъров камък (Острец) и многобройните родови колиби с общо име махала Черни връх, общо с около 1200 домакинства. В турските документи то се споменава още в XV век. В 1624 г. поклонници новоселци се записват в Хилендар, а от началото на XIX в. има църква „Св. Параскева“ с няколко свещеници и учители, светогорски метох, училище. Развива се като значителен средищен занаятчийско-търговски, културно-просветен и църковен център с ежеседмичен пазар в неделя. Налице са били и редица еснафски сдружения, руфети, в това число и на арабаджиите. Всичко това отрано разравя у новоселците народното им съзнание, мисълта за свобода, подхранвани и от спомените за подвизите на хайдутите Дядо Млечко, Младен войвода, Минчо войвода, на Панайот Хитов и Филип Тотьо[27].

Тук началото на първия революционен комитет поставил през 1872 г. Васил Левски, който бил доведен като търговец от Иван Комитата откъм Троянския манастир. Пренощувал в дома на Нанко Пачников и на другия ден провел събрание в къщата на брат му Кольо, където присъствували най-будните новоселци: Стефан Вълков, Аврам Драганов, Вълко Йонков и Драгни Стойчев. От Кръвеник братя Пачникови поканили чорбаджи Фильо Радев, техен близък приятел и съидейник. В присъствието на Апостола съзаклятниците дали обещание-клетва: „Ако ме уловят, очите ми да вадят, месото ми да режат, както щат да ме мъчат — нищо няма да кажа.“ Васил Левски оставил

един устав от БРЦК и с другаря си се върнал обратно към манастира[28]. По-късно у Кольо Пачников отец Матей Преображенски заедно със свещ. Петко Попниколов официално заклеват местния комитет, в състав: Кольо и Нанко Пачникови, Стефан Вълков, Аврам Драганов, Драгньо Стойчев, Вълко Йонков, Петко Минков Щърбанов, Цонко Иванов, Павли Венков и свещ. Петко Попниколов[29]. В напътствените си слова отец Матей, обърнал внимание на въоръжаването, като завършил с израза: „Купувайте, момчета, кухите клечки, за да бием черните мечки."

Значителна роля за организирането на населението и за активизирането на новоселци изиграл представителят на севлиевските революционери Никола Дабев, който дошъл учител в селото през 1873—1874 година. С начетеността, авторитета и любовта си към децата той оставил трайни следи у населението. В едно писмо историкът Ив. Марангозов пише, че „Дабев е вземал участие в комитета на Пешев—Карагьозов и бил връзката между Севлиево и Ново село. Според Н. Табаков (негов ученик — б. а.), той обхождал махалите и образувал бунтовнически ядра. Той е бил Левски за нашия край[30]." В качеството си на търговци, под прикритието на еженеделния пазар, тук често идвали на коне Ст. Пешев, Й. Карагьозов, Гочо Атанасов, за да вършат своята агитационна дейност. Вероятно за това властта изпратила тайно разузнавач в селото. Кольо Пачников успял да го открие и без никой да разбере го отровил с чаша кафе. Димитър Бочев бил заставен нощем да го откара с колата си и да захвърли трупа му в покрайнината на Севлиево[31].

В поречието на Видима като част от Дебневските колиби, спадала и българската махала Скандало. Административно-поселищно тя тясно била свързана със Старо Млечево (дн. Слеце). С благословията на дебневския дерибей Мустафа Герджикоолу към 60-те години на XIX в. бившият кмет на Млечево Минко Гълъбов става ктитор на църквата, а в Скандалото заедно със сина си Иван построяват „Гълъбовия хан", В махалата не се достигнало до създаване на революционен комитет, но съществувала отделна група с отговорник Велчо Ночев. На събрание в Ново село в присъствието на Ст. Пешев той бил избран да изведе

махляните на определените позиции, когато за това даде знак центърът.

Подготовката на населението за въстание в Севлиевско фактически започнала още през 1875 година. Изменящите се условия на живот създавали „качествено нов момент в старото недоволство от турското потисничество“, водели към точката на кипене, до необходимостта от масово народно въстание[32]. Изменяло се вътрешното и международното положение, назрявали условия за въстание в Босна и Херцеговина[33]. Годината 1874—1875 била неплодородна, а освен това непрекъснато се засилвали своеволията на местните управници, на турски разбойнически групи, на черкезките и абазките шайки. Нетърпимите страдания на българското население в Севлиево намерили широко отражение в цариградската преса, в гневните и изобличителни дописки на Стефан Пешев до в. „Източно време“ и „Напредък“, върху страниците на ръкописните вестници „Гайда“ и „Тъпан“. Когато днес четем материалите, ние се изненадваме от безправието, насилието и несигурността, които е трябвало да търпи не само българското, но и част от турското население в казата в навечерието на въстанието:

В Сръбе (Малък Вършец) за една година турци и черкези са откраднали около 200 едри домашни животни, а дребните и пчелите били „неизброими“[34]. В Горско Сливово само за една нощ били ограбени десетина къщи; из лозята на селищата край р. Видима били подпалени 4—5 постройки[35]. Обирите по домове и пътища не преставали. Група балканджии, които карали дърва за града, били нападнати, парите и вещите им били плячкосани[36]. На път за Плевенския панаир двама българи били бити и парите им взети[37], а други — за Габрово били намушкани с ножове. Дюкянът на Хаджи Хинко в града една нощ бил разбит и стоката отвлечена[38]. В лозето на Хаджи Иван Бакърджията турци набиват синовете му и задигат бакърените менци[39]. На Драганица Бояджийката изчезват платовете, които била взела да боядисва на клиенти[40]. Неизвестни турци от с. Бара влезли незабелязано в дома на свещеника Захари в Дебелцово и му откраднали покъщнината[41]. На друго място 7—8 турци нощем нападнали българска къща, отмъкнали жената и след

като се гаврили с нея цяла нощ, на сутринта я пуснали[42]. Други отвлекли момче и с него също се гаврили[43]. Група турчета гонили български момичета, когато отивали за вода на Росица[44].

Побоищата и убийствата не били рядко явление. В дописките се чете за намушкани с ножове и ограбени „кърджии"[45]; за убити и обрани българи при с. Кормянско, на път за Ловеч[46]; за простреляна майка и син край р. Видима и прочее[47]. Хората на Саадуллах ефенди нанесли безпричинно побой на група гъбенци[48]. Жителите на Бериево непрекъснато били заплашвани с нападение на турците от близките села и живеели в постоянен ужас и очакване[49].

Злоупотребите с властта, своеволията на турски чиновници и бирници нямали мярка и край. Хаджи Халил ага от Малкочево (Буря) вземал от раята непосилни и незаконни данъци[50]. Саадуллах ефенди биел българи, без някой да му дири отговорност[51]. Изпратените по селата заптии нощували в българските къщи, биели и тормозели стопаните и карали да ги хранят и поят безплатно[52]. Мюлтезимите държели снопите на българите по нивите да гният от дъждовете[53]. „Чорбаджийската пасмина" в града се стремяла безнаказано да опропасти училището и учебното дело, което процъфтяло под грижите на възрожденеца Хаджи Стоя[54]. За всички тези нередности и престъпления местните власти нехаели или пък реагирали с ориенталска мудност. П. Х. Буюклиев в „Записките" си пише, че преди въстанието поведението на правителството и турците станало нетърпимо, недоволството на българите от ден на ден растяло[55]. Причините за бързото и масово революционизиране на българите в града и околията, членът на Севлиевския комитет Никола Генев вижда в унизителното двойно робство, което предимно у младежите възбуждало „мечти, надежди, мисъл и желание за освобождение и за българска държава, каквато сме имали преди векове; честите обири, побоища, убийства, обезчестявания; сполуката от борбата против гръцкото духовенство, извоюваната църковна независимост; избухването на френско-немската война в 1871 г., за която с интерес четат в цариградските вестници. За нея Христо Спиридонов съчинява възхвала в стихове, която се пее

и възбужда борческия дух на младежите. Не по-малко е влиянието на революционната преса, която достига по различни пътища и тайно се чете; свое важно място заема избухването на Херцеговското въстание, сръбско-турската война и участието на български чети в нея. Тук има място и пророческата формула „Туркиа ке падне“, чието цифрово означение на отделните букви дава сбор 1876“[56].

Избухналото въстание в Херцеговина раздвижило емиграцията. Христо Ботев смятал, че тази ситуация трябва да се използува от българите, за да пометат „своя заклет враг — азиатската мърша“. Комитетът в Търново приел нов устав, според който работата по подготовката за въстание трябвало да се ръководи в страната, а не зад граница[57]. Какво се вършило по това време в Севлиевско не е много ясно. П. Х. Буюклиев посочва, че „движението през 1875 г. взема общ характер“, поел се курс на борба[58]. Започнали по-чести съвещания между революционните дейци в града. Ст. Пешев и Й. Карагьозов влезли в близък контакт с Цанко Хр. Дюстабанов от Габрово, който често идвал в града, за да наглежда и ръководи бащината си воденица до моста на Росица. Като служител в Габровския съд той имал възможност да следи събитията в чужбина, положението в Херцеговина и Босна и да ги съобщава на севлиевци[59]. От Тома А. Кърджиев той научил, че в Русе, Червена вода и Ески Зара (Стара Загора) усилено се готвят за въстание на 1 септември. В Габрово се провеждали стрелби и упражнения в района на Габровския Соколски манастир[60]. Севлиевските агитатори засилили посещенията си по селата, за да се ускори подготовката за участие в идващите събития. За определената дата в Севлиево обаче били готови да излязат само десетина души. Това било положението и по другите места в околията[61].

Съобщението за предателството и залавянето на старозагорци объркало търновци и те не подали сигнал за въстание, тъй като преценили, че подготовката и въоръжението били все още недостатъчни[62]. Султанът бил принуден с нов ферман от 30. XI. 1875 г. да провъзгласи равноправие на всички народности в държавата. По този повод габровци и севлиевци изпра-

пили прошения до Портата и настояли българският език да се признае за официален, редом с турския, българите да се приемат за войници[63].

Подготовка за въстание

Неуспехът на Старозагорското въстание през септември 1875 г. станал причина за по-трезво и реалистично оценяване на обстановката, за вземане на нов курс. Революционната дейност в страната добила ясна насоченост след решението на Гюргевския комитет, въстанието да се подготви и обяви на 1 май 1876 година. България била разделена на четири революционни окръга, като Търновски бил определен за първи. В него влизали селата на казите (околиите): Търновска, Горнооряховска, Троянска, Еленска, Трявненска, Дряновска, Габровска, Севлиевска, Троянска и Ловешка. За главен апостол на окръга бил определен Стефан Стамболов, а за негови помощници — Христо Караминков — Бунито и Георги Измирлиев — Македончето[64]. На определеното им място — Търново и Горна Оряховица, те били към края на януари и началото на февруари[65].

От стратегическо-тактически съображения, с оглед на по-голяма безопасност и незабелязано движение на куриери и апостоли, за седалище на Окръжния революционен комитет (ОкРК) се определил гр. Горна Оряховица, вместо Търново[66]. Пристигналите апостоли провели съвещание в Г. Оряховица на 1 април; набелязали близките и далечни задачи и всички се отправили на работа в определените им райони. Христо Иванов — Големия, заминал за Троян и Троянския манастир[67]. Център за връзка на куриерите и хората на комитетите станал ханът на Маньо Тодоров Арабаджията в Горна Оряховица. Тук можело да се идва незабелязано под прикритието на ежеседмичния пазарен ден, петък и събота. До хана се намирала работилницата на ханджията, а зад нея — стая, в която можело да се влиза през градината откъм лозята. В този хан нощували всички комитетски дейци, които заминавали за Търново, Трявна, Габрово, Севлиево и Шипка, или пък които идвали в града[68].

При разработката на своя конкретен план за действие ОкРК се водел от решенията в Гюргево — въстанието да обхване масово населението в окръга (санджака); въстаниците от полските райони да се групират в чети и да се отправят към определени пунктове в Балкана; да се запазят проходите и бродовете на реките, като се осигурят свободни територии в планинските части на Тревненско, Габровско, Севлиевско и Троянско, които да послужат като изходни места за овладяване на селищата в равнините. За тази цел предварително да се разузнаят подстъпите и пътищата на движение към пунктовете на съсредоточаване и отбрана; да се определят местата за изграждане на отбранителни позиции, съоръжения и прочее[69].

В такава светлина Околийският комитет (ОкК) в Севлиево разработил и своя план за военнооперативната си и материално-техническата подготовка и осигуряването на въстанието в казата. Бързо трябвало да се решат следните основни задачи: осигуряването на колкото се може повече парични средства; набавянето на достатъчно количество оръжие и боеприпаси; въвличането масово на българите в готвеното въстание.

По отношение на паричните средства Околийският комитет продължавал да се ръководи от изискванията на „Постановлението-устав“ на Търновския комитет от 19. V. 1875 г.: „всеки член на простите дружества е задължен да внася в дружествената каса ежеседмично определена сума[70].“ В града комитетът бил подпомаган парично от почти всички заможни граждани, голяма част от които били в едни или други приятелски или роднински връзки с отделните членове на комитета: Хаджи Кольо Конов (терзия и търговец), Иван Пачоолу (ханджия), братята Стефан, Минчо, Христо и Иванчо Златеви, Лесеви, Стоян П. Богданов (табак), Д. Рачев Сухиндолски (табак), Сава Янков Бъчваров (терзия), Иванчо, Спиридон, Стефан и Христо Къневи Халачеви, Хаджи Хубан Кьочуков (търговец на кожи), Стоян Пенчовски, Васил Бойнов (терзия), Хино Бойнов, братя Спиридон, Стефан и Захари Попнедеви, Христо Спиридонов (член на Околийския съвет), Григор Спиридонов, Иванчо Хаджиангелов, Янко Станчев (терзия), Пеньо Джамбазов,

Петко Ганчев (кафеджия и търговец), Михаил Ц. Райнов (терзия), Хинко Ц. Райнов (терзия), Митьо Войводата (чизмар)[71]. Има податки, че в комитетската каса внасяли известни суми отделни руфети и занаятчийски сдружения в града. За да се доплати закупено количество барут, Ватьо Иванов Манев продал 2 ливади на Кръстьо Гевреков, взел в заем още 5 лири от други лица и освободил пратката[72]. Й. Карагьозов предоставил цялото си парично състояние за нуждите на снабдяването с оръжие и боеприпаси. Братовчед му Илия Рачев разказвал: „Йонко беше касата и на него комитетът имаше да дава най-много пари, защото всичките пари от търговия на добитък, пастърма и восък все за делото даваше[73]." При сълзите на жена си Цона, че предал парите от продадените 1000 овце на комитета, Карагьозов отвърнал: „Знаеш, че и аз съм се наел с тази работа и да подготвя хората. Сега аз ще внеса всичките си пари, защото дружеството няма, а когато внесат членовете, аз ще ги взема и на добитъка и на восъка[74]." Особено настоятелен в събиране на средства по пътя на облагането на заможни граждани и селяни бил Ст. Пешев. В Ново село в кафенето на Иванчо Габровчето от редица чорбаджии и търговци той вземал по 10 наполеона. От същото село извикал пред комитетско заседание в града чорбаджиите Цонко Табака и Йонко Семерджиев и ги предупредил, че трябва да внесат: първият — 4000, а вторият — 2000 гроша. Когато те не изпълнили обещанието, Пешев с 5 души охрана отишъл в Ново село и поискал да ги накаже. Инцидентът бил ликвидиран с помощта на местните дейци[75].

Нуждата от пари в Кръвеник Фильо Радев решил с една хитрост. Под предлог, че ще търгува с добитък, той заел от Саадуллах ефенди 15 000 гроша. Една част от тях той внесъл в Околийския комитет, а друга — за оръжие в Горна Оряховица; третата останала неизразходвана до самото обявяване на въстанието и при отстъплението в кожени дисаги била отнесена и укрита неизвестно къде в Балкана[76]. За отчитане на финансовото състояние по места към комитетите били избирани отделни касиери: Ганчо Желязков Кьорчев в Г. Сливово, Йонко Карагьозов в Севлиево бил известно време деловодител и касиер, но такива били

още Ст. Пешев и В. Ив. Манев; Илия Иванов Дупчев — в Гъбене, Атанас Попкръстев — в Батошево, Христо Филев — в Кръвеник, Стефан Вълков — в Ново село[77].

Отделните местни комитети били длъжни да внасят част от постъпилите суми в касата на Околийския комитет, а останалите — използували за нуждите си, както намерели за добре. Срещу внасяните суми Околийският комитет издавал съответно разписки. Такава е запазена за Батошевския комитет от 21. IV. 1875 г. и на Димитър Татиев от Севлиево, роднина на Пешев „за три лири волнопомощ за революционния комитет в Севлиево", от 12. IV. 1876 г. И двете са подписани от Ст. Пешев като касиер, втората е подпечатана с печата на комитета[78].

Снабдяването с оръжие и боеприпаси било найтрудната и отговорна задача пред ръководствата на комитетите и пред отделните съзаклятници и участници. На първо място тук се изваждали из укритията ръждясалите и почти непригодни пушки и пищови, останали от времето на кърджалийската епоха; вземали се всички мерки да се приведат в изправност и готовност за действие. На второ място се търсили всички възможности за набавяне на ново огнестрелно и хладно оръжие. С изработване на последното били натоварени местните ковачи. Околийският комитет правил опити да изпълни заявките на останалите околийски и частни комитети. За тази цел изпратил в Гюргево като свой постоянен човек Сидер Грънчаров, а по-късно — Янко Ангелов и Ламби Димов[79]. Закупеното оръжие по канали през Русе и Свищов било препращано за Г. Оряховица[80]. На пазарите в Румъния се намирали качествени пушки от различни системи: „Шаспо", „Пибоди", револвери „Гасер", „Смит-Вессон"[81].

По селища с ремонтиране на старо оръжие се занимавали различни тюфекчии: в Търново Иванчо Тросичито (Тюфекчийчето), майсторял иглянки с магазин от жълта мед[82]; в Габрово работели Кольо Главоков и Ангел П. Матанов, в с. Тлъчници — Иван Аянов[83]. Някои от тях правели опити за изработване на иглянки пушки, но резултатите днес са неизвестни. В с. Нова махала Петър Хюдюлев преправял кремъклийки

на евзалийки[84]. В Троянско с тази задача се занимавали тюфекчиите Петко Тюфекчията от мах. Несторица и Кольо Диев Ковачев от с. Шипково[85].

Основните производствени и снабдителни центрове за барут били съсредоточени в турските троянски села Коман, Борима и Добродан[86]. Първото село брояло около 200 домакинства, занимаващи се със скотовъдство, грабежи, незаконно производство и търговия с барут. Последният се приготвял като се смесвали 5 части гюверджиле (селитра), добивана от доброданчени, 1 част липови или лескови въглища, 1 част тикюрт (сяра). Сместа се овлажнявала с ракия, за да не се получи избухване при биенето в особени чутори, наричани „динки"[87]. Троянският комитет се свързал с местни производители-контрабандисти и от тях изкупувал огромни количества барут, който посредством Иван М. Марковски и други комитетски лица складирвал на различни места в града и в Троянския манастир. Цената на барута средно се движела около 20 гроша за оката. Група турци от Коман тайно изработвали барут в долината на р. Тъжа на планинското било, като селитра доставяли от Овча могила, Свищовско[88]. От Троянско барутът бил отправян в различни посоки: към Ловеч, Карлово, Севлиево и Севлиевско, а също към Дряновския манастир и Горна Оряховица[89].

Изработването на куршуми е ставало по пътя на отливането им в специални бронзови калъпи, подготвяни от златари и тюфекчии. В Кръвеник Тодор Каменарят направил такива калъпи от синя лиска (плюскавица), с които се отливали едновременно по 10 куршума. В троянски работилници на комитета масово се произвеждали фишеци, свързвали се на пачки от по 10 броя, пачките се поставяли в торби и така се изпращали на нуждаещите се[90]. Технологията била почти една и съща: приготвяла се цилиндрична клечка според отвора на оръжието, в долния ѝ край се правело леговище за куршума, около клечката се завивала хартийка и се залепвала, върху нея се обвивала кърпа, за да не се разширявал книжният цилиндър след изваждането му от клечката. Върху куршума в книжния цилиндър се поставяла хартийка-тампонче, отгоре се изсипвало определено количество барут, из-

мерен със специална бронзова мярка, съобразно с разстоянието за стрелба и най-отгоре се завивал краят на книжния цилиндър. Готовите фишеци се поставяли в специални паласки или тенекиени сандъци за съхранение от влага[91].

Петър Пешев свидетелствува: „Идеята за въстанието скоро стана тъй приемлива, щото тя зарази дори и чорбаджиите, мнозина от които дадоха на ръководителите парични помощи. Младежта се наелектризира до самопожертвуване. Започнаха приготовления: набавяше се оръжие, правеха се саби и ножове — дори черешови топове, лееха се куршуми, набавяше се барут, шиеха се дрехи, цървули и обуща, печаха се сухари, изготвяха се знамена[92].“ Друг съвременник на събитията, Й. Г. Бакалов, потвърждава същото: „Въоръжението и в Севлиево и по селата се състои най-главно в това: да леят куршуми, да купуват барут, да правят фишеци, да произвеждат от вети коси ками, саби и сюнгии, да купуват пушки, револвери, да правят капишки за цървули — а така също да стягат цървули, навуща, храна и други такива[93].“

В Севлиево няколко пъти идвал Вичо Грънчаров от Г. Оряховица и получавал пари за оръжие, което трябвало да се достави от Румъния: веднъж му били броени от комитета 50 наполеона[94]. Ст. Пешев на два пъти осигурил получаването на пратки откъм Русе, които гъркът Хаджи Тома с кола докарвал до Търново, а втория път до с. Балван или Ново село[95]. В края на февруари Пешев закупил ножове, саби и ками, произведени от Димитър и Тодор К. Хасъмски и от Христо Якимов от Белиш, Троянско[96]. Правело впечатление на троянци, че Пешев имал разрешение като търговец открито да носи оръжие, бил в европейски дрехи, с пушка и револвер[97]. С цел да се пренасят боеприпаси и оръжие Пешев няколко пъти посещавал Троян и манастира. През март бил там с Илия Свещара (Илия Рачев Комитата, роднина на Й. Карагьозов — б. а.) и с Иван Преснаков. Под маскировката, че продавали свещи те се срещнали с хора на Троянския комитет и на заминаване със себе си от Илия М. Марковски отнесли барут и оръжие[98]. Иванчо Златев, търговец на грънци и шекер, нарочно бил настанен в дюкяна на Иванчо Пешев, баща на

Стефан, за да може да прекарва в грънците от Троян закупените боеприпаси[99]. В края на 1875 г. Никифор Симеонов и Ватьо Ив. Манев спазарили от двама арнаути, забягнали от Стара Загора, 100 оки барут по 30 гроша оката. Покупката била докарана тайно в кафенето на турчина Касабоолу, намиращо се до градския часовник. Оттук барутът се пренасял в дома на Христо Теофилов[100]. Търсели се възможности за доставки дори от Цариград, за която цел там бил изпратен Димитър Караиванов, подпомаган от казанлъчанина Георги Димитров Попов[101]. Григор Попненчев Несторов при завръщането си от Румъния, където бил работник една година, в мръсни дрехи и кожи си донесъл револвери, калпаци с лъвчета и панталони, за да участвува във въстанието. Изплашената му майка хвърлила револверите в клозета[102]. Атанас Стойчев Джамбазов доставил от турчина Мустафа Тюфекчи 25 стари пушки и ги предал за комитета чрез В. Ив. Манев[103]. В дома на Атанас Мутафчията, баща на Сава и Христо Мутафови, волентир от Кримската война, вещ по военното дело, се поправяли пищови, леели куршуми и точели ножове[104]. Веднъж П. Х. Буюклиев и Н. Симеонов били натоварени от комитета да обходят дюкяните в града и да закупят всичкия куршум (олово). На вересия те успели да доставят около 300 оки и да го складират в къщата на Димитър Симеонов, където се намирала една от работилниците за фишеци[105]. Другите работилници били у Гочо Куев, В. Ив. Манев, Н. Симеонов и у Никола Стоенчев[106]. В. Ив. Манев в продължение на 5—6 месеца се посветил на изработване на куршуми и фишеци; за последните използувал и стари турски банкноти, излезли от обръщение[107]. Много от доставените ками, саби и ятагани били производство на габровски ножари, с които поддържал връзка предимно Й. Карагьозов[108].

В разностранните области по снабдяването и въоръжаването не по-малка заслуга имали отделни членове на еснафа в града. Ковачът Панайот Върбанов, член на комитета, в ковачницата си на Коджакър изковал щикове за мушкане, саби, ятагани, ножове и ками[109]. Братя Райнови, Петьо Вълчанов и Илия Рачев Комитата шиели дрехи[110]. Гочо Куев подарил 150 м домашен шаяк, от който Христо Панталонджия-

та и Сава Комарят приготвили въстанически дрехи[111]. Петър М. Гюлгелиев шиел мушами против дъжд[112]. Каба Иван бил майстор на патрондаши за патрони и фишеци за пушки и револвери. Киро Конов кроял и навървял цървули, а навои за навуща изготвял терзийският еснаф[113]. Христо Генев и синовете му били производители на мехлем против рани, а кутиите за него давал Илия Тенекеджията[114]. Известна част от мехлема бил изпращан за планинските села, а другата част при обиск била укрита под покрива на старата църква „Св. Пророк Илия“ в града[115]. Ботьо Гунчев фурнаджията бил жестоко изтезаван от властите като снабдител на сухари[116]. За нуждите на Околийския комитет от Хирево и Крушево били закупени два коня на стойност 1950 гроша[117]. При пренасянето на оръжието и барута не били малки рисковете от провал. При доставяне на саби от Габрово в Севлиево, поставени между грънци, носачът бил проследен от заптие и П. Х. Буюклиев едва успял да скрие пратката в дома на Христо Цанков[118]. Не са безинтересни данните за личното въоръжение и оборудване на някои от комитетските дейци или въстаници. Откарвайки от Казанлък в Одрин приготвена за продан пастърма, на връщане Й. Карагьозов успял да купи за себе си и за Ст. Пешев две руски пушки по 1200 гроша едната и няколко револвера с чанти за патрони[119]. Петър М. Гюлгелиев се снабдил с пълна военна амуниция[120]. Раднон Станчев Москов притежавал пушка и два револвера, които разглобени укрил в градината[121]. Братя Нено и Васил Воденичарови, идвайки от Търново, за да участвуват във въстанието, носели в брашовско сандъче: 4 чифта цървули, 2 калпака с лъвчета и бели кръстове, фишеци за пушки, барут, 200 патрона за револвери, 12 дузини капсули и мехлем за рани[122].

Въоръжението и снаряжението на комитета се укривало у доверени хора из града. Една част се намирала в Дюстабановата воденица зад моста на Росица и при обиск на властите била открита[123]. През пролетта на 1876 г. горскосливовци посетили Ст. Пешев на коне, откъдето получили пълни дисаги с фишеци и по 10 ками, за да ги раздадат на съзаклятниците в селото[124]. При събаряне на къщата на Иван М. Преснаков бе открито специално скривалище, а в него евза-

лия пушка с дълга цев, евзалия пищов, две саби (ятагана), подвързани книги и тефтери, вероятно от архива. В скривалището се влизало през специален вход, извън къщата. В стената на старата къща, принадлежаща на Иван К. Устабашиев, в замазана стенна ниша имало скрит револвер с куршуми, вероятно донесени от Румъния[125].

Обща преценка за въоръжението на севлиевци дава в спомените си Н. Генев: „Нашето оръжие, с което смятахме да рушим великата Турска империя и армия, беше нищожно. Рядко някои от съзаклятниците имаше револвер, евзалия или кремъклия пушка; повечето имаха кой нож, кой пищов, кой габровска сабя, а някои и съвсем нищо нямаха и очакваха от комитета да им достави. Моето оръжие беше една габровска сабя и останалите от баща ми едни чакмалия пищов и с бял чирен аккабзалия нож[126].“ „Сабите, кавалерийски образец, бяха поръчани от комитета за съзаклятниците в Габрово на ножарите Демирев и Влайо Енев, които ги правеха и изпращаха в Севлиево в бурета за вино или оцет, натоварени на коне, от които саби получих и аз една; но те бяха ненаточени, тънки и слаби, които надали биха могли да убият човек[127].“

В. с. Гъбене местният ковач тайно изковавал ножове с две остриета и дълги шишове „сюнгии“ за набучване на дървени дръжки, нещо подобно на копия за мушкане. Те били на склад в дома на съзаклятника Малки Иван в южния край на селото. Ученици на Иван Станчев Топузов си спомняли, че в навечерието на въстанието видели много кремъклийки пушки под моглото на учителя си в училище[128].

Подготовката на Батошево започнала по-отрано, но вървяла значително по-трудно. Боеприпаси се превозвали откъм Севлиево с колата на Недьо Пашата[129]. За барута, складиран в Ново село, ходили няколко пъти Станчо Бонев Шипката и Иван Табака; Станчо с Димитър Христовичин и Михаил Геров. Използуван бил конят на Ненчо Налбантов. При махалата Лумпари веднъж Станчо щял да бъде заловен от група заптии, предвождани от юзбашията Дели Ибрахим. Наличният барут се съхранявал в газени тенекии в къщата-дюкян на Никифор Папазоолу и от тях се

разпращал по складове в махалите. Ковачите Гичо, Петър, Ненчо и Ангел били заставени да майсторят ножове и сюнгии; изправяли петите на косите и ги набучвали на косилки като маждраци[130]. Много батошевци си приготвили дървени боздугани с дълги дръжки. От тахтаджийските складове докарали около 300 косилки, запаси от газ в тенекии, сол и манифактура за запасяване. За складове били избрани училището, дюкянът на Н. Папазоолу, къщите на Стари Дядо Миньо, на Радой Г. Бакалов и на Дочоолу. При обявяване на въстанието в склада на Дядо Миньо били налице тенекии с барут и фишеци, 200—300 чифта железни котки за цървули, които да задържат при движение по стръмни и кални местности, чували с вадени цървули, много сюнгии и косилки[131]. Значителна част от снаряжението и хранителните припаси, по съвет на Никола Драгошинов от Севлиево, било складирано в Батошевския манастир като база, отдалечена от Батошевския боаз в горите на Разлатец (Леви връх)[132]. Изработването на фишеци било организирано на място. Годните пушки обаче при самото въстание се оказали само около 20—30 на 200—300 души[133].

В Кръвеник значително количество барут се доставяло от Ново село с коня на свещ. Иван М. Пенков. Ив. К. Устабашиев от Севлиево по новоселеца Димитър Д. Дръндевски през Батошево проводил 60 оки олово, а Цонко М. Боевски взел от Станчо Шипката и донесъл 30 оки сачми и ги укрил в бащината си къща в махала Войнишка. Барутът при превозване се поставял в малки торбичици, а те в чувалите с брашно. Редовен комитетски кираджия бил Йонко Миленов Петков от махалата Стар Кръвеник, роднина на Фильо Радев. Той превозвал боеприпаси от Севлиево, тенекиени матерки, борови сандъчета за запазване от дъжд готовите фишеци по позициите[134]. Друг път докарвал саби от Троян в бъчва с вино. Дадени били и пари за закупуване на оръжие в Горна Оряховица. Интересен епизод за изземване на барут от контрабандисти турци в долината на р. Тъжа разказва в спомените си Лальо Василев. Заедно със съселяните си Атанас Р. Доневски, Цвятко Р. Доневски и Христо Б. Факиров отишли на лов на юг от билото на Бал-

кана в м. Ганьов камък, където открили контрабандисти от Коман да произвеждат барут. Връщайки се в Кръвеник, те споделили видяното с кмета Фильо Радев. Той ги изпратил да отвлекат тайно от турците складирания барут в една странична колиба. Задачата била изпълнена и за комитета били осигурени около 25 оки барут. Когато турците слезли да търсят крадците в село, Фильо ги заплашил, че ще ги предаде на властта за незаконно производство на взрив, но за да не си изважда лоша дума на селото му ще им даде известна сума и да се махат от главата му[135].

С наближаването края на април на свещ. Иван М. Пенков поръчали да започне прешиване на „порязаници" от църквата за сухар, а на Пейко Делитотев и на Петко М. Петков да изработят по 30 чифта цървули. На заминаване за общото събрание в Г. Оряховица Фильо свикал активните дейци: Димитър Петров, Христо Василев, Бойо М. Боевски, Марин М. Боевски, Милен Николов, Кольо М. Киеков, Койо Стоянов, Димитър Н. Миленов, Непо Донев, Петър М. Боевски и Лальо В. Пилитов и им наредил, под ръководството и контрола на свещ. Иван Михов, в къщата на Мичо Димов (на вдовицата Димовица Мичева) да започне производство на фишеци, като всеки трябвало да приготви по 2000 фишека. „Мнозина бяха звани, а малко призвани, казва Л. Василев. Само десетина души от нас карахме тази работа сигурно. Денем оряхме и сияхме по нивите, а нощем правехме куршуми[136]." Ратаят на Фильо Радев, Петър Иванов, свидетелствува за Мичо Димов: „преди да беше почнал боят, прави фишеци в къщи около десет дена", а други селяни добавят, че „е набавял от своите средства необходимите за целта оръжия и разни припаси"[137]. По-голямата част от оръжието, боеприпасите и храните били заплатени от Фильо с парите, взети назаем от Саадуллах ефенди. Последната доставка била докарана към 21. IV. с четири коли от Севлиево през Граднишкия боаз, под контрола на Христо Братоев. Изпратените турци да дирят скрито оръжие в Кръвеник едва не открили натоварените боеприпаси на колите в с. Стола. Благодарение съобразителността на ханджията Иван К. Кривошиев това било предотвратено[138]. Наличните материали се разпределяли в различни складове, в

домовете на доверени хора по махалите в Кръвеник. Основен склад се намирал у Димовица Мичева в Стар Кръвеник, други — в махала Табашка у Димитър Петров, в махала Крушака (Войнишка) — у Бойо и Цонко М. Боевски, в махала Тафровци — у Петър Маринчев, а в махала Дългодрен (Боаза) — в дома на Кънчо Христов Дългодреев[139].

В с. Млечево (Млечовски колиби), въпреки нехайството на кмета, редица селяни се въоръжавали. М. С. Пенчовски си спомня, че баща му имал шишане и кавалкиния пушка. Затварял се в заслона за овцете, леел куршуми и пълнел фишеци, като казвал на близките си, че вече имал готови две крини фишеци, Бочо Ковача също имал две крини, а Йонко Камбура крина и половина[140].

И Ново село не оставало назад. Тук многократно се доставял барут откъм Троян и Троянския манастир. За тази цел бил натоварен Марин Сяров, Иван Драганов и други. Селото се превърнало в междинен снабдителен пункт за Кръвеник, Батошево и Гъбене. Смята се, че в селото били доставени около 500 оки барут. Оловото и куршумите били недостатъчно, затова по време на боевете се наложило да се използуват тежестите на саковете и серкметата и на свещниците в църквата. Саби и сюнгии се изковавали от местните майстори-ковачи Кольо Тодоров Матеев, Симеон Барарът и др., а се източвали от Аврам Драганов[141]. Старото оръжие се подлагало на основен ремонт от оръжейниците Христо Добрев, Матьо Радилът и Петко Врабеца; правили се опити от стари цеви да изработят нови пушки и пищови. Христо Иванов — Големият и Гочо Атанасов от Севлиево донесли в селото за мостра две саби, по които ковачите започнали производството на нови. Необходимото желязо се доставяло от Стойо Пелтека, а дървените кании приготвял Матьо Йонко Щърбанов[142].

Решило се отбраната на Граднишкия и Дебневския боаз да се засили с артилерия, като за целта се осигурят необходимите дървени топове. По всичко изглежда, че инициативата произлиза от Окръжния комитет. Стефан Г. Нерезов си спомня, че към 20. IV. 1876 г. „Й. Карагьозов с братовчед си Ильо (Рачев Комитата — б. а.) отидоха в Габрово да пренесат останалото

оръжие и да се погрижат за поръчаните дървени топове за Кръвенишкия боаз. С нас дойде Зарьо Велчев, който работеше при Карагьозчето, да се погрижи за другите топове за другия боаз (Дебневския — б. м.), поръчани от него в Ново село."[143] Според Илия Рачев, Йонко бил натоварен от комитета да се грижи за оръжието. Той поръчал за Кръвенишкия боаз 4 букови топа, които били пренесени през с. Топлеш, Стоките в Кръвеник в къщата на Илия Тодоров. С черешовите топове на другия Дебневски боаз се занимавал Захари Велчев[144]. Ю. П. Теодоров в неточните си спомени разказва, че двата боаза са били подсилени с дървени топове, които се пълнели „с разни металнически парчетии и с камъни и са ги палили с фитил"; от тях само два са били черешови, стегнати отвън с обръчи, а вътре постлани с тенекия; „с тях са гърмяли по 10—12 пъти и са дали доста добър резултат"[145]. В търновския затвор бил докаран от габровските колиби и масторът на дървените топове „за севлиевското въстание в с. Кръвеник", на когото било заплатено по 7 гроша и 50 грама ракия на топ[146].

От личните ни проучвания и разговори с живите участници в боевете в Градишкия боаз може да се приеме за истина следното: Карагьозов е правил някакви поръчки за топове в Габровско, но същите по неизвестни причини не са осъществени. Сведенията за пренасяне на топове в Кръвеник са неверни. По данни на Тодор Илиев, по време на въстанието баща му е бил около 10—15-годишен. Майсторът от „габровските села", за който разказва Ю. П. Теодоров, е бил от Ново село. В средата на април Драгньо Стойчев от Ново село идва у Фильо Радев в Стар Кръвеник и тук с пристигналия по проверка П. Х. Буюклиев разискват поставянето на две черешови топчета в двата боаза. Решили единият да се постави в м. Касаболу чешмеси в Дългодрейската махала на Градишкия боаз, а вторият — на Камено бърдо в Дебневския боаз[147]. Топовете били изработени от Йонко Колев Марангозчията и син му Кольо Йонков в Ново село, а ги обковал Кольо Т. Матеев. На 4 май те били поставени на позициите в Дебневския боаз[148]. След отстъплението от боаза топовете били докарани като трофеи на площада в селото пред следствената комисия,

а оттук Дели Неджиб нарежда да бъдат превозени в Севлиевския конак. В телеграма от 13. V. 1876 г. последният съобщил, че са нападнали Кръвенишкия проход и „са успели да вземат две дървени топчета“[149]. И тук е допусната грешка, като вместо Дебневски боаз се говори за Кръвенишки (Градинишки) боаз. За наличие на топове в Севлиевския балкан се споменава и в пртокол на Търновския окръжен съвет: „издигнали укрепления и си направили от черешово дърво два топа“[150]. И оттук става видно, че в Севлиевско е имало два топа. Те са били поставени в Дебневския боаз. В Кръвеник в навечерието на въстанието кацарят Нанко Димов Хаджийски изработил дървен топ, но останал недовършен, скрит в плевнята му, където изгорял при опожаряване на махалата Стар Кръвеник[151].

За докаран дървен топ в Севлиево си спомня Сава Мутафов: „чувам баща си да шепне разтревожен на сватя ми, че нашите комити били разбити в Балкана и топът им докаран преди малко“ в града. Този „чуден топ“ възбудил въображението и любопитството на малкото момче и то въпреки забраната на близките си отива при конака да го види: „Тук аз видях на двора черешовия топ, заобиколен от куп ефендета, които внимателно го разглеждаха и клатеха някак учудени главите си“[152]. Докараният в затвора Ив. К. Кривошиев потвърдил, че два топа от бук и череша били докарани в двора на Новия конак. Пред тях изкарали майстора им Йонко Колев „Топчи“ и го разпитвали, защо ги е правил, как борави с тях, на което той отговорил, че бил заставен да ги изработи от кмета на Ново село и не знаел как се „коландрят“.[153]

За по-голямо въздействие върху съзнанието на посветените в народното освободително дело борци, в духа на хайдушките и четническите традиции в комитетите била въведена традицията новоприетите членове да се заклеват. До нас не е достигнал текстът на клетвата, използуван в Севлиевско, нито пък точните ритуали при полагането ѝ. Според Й. Г. Бакалов, наскоро след възобновяването на Окръжния комитет членовете му положили клетва в дома на Димитър Симеонов, където било читалището. След пламенно слово, в което Ст. Пешев разкрил необходи-

мостта от даване обещание за вярност на революционното дело, за запазване на необходимата тайна и за готовност на жертва, по негов знак двама младежи изваждали изпод дрехите си две саби и ги кръстосвали върху масата, свещеник Георги Христов Дългодрейски, държащ в една ръка евангелие, а в друга кръст заставал пред масата, Пешев четял изготвената клетва, след него новопосветените повтаряли думите, целували евангелието и кръста и мълком си отивали по домовете. Няколко малодушни младежи не положили клетва, но въпреки това не издали другарите си[154]. П. Х. Буюклиев твърди, че това се извършило пред две кръстосани саби, знамето отстрани било поставено между два револвера, а до тях евангелие и кръст[155]. Ст. Перезов говори за полагането на клетва на втора група: „Ние с Хицо Зарев, Захари Петев Недевски и др. бяхме втората група и дадохме клетва в читалището, закълна ни учителят Никола Генев пред револвер, калъчка и евангелие“[156]. В Кръвеник, по нареждане на Фильо Радев, през пролетта на 1876 г. революционната група положила клетва пред евангелие, кръст и кама в къщата на свещеника в центъра на селото (днес музейната къща)[157]. В Ново село сформираният комитет от Васил Левски през 1872 г. положил клетва с думите: „Ако ме уловят, то очите ми да вадят, месата ми да режат, както щат да ме мъчат — няма да кажа нищо[158].“ По-късно увеличеният състав от 12 души, в присъствието на Отец Матей, бил заклет от свещ. Петко Попниколов с кръст в ръка[158]. По сведения от съпругата на Й. Карагьозов, в дома им на втория ден от Великден (3. IV. 1876 г.) Тодор Киров дошел на гости по уточняване на организационни въпроси, заклел нова група севлиевски младежи: „клетвата се даде върху картината на Хаджи Димитър и Стефан Караджата, която си имахме. Заклеването ставаше с кръстосване на саби. Като се свърши, целунаха сабите, целунаха и земята — Тодор Кирков си отиде обратно в Ловеч“[159].

Поверителността на оживената комитетска кореспонденция, издаването на многобройните разписки за получавани суми от местните комитети и от отделни лица, изисквали подписките на ръководителите на Окръжния комитет да се скрепват със знака на спе-

циален печат. С неговото изработване Ст. Пешев натоварил в края на 1875 г. или в началото на 1876 г. своя съмишленик куюмджия Димитър Пенчев Часовникаров. Той бил приобщен към делото още във Влашко, където ходил да учи часовникарство и отворил дюкян в реда на мутафчийската реста (близо до днешния Паметник на свободата). Запазеният и до днес печат е от бронз с кръгла форма, диаметър 3,8 см. Около външния край на кръга е разположен надпис: „БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ"; в средата се намира ивица от две концентрични окръжности, между тях стилизирани преплетени лаврови клончета; между върховете им „Севлиево", а под него в центъра на печата — лъв, обърнат наляво, изправен на задните си лапи, със завита нагоре есообразна опашка, на главата му коронка с кръст. Днес е запазена подпечатана с него разписка за получена парична помощ от Д. Татнев, с дата 12. IV. 1876 г.[160] Майсторът на печата изработил и калъпи за отливане на куршуми и сам леел такива, правил и лъвчета за калпаците на въстаниците.

Вторият атрибут на комитета и на градската въстаническа чета било знамето. Организацията и изпълнението на тази задача възложили на Никола Генев Колчев, член на комитета и близък приятел и съратник на Пешев. Учителките Рада Поппетева Цанкова и Мариола Иванова Киселева, подпомогнати от съседката си Ваца Коева, извезали знамето върху зелен атлазен плат със сърмени конци. В средата на плата бил представен изправен на задните си крака лъв, тъпчещ полумесец. Отгоре се четял девизът „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ[161]." По време на започналите претърсвания в града знамето било препасвано под дрехите на Геневата майка (Параскева Попцвяткова), сестра ѝ и вуйна ѝ. По-късно се взело решение то да бъде изгорено[162]. Преди това Женското дружество в Горна Оряховица, в лицето на председателката му Елена Грънчарова, подпомогната от братовчедките си, работели подобни знамена, предназначени за Г. Оряховица, Търново, Лясковец и Севлиево[163]. Дали някое от тях не е послужило като образец за Севлиевското засега с положителност не може да се каже.

За други подобни знамена в околията нямаме све-

дения. В Кръвеник на 1 май на връх Бабан след импровизираното слово Фильо Радев извадил из пояса си парче червен плат и наредил да бъде поставено на прът. По време на битките в Градишкия боаз то се веело на командния пункт в махалата Малката лучина. Допълнително било използувано като знаме и хоругвата от църква. В Ново село за тази цел взели двете църковни хоругви[164]. Дюстабановата чета първоначално издигнала на прът за знаме червената престилка на срещната девойка в колиби Генчевци, а на 2 май при махалата Мечкови чуки било донесено специално червено знаме с разярен изправен лъв и надпис „Свобода или смърть", изработени от бяло хасе[165].

За да може да се създаде сигурна, здрава, бърза и тайна връзка между ОкК и комитетите в съседните градове и села, но всичко изглежда, че е била изградена специална куриерска мрежа. По важните пътища и в селищата са били осигурени тайни комитетски ханове и квартири, а в редица от тях и специални скривалища. Всичко това говорело за една добре изградена революционна мрежа. ОкК натоварил отделни свои членове да се грижат, ръководят и контролират дейността на комитетите и групите в отделните села. Според Ст. Г. Нерезов, Ив. Преснаков и Ангел Р. Москов били определени за Млечово и Ново село, Иван Яранов — за Крамолин и Г. Сливово, братя Златеви — за Върбовка, П. Х. Буюклиев — за Бернево и Ловнидол, Петър М. Гюлгелиев — за Гъбене и махалите му, Никола Драгошинов — за Батошево, Никифор С. Бояджиев — за Кръвеник и за града. Сава Хаджиангелов бил оставен да действува в града и той на първо време се заловил да спечели младежите от рода си[166]. Връзката с ОкрК поел Ст. Пешев и Иван Н. Воденичаров, а с Габрово — Й. Хр. Карагьозов. От своя страна Цанко Хр. Дюстабанов бил в близки приятелски връзки с Пешев, Карагьозов и Буюклиев, с които често се събирал и разговарял при идването му в Севлиево да наблюдава доходите на бащината си воденица до моста на р. Росица[167]. Кръвеничени избират за куриер Христо Филев, а новоселци — Марин Сяров[168].

В града средище на комитетските връзки бил ханът на Христо Дочев (Дочоолу) на пазара с две скри-

валница и стая за заседание и нощуване[169] и ханът на Панайот Върбанов Ковача на Коджакър в западния край на града. Съпругата на ханджията Моца (Мария) била сестра на Иванчо Пешев, леля на Стефана. До хана в мазата на старата къща било приспособено отделно скривалище за хората от комитетите[170]. От Севлиево по пътя за Търново комитетът имал като свой човек Петьо Чобанов и синовете му Цвятко и Кольо, които държали хан при деренцето северно от с. Богатово[171]. От Севлиево за Габрово била на разположение квартирата на учителя Симеон Коев Пончев във Враниловци. В Гъбене — домът, ханът и кръчмата на Илия Ив. Дунчев, в Батошево — ханът на Хаджи Станчо Пенков — Рупчето[172]. В Кръвеник гостите посрещал предимно Фильо Радев в дома си в махалата Стар Кръвеник, а в Ново село имало няколко квартири: у свещ. Петко Попниколов, Нанко Пачников и други[173]. В Градницкия боаз Фильо Радев осигурил повече пътнически станции и комитетски конаци: в Градницки колиби (Стола) — ханът на новоселците Павли и Аким Венкови, отстъпен на Ив. Кривошиев, запазен до 1944 г.; в махалата Дългодрей — ханът на Дядо Христо Дългодреев, а при махалата Лумпари — кръчмата на Фильо Радев, в която работел негов платен кръчмар[174]. В Ловнидол комитетските хора отсядали в дюкяна на Ангел Цонев.

Цялата тази мрежа от ханове, къщи и квартири давала възможност на комитетската организация в околията да работи относително по-спокойно, с по-малки рискове за разкриване на дейността ѝ.

Планът за действие и тактика в околията до голяма степен бил съобразен с решенията в Гюргево и в Горна Оряховица, като се имали предвид специфичните местни условия. Решено било при даването на сигнала за въстанието четите от Г. Сливово и Крамолин да се обединят с тази от Севлиево и заедно с тази от Ловнидол,Торхово и Здравковец да се придвижат към балканските села — Батошево, Кръвеник и Ново село, където трябвало да се съсредоточат всички сили, за да се изгради солидна система за продължителна отбрана; последната да се опре на първата верига на Предбалкана — масива Бухал, Леви връх, Черни връх, вододелния рид Велики прислап, между

долината на Черни Осъм и Видима. От тази извоювана свободна територия по-късно, след като се преценят силите на въстаниците, да се предприемат евентуални нападения по посока на селата в Севлиевското поле. Основният щаб на ръководството трябвало да бъде в Кръвеник, в Градишкия боаз, откъдето найдобре можело да се следи положението на лявото и дясното крило на позициите в Дебневския и Батошевския боаз, да се придвижва по-бързо към застрашените точки наличният резерв или пък да се прегрупират силите. Това наложило основните боеприпаси, хранителни запаси и жива сила да се съсредоточат още в началото в указаните пунктове. Местните комитети в последния момент трябвало да мобилизират под оръжие цялото мъжко население. По места за бързо събиране на хората били определени отделни отговорници от комитетите по махали. Във военната организация била приета десетична система на разпределение на поделения и командири: десятка с десятник (онбашия), стотна със стотник, хилядна с хилядник (бинбашия).

Според някои податки силите в околията по села първоначално били планирани в 7 чети със съответни отговорници — ръководители: 1. Г. Сливово, Крамолин и Севлиево, начело със Ст. Пешев и помощници Сава Хаджиангелов и Ив. Преснаков; 2. Ловнидол, Гърхово и Каябаш (Здравковец) — П. Х. Буюклиев; 3. Гъбене и махалите му — Петьо Вълчанов, Петър М. Гюлгелиев и свещ. Атанас Коев Гемеджийски; 4. Батошево с махалите му — Никола Драгошинов и Никифор Симеонов; 5. Кръвеник с махалите — Фильо Радев Миленов и Дончо Й. Фесчиев; 6. Ново село с махала Зла река, Сръбска махала (Видима) и Острец — Йонко Карагьозов, Никола Дабев; 7. Млечево и Берниево — Ангел Москов, Гочо Атанасов и Михо М. Гълъбов[175].

Поради бързите мерки на властта, така разчетеният план не се осъществил в много от своите предвиждания.

Сигналът за обявяване на въстанието в казата трябвало да бъде запалването от комитетските хора на няколко турски къщи в отделни махали на града. В това време въоръжените въстаници, съсредоточени

по предварителен план в различни изходни пунктове в българските махали, след като полицията и турците се втурнели да гасят пожарите, трябвало да нападнат конака да вземат оръжието и да овладеят положението в града. Куриерите от селските комитети трябвало да се намират около Севлиево и като чуят 5 пушечни изстрела, условен сигнал за началото на „кървавата сватба", да се върнат по селата и незабавно населението да бъде мобилизирано, въстанието да бъде провъзгласено. Чрез прекъсване на телеграфа Севлиево трябвало да бъде откъснато от другите градове[176].

Успехът на въстанието в околията обаче не се определял само от степента и качеството на въоръжението, от готовността и броя на българското население, готово да вземе участие в готвеното въстание, но и от силата и въоръжението на турските военни части в околията и окръга, духа, въоръжението и броя на населението в турските села и в града. Трябва да се има предвид, че завоевателят отрано така е извършил колонизацията в Севлиевско, щото българското, полското и балканското население и неговите села са били разделени от широка ивица турски селища и население (Малкочево — Буря), Добромирка, Идилево, Богатово, Кормянско, Акънджилар — П. Славейково, Ряховци, Чадърлий — Сенник, Хирево, Дамяново, Врабево, Дебнево, Градница, Душево, Дерелий — Горна Росица, Сърбеглий — Яворец). В града всякога е имало полицейска част, а опълчението като военна организация с предводители, под общото ръководство на Саадуллах ефенди в околийски мащаб е могло да бъде мобилизирано при необходимост веднага. Наблюдението върху реда и спокойствието в града и околията се е следяло от широка мрежа разузнавачи, съгледвачи и доносници. При кметовете в българските села били прикрепени като представители на властта отделни субаши или пазачи, предимно помаци, тъй като знаели турски и български език. Те се грижели за събирането на десятъка от селяните, за разпределението на облозите и горите, но най-вече тяхната основна задача била да следят за настроението и постъпките на българите. В Батошево представител на властта бил помакът Хюсеин, хранен от селото, жи-

веещ в общината; в Кръвеник като пъдар се подвизавал Еминът, в Ново село живеел като иманджия гъркът Саранди, който всъщност бил турски шпионин; постоянно заптие бил Асан помак. В Граднишки колиби наблюдавал Ахмед Мечоолу от Градница[177]. В Севлиево шпионска роля играели фелдшерите-гърци Костадин и Костаки, на които се приписвало затварянето на много българи след хващането на Ст. Пешев[178]. От властите бил принуден да им сътрудничи като „официален шпионин" Тасьо Лалев, който помогнал на много затворници-българи, като им обяснил как трябва да се държат при разпитите, какво да казват и ги уведомявал за предварителните намерения на властите[179]. По време на претърсванията и погрома на въстанието редица българи, по едни или други съображения, доброволно или насилствено, извършили немалко доноси и предателства на свои съграждани и съселяни.

Официалната власт в града и околията през 1876 г. се представлявала от градски съвет — „белдие меджлиси" и от околийски съвет — „идаре меджлиси"; говори се и за смесен „казалийски съвет" в състав: Саадуллах ефенди, Афуз Садък (писар), Емин ефенди, Афуз Саалим и брат му Ахмед бей, Грамадоолу; свещ. Марин Софрониев, Иванчо Пачоолу, Димитър Чаръкчиолу, Христо Спиридонов, Илия Денчоолу и Стефан Медарят[180]. Кадия бил Ешреф ефенди, а първоначален каймакам (околийски управител) Исмаил ага. С голяма известност и влияние се ползували бейовете: Мурадоолу, Мюфтият, Касабоолу, Хаджи Мехмед Али, Осман ефенди, Рустем ефенди, Хаджи Исмаил и други[181].

III. ОБЯВЯВАНЕ И РАЗВОЙ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В СЕВЛИЕВСКАТА КАЗА

Напрежението в цялостната подготовка за въстанието през зимата на 1875—1876 година с всеки изминат ден нараствало и особено се засилило с настъпващата „бунтовна пролет". Опиянението от предчувствието за

нещо изключително и съдбоносно обхващало стари и млади, мъже и жени. Едни се радвали, други тръпнели пред неизвестността, която им носело близкото бъдеще. Особена магическа роля на неоспоримо доказателство в крайната победа изиграла формулата:

т — 300	к — 20	п — 80
у — 400	е — 5	а — 1
р — 100		д — 4
к — 900		н — 50
I — 10		е — 5
а — 1		
1711 +	25 +	140 = 1876

За нейното въздействие в Севлиево Н. Генев казва: „Умно и умело измъдруваната от някого пророческа формула „Туркия ще падне“ в 1876 година, която от уста на уста и от ръка на ръка се предаваше и проверяваше от мало и голямо и внушаваше у мнозина вяра до фанатизъм в освобождението.“[1] В Батошево П. Бакалов посочва, че това математическо доказателство „не допускаше, че е изкуствено съставено и че няма никаква причинна връзка между думите и падането на Турция. То казваше: това не е проста случайност, а истинско предсказание, и непременно ще се изпълни[2]!“

В Кръвеник Фильо Радев прикрито чрез сина си Христо, чрез свои близки и роднини, членове на революционния комитет, печелел все повече и повече привърженици от селяните за идващите събития. За да се ориентира по международното положение по-пълно, той държал връзка с дейци от Търново, Горна Оряховица, Габрово, Троян и Русе. Със Саадуллах ефенди пил кафе, вземал пари назаем, ходил му на гости и умело го използувал, за да се добере до поверителни сведения по вътрешната политика. Възрастният и авторитетен чорбаджия току-така не можел да рискува общественото си положение, като се поведе по ума на младите. За да бъде осигурен по политиката, той посетил в с. Обретеник (Беленско) братовия си син свещ. Иван Попниколов, а оттам прескочил до Русе. Под предлог, че урежда спорни въпроси по селското пасище „Пашовица“ в края на 1875 година бил в Ца-

[з]иград, откъдето се върнал към Коледа. По същия въпрос, придружен от помощника си, Христо Братоев Факиров престоял десетина дни в Търново и тук се срещал с най-влиятелните дейци на комитета и властта. На съселяните му започнало да прави впечатление, че станал по-подвижен и разговорлив, някакъв особен пламък се излъчвал от погледа му, в думите му се криели загатвания и недомлъвки. В двата си дюкяна в Долния Кръвеник (Центъра) и в този при мах. Лумнари, в неделните дни той нареждал на кръчмарите си да черпят безплатно селяните; до късна нощ свирели гайди, кършели се хора и ръченици, ядяло се варено месо, пиело се руйно вино и сербезлия ракия. Сам чорбаджията вдигнал наздравици с подвиквания: „Хайде да бъде на хаир!“ През зимата той решил да задоми последната си дъщеря Рада за Марин Михов Боевски и вдигнал сватба, която „трябвало да се запомни от мало и голямо“; пред себе си той виждал другата сватба, „кървавата сватба“, за която вече тайно и явно повел сина си, роднините си, съселяните си, за която той отдавна бил решил курбан да става[3].

На 8. II. габровци изпратили в Румъния Георги Бочаров, за да проучи подробности по делото; на връщане присъствувал на заседание на комитета в Г. Оряховица, под председателството на Ст. Стамболов. На 29. II. в Габрово той докладвал, че трябвало да бъдат готови, а от Румъния ще им пратят „войвода и оръжие“, сигналът за въстание ще бъде изпращането на въоръжената дружина през Дунава — „тогава ще се въстане едновременно и от двете страни на Балкана“[4]. Със същата цел троянци проводили зад Дунава Марко Ив. Марковски, където престоял от 2. XII. 1875 г. до 20. I. 1876 г. Оттам се върнал с поръчение да се готвят усилено „и колкото се може да имат прах, олово, торби, паласки, цървули и за оръжието — каквото им дойде в ръката да не го пущат, коси и прочие“[5]. За да не пречи на революционните дела горнооряховчани отровили турския шпионин Селим чауш[6]. Ст. Стамболов изпратил за споразумение във Влашко Хаджи Иван Хаджидимитров като съобщил, че „нашата главна квартира“ е в Горна Оряховица — „там ние по-често отиваме от Търново“[7]. Изискал за окръга да се отправят Г. Обретенов, Ил. Драгостинов, поп

Харитон, Дядо Никола Хаинченина[8]. Организира в Свищов канал за получаване на оръжие от Гюргево. Раздвижили се и членовете на ОКрК по обиколки в окръга: Ст. Стамболов посетил Габрово и отседнал в „Кръстниковия хан“, но поради обиск се укрил у Никола Ив. Рязков десетина дни и преоблечен в селски дрехи заминал за Батошевския манастир[10]. Георги Измирлиев инспектира Трявна, Габрово (5—8. III), габровските села (Негенци, Йончовци, Гарванов камък, Гъзурници, Врачовци, Етър и Нова махала), прескочил до с. Шипка, влизащо в Търновски окръг, и на 13. III се завърнал в Г. Оряховица[11]. Вичо Грънчаров посетил Севлиево, присъствувал при заклеването на членовете на комитета и отпътувал за Ловеч[12].

Приготовленията на българите не останали незабелязани за властите и турското население. Найден Геров докладвал на граф Н. П. Игнатиев в Цариград: „в джамиите се проповядва народът да се опълчи против неверните. Настроението и на двете страни е такова, че в случай на избухване ще стане голямо кръвопролитие“[13].

След неуспеха на Старозагорското въстание, участникът Дончо Йовчев Фесчиев от Сопот, приятел и помощник на Ст. Стамболов, познат на Цанко Дюстабанов, пише на последния ,че желае „да му се намери в Севлиево място, където да се укрие, защото той щял скоро да пристигне“[14]. Дюстабанов се допитал до севлиевци, къде можело да му се осигури тайна квартира, като предложил дори воденицата си. Определили да бъде укрит в дома на Панайот Върбанов Ковача[15]. По неизвестни причини пристигането се забавило. Дончо се прехвърлил в Румъния. Оттам по настояване на Стамболов, дошъл в Г. Оряховица и бил изпратен като инструктор и представител на ОкрК в Севлиево едва през месец март[16]. В града бил доведен от Дюстабанов като търговец на прежда, гайтан и кожи. П. Х. Буюклиев го поел и отвел в уговорената квартира. С неговото пристигане започнала „трескава дейност по отношение приготовленията за въстанието“[17].

Зачестили заседанията на ОкК в квартирата на Дончо. При идване съзаклятниците за маскировка носели различни сечива, уж за поправка при бай Па-

цайот. „Интересен и смешен беше — разказва П. Х. Буюклиев — Дюстабанов, който носеше в един чувал всички чукове от воденицата уж да ги клепе при ковача[18].“ На 9. III се провело важно заседание, на което присъствували и някои представители от селските комитети, между които и Христо Филев от Кръвеник. По настояване на Дончо и Пешев се решило: членовете на комитета да излязат по селата по агитация и проверка, да започне струпване на храни, бакалски стоки и боеприпаси в балканските села Батошево, Кръвеник и Ново село, където трябвало да се съсредоточат първоначално всички въстанически сили на околията. За Батошево незабавно заминали Дончо Фесчиев и Гочо Куев, за Кръвеник — Хр. Филев и Н. Симеонов, а за Ново село — Сава А. Нечев[19]. В Батошево Д. Фесчиев се запознал с местните дейци и решил, че по-добре ще бъде да се прехвърли тук, по-близко до основните въстанически пунктове, където можело по-свободно и незабелязано да работи. ОкК се съгласил с това предложение. В Севлиево Боньо Б. Шипката и Христо Иванчин донесли селски дрехи, местна батошевска носия, облекли Дончо и го завели в Батошево, като го настанили първоначално на квартира в горния край на селото у Минчо Поппенков. Още същата вечер местните работници посетили Дончо и уточнили бъдещите си срещи[20]. През март учителят Никола Дабев в Ново село започнал все по-често да събира младежите на събрание, под прикритието, че ги обучавал на църковно пеене. Редовни негови посетители били свещ. Радион Попмихов, Христо И. Семерджиев, Кольо Ц. Пачников, Хр. Т. Табаков, Георги С. Попски, Васил Попиванов, Иван Йонков и други. В празнични дни Никола Дабев обикалял махалите с други членове от комитета и провеждал подобни събрания, като настоявал да се снабдят с повече оръжие, боеприпаси и продукти[21]. Тежестта на обиколките му паднала върху по-отдалечените махали: Зла река, Сръбска махала (Видима) и Острец.

На 23. III (5. IV нов стил) на събрание в Батошево, в квартирата на Д. Фесчиев, присъствували Р. Г. Бакалов, Гичо Тихов, Минко Момчев, Недялко Маринов и хазаинът Минчо Поппенков. Те направили преценка на състоянието на въоръжението, броя на

готовите да се явят на сигнала за въстание[22]. Г. Измирлиев отново посетил Габрово, провел заседание у Генчо Телеграфина.

От Г. Оряховица настоявали пред деятелите в Гюргево да се изпраща колкото се може по-бързо и повече оръжие, тъй като другите окръзи са готови да се вдигат вече[23]. Към 26—27. III се предвиждало да се проведе събрание на трите окръжни комитета, без Врачанския: „на събранието ще се определи планът и денят за бунта, а така също центровете в случай на сполука и на несполука и някои други условни знакове"[24].

Христо Иванов Големия със севлиевеца Гочо Атанасов на Връбница (28. III) донесли в Ново село две саби за мостра и модел на местните ковачи Кольо Т. Матеев и помощника му Димитър Бочев[25]. Преминалите от Румъния в Свищов група революционери, между които Тодор Кирков Ловчанлията, Христо Н. Патрев и Станьо Гъдев, били отправени с коли към Самоводене[26]. Съмнение за предателство принудило батошевския комитет на 29. III. да премести Дончо Фесчиев в дома на Недялко Маринов в долния край на селото до Росица. След десетина дни го прехвърлили у Кътьо Грозевски и Минко Момчев в мах. Грозевци. Кольо Кътев му дал свои дрехи за обличане и го водил на определените места за срещи и събрания[27]. Посетителите при Дончо осъществявали връзка посредством хазаина Недялко Маринов, като на р. Росица при канарата „Буцата" подавали сигнал с почукване върху специално оставена дъска и щом от къщата на Маринов се получел подобен отговор, пътят бил чист[28].

Доносниците, разузнавачите и шпионите донасяли все по-сигурни и все по-многобройни сведения за някакво особено раздвижване на раята по села и градове; за появата на съмнителни личности по пътищата и хановете. Търновският мютесариф (окръжен управител) Мехмед Реуф бил принуден на 23. III. да моли за помощ от валията (областния управител) в Русе. Последният го уведомил, че преди Великден откъм Шумен ще му проводят редовни войници от Втора армия[29]. На 2. IV изпратените два табора войници от Търново за Г. Оряховица принудили Ст. Стамболов и поп Харитон да се отправят за Петропавловския

манастир над Лясковец[30]. Търновският учител Георги Живков, пратеник от ОКрК, през Букурещ се добрал до Белград и успял да получи уверението на министъра на войната Тихомир Николич, че при провъзгласяване на въстанието Сърбия ще обяви война на Турция. . .[31]

Севлиевският комитет започнал последни уточнявания и проверки в планинските села. На 10. IV — събота, като търговци Ст. Пешев, П. Х. Буюклиев и Н. Симеонов пристигнали в Кръвеник при Фильо Радев. Те все още нямали пълно доверие в него, тъй като продължавал да дружи с турските големци в града. В къщата на Фильо заварили Йонко Колев Марангозчията (грешно у Буюклиев „Драгньо Стойчев") и Фильо да разговарят по въпроса за дървените топове на двата боаза. Нощта преминала в кроежи на планове и пресмятания[32]. На другия ден всички посетили Граднишкия боаз, където подробно обходили местността и определили за команден пункт Малка Лучина, на западния склон на масива Леви връх. Оттук се виждал като на длан Граднишкия боаз на север към Градишки колиби и Градница, а на юг в тил към Балкана. Уточнени били в най-общи линии предните позиции към Бабан и Градишки дял. Йонко Колев, Пешев и Симеонов заминали за Ново село, Фильо се върнал обратно в къщи, а П. Х. Буюклиев продължил с коня си за Градишки колиби. Тук отседнал у свещ. Петко Начев, който още не бил се завърнал. След малко дошли разтревожени селяни и извикали Буюклиев на помощ, тъй като градишкият турчин Маньоолу Халил бил подкарал попа към църквата. Буюклиев сварил турчина, че пуши в храма господен и го скверни, хванал го за абичката и с ритници го изхвърлил на двора. Този случай издигнал авторитета на революционерите в очите на столчени. Оттук Буюклиев отишел в Градница, за да пренощува у кръчмаря Иванчо Стоенчев. През нощта бил подирен от приятелите на обидения Халил. Юзбашията Сали ага го предупредил незабавно да си замине, за да се избягнат инцидентите. Петьо се качил на коня и през Врабево, за да не бъде причакан, ако тръгне направо към Чадърлий, се прибрал в града. През това време Ст. Пешев и Н. Симеонов от Ново село по-

сетили Троянския манастир, обменили сведения с тамошните съзаклятници и се завърнали обратно[33].

С оглед на предстящите събития редица лица, намиращи се вън от родните си места, започнали да се завръщат, за да вземат участие във въстанието. Свещ. Радион Йосифов, който бил закърмен с идеите на революцията в Букурещ се отправил през Дунава към родното си село. На 14. IV с калофереца Богдан Баркалов, присъствувал на заседанията на комитета в Троян и на 16. IV. се прибрал в къщи. Извървяло се мало и голямо, за да чуе от устата му най-новите известия за положението в другите държави. От този ден, заедно с братовчед си свещ. Радион, той останал на разположение на местния комитет[34]. В това време една седмица преди Гергьовден (23.IV) властите усилено дирели в Троянско пратеника на ОкрК Христо Иванов Големия. В Ново село пристигнал Марко Ив. Марковски, за да му осигури временно място за укритие. Христо се прехвърлил в Скандалото, а оттук го взели Стефан Вълков и Марин Сяров и го завели в Ново село, в дома на свещ. Петко Попниколов. Там престоял три денонощия на тавана, където го посещавал Кольо Пачника[35]. На третата вечер в училището при църквата той провел общо събрание, на което било направено съобщение, че Румъния и Сърбия ще изпратят в помощ на въстаналия български народ хиляди борци, че Русия ще обяви война на Турция и затова всички в селото трябвало да бъдат готови да излязат при първия подаден сигнал. На събранието присъствувал и Христо Филев от Кръвеник[36]. Говори се, че при това идване Х. Иванов посетил и Фильо Радев в Стар Кръвеник. След събранието гостът бил настанен у Вълко Йонков, където престоял още три дни и към 22—23. IV си заминал[37]. За дейността си в този край по-късно Христо пише до Захари Стоянов: „Ази се наех и отидох в Ново село и Троян. Подире ми провеждат Донча (Фесчиев— б. а.) за помощник. Ази го настаних да дигни той в Ново село въстанието вечерта, а ази за Троян и той дигна въстанието първо в Ново село. Ази бях апостол Лович, Троян, Ново село, Севлиево[38].“ В Ново село доносниците на властта започнали да шушукат, че се готви бунт. За да заблудят турците се решило Никола Да-

бев да вдигне сватба за дъщерята на свещ. Михо (Михаил), Тота Попмихова, сестра на приятеля му свещ. Радион (на 22. IV), преди Гергьовден, тъй като след това не можело да се вдигат сватби. През Батошево за сватбата дошли от Севлиево свещ. Георги Христов Дългодрейски с майка си и дъщеричката си Стефанка. С тях пътували Стефан Нерезов и Хицо Зарев[39]. Йонко Карагьозов и Илия Рачев трябвало да заминат за Габрово, за да проверят дали са готови поръчените дървени топове, а Ст. Пешев и Ив. Пресняков преди това били заминали за Троян и манастира[40].

В Тракия „кървавата сватба“ вече била започнала. На 20. IV копривщенци били принудени да въстанат, към тях се присъединили панагюрци и клисурци, пламнал IV революционен окръг в Средногорието. В различни посоки полетели куриери с „кървави писма“.[41] В Търново властта била уведомена за въстанието в Тракия още на 21 април. Веднага се предприели мерки в окръга да не се допуснат подобни вълнения: в джамиите ходжите призовавали правоверните в защита на султана и империята, на поход срещу раята — башибозуците били в бойна готовност, раздавало се оръжие и военни материали, патрулиращи групи от турци, татари абази започнали да се движат по пътищата, за да вземат кръстопътищата и изходните и входните места на градовете — вдигнала се на крак цялата шпионска мрежа[42]. На 23. IV към Троян се придвижили няколко поделения башибозуци, предвождани от боримеца Асан, от Хаджи Исад от турски Острец и други. До вечерта около града и в него се струпали към 2000 души, като поставили под контрол всички пътища. Това изиграло решаваща демобилизираща роля върху троянци и Троянския комитет[43].

Два преписа от „кървавото писмо“ по специален куриер достигнали в с. Шипково (Троянско). Нено и Спас Чорбаджиеви посрещнали пратеника и по Кольо Ковача ги препратили на комитета на Троян. Последният проводил незабавно преписки до зам.-председателите на комитета игумен Хаджи Макария в Троянския манастир, за да мобилизира тамошните членове и селяни[44]. Тук се намирал Христо Ив. Големия. Вед-

нага се провело заседание и се решило да се въстане, като преписки се изпратили по различни пътища за Търново, Горна Оряховица, Габрово и Ловеч, „обадихме на Ново село да запази позициите си“[45]. Марковски в спомените си дословно съобщава: „Тогава случайно бяха в манастира Стефан Пешев (председател на Севлиевския революционен комитет) и Иван Пресняков (погрешно даден Стефан) от гр. Севлиево. Те щом видяха изпратеното от Панагюрище писмо, като левове рипнаха. И веднага си снеха по едно копие от него, па заминаха — единият право за Севлиево, а другият през Ново село и Батошево за гр. Габрово да съобщят, че въстанието отвъд Стара планина е избухнало“[46].

Окръжният комитет известил другите градски и селски комитети, че трябва да изпратят представители за насроченото общо окръжно събрание в Горна Оряховица. Всеки представител трябвало да бъде готов да уведоми присъствуващите за състоянието на подготовката в съответните селища. От Габрово за Г. Оряховица се отправил Асен Каменов, аптекар[47]. От Кръвеник заминал Фильо Радев, като си взел за охрана Кольо Тотев Влахов и Кънчо Христов Дългодрейски; от Ново село били изпратени Никола Йонков Маранкозов и Марин Сяров[48]. На съвещанието в Севлиево за определяне на представител бил предложен Никола Драгошинов, който търгувал с плетени столове в Търново и нямало да възбуди подозрението на властите с пътуването си. Ст. Пешев обаче се противопоставил, като председател искал лично да чуе с ушите си и да види с очите си какво ще се реши на общото събрание, за да знае как трябва да действуват като се върне. Всички се съгласили да заминат той и Иванчо К. Устабашиев за Г. Оряховица, а Й. Карагьозов и Илия Рачев за Габрово. Пешев наел бричката на Стефан Чобанов и заминали и взел със себе си 7—8 хиляди гроша в злато за плащане на оръжие. При пристигането Чобанов и Устабашиев останали на хан в Търново, Пешев отишъл при брат си Петър, ученик в Петропавловския манастир на Арабанашкото плато срещу Лясковец. Оттук двамата пристигнали в Г. Оряховица за насроченото общо събрание[49].

В наличната литература има противоречиви мнения както относно датата, така и за провеждането на самото събрание. тъй като по това време се случили редица неочаквани неща. Куриерът на сливенци Г. Николов Бъчовката на връщане от Г. Оряховица бил заловен[50]. Ламби Димов, минаващ за човек на комитета, а в същото време турски доносник, изглежда съобщил за подготвяното събрание и за предварителното съвещание в хана на Маньо Тодоров[51]. Последният на 24. IV. бил извикан с измама в лозята и заловен. Случайни жители на Лясковец видели това и уведомили комитетските хора, които изнесли от къщата на Маньо всички компрометиращи вещи. Обискът не дал резултат, Ст. Стамболов и други дейци се приютили в Петропавловския манастир[52]. Ф. Симидов, който черпил сведения от живите участници още през същата година, правилно посочва, че събранието било определено за 24 април, но поради научаване на датата от турски разузнавач, то се провело на 25 април, за да заблудят властите[53]. В писмото до русенци Ст. Стамболов пише на 18. IV. дословно: „така също от вашия град се призовава един от първите работници да дойде на нашето окръжно събрание, дето ще се решават най-важните въпроси на нашия окръг. Човек непременно ще ни изпратите, който да познава добре силите ви и духа на народонаселението. Чакаме и без друго да пристигне в петък или в събота най-късно"[54]. Петък и събота след 18. IV са на 23 и 24. IV, щом на пратеника се дава последен срок 24. IV, то събранието най-вероятно е на следващия ден — 25 април. Въпреки предприетите издирвания, никой от главните окръжни и градски дейци не бил заловен. Според Ф. Симидов, събранието станало в дома на Григор Тодоракиев в мах. Света Богородица. П. Пешев също си спомня, че намерили Стамболова в някаква ниска къща, обут в потури и фермиле, седнал на миндер да пише[55]. Вероятно Пешев е получил указание за мястото на събранието и е оставил брата си на уговореното място да го чака. За това Пешев не говори в спомените си. Събранието, според П. Захариев, се провело в една ниска къща в края на града, в голяма стая с миндерлъци край стените. При влизането си заварил насядали около 20 души.

Никола Г. Кабакчиев го представил на всички. След малко дошел и Стамболов в ментан и колчаклии гащи. Сложили му да яде и събранието започнало. На събранието, между двадесетината души, присъствували: Ив. П. Семерджиев, Г. Измирлиев, Тодор Лефтеров, Н. Кабакчиев, Ловчалията (Г. Кирков, Хр. Иванов — б. а.), Ст. Стамболов и други. Отделните представители на комитетите, точно и ясно без преувеличение докладвали за положението в отделните селища и райони, за броя на съзаклятниците и симпатизантите, за духа на населението и прочее[56]. В това време дошел човек с писмо за въстанието в Панагюрище. Ф. Симидов определено посочва: „На това събрание севлиевските пълномощници донесли писма, които известявали, че бунтът в Тракия пламнал на 21 април вечерта. При това известие всички членове останали като поразени от гръм слисани[57]."

Започнали кратки, но бурни разисквания, много делегати изтъкнали, че още не са готови, други настоявали незабавно да се пристъпи към действие, тъй като контрамерките на турците могат да провалят всичко. Неочаквано пристигнала нова вест, че турски табор заобикалял града и ще започне претърсвания, за да открие къщата на събранието. По предложение на тревненския представител се взело решение: „да се вдигне въстание колкото може по-скоро, т. е. на 30 април"[58]. Ст. Стамболов определил лозинката на отделните части, коя чета къде трябвало да се отправи и всички се разотишли, за да се избягнат задържанията[59].

Ст. Пешев взел брата си, вероятно чакащ на определеното място, получил някакви книжа и револвери и се върнали в Търново. На „Давидовия хан" се намерили с Ив. К. Устабашиев и коларя Ст. Чобанов. Тук Петър Пешев срещнал съученика си Евтим Йорданов и четиримата с брат си и Устабашиев си направили снимка за спомен. П. Захариев, достигнал успешно в града, видял Пешев на хана: „намерих там Ст. Пешев и Ловчалията, другарят му, с когото бях в Ориховица на заседанието, станали като смъртници. Нищо не ги запитах, и те нищо не ми казаха"[60].

От първите арестувани и разузнавачите си, властите разбрали, че Ст. Пешев е замесен в революцион-

ното дело и затова мютесарифът на Търново телеграфирал до каймакамина в Севлиево да го задържат „като бинбашия на комитите“[61]. Севлиевските представители на другия ден потеглили за родния си град. Към тях с кола се присъединили братята Нено и Васил Воденичарови и Димитър Хаджитеофилов, които се връщали, за да участвуват в борбата. До това време Нено бил бръснар в Търново. В брашовско сандъче те карали личното си въоръжение и облекло. Валяло дъжд, пътят бил кален и неприятен. В Севлиево били взети мерки да причакат Пешев и Устабашиев край града и да ги арестуват. Христо Спиридонов, като член от меджлиса, успял да научи за нареждането от Търново за залавянето на Пешев. Той изпратил брата си Недко да съобщи на комитетските хора. Иванко Христов Контето забелязал поставените постове за проверка на пътниците при моста и уведомил за това Ватьо Ив. Манев[62]. Халачът Никола Гелинчето, натоварил на магарето си кошчета с памук и потеглил по пътя за Търново, за да предупреди Пешев за готвената клопка. След Никола вървял В. Иванов, да видя дали ще мине постовете и се отбил на Бейската воденица, гдето бил оставил за млене жито[63].

При с. Балван колата на братя Воденичарови се строшила, те предали сандъчето си с оръжието и дрехите в бричката на Чобанов и останали да нощуват в съседното село Новоселска. Никола Гелинчето пресрещнал пътниците зад Калка Курия и ги предупредил да не влизат в града, а да се отправят за Балкана. Пешев и Устабашиев спрели в ханчето на Петьо Чобана (според Ганев на Иван Ненов), намиращо се в долчето северно от Богатово. Ханджията бил брат на коларя и човек на комитета. Той приел за укриване возеното оръжие и сандъчето на братя Воденичарови; двамата революционери останали, а Петър Пешев и коларят продължили към Севлиево. В м. Сабунламата били задържани на дървеното мостче и разпитвани за Ст. Пешев. Няколко стражари ги откарали в конака, където каймакаминът, юзбашията Дели Ибрахим и други чиновници очаквали да видят бинбашията на комитета, но останали разочаровани. Заптието с фенер отвело П. Пешев в къщи и го предал

на родителите му. В тъмнината през нощта Пешев и Устабашиев след като дълго се опитвали да прегазят буйната и мътна Росица, преминали при турските гробища и се добрали до покрайнините на града..[64]

Представителят на Кръвеник, Фильо Радев, който вероятно присъствувал на общото събрание в Г. Оряховица, на 26 или 27 април, придружен от охраната си, се отправил за родното си село. По предварителна уговорка в Севлиево той бил очакван от Христо Братоев с няколко коли и колари, за да откарат „стоката“. Неизвестно от къде и от кого Фильо натоварил колите с храни, бакалски стоки, а между тях боеприпасите. Те потеглили към Граднишкия боаз, а в ханчето на Ив. К. Кривошиев в Граднишки колиби добитъкът бил спрян да си почине. В същото време пристигнали група заптии и се заинтересували чии са тези коли. Кривошиев ги уведомил, че идват от Свищов и карат сол за Кръвеник. Минало без претърсване. Фильо с хората си също се отбил в хана, влезли в задната стаичка да се почерпят и отпочинат. Кривошиев получил нареждане да каже на столчени да се готвят, тъй като въстанието ще стане в Кръвеник, където щели да дойдат чети от Търново, Габрово, от Русия и Тракия. Още със завръщането си Фильо се разпоредил да се вземат мерки за сигурност поради очакването на арести и обиски, а наличното оръжие и боеприпаси били разнесени у сигурни хора по махалите[65].

На 27 април още с дрезгавината Ст. Пешев и Ив. К. Устабашиев се добрали в източния край на града до Пешевата сестра Наска, омъжена за Спиридон Кънчев Халачев. Големият брат Гатьо не се съгласил бунтовниците да пренощуват в дома им под страх от претърсване. Ив. К. Устабашиев бил преоблечен в женски дрехи и успял да се вмъкне навътре в града и да се скрие. Пешев оставил гражданската си форма и я заменил с потури, фермене и фес. Наска поискала да скрие брат си в съседката Колчовица Месирската (Мисирченката), но тя отказала, тъй като „имала моми, да не им извадят дума“[66]. Пешев бил изпратен в дома на леля му Гана Иванова Ильоолу, сестра на майка му, но тъй като Ильоолу бил туркофил и се страхувал, настоял гостът да напусне дома му. Раз-

плакани Наска и Гана започнали отново да шетат по махалата и да се молят за подслон. Вдовицата на Иван Пенчев Буюклиев се съжалила да укрие Стефан в празната къщичка в градината й. И действително Пешев се прибрал в къщичката, която била заключена отвън с катинар, за да не направи впечатление, че в нея живее някой[67]. Същия ден вечерта били арестувани завърналите се в града Нено и Васил Ив. Воденичарови, баща им и Димитър Хаджитеофилов. След няколко дни били освободени поради недоказаност на вината им[68,69].

На 28 април комитетът в Габрово продължавал да очаква да му се изпратят обещаните войводи от Горна Оряховица, за да въстанат[70]. П. Х. Буюклиев с коня си се отправил от Севлиево за Ловнидол, за да организира излизането на ловнидолци към Балкана, както било уговорено по общия план за вдигане на въстанието. Поради липсата на връзка с Пешев — председателят на ОкК, поради блокирането на града и започналите издирвания и арести, членовете на комитета не могли да обединят и съгласуват усилията си и да вземат общи решения за действие. Това довело до проваляне на въстанието в града. По това време Й. Карагьозов се намирал в Габровско, П. Буюклиев пристигнал в Ловнидол, отседнал у Ангел Цонев и извикал свещ. Петко Цонев. Последният докладвал, че момчетата са готови за излизане и отишъл да ги уведоми, за да тръгнат рано сутринта към Балкана. Доверил се на това, Буюклиев останал спокойно да нощува[71].

Ст. Пешев преспал в къщичката в градината и неизвестно защо през нощта не направил усилия да се придвижи към града, да подири връзка с членовете на комитета. Известно е само, че на другия ден властите разбрали къде се крие революционера и Пешев бил заловен. Й. Бакалов пише: „за зла чест, намерил се един човек с пъклена душа и каменно сърце, той съобщил на турците, где се намира скритата жертва“[72]. Кой е предателят остава съмнително, но народната мълва се насочила към Ильоолу[73].

Късно следобед около стотина низами заптии били съсредоточени в квартала около градината на Иваница Пенчева, заети били всички съседни улици, гра-

дината била опасана от плътен войнишки кордон. Пристигнал целият меджлис, кадията, каимакамина, свещ. Марин Софрониев, Гатьо Кънчев, Иванчо Ильоолу и много други. Вероятно властите целели да парализират действията на Стефана в присъствието на толкова отговорни хора. Пред заключената с катинар къщичка низамите призовавали бунтовника да се предаде. Вратата била разбита с приклади и няколко души с насочени щикове нахлули вътре. Не след дълго време Стефан Пешев бил изкаран навън гологлав, изкалян и със завързани отзад ръце бил подкаран към конака[74].

Близо до централната джамия от някакъв двор излязло едно турче и плюло в лицето на Пешев. Той събрал смелост и му дал един здрав ритник, за което получил в гърба си няколко приклада. Душата и сърцето на революционния комитет в града се озовал в тъмницата за най-опасни престъпници, в долния югоизточен край на севлиевския затвор край Росица[75].

Същия ден на различни места из града били извършени щателни претърсвания на съмнителни граждани. Арестувани били Тодор Хаджиангелов, Стефан Богданов, касиер на табашкия руфет, много терзии и табаци, за които имало сведения, че парично били подкрепили комитета[76]. По-късно същата участ сполетяла и Ватьо Иванов Манев, Иван Христов Контев, Ватьо Цанков, Сава А. Ненчев, Стефан Златев, Иванчо Н. Яранов и много други[77].

Привечер към 18.00 часа откъм Габрово се завърнал Йонко Хр. Карагьозов, като потърсил жена си в дома на майка ѝ. Баба му го посрещнала с новината за залавянето на Пешев и го предупредила, че турците се интересуват и от него. Йонко привидно спокоен, преметнал през рамо палтото си и се отправил към жена си в дюкяна. Тя му донесла от кръчмата на Минчо Златев ракия. Йонко я изпил и започнал да успокоява жена си и баба си, която в това време пристигнала: „сега в закона няма вече да колят и бесят. Ако ни уловят ще ни пратят в Диарбекир. След нас може да дойдат братята руси и ще ни освободят"[78]. В тъмнината Карагьозов си отишъл в къщи, прибрал редица документи от скритата архива на комитета, друга част дал на 13-годишната Иванка Д.

Карагьозова да я изгори в камината. Оттук се прехвърлил у приятеля си Иванчо Преснаков, с когото решили да изгорят наличните книжа, за да предпазят от провал комитетската мрежа в околията[79]. Йонко останал да нощува у Преснаков.

Новината за залавянето на Пешев бързо се разнесла не само из целия град, но и в селата в казата. П. Бакалов посочва, че до това време властите били изпратили „цялата армия заптии по севлиевските села" да търсят водача на комитета. При тази вест турците пламнали от ярост против гяурите-неверници и от закани смятали да преминат към дела: „те искаха по-напред да изтрепят по-будните и буйни българи, а сетне да ограбят и изтрепят всичко беззащитно и некадърно за самозапазване"[80]. Еднаж в чаршията се натрупали башибозуци и започнали да разграбват стоките в отворените дюкяни на терзийската реста. Това принудило търговците да хлопнат кепенците, да заключат вратите на магазините си. Действията им се изтълкували като демонстрация и редица бакали и терзии били затворени[81].

На 29 април в Габрово Ц. Дюстабанов научил в конака, че четата на поп Харитон и Бачо Киро от Мусина се придвижвала към Дряновския манастир. От града потеглили две роти войници, за да я посрещнат[82]. П. Х. Буюклиев в Ловнидол напразно очаквал въстаниците от селото да се съберат на уговореното място. Хазаинът му разтревожен известил, че никой от младежите не искал да излезе, тъй като кметът Марко изпратил в Севлиево за въоръжена помощ и близките им щели да пострадат. Буюклиев се метнал на коня си, но в същия момент срещу му се задал кметът, който идвал да го арестува с десетина души. С револвер в ръка Буюклиев го заплашил, че за тази му предателска постъпка ще бъде нарязан на парчета и препуснал към Севлиево. Тук научил новината за залавянето на Пешев и за арестуването на много комитетски хора и съзаклятници. Напразно направил опит да се свърже с някои от другарите си, но те вече или били заловени, или пък се укривали на различни места[83]. При обиск у Ив. К. Устабашиев и Петър М. Гюлгелиев турците открили в земята и по таваните: сабя, манерка, шинел, платнище, 2 револве-

ра, пушка, патрони и капсули. Сам Гюлгелиев бил заловен и подложен на жесток разпит[84].

Към 9 часа каймакаминът Осман Азми с телеграма донесъл в Търново, че „бинбашията на комитите" „току-що бе заловен и започна следствието му"[85]. Н. Генев разпитвал очевидци и съвременници, недвусмислено изтъква, че Пешев е заловен „един ден след обед"[86]. След инквизициите в мазата на затвора той бил изкаран на разпит пред кадията. На въпроса защо се занимава с комитаджилък, защо са му били револверите, заловени в хана при Богатово, той отговорил, че с комитаджилък не се е занимавал, а като търговец и пепел да намерел и с нея щял да търгува. Обвинителите продължавали да трупат все нови и нови факти, с които изобличавали обвиняемия в заговор срещу държавата и в организирване на въстание. Посочени му били писмените показания на братя Воденичарови и на Петьо Чобанов. Направената очна ставка с Петър М. Гюлгелиев окончателно разкрила неговата революционна дейност. Това го заставило да промени тактиката си и да започне да поема цялата отговорност върху себе си, за да подпомогне другарите си да бъдат оправдани или пък да им бъде облекчено обвинението. Самопризнанието му обаче станало повод за допълнителни многократни разпити, придружени по нареждане на смъртния му враг Саадуллах ефенди, с нечовешки жестокости и садизъм[87].

Съпругата на Карагьозов, Цона, прекарала безсънна нощ. Тя знаела, че като деен член на комитета и дясна ръка на Пешев, съпругът ѝ едва ли ще бъде пощаден. Преди разсъмване чула на оградата почукване и Йонко неочаквано влязъл в двора. Веднага наредил на жените да разкрият джепането, което било потулено в къщи, а ортакът му Илия Тончев да изнесе вън от града пушката му. Леля му Велика и Куна успели в кошници да отнесат фишеците и патроните в м. Мармарча и да ги укрият в бостана на Серафим, а Илия изнесъл пушката, като я пропъхнал в крачола на потурите под мишницата на абичката си. През деня Йонко обикалял из града, а вечерта отново се върнал у дома си. „Цялата нощ — казва жена му — не можахме с Йонка да си продумаме от жалост[88]."

В Батошево се научили за провала в града и за по-безопасно отвели Дончо Фесчиев от мах. Грозевци в Батошевския мъжки манастир на Разлатец[89]. Тук изпратили и дошлите от Севлиево въстаници Гочо Кунев, Хайдут Ботьо и други. Заедно с тях били и членовете на местния комитет: Гичо Тихов, Боньо Кунев, Татьо Минчев, Станчьо Бонев, Радой Г. Бакалов, Иван Табака, Недьо Ц. Ковача, Илия Кольов. Дончо Фесчиев провел заседание, за да обсъдят какво да предприемат при това положение. Решили на другия ден Дончо със севлиевците да отидат в Кръвеник при Фильо. Взели си сбогом и батошевци в тъмнината си заминали за село[90].

Христо Филев от Кръвеник бил изпратен в Душевски колиби, за да проучи подготовката на махалените. В ханчето на Десьо Лазаров в мах. Гъбенска той провел събрание, на което се уточнило, че при повикване всички трябва да се явят за отбрана около Иловски извор на Леви връх, а жените и децата да се крият в района на връх Имането[91].

На разпита на заловените в града лица каймакаминът се научил, че са скрити пушки в къщата на една вдовица (Димовица Мичова — б. а.) в Кръвеник и докладвал в Търново, че през нощта ще изпрати един чауш от полицията с 50 нередовни войници, за да извърши обиск. В същото време той помолил да се изпрати редовна войска за подсилване, тъй като готвеният заговор се разраствал[92].

Настъпил 30 април. В м. Михалевото членовете на Габровския комитет се събрали и избрали за предводител на готвената чета Цанко Хр. Дюстабанов, Еким Цанков оставал в града и чрез куриера Станчо Шипченина щял да уведомява четата за положението в града. За сборен пункт се определил Габровския манастир в м. Сокола. Дюстабанов подал молба за отпуск да поправи воденицата си в Севлиево, облякъл приготвеното от по-рано облекло, въоръжил се и тайно потеглил към Балкана. В Нова махала се събрали много въстаници и тук останали да нощуват[93]. В Севлиево Й. Карагьозов рано сутринта се простил с жена си и се добрал до Серафимовия бостан. В това време се задали няколко заптии, но той успял да се скрие във водата на близкия дол Чапара. След това

Карагьозов натоварил джепането на коня и се отправил към Батошевския манастир. Оттам Недьо Цочев Ковача по козите пътеки на Леви връх (Разлатец) отвел севлиевци в мах. Стар Кръвеник, в къщата на Мичо Димов[94]. Тук се състояла среща с Фильо Радев и се набелязали мерки за евентуални действия при спешна нужда. През Кръвеник откъм Дряновския манастир за Ново село минал Никола Йонков Марангозов и оставил бележка от игумен Пахомия, че „бунтът" трябва да се вдигне на 1 май[95]. Севлиевци привечер трябвало да бъдат отведени да нощуват в мах. Табашка у комитетския член Димитър Петров.

Преди обед в селото дошли заптии с чауш и претърсили къщата на Димовица Мичова в мах. Стар Кръвеник, училището и църквата в Кръвеник (Центъра), но не открили нищо. Боеприпасите и оръжието били укрити в скривалище у Мичо Димов. Между предводителя на турците и чорбаджи Фильо се провел приблизително следният разговор:

— Фильо Чорбаджи, работата излезе янлъш, но твоят син е комита.

— Ако моят син е комита, вие няма да го колите, аз сам ще го заколя — отговорил сопнато чорбаджията. Заптиите се метнали на конете си и заминали през Батошевския боаз[96]. Властите в Севлиево изглежда, че започнали да се добират до все по-значителни улики за участието в подготовката на въстание на с. Кръвеник[97]. Същия ден следобед дошли три конни заптии и предали на Фильо Радев, че трябвало да се яви в конака. Тъй като било вече късно, той ги оставил да му гостуват, за да заминат на другия ден заедно и веднага изпратил хора да уведомят всички революционни дейци да се явят на заседание у Мичо Димов в североизточния край на Стар Кръвеник[98].

Първи май — събота. При биенето на камбаните в с. Нова махала се сформирала Дюстабановата чета и след извършения молебен в църквата тя минала през колиби Недялковци, Петковци, Кършите, Баланци, Потока, Власовци, Чарковете, Бойчета и Червена локва и вечерта пристигнали на поляната пред Габровския манастир. Привечер се присъединила нова група и общо броят на борците достигнал 219 души[99]. Провело се заседание и след разгорещени мнения какво да

се предприеме се стигнало до споразумение да се отправят към севлиевските планински села: Гъбене, Батошево, Кръвеник и Ново село и там заедно с тях да решат как ще действуват. Избрали щаб в състав: Цанко Хр. Дюстабанов — войвода, Тотьо Иванов Хаджидосев, Христо Конкилев, Пенчо Постомпиров, Георги Бочаров, Данаил Бурмов, Михаил Гетьов, Христо Партинков, Никола Кавалов — учител, Цвятко М. Каролев[100].

В Севлиево П. Х. Буюклиев бил заловен, преди да може да се отправи към Балкана. В затвора пристигнали оковани във вериги: Иванчо Яранов, Сава Атанасов, Сава Хаджиангелов, предадени от „едно доста забележително лице“[101].

На разсъмване Фильо Радев изпратил наспалите се заптиета от мах. Стар Кръвеник при Ботьо Христов Ковача в Центъра, за да подкове разхлабеното петало на един от конете си. Той останал за малко, уж да досъбере от няколко стопани данъка и да го отнесе в Севлиево. В същото време той присъствувал на заседанието на комитета. Тук Дончо Фесчиев, Йонко Карагьозов и другите преценили, че дейността на чорбаджията може би е разкрита и че той ще бъде задържан ако отиде сега в града. Решили незабавно да се свика общоселско събрание от посветените и непосветени селяни във вековните гори на връх Бабан, а Фильо настоял да се извърши пълна мобилизация на кръвеничани. Предложението му било прието. Отговорниците се отправили към районите си да свикат селяните. Христо Филев слязъл в центъра, взел коня на свещ. Иван Михов и като му съобщил да се яви на Бабан заминал за махалите на Граднишки боаз; Лальо Василев Пилитов обходил Войнишка махала от колиби Сурвендовци до Чолаците, Димитър Петров Троенски — през Долни Доневци, Титюзи и Шатровци достигнал Троенците и Бяла; изпратени били пратеници и по посока на мах. Лумпари, Черни връх, Паздери и Острец. За Ново село отпътувал новоселецът Иван Матеев Консула, който се намирал в Кръвеник и бил поканен на заседанието. На него Фильо излишно поръчал: „Кажи на приятелите, ако в този решителен и труден момент изневеряват на народно-

то дело, аз ще дойда с момчетата си и ще бастисам Ново село!“

Фильо Радев, яхнал белия си жребец, пристигнал в мах. Табашка, посетил леля си Гана, омъжена за Кольо Узунов и се простил с нея, като че ли вече нямало да се видят. След това свикал селяните в м. Харманeто и им наредил всички мъже веднага да се явят въоръжени на връх Бабан. Дядо Стойно Пехливански не бил съгласен, като казал, че това въстание ще им изяде главите. Фильо кипнал от яд и го изругал: „Ти да мълчиш, че като те уловя за брадата ще я отскубна!“ Знаейки буйния характер на чорбаджията, който не търпял възражения, старецът мълчешком напуснал събранието и се скрил зад плетищата. Към Бабан се отправили с оръжие и без оръжие почти всички младежи и възрастни мъже; Г. К. Братоев, Дамян Ст. Цонков, Димитър К. Коркинов, Доньо Братоев, Кольо Т. Димитров, Петър Илиев, Димитър Петров, Тотьо Хр. Коркинов, Христо Г. Груев, Георги К. Узунов, Наньо Стойнов Пехливан и други[103].

Преди обед било наредено църковната камбана да забие тревожно. Турските заптиета започнали да се безпокоят, тъй като чорбаджи Фильо все още не идвал. Те изпратили в Стар Кръвеник кехаята Еминът да провери какво става. Той се върнал и им казал, че у Фильови е заключено, че в махалата са се раздвижили и става нещо съмнително...

Наближавало обед, слънцето греело над долината на Негойчевица, върховете на Балкана ослепително белеели. Към Бабан от всички страни, по пътечки и долове, отделни групички мъже се придвижвали за общото събрание. Новоселци изпратили като куриер Марин Сяров да види с очите си, да чуе с ушите си, какво става в Кръвеник. У Фильови той заварил чакащите заптиета. Божа, съпругата на Фильо, тайно го насочила към в. Бабан. Фильо като разбрал, че в дома му го чакат заптии взел за охрана Марин М. Боевски и Димитър Петров, безстрашни младежи и отлични стрелци, и се отправил с тях към къщи. Като наближил, поставил охраната да залегне в близката долчинка да чака и ако се наложи да се притече на помощ. Чорбаджията отишел при заптиетата, уведомил ги, че след един-два дни ще отиде в Севлиево,

тъй като още не можел да досъбере данъка. Турците си заминали, а той с другарите си се завърнал на Бабан. Сред вековната дъбова и липова гора вече се били събрали около 250 души. Тук били дошли: беленци, троенци, шатровчани, доневчени, табачени, шаварненци, шопчене, лумпарчени, боазчени, войничене, пъргачени, слепевци, чолаченци; тук били и пратениците на новоселци и остречени: Марин Сяров и Петко Чернокожа, дошли били и представители на мах. Паздери и Черни връх.

Чорбаджи Фильо стъпил на едно повалено от бурите дърво и открил събранието като дал думата на окръжния представител Дончо Фесчиев. Дончо с пламенно вълнуващо слово разяснил на присъствуващите положението на страната в настоящия решителен момент; тракийци вече са въстанали и десет дни се бият с душманите; в Севлиево, поради мръсно предателство, душата на революцията е в казата, Стефан Пешев е заловен, а заедно с него и много други съзаклятници са в затвора на конака; турците вече сноват по селата и откарват съмнителните българи в Севлиево, дори в момента в махалата очакват чорбаджи Фильо да се върне и да го откарат; това очаква и редица други, които сега тук присъствуват на събранието. Днес местният комитет, представителите на окръжния и околийския комитет, са свикали кръвеничани, да кажат какво трябва да се прави, да се вдигне ли знамето на борбата за свобода или отново да превият вратовете си под своеволията и грабежите на турците и абазите...

Изказвали се различни предложения, едни били за обявяване на бунта, други се страхували от евентуален неуспех и от зверствата на турците. В това време Христо Гечев се присмял на бедняка Фильо Христов Таушанов, че бил се явил на събранието само с един ръждясал нож в пояса си, а много решително и високо се заканял на турците. Той му казал: „Абе барем ти защо не вземеш да мушнеш касатурата си в хралупата на някоя липа и да идеш да сееш папури. Какво ли и ти си дошъл тука да плашиш гаргите!“

Чорбаджи Фильо, като разбрал, че някои искат да провалят обявяването на въстанието, извадил гневно пищова си, насочил го в гърдите на Христо Гечев и

на всеслушание гръмогласно изревал: „Само ти ли се намираш тук да разваляш работата, ей сега ще ти издъня тумбака, мекере с мекере!“ Христо като ужилен скочил от мястото си и хванал стръмнината надолу из гората. Настъпило гробно мълчание. Тази случка оказала нужното влияние върху колебаещите се. Пристъпило се към разисквания: за или против въстанието. Единодушно било прието да се обяви веднага „бунтът“. Всички се прегръщали и целували, пропукали няколко пушки и пищови, викове огласили мълчаливата гора. Чорбаджи Фильо засиял от радост, отново са покачил на падналия дънер и се обърнал към съселяните си приблизително с думите:

„Момчета, братя! Както узнаваме от много места, работата върви на хаир. Краят на турското царство е дошел. Днес вече цяла България е въоръжена, и в селата и в градовете е въстанала и ще се бори с гаджалите турци, наши изедници и кръвопийци. Слухове се пръскат, че турците в Свищов са останали около 800 души, но ако те дойдат, ние щи ги избием, няма да се стреснем от тях. Нека бог ни бъде на помощ! Сега докато се води борбата, може би ще пострадаме малко, но когато се върнем живо и здраво, турчин вече няма да ни заповядва — ще си имаме българска държава, както сме я имали преди толкова много години!

Момчета, който от нас остане жив, нека да помни, че манастир ще направим на това място тук за спомен. Сега, момчета, да вървим към Боаза, колкото турци минат там, ще ги изколим. Бъдете рахат, бъдете спокойни, защото още помощ ще ни пристигне и от Влашко, и от Сърбия, и от Дяда Ивана. Момчета, братя! Наредете жените и децата да си вземат храна, дрехи и по-скъпи работи, да приберат добитъка и да отидат към Балкана, за да бъдат по-настрана. Хайде на добър час и с бога напред! Да бъде на хаир!“

При последните думи той извадил из пояса си червен байрак и наредил веднага да го поставят на прът[104].

Присъствуващите били строени и бил направен преглед на личното въоръжаване. Оказало се, че то е предимно от стари кремъклийки пушки, по-малък

брой евзалийки, различни видове пищови, няколко револвера, а изобилствували различни саби, ятагани, ножове и ками. Които нямали оръжие се явили с брадви, топори, балтийки, с коси, обвити в парцали и затъкнати на силяхите, с коси с изправени пети и набучени като копия на косилките, много били с колове, които на тръгване извадили от плетищата. Фильо Радев бил с кремъклийка пушка и ятаган, син му Христо с евзалийка и нож. Севлиевецът Гочо Куев, подпомогнат от Христо, съставил списък на присъствуващите и ги разделил на групи. Част от боеприпасите и оръжието в склада на Мичо Димов било донесено и раздадено от Христо Филев, друга част наредил да бъде откарана по-късно на позициите в Боаза. За ръководство на въстанието се избрали: Фильо Радев, Христо Филев, Дончо Фесчиев, Йонко Карагьозов и Гочо Куев; за общ войвода — Фильо, помощник Христо Филев, за командири на чети — Цочо Митев Тарановски, Койо Стоянов Кацарски и други. Всички се отправили през махалата към Боаза. Някои били освободени да отидат по домовете си, за да се довъоръжат и да наредят на близките си какво да правят...

От махалата Стар Кръвеник били взети брадви, мотики, лопати, търнокопи. В Боаза групите били разпределени по двата склона на Леви и Черни връх, трета част останала да укрепва самия пролом около Боазка река (Градницница). Първата отбранителна позиция минавала приблизително: отляво и дясно на Крантовската воденица, по м. Буково кале, Гергинова поляна, Боба (Самородната стена), Гюзелчево (Гюзел мандра), Черешките до билото на Леви връх[105]. За запасна позиция били определени височините Бабан и Граднишки дял южно от мах. Стар Кръвеник и Лумпари. Въстаниците с четните си командири „войводи“ и десятниците били разположени по определените им за отбрана места и всеки започнал да си приготвя закритие с подръчни материали: камъни, изкопана пръст, дървета. При завоя на реката, южно от воденицата, върху коларския път в пролома били пресечени няколко вековни бука и с тях била направена засека, зад която се разположила отбраната. Тук били поставени най-смелите и най-добрите нишанджии (стрелци): Димитър Петров Троенски, Димитър Ми-

хов Лумпаров, Бою Станчев Драгнев, Тотьо Христов Коркинов, Христо Братоев Факиров, Кольо Тотев Влахов, Христо Георгиев Груев, Дамян Стойнов Пехливанов и други[106,107].

Командният пункт бил в Малката Лучина на западния склон на Леви връх. Тук се развяло червеното знаме и донесената от църквата хоругва. За връзка с различните части към билото на Леви и Черни връх били определени няколко млади момчета за куриери; предаването на командите щяло да се извършва и чрез подвикване устно от въстаник на въстаник по веригата[108]. По залез слънце работата била преустановена, на позициите останали само пазачите, а въстаниците били разпуснати да си отидат по домовете, да видят близките си да им наредят кой къде да си търси укритие из горите и доловете на Балкана при нужда, да си вземат дрехи и хляб и на другия ден рано да осъмнат на позициите. Ръководството в лицето на Фильо излишно предупредило, че ще бъде наказан най-строго онзи, който изневери на делото[109].

От връх Бабан Марин Сяров се върнал в Ново село и докладвал на комитета какво е положението в Кръвеник, че въстанието е обявено и че новоселци незабавно трябва да последват примера им. Според спомените на Н. Хр. Табаков, ученик на Н. Дабев, в училище този ден били дошли само няколко ученика, които помощник-учителят Аврам разпуснал[110]. По спомени на Радион Йосифов в селото бил пристигнал юзбашия със заптии, за да лови подозрителни лица от Севлиево, да направи обиски за оръжие и взривни материали в някои къщи. Членовете на комитета: Цано Хр. Караманов, Стефан Вълков, Никола Дабев, свещ. Радион Попмихов и други като прочели писмото на кръвеничани и като изслушали съобщението на Марин Сяров по случилото се на Бабан, решили през нощта да избият заптиите и с този акт да обявят въстанието в селото. Ханджията Иванчо Петров, в чийто хан останали да нощуват турците, се противопоставил упорито на това от страх, че близките му ще бъдат наказани най-жестоко[111].

Втори май — неделя. В Горна Оряховица революционната организация била разкрита, започнали обиски и арести на комитетски хора[112]. Около Дряновския

манастир турците продължавали да съсредоточават нови сили и да обстрелват въстаниците с топ, но те отказали да се предадат и били готови да измрат до един за свободата[113]. Четата на Ц. Дюстабанов отслужила молебен в църквата на Габровския манастир и се разделила на седем подчети (отделения) с командири: Тотьо Иванов Хаджидосев, Пенчо Ц. Постомпиров, Христо Конкилев, Михаил Гетьов, Данаил С. Бурмов, Христо Ив. Партинков и Никола Кавалов; за писар — летописец бил избран Георги Попдимитров Бочаров. Напред бил изпратен авангард за наблюдение, след четата оставили ариергард (тилна охрана). Като излязла на пътя Шипка—Габрово предната охрана срещнала турска поща, охранявана от заптии и завързала престрелка. Пощата се разпръснала из доловете, пленените коне били взети за четата. Някои от неопитните момчета като чули свистенето на турските куршуми от модерните иглянки-пушки, изчезнали в гората. След като били прекъснати телеграфните жици, четата, брояща 94 души, продължила през Дели-жеци и Ручовци към Моровеците и останала да нощува на Моровешките скали, на 6,5 км югозападно от Габрово. От близките села дошли любопитни селяни и едва късно през нощта си разотишли. Предвид намаляващия брой на четниците, войводата подвел под клетва останалите, като ги заставил да преминат под две кръстосани саби[114].

Към Севлиево се насочила значителна част от черкези откъм Плевенско, а управителят на Търново замолил миралай бей (полковник) Али, на гарнизон в Еленска махия, да изтегли един от бьолюците редовни войници да ги отпрати за Севлиево[115].

В Гъбене и Батошево комитетските хора се суетели какво да правят. От една страна, при тях нямало представители от ОкК, от друга — те били най-близко до турските села и най-бързо могли да попаднат под ударите и отмъщението на техните жители. В Батошево Боньо Кунев и кметът Кольо Станчев се допитали до субаш Хюсеин би ли могъл да защити селото от турците, ако те дойдат. Той ги успокоил, но им задал въпрос какво те биха направили за него, ако в селото се появят комити. Боньо се направил, че

не знае какво е това комити и нещата останали без последствия[116].

В Граднишкия боаз кръвеничани отрано заели местата си по позициите и продължили тяхното укрепяване. Към тях се присъединили отделни групи остречени и черновръхци (новоселци) от района на мах. Лумпари. Щабът на Малката лучина разпратил в различни посоки куриери за привличане на нови въстаници от махалите на съседните български селища. Цочо Митев Тарановски посетил душевските колиби, откъдето извикал в помощ отличния нишанджия Иван Ц. Палазов. Иван останал да доуреди домашните си работи и щял сам да отиде на позициите при Иловски извор на Леви връх. На връщане Цочо бил срещнат от двама турци, на които обяснил, че бил ходил да търси изгубения си добитък и така се спасил от задържане[117].

Към обед на коне откъм Градница се задали спахията Хаджи Тюрди и йощурджиите Хаджи Амза и Татарът[118]. Разпалените въстаници Димитър Петров и помощник-кметът Кольо Т. Влахов започнали да спорят на кого трябва да дадат право пръв да простреля спахията. Димитър казал, че ако не го улучи въпреки че бил много далече, могат да му отрежат ръцете. Като най-опитен стрелец разрешили му тази отговорна задача. Той внимателно се прицелил, пушката му тряснала и куршумът рекуширал в ножа на турчина, като леко го наранил. Гръмнала първата пушка и въстанието в Севлиевска каза действително вече било провъзгласено. Йощурджиите обърнали конете си мигновено и запрашили надолу из Боаза към Градница. Ив. К. Кривошиев срещнал Хаджи Тюрди да се превива от болки. Воденичарят-турчин на Хаджи Амза заключил воденицата, която била на реката срещу Граднишките колиби (Стола) и уведомил чорбаджи Кънчо Койнов, че към Кръвеник бунтовници съсичали всеки човек, който не желаел да излезе и да се бие с турците[119]. Йощурджиите разнесли новината за нападението в Граднишки боаз. Хаджи Тюрди лично посетил каймакамина и Саадуллах ефенди в Севлиево, за да им разкаже случилото се и че в планинските села сигурно има бунт. Саадуллах не повярвал на това, но приел, че някой карезлия българин

е стрелял по хаджията за лично отмъщение[120]. В очакване на нападение от страна на турските власти, кръвеничани изпратили в Ново село Христо Филев и Дончо Фесчиев, за да проверят какво вършат тамошните дейци и да поискат подкрепление[121].

Заптиите с Дели Ибрахим се научили за готвеното им през нощта нападение и арестували Цанко Хр. Караманов. Последният ги заплашил, че пътят им към Градинишкия боаз е отрязан, че въстанието в Севлиевско вече е пламнало и скоро ще им се държи сметка. Действително на турците им направило впечатление, че не пристигнали никакви хора за неделния пазар. Богомолците в църквата също били малко и свещ. Петър Попниколов прочел „Верую̀то" разпуснал присъствуващите. Откъм Кръвеник се задал пъдарят Еминът и потвърдил пред Дели Ибрахим думите на Караманов за бунта. Заптиите набързо взели писмено обещание от кмета Доньо Иванов, че няма да позволи в общината си размирици и се отправили към Дебневския боаз. В махала Дебневски колиби (Кулата, дн. Велчево) се отбили в кръчмата на Цонко войводата, където известили местния бей Мустафа Герджикоолу, че в Кръвеник бунтът вече е пламнал и че новоселци се готвят да го последват. Герджикоолу извикал една кола, натоварил жените и децата си и ги изпратил в Дебнево, а местните първенци предупредили да вземат мерки селяните да не се намесват във въстанието, защото ще бъдат най-тежко наказани[122]. Към обед в дюкяна на Иванчо Габровчето в Ново село се събрали около 30 души от комитета, някои вече с оръжието си, за да обсъдят положението. Въпреки противопоставянето на някои богаташи като Цонко Табака, Цонко Димитров и кмета Цонко Иванов, мнозинството били на мнение незабавно да започне мобилизация за въстание. Изпратили групи да патрулират и укрепяват Дебневския боаз. С идването на Христо Филев и Дончо Фесчиев, а след тях и на Понко Христов Карагьозов в кафенето на Драгньо Стойчов се провело отново събрание, където се потвърдило първото решение — въстание. Отговорниците заминали по махалите и започнали да събират хората си. За сборно място определили м. Божешкото, където през нощта се събрали около 250 души[123].

Трети май — понеделник. Габровци от Мосовешките скали през колибите Мечковци и Бойновци достигнали в м. Зазоя към м. Мечкови чуки. Тук към тях се присъединила групата на Тотьо Станчев с изпратеното специално ушито знаме. Щабът разисквал по-нататъшните действия на четата. Дюстабанов отхвърлил предложенията да се нападне града или да се иде на помощ на обградените при Дряновския манастир, тъй като силите на четата били недостатъчни. Четата била разделена на две подчети (поделения): едното — с Ц. Дюстабанов, Тотьо Иванов, П. П. Постомпиров, Хр. Конкилев и Хр. Ив. Партипков през Дебел дял се насочило за Гъбене, а второто — под предводителството на Г. Бочаров, Д. С. Бурмов, Дядо Михаил и Н. Кавалов тръгнало през мах. Купен, Тумбалово и Стоките за Батошево. Поделението на Ц. Дюстабанов през нощта отседнало на почивка в м. Осена край Гъбене. Местните дейци докладвали на войводата, че в селото трима цигани пият в кръчмата и се заканят, че като стане „резня в Габрово“ ще си отмъкнат за жени най-хубавите габрозки. Изпратена била група въстаници, за да ги накажат. Двама от циганите били съсечени, а Мустан паднал недоубит, след това се измъкнал и вдигнал тревога в Дерелий[124]. При габровци се събрало почти цялото село, местният комитет свикал и своите въстаници, а свещ. Атанас (Наньо) Коев Гемеджийски извършил водосвет и поръсил присъствуващите. Ц. Дюстабанов говорил и подканил гъбенци масово да ги последват с оръжие и да заминат с тях към Батошево, където ще стане освобождението. Какъв е броят на заминалите и участвуващи гъбенци в Батошево днес е неизвестно. Знае се с положителност, че там са участвували: пламенният учител-революционер Иван Топузов Дебелчовец, Ангел Стоянов, Никола Недков, Илия Иванов Дупчев, Пеньо Христов Кехая, Христо Недков — кмет, Стоян Денкин, Косьо Братинът, Лальо Мънито, Стоьо Недков, Иван Семов, Христо Първанчето, Руси Ганчев, свещ. Атанас и много други[125].

Поделението с Г. Бочаров през нощта се добрало до махала Стоките и се установило за нощуване, като поставили постове към пътя за Кръвеник, понеже научили от местни лица, че в Градишкия боаз през

деня имало сражение. При габровци се присъединили и няколко севлиевци, начело с избягалия от града Никифор Симеонов[126].

Към обед в Батошево започнали да се чуват гърмежи откъм Граднишкия боаз. Изпратили Станчо Шипката и Иван Табака да проверят какво става там; към Гъбене за сведение и връзка се отправили Боньо Кунев и Боньо Поппенков. През нощта последните срещнали в махала Музга поделението на Ц. Дюстабанов на път за селото им[127].

В Граднишкия боаз Христо Филев и Д. Фесчиев довели около 70 души новоселци на помощ. Вместо знамена Иван М. Консула и Нешо Якимов носели църковната хоругва. Тук били свещениците Петко Попниколов, Стефан Попрадев, Ради Попмихов, Петър Горненски и учителят Н. Дабев. На позициите имало повече от 300 души защитници. С идването на новоселци се извършило известно прегрупиране на силите и на командирите. За ръководители на отделни групи били поставени: Христо Филев, Дончо Фесчиев, Никола Дабев, Стефан Вълков, свещ. Ради Попмихов и Гочо Куев. Повечето от новоселските въстаници заели отбраната на Черни връх и част от пролома на м. Беклемето[128].

В Севлиево Саадуллах ефенди, като командир на опълчението в казата, заедно с каймакамина, мобилизирали вече башибозука от Аканджиларе, Чадърлии, Душево, Дамяново, Хирево, Градница, Дерелии, Сербеглии и Дебнево. Били сформирани няколко значителни поделения с оглед на изпращането им към трите обаза. В същото време те поискали помощ на редовни и запасни части от Ловеч, Плевен и Търново. Изпращани били към балканските села за разузнаване отделни преоблечени българи и турци. От Ново село за Севлиево успял да премине Абаз Касабоолу и да потвърди, че в планинските села няма московци, а са въстанали „свинарите и овчарите“, т. е. гяурите.

Към обед откъм Градница се задала огромна група турци, облечени в най-разнообразни дрехи, въоръжени с различни системи пушки, пищови и ножове. Най-отпред се движели йошурджиите, гавазът и Юсуф[129]. В м. Търсаците, западно от Граднишки колиби (Стола), провели един вид военна игра „талим“,

след това подредени в колони с викове и шумотевици навлезли в Боаза. Една от групите се отклонила към Млечево, но слугата на Гаваза я върнал с подвикване: „Нерей, нерей, орда комита йоктур, гери, гери" („къде, къде, там няма комити, назад, назад")[130]. Като наближила първите къщи в Боаза турската колона се разбила на три: едната се насочила вляво, към стръмнините на Леви връх, средната продължила по пътя към край реката, а третата — към северните склонове на Черни връх. Когато средната част достигнала махала Дългодрените и наближила позициите на въстаниците, последните ги посрещнали с гърмежи. Турците надали викове, започнали да думкат тъпани и барабани, да пискат със зурли и да гърмят. Къщата на дядо Наньо, баща на стария чадърлийски поп, била запалена и вътре немощният старец пищял докато изгорял жив. В Дългодрените бил заловен и насечен Петър Крантата, изредили се много турци, за да накървавят ножовете си, някои дори лизали от кръвта му за „хаир" и победа над гяурите. Лявата колона от 250—300 души се отбила по коритото на р. Дълбочница и колиби Дълбоки към билото на Леви връх, вероятно за да обходи въстаниците от изток в м. Старата поляна. Тя била изненадана и посрещната от точните изстрели на Гочо Куев, Лальо Василев, Ц. М. Боевски, Бойо Нанев, Ив. К. Кривошиев и техните другари. С паническо бягство турците се върнали назад и се пресъединили към средната колона. Гочо Куев с част от момчетата се спуснал на помощ в Боаза[131]. В пролома частите на башибозуците се придвижвали бавно и предпазливо, като запалили дюкяна на дядо Христо Дългодреев. Лальо Василев, Христо Братоев и други открили огън от една горичка, подпомогнати от позициите на Черни връх. Въстаниците прибягвали от дърво на дърво, за да стрелят и се прикриват от залповия огън на противниците, а в същото време да ги заблуждават за броя си. Тук турците дали няколко убити и ранени.

Дясната турска колона под Черни връх срещнала упоритата съпротива на новоселци и кръвеничани. Новоселецът Йонко Тотев Тотевски се покатерил в клоните на вековен бук и с точни изстрели временно задържал настъплението на турската редица. Барутният

дим от пушката му обаче го издал и с няколко залпа бил свален на земята тежко ранен. Двама турци го хванали за краката, трети седнал на тялото му, и тътрейки го по склона го смъкнали в реката при труна на Петър Крантата и там го насекли на късове. Когато турците се оттеглили, другарите му го погребали на същото място.

Под натиска на враговете, защитниците на Черни връх се огънали и се оттеглили към Граднишки дял. Турците се спуснали до местността Велеговото при мах. Лумпари. Въстаническият щаб бързо сформирал подкрепление и заставил башибозуците да се оттеглят обратно. В това контранастъпление значително се отличили с решителността и устрема си: Лальо Василев, Христо Братоев и Хайдут Ботьо, които увличали другарите си[132]. Напорът на турците започнал да намалява и към икиндия сражението заглъхнало.

В очакване, че на другия ден турците ще подновят нападенията си, щабът решил да изпрати хора за помощ от Батошево и по посока на Габровско, където научили, че се движи четата на габровци. В Батошево пристигнали Христо Василев Глушков и Цвятко Димов Хаджийски; към Габрово през Стоките потеглили Лальо Василев, Христо Братоев и Хайдут Ботьо. Последният бил габровец, живеел в Севлиево и се познавал отблизо с Дюстабанов. Вечерта останали да преспят в колиби Угорелец у кръчмаря Тонката. От разузнавачи на Бочаровото отделение те научили за движението на двете части на четата и за нейния сборен пункт в Батошево[133].

Привечер в Граднишкия боаз Фильо Радев, Христо Филев, Дончо Фесчиев направили преглед на въстаниците, поздравили ги за тяхното безстрашие и ги окуражили, че очакват помощ и нови сили. Този ден били дадени първите жертви за свободата. Освен Йонко Т. Тотевски били убити Кънчо Малчев, в пролома при реката Наньо Стойнов Пехливан — на Леви връх, а Ботьо Нанев бил ранен[134]. Турците също прибрали убитите си и като се оттегляли запалили огньове в десетина къщи из махаличките на Боаза.

В Ново село на площада се сформирали две групи въстаници. Едната се отправила за Граднишкия боаз в помощ на кръвеничани, втората под предводи-

телството на Йонко Карагьозов с хоругва, носена от Илия Ив. Драгановски, пристигнала в Дебневския боаз и започнала усилено укрепяване. Позициите били разположени по двата бряга на р. Видима — отляво по склона Странето и Чукара, между колиби Зливевци и Салапиите, а отдясно — по южния склон на Криви дял, който на изток продължава към Ново село като по-нисък дълъг рид, а зад него северно се извисява билото на масива Черни връх с върховете Ослар, Китката, Зелени град и Раева могила, достигайки Граднишки боаз. И тук на пролома новоселци направили засеки от съборени дървета и купища от камъни, по склоновете изкопали окопи, издигнали прикритие. Поставени били на позиция и двата дървени топа, като за по-голяма стабилност били приковани със синджири към стволовете на близките дървета. За командири на отделни групи били избрани: Аврам Драганов, Нанко Пачника, Драгньо Стойчев, Стоян П. Горненски, Петко М. Щърбанов, Петко В. Ночев, Матьо Христов, Радил и Велчо Ночев[135]. Според Н. Табаков голяма група башибозуци, предвождани от Генджь, пристигнали и се разположили в Дебневски колиби. Към тях се присъединили и хората на Мустафа Герджикоолу. Последният с бял кон и бинокъл дошъл на разузнаване пред позициите на въстаниците до Исменова воденица и се върнали обратно[136].

Четвърти май — вторник. Ясно и хубаво време. От Търново за Габрово се отправили редовни войници под командата на Тефтик бей, очаквало се идването на Фазлъ паша и Неджиб ага. Събрали се сведения за излезлите въстаници от Габровските колиби и града[137].

С пукването на зората поделението на Ц. Дюстабанов през мах. Музга навлязло в долния край на Батошево. На няколко места около селото поставили стражи, а въстаниците минали през центъра с развято знаме. Цанко Дюстабанов, облечен в облекло с белезникав цвят с червени кантове и ширити, обут с обувки (чипици) и с особена шапка, направил на селяните извънредно странно и силно впечатление. Поставили се допълнителни стражи в м. Курийката и Босево круши, за да няма изненади откъм Градница и Душево[138]. Войводата държал реч пред населението,

и която изтъкнал, че са излезли да посочат на света, че повече няма да се търпи турското робство, управлението на селото минава в ръцете на въстаническото ръководство и всякакво своеволие ще бъде наказвано най-строго. Кметът Кольо Станчев се заловил с организиране прехраната на четата и местните въстаници. Изпратени били отговорници по махалите да вдигнат мъжете на оръжие. Жените, децата и старите хора било наредено да се отправят към м. Попска махала, която се определила за лагер на мирното население, тъй като била близко до горите на Разлатец и Бухал и пролома на Росица към дебрите на Балкана. Мобилизирани били коне за нуждите на четата[139]. Докато Дюстабанов държал реч, няколко габровци открили помака Хюсеин и пандурина Дишлията в дюкяна на чорбаджи Кольо. Един от въстаниците с прякор Арнаутина замахнал с ножа си да съсече Хюсеина, но той се отклонил и само ухото му било разцепено. В това време влязъл Тотьо Иванов и взел под закрила помака. Кметът дал за него много добри сведения и войводата наредил да го затворят с Дишлията, за да не ги убие някой екзалтиран въстаник[140]. Заедно с местните ръководители Дюстабанов огледал църквата, училището и по-големите къщи в селото. Оръжието и боеприпасите се събрали на склад в къщата на дядо Миньо. В групата по снабдяването влезли: габровецът Петър Тасев и батошевците Ненчо Алексов и Кольо Иванов; за десятници били назначени: Гичо Тихов, Радой Г. Бакалов, Стефан Илиев, Илия Колев, Начо Цонев и Боньо Б. Шипката. След това щабът обходил и доуточнил позициите около селото. Н. Христов Еленски носел знамето, което плющяло под напора на майския вятър. На най-уязвимото място Корийката и Босево круши войводата наредил стражата да се засили[141].

Поделението с Г. Бочаров пристигнало в Батошево от Стоките преди обед, а с него Никифор Симеонов и батошевските куриери в Кръвеник Иван Табака и Станчо Б. Шипката[142]. Последните уведомили Дюстабанов, че кръвеничани вече се бият, а новоселци усилено се укрепяват. Пристигнал на кон от Кръвеник и Христо Филев. Свикало се разширено съвещание на щаба на четата и местния комитет. Стигна-

ло се до споразумение в Батошево да остане една част от габровци с Г. Бочаров, Г. Кръстников, Кънчо Буренов и Н. Симеонов, и знаменосецът Н. Хр. Еленски, а П. Дюстабанов с останалата част да замине за Кръвеник и Ново село.[143] От Угорелец се появили кръвенишките пратеници Л. Василев, Хайдут Ботьо, Христо Братоев. Заедно с тях привечер Дюстабанов и момчетата му тръгнали за Кръвеник през мах. Енев рът и останали да нощуват в колиби Митовци. Лальо Василев заминал да уведоми за това Ф. Радев[144].

Г. Бочаров с помощниците си проверили „вардите" и разпределили по височините защитниците: източно под селото поставили батошевци; на могилата в лозята — габровци със знамето; ло посока на Душево — купенчени и тумбалци; в Боаза над девическия манастир — гъбенци; на Градът — моровечени[145]. Откъм Дерелии се появили на разузнаване турци. Въстаниците над Чукара под командата на Г. Кръстников извършили упражнение, като се давала команда по влашки, за да заблудят противника, че тук имало чужди части. Група черкези и турци приближили откъм Душево, но след като им гръмнали няколко пъти се върнали[146].

На Градишкия боаз този ден имало затишие, момчетата почивали и укрепвали позициите. Фильо Радев изпратил сина си в Батошево, а Ив. К. Кривошиев да повдигне Градишките колиби[147]. Остренчени и новоселци изцяло се прехвърлили в защита на Дебневския боаз. Тук борците достигнали този ден около 500 души, като с нетърпение очаквали да премерят силите си с османлиите. И те не закъснели да се появят. В пролома и по страничните склонове се съсредоточили над 1000 души башибозуци, предвождани от Хасан помак, Мустафа Герджикоолу, Генджаа и други. Тук имало турци и от Борима, Добродан и Коман, от Врабево и Дебнево. Хасан помак се приближил до повалепия бук на пътя и поискал да му изпратят хора за разговор. Пристигнали Пенко Й. Чорбаджийски, Пенко Нищелката и Георги Христов Печов и други. Хасан ги разпитал защо се бунтуват срещу царщината и ги посъветвал да се завърнат по домовете си, защото ще бъдат наказани. Пратениците му отговорили, че е дошъл вече краят на турското царство и

че скоро ще нападнат турските села в полето[148].

След като парламентьорите се завърнали, пламнало сражението. Когато турците преминали към юруш въстаниците използували двата дървени топа, единият скоро се пукнал, но вторият продължавал да стреля. Една група, преведена по тайна пътека от един помак, се явила в гръб на въстаниците. Й. Карагьозов увлякъл част от въстаниците и в ръкопашната схватка турците били отблъснати. Марин Сяров изкарал жените и децата на Маринска (според Н. Табаков на Куцова трапчина) с колове в ръце да се движат в колона, за да заблудят турците, че въстаниците имат резервни части. В този ден загинали: Георги Христов Печов, Илия Ст. Гръстов, Илия Джаралийски, Пенко П. Чорбаджийски, Петко Пльохов, Кольо Чолпана, Кольо Йотов, Пенчо Н. Шейретя, Димитър П. Сомлев, Нешо Салапийски и Кольо Попчето. След прекратяване на битката убитите били прибрани в плевнята на Пенко М. Нищелката и набързо ги погребали. В мах. Кръстевци били убити старците Пенчо Кръстевски и Тола Толевски. Христо Ив. Жулевски прекарал цял ден покачен на дърво и едва вечерта се прибрал у Петър Ц. Пачников. Турците натоварили жертвите си на 12 коли и ги откарали в близките турски села да ги погребат. Тези, които били от далечните троянски села, внесли в плевнята на Марин Пънков и ги изгорили[149].

Пети май — сряда. В Севлиево пристигнали от Търново боеприпаси и разпореждане войниците да откарат заловените членове на ОкК, заедно с техните обвинителни следствени протоколи[150]. В града дошъл плевенският каймакам Дели Неджиб с дружина от около 1000 души черкези и абаз Халид бей с 400—500 абази. При потушаването на въстанието особено се отличили абазите от село Ашанц (Азискьой), намиращо се при р. Ломя, на север от Сухиндол, заселено през 1869 година[151]. За нахлуването на тези части в града С. Мутафов като дете си спомня: „Току-що излязох от къщата на Иванчо Контето с фишеци в джобовете си и задрънкаха кепенците с една чудна бързина по цялата чаршия. В един миг гдето е речено, хората затвориха дюкяните си и се изпокриха кой где свари. Отдалечен малко от къщата на бай Иван-

ча, аз се установих за минутка, да разбера какво е това. Додето си въртях очите насам-натам, зачу се откъм ловченското шосе един шум, един тропот на коне. След малко до ушите ни долетяха такива диви крясъци, които се преведоха в ужас. Аз фукнах към дома. Бягам и се вслушвам, дали мене гони някой. Като се уверих, че не и че целият този вик и трясък заминува само по главната улица към конака, ази се спрях до един ъгъл и се обърнах: гледам черкези на коне! Последните тъй силно бягаха, та искри изкачаха изпод копитата им, ездачите им пък правеха разни движения и издаваха нещо като кучи лай. Някои от тях изпразниха пищовите си във въздуха, вижда се, за да вселят голям страх у раята"[152]. До късно вечерта турските и черкезките сили в града се подготвяли усилено за предстоящите битки против раята. По нареждане на Дели Неджиб каймакамът раздавал от складовете пушки, пакети патрони, капсули, олово, барут във варели[153]. Голяма част от боеприпасите били получени от мухтарите (кметовете) на село Чадърлии, Хирево, Добромирка, Бяла река, Бара, Сърбеглии, Душево и Дерелии; на помощник мухтара на Долна махала в града Ибрахим ага; на ловчанския бимбашия Хаджи Ибрахим ага и на други. Турците взели мерки за завардване на изходните пътища от града, като поставили постове.

Г. Бочаров наредил в Батошево свещ. Коста да отслужи литургия. Свободните въстаници заедно с членовете на щаба присъствували на богослужението, като някои се причестили. Времето се променило, завалял дъжд, въстаниците взели рогозки от дюкяните и с тях покрили колибките от храсти по позициите. Направили преглед на състоянието на укрепяването на основните отбранителни пунктове на позициите и подсилили съоръженията в м. Босьови круши, където отбраната се поела от Бочаров и помощника му Никифор Симеонов[154]. За нуждите по изхранването Иван Дянков и двамата му помощници докарали и заклали от турските кошари 18 агнета. От десятъка в селския хамбар реквизирали жито и го дали да се мели на две воденици; калугерките от Девическия манастир пекли хляб и готвили, специални хора разнасяли ядене и вода по позициите[155]. Според Н. Попатанасов

габенци не взели значително участие в Батошево. Една част незабелязано се завърнали по махалите и домовете си, други скитали из горите на хълма Бухал, срещу Батошево, за да могат да се скрият, трети негодували пред свещ. Атанас К. Семерджийски, че не им достигал хляб. За да ги задържи, той изпратил бележка по неграмотния кехая дядо Пеньо Николов до попадията си да изпрати препечен хляб и печено месо, което събрал на Гергьовден от трапезите в църквата. Неграмотната попадия занесла бележката на свещ. Петко Николов да я прочете. Като противник на свещ. Атанас и на бунтовното дело, той запазил бележката и по-късно тя се оказала в ръцете на Савуделлах ефенди в Севлиево[156].

Към обед пред позициите на защитниците откъм Дерелии и Душево се появили вражески разузнавателни групи — конни черкези. Всички се вдигнали на крак и заели местата си. Пред позициите се раздвижили няколко отделения въстаници, за да изплашат приближаващите се. Срещу петима смели черкези Тодор Витела от Нова махала стрелял с шишането си и улучил един от конете, ездачът се метнал на коня при друг черкезин и изчезнали. Привечер подсилили стражите, а въстаниците се прибрали да нощуват по домовете си. От Кръвеник Ц. Дюстабанов изпратил писмо, в което наредил Бочаров да отдели част от габровци за Ново село, а при нужда да извика Н. Кавалов с другарите му, които били оставени в Кръвеник[157]. В лагера при Попска махала достигнала мълвата, че през деня турците извършили разузнаване, а това означавало, че в най-скоро време противникът ще нападне въстаническите позиции[158].

Четата на Ц. Дюстабанов с Христо Филев, предвождана от Цанко Десев, местен жител, потеглила за Граднишкия боаз. Към нея от Душевски колиби се присъединили няколко въстаника: Г. Ив. Колев, Иван Цонев Палазов, Иван Цонев Ковачев, Иван Десев, Христо Събчев, Цанко Десев, Кольо Ненов, Устабашиев и други. Някои от тях по-късно били върнати от войводата, за да се грижат за укрепването и отбраната на жените и децата от тукашните колиби[159].

Уведомен от Л. Василев за предстоящото идване на Дюстабановата чета, Ф. Радев, свещ. Иван Михов

и голяма част от кръвенишките борци се отправили да посрещнат многоочакваните гости.

Дългоочакваната среща между кръвеничани и габровци станала при м. Висока могила, северозападно от Душевски колиби. Не липсвали сърдечни приятелски прегръдки и целувки между войводи и четници, гръмогласни викове за победа над агаряните. След кратка почивка въстаниците били подредени в четири блока по четири групи. В първи и трети блок влизали бойците с пушки, във втори и четвърти — тези с хладно оръжие: ножове, коси, брадви, вили и криваци. Блоковете с междини от по 100 крачки потеглили отново. Най-напред застанал на кон Ц. Дюстабанов, пред трети блок на белия си жребец яздил Фильо Радев. Така походната колона достигнала м. Двете могили (Коркинските могили) в района на р. Левица, срещу Градნишки колиби. На една от тях побили знамето на габровци, дали няколко изстрела, за да привлекат вниманието на българското население в Стола и на турците, които били в очакване на ново нападение. Четата се разположила на почивка. Л. Василев, който се бил върнал вече от Стола, изявил желанието на някои четници да нападнат Душево и Градница и да ги опожарят.

Двамата войводи се противопоставили категорично на това, като изтъкнали, че въстанието не е против мирното турско население, а е против империята, защото българите желаят също да живеят свободно и в мир. Преди да потегли и завие нагоре в Градништкия боаз, походната колона по блокове обиколила няколко пъти могилките, за да се покаже на турците и на техните съгледвачи силата и многобройността на въстаниците. В мах. Делък срещнали Иван Цочев Курукът, смятан за „турски дух“. Иван Драганев Михов насила го подкарал с четата[160]. В м. Черковището войводите написали бележка до чорбаджи Михо Гълъба в Млечево и я изпратили по Цанко Симеонов от Градништки колиби. В нея те подканяли Михо да обяви въстанието и да се присъедини към тях, както по-рано било уговорено. Фильо устно добавил на куриера: „Скоро да се върнеш и без помощ да не идваш. Да кажеш на Миха, прави какво прави да дойде с похрабрите си селяни. Ако не дойде, да си мисли, с кре-

мъци ще го дера после." Михо Гълъбът обаче не изпратил помощ. В Дебнево дори било съобщено, че в Кръвеник не били дошли руснаците, а „габровски хайдутя". Не случайно по-сетне в народна песен се пеело: „Млечовени папури сеят, кръвеничани куршуми леят, а баирчени кюмюр горят"[161]. Когато изпращали писмото, Иван Ц. Курукът се обадил: „Турците са много, имат добри пушки и топове, ще ни избият." При тези думи Дюстабанов се ядосал и извикал: „Веднага му вземете главата!" Фильо се намесил и го спасил, като се мотивирал, че имало много неопитни момчета и щели да се изплашат. По-късно Курукът успял незабелязано да се измъкне и да докладва в Граднишки колиби, че кръвеничани се предвождали от чорбаджи Фильо, а габровци от Ц. Дюстабанов[162].

Въстаническата колона навлязла в Граднишкия боаз, къщите в мах. Кривошии били пусти, жителите им се били изтеглили към Балкана. Иван К. Кривошиев и Христо Василев с няколко момчета били оставени да охраняват прехода на четата. Те се изкачили на стръмния склон на Леви връх и с няколко изстрела върнали обратно настъпващата башибозушка тълпа. В мах. Дългодрените те останали като нощна стража и през нощта пресрещнали една разузнавателна група граднишки турци и ранили няколко от тях[163].

Габровци и кръвеничани пристигнали в мах. Стар Кръвеник. Четниците били разпръснати по домовете да починат и да се нахранят. Войводите и помощниците им обядвали у Фильови и обсъждали какво трябва да се направи, за да се действува съгласувано. Решили: Тотьо Ив. Хаджидосев и Никола Кавалов да останат в Кръвеник с около 40 габровци, за да повдигнат духа на населението; Дюстабанов с останалата част да замине веднага за Ново село, където да подпомогне отбраната; между двата боаза да се създаде удвоена връзка за съобщение, като по билото на Черни връх се изпратят отделни въстаници, които от една страна, да следят турци да не преминат хребета откъм Млечево, а от друга, чрез викане да предават съобщенията; при нужда да се изпращат и бързи конни куриери, а помощните части да имат готовност да се придвижват от един към друг боаз. При отстъпление, заедно с населението, да се търси спасение към би-

лото на Балкана, като по възможност въоръжената отбрана продължи. . .[164]

В Дебневския боаз още призори новоселци извадили от плевнята убитите си съселяни и ги погребали. В далечината се виждали как бошибозуци се събирали на тумби и се разпръсквали, без да се осмелят да предприемат нападение[165]. Яхнал на кон с „влашки калпак" и с внушителна форма, Ц. Дюстабанов пристигнал начело на четата си на пазара в Ново село. Тутакси се пръснала новината, че „московците идват"! И мало и голямо, жени и деца, се спуснали радостни да посрещнат скъпите и дълго чакани гости, да ги здрависат и целуват. Духът на новоселци се повишил, извило се кръшно хоро. Една баба донесла медник с мляко и просълзена повтаряла: „Ох, баби, баби! Жива бях да видя българското царство!" Новодошлите били разквартирувани по къщите из селото, Дюстабанов се настанил у свещ. Михо Попрадев близо до девическия манастир. Щабът на четата и местните дейци заедно с Й. Карагьозов изработили единен план за ръководство и действие. Като общ ръководител избрали Дюстабанов, местната власт трябвало да изпълнява разпоредбите му, да осигурява снабдяването и изхранването на бойците. Наредили на калугерките, които се готвели да бягат, да започнат да готвят и да пекат хляб, да снабдяват обосялите момчета с чорапи, партенки и фланели[166]. Иван Йовев от Бичкинята бил определен като военен началник на селото, един вид комендант. Наличните въстанически сили били групирани в пет поделения с командири: Пенчо П. Постомпиров, Христо Конкилев, Йонко Хр. Карагьозов, Данаил Бурмов, дядо Михаил Гетьов[167].

Шести май — четвъртък. На плевенския каймакам Дели Неджиб било наредено с поверените му черкези, абази и башибозуци от околията и Ловешко „да разбие и изтреби появилите се в Севлиевска каза бунтовници". Подпомогнат от местния каймакам и от Саадуллах ефенди, той разработил план за постепенното сломяване на отделните въстанически пунктове. Още през нощта на 5 срещу 6 те съсредоточили основните си сили срещу Батошево, а за Граднишкия и Дебневския боаз предвидили малки части, които да инсценират подготовка за нападение, за да не дадат въз-

можност да се изпратят помощни части на батошевци[168]. Настъплението на турските части към Батошево започнало от северозапад откъм Душево и от североизток откъм Дерелии (Горна Росица).

Г. Бочаров бил получил писмо от сългражданите си, в което му съобщавали, че градът е пълен с аскер от Казанлък, а селяни му донесли, че около Дерелии гъмжи от черкези и турци и че вероятно се готвели за нападение. Това го принудило да изпрати куриери в Кръвеник и Ново село и да иска Никола Кавалов с другарите си да се прехвърли в Батошевския боаз. Още в зори въстаниците отишли в църквата да се изповядат при хаджи Севастиян, да присъствуват на утринната литургия и да се причастят. До десния клирос в църквата мълчаливо стоял войводата на пункта Г. Бочаров, а много въстаници пригласяли на църковното пеене, въпреки че дотогава не били пели в църква. Едно странно предчувствие било обхванало голяма част от присъствуващите[169]. Откъм наблюдателния пункт се подали тревожни сигнали, че се задават 6 турски поделения откъм Душево. Не след дълго други се появили откъм Дерелии, движейки се през местността Долна лъка и Шумата[170]. Г. Бочаров и Н. Симеонов бързо се изкачили на Корийката, западно от селото, Г. Кръстников, Кънчо Буренов и Н. Хелевски — на чукара в лозята. До това време конни черкези и башибозуци вече наближили Боьови круши, слезли от конете си и започнали да стрелят. Въстаниците ги посрещнали смело със стрелба без да отстъпват. В престрелката били убити Тотьо Минчов, Гичо Тихов и Марко Станчов. Главите им били отрязани и отнесени в Севлиевския затвор и хвърлени пред задържаните българи[171]. Останалите въстаници се отдръпнали назад към селото и Г. Бочаров и Н. Симеонов едва успели да ги спрат, но само за кратко време. Врагът известно време бил задържан от дълбокия дол, който ги принудил да го обхождат. Това дало възможност на борците да се отскубнат и да заемат позиции на Корийката, като Бочаров събрал около себе си най-решителните. Тук той успял да надраска отново бележка за Кръвеник, в която предавал тревожното положение в Батошево и искал съдействие. Никола Ив. Груевски заминал да носи съобщението, но един

черкезин го прострелял с пищова си. Другите черкези се насочили към Бочаров. Той се спуснал по стръмнината, като съсякъл ръката на един черкезин. Последният макар и ранен успял да гръмне, но не улучил войводата, който прескочил през някакъв плет. Когато черкезинът се подал над плета, Бочаров го съсякъл и продължил да бяга. После в двора на Девическия манастир паднал в несвяст в някакъв трап[172]. След известно време се свестил, прегазил Росица и се вмъкнал в гората на Града. Другарите на убития черкезин подгонили Начо Цонев и Симеон Мичев. Първият невредим минал реката, а вторият паднал до плета на манастирския двор и се отървал с няколко удара от нож през калпака на главата. Третата група черкези подгонили няколко жени и мъже при м. Стената, по пътя за Балкана. Неичо Алексов, скрит в насрещната воденица на дядо Миньо, заедно с няколко габровци, открили огън и убили двама от преследвачите. Гуна Георгиева Михалова била догонена в реката и ударена с нож по врата, но дебелите ѝ коси я спасили. Бързо се гмурнала във върбалаците на м. Средорека, където намерила и игуменката на манастира госпожа Магдалена Минева[173]. Тук загинали Мария Ранкова, Куньо Цочов от мах. Тумбалово, Атанас Градулски и Алекса Димов, последният успял да простреля преследвача и знаменосеца Ибрахим Юсуфов от Чадърлий, Дена от Шумата, бременна в седмия месец, била настигната и жива разпрана, след това отсичат главата ѝ и я закачат с косата за телтията на един кон[174].

Никифор Симеонов се спуснал по източния склон на Корийката, за да отиде на Чукара при Г. Кръстников. В църковния двор успял да застреля един от преследвачите, под Грозевската воденица прегазил реката и се спасил на Града[175]. В м. Озрем бил застигнат Събчо Станчев. Той запазил самообладание, прикрил се зад дебело дърво и застрелял двама черкези. След това прескочил вадата на Манастирската воденица и прегазил реката, но черкезки залп го ранил в крака[176]. Кольо Станчев, който помагал в къщи по снабдяването, чул виковете и гърмежите и излязъл навън в градината да прибере кобилата си и да бяга към Корийката. В това време трима черкези изгър-

мяли насреща му и тежко го ранили, сметнали го за мъртъв, заминали да гонят други българи. Недьо Ковача, Цоньо Ненов и Мичо Драшков го превързали набързо, през нощта се върнали, натоварили го на кон и го откарали в мах. Грозевци[177]. Къщата му била разбита и ограбена, а в нея бил открит, затворен за пиянство, Станчо Златев Караконзъла от Кастел, който бил убит[178]. В къщата на дядо Миньо, където били оставени на склад боеприпасите, били обградени габровците Иван Тасев и Иван Дянков Джуката. Започнала престрелка, последвал страшен взрив и огромен пожар избухнал към небето. Ив. Дянков обгорял изскочил от пламъците и се хвърлил във вира на реката, където бил нашарен от куршумите на черкезите[179].

В м. Чукара, където в дъжда и мъглата се развявало знамето, защитниците стреляли срещу пълзналите башибозуци от север. Когато въстаниците видели, че ще бъдат обградени със знамето напред и със залпов огън сбрани около Г. Кръсников и Кънчо Буренов се спуснали към селото и прегазили реката. Н. Хр. Еленски откъснал знамето от пръта и го скрил в пазвата си[180].

При това положение селото изцяло останало в ръцете на враговете, които се спуснали да грабят, палят и убиват. Предводителят Дели Наджиб и помощниците на Саадуллах определили арнаутина Дели Ибрахим, Абдулла чауш от Ряховците, Сюлейман помак — слуга на Саадуллах и помака Хюсеин да издирят и опожарят къщите на най-активните въстаници батошевци. Подпалени били църквата и училището, една след друга пламнали къщите на поп Кръстьо, на Илия, Радой и Христо Хаджийски, на Хаджи Станчо Рупчето, на Ненчо Налбантина, на Гичо Ковача и Георги Бакалина, на Кольо Станчев и на много други[181]. Убитите черкези и абази били хвърляни и изгаряни в пламтящите къщи, а ранените и плячката били натоварени на коли и дълги върволици потеглили към турските селища. „Ужасна картина представлявало горящото село — пише Й. Г. Бакалов — Високи езици от пламък, големи кълба от дим, пращене на дървен материал, срутване от време на време на покриви, стени, комини и адска горещина посред зелените плодни

дръвчета през месец май, навявали скръб в душата. Лаянето на изплашените и изгладнели кучета, опустяването на селото и неизвестността, какво ще става понататък, смразяваха кръвта и смотаваха мислите. Надеждата за умиротворяване и за живот изчезваше и не намираше где да се опре"[182].

Разпръснатите габровци и батошевци се насочили на юг към горите и доловете на масива Бухал, Разлатец и Балкана. Г. Кръсников, Кънчо Буренов и Недялко Хр. Елевски след като преспали в Угорелец на другия ден заминали за Ново село[183]. Г. Бочаров при Стоките се намерил с Н. Симеонов и отишел в Кръвеник[184]. Тук през различни места и пътища дошли още габровци и се присъединили към групата на Тотьо Ив. Хаджидосев[185]. Й. Г. Бакалов, тогава ученик, при Грънска поляна настигнал дядо Кънью Грозевски, с шише ракия в ръка, да се тюхка, че момчетата отървали турците да влязат в селото. От Грозевци те гледали ужасите на горящото село и неговото разграбване[186]. Някои черкези с конете си достигнали до лагера в Попската махала, където разсипали чувалите с хляб и казаните с гостба, взели чувалите и казаните и се върнали обратно[187].

Част от сърбеглийските турци (дн. Язорец) си отишли, за да отнесат плячката си от Батошево и Гъбене и на другия ден отново излезли да грабят...

В Граднишкия боаз около обед турски части се доближили до позициите и се завързало сражение, което траяло до мръкване. Една част от габровци с Никола Кавалов незабелязано напуснала местата си и си заминала за Габровско. В Дългодреите пламнали още няколко къщи. Аким Тодоров Калоферецът бил прострелян на едно дърво, убит бил столченинът Пейо Илиев и съсечен Марин Дочев[188].

В Ново село изпратили хора по махалите да съберат всички мъже и жени, заедно с добитъка на Тотина поляна, за да можели да изградят по-сигурна отбрана[189]. Почти всички въстаници прекарали деня на позициите, като доизкарвали таби, окопи и дървени покриви против дъждове. Башибозуците се мяркали от време на време в далечината и изчезвали. До вечерта лагерът на Тотина поляна значително се увеличил, лумнали много огньове[190].

Победата в Батошево повишила самочувствието на турците по селата и в града. Те още по-разпалено се готвели да се разправят безмилостно и с останалите две въстанали села. Каймакаминът на Севлиево Осман Азми побързал да извести мютесарифа на Търново с бляскавата победа на Дели Неджиб в „Батошевския балкан“, като значително увеличил загубите на противниците, а намалил тези на правоверните: убити българи — 200, а черкези и абази — 2 и ранени — 9[191]. Окръжният управител, от своя страна, намерил за уместно да зарадва с тази новина каймакамите в санджака[192].

Седми май — петък. След пробива на турците при Батошево гъбенци през горите на Бухал се завърнали по домовете си и с близките си започнали да се укриват. Башибозуците плъзнали да плячкосват Гъбенските махали. Запалени били къщите на Никола Пройнов, Иван Мънев, Иван Бонин, плевнята на дядо Славчо и други[193]. Откъм махала Музга на м. Коренец слязла войскова част и се установила да нощува. Пламнали огньове, чули се сигнали от тръба. Кметът Христо Недялков отишъл при командира с молба да не позволява войската да бастиса селото. Последният му казал, че има заповед да проведе наказателна акция заради заклманите цигани, но ако донесе нареждане от града нямало да има грабежи. От махала Драгиевци специални хора ходили в Сърбеглии (Яворец) да измолят от първенците защитата от золумите на башибозуците. Голяма част от населението се разбягало към Бухал, Дебел дял и Купен. Жителите от мах. Горно и Долно Имилево не смеели денем да стоят в къщите си[194].

На 7 май сутринта аскерът от м. Коренец потеглил в колона към Гъбене и пред селото започнал да се разгръща в боен ред. В този момент кметът донесъл бележка от Севлиево, селото да не се напада. Гъбенци бързо събрали ядене и пиене и нагостили войската. На заминаване командирът наредил да бъдат взети като заложници и водачи: Христо Дедов, Стоян Денкин, Косьо Братина, Лальо Мънито и други. Щом ги извели на билото на пътя за Драгановци, те били подложени на разпит, за да посочат кои са били комитите в селото. Най-много били Лальо Мънито, по-

неже в пояса му намерили бронзов дивит, който го представил за грамотен човек и вероятно за един от революционерите[195].

Батошевци продължавали да търсят спасение из гората, кой където намери. Й. Г. Бакалов с няколко семейства излязъл при даямата на Недьо Пейков от мах. Селище, където пренощували срещу 8 май, понеже завалял дъжд, който скоро преминал в сняг[196]. Мирните жители от мах. Енев рът и Душевски колиби се навъртали около м. Имането, древна тракийска крепост. Съвременница разказала: „Букът се беше развил и за да спим през нощта мама застла земята с букова шума и клони. За завивка свали забрадката си. Друго нямаше. Ние гладни непрекъснато викахме: „Мамо, хляб, хляб!“... През нощта заваля сняг, клоните на дърветата достигнаха от тежестта му земята, стана страшно студено“[197].

Боньо Кунев на 6 май през нощта решил да отиде в Севлиево, да измоли закрила за мирното население, като прехвърли вината за случилото се изцяло на габровците. Обръснал се изрядно, облякъл си новите дрехи и заедно с Цонко Печов от Енев рът заминали за Душево, да измолят ходатайството на Мехмед ефенди, при когото Цонко дълго време бил аргатин. Към икиндия през Прозованиц и Енев рът доближили Душево, но не се решили да влязат в него, понеже било пълно с башибозуци и черкези. Отправили се към града и след полунощ се озовали в турските гробища на Севлиево и тук се скрили в очакване да се съмне[198].

Кръвеничани начело с Фильо Радев в очакване съдбата на батошевци се намирали на позициите. Турците обаче не нападали, а се задоволили да запалят няколко къщи из Боаза. Вечерта въстаниците се завърнали да спят в махалата. Според дневника на Г. Бочаров при проверката налице били 30 габровци. „Фильови хора около 240 души с пушки и 180 с брадви и сопи.“ Фильо уведомил Г. Бочаров и Тотьо Ив. Хаджидосев, че получил покана от Севлиево да се покори и да пропусне турците през боаза, за да гонят габровците, в противен случай ще опожарят Кръвеник. Това писмо било от Саадуллах ефенди, приятел на Фильо Радев. Габровци настоявали, тъй като оста-

пали много малко, на другия ден да отидат при другарите си в Ново село и там да дочакат общата си участ[199].

Съсредоточаването на турските сили този ден било при Девневския бооз. Ц. Дюстабанов заповядал на Иван Йовин да стои в селото и да връща всеки забелязан дезертьор, да се грижи за изпращане на храната към позициите. Престрелката в бооза първоначално започнала с гърмването на дядо Петко Бесата от Новата махала. Врагът съсредоточил силите си в средната част на коритото на реката. Въстаниците имали добри прикрития и без излагане на вражеските куршуми, стреляли на месо залпово и поединично. Много куршуми този ден не отишли напразно. Особено панически страх всяла френската пушка на Велчо Ночев Ночевски. Той си бил изготвил удобно „гнездо“ на един бук, много добър обзор и обстрел. Велчо внимателно подбирал най-дръзкия от турците и с точен изстрел го повалял на земята. Османлиите с трепет очаквали кога ще чуят пукота на Велчовата пушка и кой ще бъде следващата жертва. При завръщането си от позицията, когато близките му го попитали колко душмани е убил, той отговорил: „На патрон и турчин, нито един куршум не е отишел на вятъра[200].“ Като много добри стрелци се проявили още: Хр. Партинков, Хр. Постомпирчето — габровци, Азрама Драганов, Пенко Велчов, Митьо Хр. Радил, Нанко Велчов и Стоян Горненин — новоселци.

От Кръвеник на позициите дошъл Дончо Йовчев Фесчиев и пожелал да бъде зачислен в четата на приятеля си Дюстабанов, но бил само с една кама. Войводата помолил Метьо Пеев да му даде пушката си, а той да му стане охрана. Метьо отказал с думите: „Не си давам пушката! Когато падна убит, който изпревари да я вземе.“ Това трогнало Дюстабанов, Дончо сменил камата си със сабята на Никола Гюдюлев и постъпил в групата на П. Постомпиров[201]. Сражението с известни прекъсвания продължило почти пет часа. Хр. Конкилов с шишането на Начо Йосифов гръмнал в приближаващата се група башибозуци и убил един. Начо пък застрелял знаменосеца, който яздел на бял кон. Турците използували хитрости, като се опитвали да се доближат до позицията, преоб-

лечени като местни селяни, но били открити и с точни изстрели заставени да се върнат. Привечер турските части се оттеглили към Млечево, новоселци останали на позициите, а габровци се прибрали по къщите в махаличките наблизо да нощуват[202]. Започнал да духа студен вятър, завалял дъжд, който през нощта преминал в сняг[203].

Осми май — събота. Снегът продължил да вали, а студът сковал земята. В Търново пристигнал извънредният комисар Али Шефик бей и съставил извънредна комисия по разглеждане делата на обявените в активно участие във въстание против султана и турската държава. Фазлъ паша се готвел да се отправи през Трявна и Габрово за Севлиево[204].

Дели Неджиб, Саадуллах ефенди и други турски предводители съсредоточили силите си в района на Млечево. Оттук изпратили съгледвачи към Ново село и Кръвеник, за да разузнаят за силите и духа на въстаниците. В Ново село успели да се промъкнат мъж и жена и от един старец научили, че в селото нямало московци, а само „нашенци и габровци". Турските големци не повярвали напълно на това и разположили силите си на изходните места за нападение през следващия ден[205].

Кметът на Гъбене разпратил по горите глашатаи да повикат гъбенци да се завърнат по домовете си, за да не бъдат смятани като бунтовници. От Севлиево били изпратени заптии да съберат сведения за подбудителите на бунта и по възможност да ги арестуват. Въпреки че и тук вината се прехвърляла изцяло върху габровци, от селото били задържани и през Сърбеглий откарани в Севлиево: Ангел Стоянов, Стойчо Недков, Никола Недков, Иван Семов, Христо Първанов, Руси Ганчев и други. В Драгиевските ливади, между Драгиевци и Сърбеглий, в помощ на заптиите се явила бандата на турчина Алишко. Започнал разпит на задържаните да кажат кой е войводата на бунта в Гъбене. Напразни били молбите им да ги предадат на разпит на властта в града. Алишко натиснал Руси Ганчев и го заклал[206].

Батошевци се намирали из горите и зъзнели от студ. Боньо Кунев и Цонко Печов излезли премръзнали из гробищата и се представили на градската охрана, че идват при Саадуллах ефенди. Придружили ги до одая-

та му, където намерили помака Хюсеин от Батошево с превързана глава. Пред него те изтъкнали, че цялата трагедия на селото се дължала на габровците. Беят ги препратил при каймакамина. Той ги затворил поотделно в две различни стаи и ги извикал на разпит пред смесения околийски съвет. Разпитваните предварително се били уговорили какво ще говорят. Те повтаряли едно и също, че непознати хора дошли в селото, запалили го и избили много хора. Затова молим властта да поеме защитата им. След малко в затвора заптието Сали съобщило на Боньо, че в Батошево няма да ходи башибозук, че от трите подготвяни поделения за трите бунтовни села, се оставяли две. След като бил извикан на доклад и пред Дели Неджиб на Боньо дали двама заптии да го придружават до Батошево, където той щял да накара селяните да се завърнат по домовете си. В Дерелий на пазара намерили около 1000 въоръжени башибозуци, чакащи заповед да заминат отново към Батошево. Селото било пусто. Боньо и Цонко Печов преминали през опожареното село и видели няколко недоизгорели трупа в къщата на дядо Миньо и на Кольо Станчов, при с. Степата, покрили с клони тялото на Никола Ив. Груевски и пристигнали в лагера при Попската махала. Тук не открили жива душа и останали да нощуват в гората[207].

От мах. Стар Кръвеник, преди съмнало, габровци с Тотьо Ив. Хаджидосев, Г. Бочаров, Г. Кръстников, по разкаляни пътища и пътеки се озовали на пазара в Ново село. Оттук те се отправили с местните въстаници на позициите в Дебневския боаз. Дюстабанов в просвредлена тояга по Марин Сяров изпратил бележка до комитета в Габрово, но куриерът бил заловен и бележката попаднала в ръцете на властта, като била приложена към следственото дело в Търново[208]. В нея войводата разкрива пътя на четата и нейната дейност, искал подкрепления от жива сила „приятели младежи“ и „джепане“ — боеприпаси[209]. След заминаването за Зла река на Дюстабанов съобщили, че една група въстаници-габровци си заминали. Той се метнал на един кон и отишъл чак до мах. Купен (Стокенско) да ги гони. Вечерта се върнал в Стар Кръвеник и преспал у Фильови[210].

В Граднишкия боаз като защитници останали само

кръвеничани и няколко столчени. Войводата Фильо Радев ясно виждал близката участ на батошевци. Затова дал нареждане старците и бабите, жените и децата, заедно с добитъка и покъщнината да се отправят към Балкана. С помощниците си направил последен преглед на въстаниците, окуражил ги и им дал съвети как да действуват при една или друга ситуация в сраженията, в случай че врагът се появи отново в Батошево или по Леви връх. Били поставени наблюдатели, за да не бъдат защитниците изненадани в гръб. Специален пост заставал на Бабан да гледа пътищата към Центъра. Момчетата нощували около Лумпарите, а Фильо си отишел в къщи, където откъм Купен пристигнал Ц. Дюстабанов. Тук те направили преценка на сложилата се ситуация и макар да виждали неизбежния край на въстанието все пак били убедени, че съвестта на Европа ще се събуди, че намесата на Русия ще бъде улеснена[211].

Девети май — неделя. В Гъбенско пръснатото по горите население се завърнало. В Батошево Боньо Кунев в Цонко Печов тръгнали по височините и с викове призовали съселяните си да се приберат по домовете си, комините да запушат, за да не бъдат смятани стопаните им за комити. По кръвеничаните Кольо Мичовичин и Коста Драгнев Боньо изпратил на Фильо предаденото му в Севлиево писмо от Саадуллах. На Чукара се явили двадесетина дерелийски турци, за да проверят дали в селото не са дошли отново комити. Срещнали се с Боньо и той ги уведомил, че много батошевци все още се страхували от измами и изненади и не смеели да се завърнат по къщите си. Срещу възнаграждение турчинът Мехмед останал, за да следи за спокойствието в общината и селото.

В същото време, група башибозуци и черкези ограбили мъжкия манастир „Успение пресв. Богородици“, запалили одаите в северозападната част и се отправили за Кръвеник. Отец хаджи Исай успял да се скрие в клоните на една липа и наблюдавал грабежите. Били отмъкнати: църковни съдове, одежди, халища, черги, ризи, кърпи, железни потреби... Хаджи Исай слязал от дървото и с намокрена антерия и расо загасил пламналия пруст. Плиснал дъжд и спасил горящото вече кубе, но част от одаите изгорели[212]. В м. Имането на Разлатец, южно от Душевски колиби, след упорита съ-

противата били заловени Стоян Колев, Драшко Ненов и Митьо Ненов от Енев рът и заедно с плячкосания добитък били подкарани за Градница. Под м. Висока могила те били посечени и изоставени. Много къщи в този район били запалени, други били запазени, поради намесата на Мехмед ефенди. За него се говорело, че майка му била сестра на Хайдут Рада. За много хора и къщи в мах. Сърбулаци се застъпил Мечоолу от Градница, пазач и разузнавач в Градншшките колиби (Стола). Душевският бей Ахмед за лично отмъщение наредил да съсекат в една гора дядо Семо Димов, но по една случайност той не бил доубит и оживял[213]. Селяните от мах. Селище (Стокенско) правели курбан (кокаланска църква) в м. Миковото, но молитвата останала недовършена, тъй като откъм Разлатец (Леви връх) се спуснали турци. Богомолците прегазили Негойчевица, избягали към м. Извора и оттам към Балкана[214]. Цочо Митев се отклонил към мах. Злата урва на хълма Басаковица. В махалата бил застигнат отец Каленик от Батошевския манастир, който в дисагите на коня носел 20 000 гроша, собственост на манастира. Няколко черкези го застигнали, отрязали главата му, свързали косите му на примка и я повесили на телтията на едно от седлата. По-късно я преметнали през вратовете на заловените батошевци Иван Чакала и хаджи Станчо Рупчето. Така главата била занесена в центъра на Кръвеник и използувана като мишена, поставена на едно сливово дърво. По-късно кръвеничани я погребали в гробището до църквата, а след примирието била извадена и заедно с обезглавеното тяло заровена при манастира[215].

От Кръвеник още призори Ц. Дюстабанов се отправил за Ново село. Въстаниците в Граднишкия боаз били намалели, някои били останали, за да изпратят близките си и добитъка към планината. Фильо Радев, Христо Филев и Гочо Куев обходили позициите, за да окуражат защитниците. Те се греели около запалените огньове, тъй като било студено, въпреки че било ясно и слънчево време. Свещ. Иван Михов останал да служи в църквата, понеже на този ден бил празникът на храма „Св. Никола“ и съборът-пазар на селото. Други години в центъра гъмжало от продавачи и посетители от съседните села, пиело се ракия и вино, ядяли се печени и варени агнета, думкали тъпани, свирели гайди и кава-

ли, люшкали се кръшни хора, ечали народни песни. На 9. V. 1876 година обаче всичко било странно тихо, църквата била празна, само две жени дошли да кръстят едно дете. Кольо Мичовичин и Коста Ковачът предали писмото от Боньо Кунев на свещ. Ивана да го препрати на Фильо в Боаза[216].

Срещу защитниците още преди обяд се задали турци, черкези и абази. Викове и крясъци, пищене на зурли, боботене на тулюмбеци огласяли долината на реката. Фильо Радев от Малката Лучина наблюдавал и се мъчел да отгатне какво ще предприеме врагът. Той окуражил свиканите на съвет десятници и ги изпратил с думите: „Който се страхува, нека да си върви, който е мъж, нека да остане и да върви след мене. Ние не сме излезли да продаваме салтанати, а да мрем за правото и свободата си." Всички се отправили при другарите си поотделните участъци от двете страни на боаза и се подготвили за отчаяна съпротива.

Сред нападателите правел впечатление един турчин, яхнал охранен кон, натруфен с разкошен кожух и яка от лисича кожа. Той бил и първата мишена на въстаниците. Премерили се в него, трясвал залп и турчинът се смъкнал мъртъв от седлото. Правоверните се разпръснали и започнали бясна стрелба. Но момчетата с точния си огън задържали временно пълзящите редици. Скоро боят се превърнал в ръкопашен. Фильо и Христо придвижвали незначителната си резервна групичка от най-безстрашните момчета от едно място на друго, но врагът бил многоброен. Малко следобед въстаниците видели, че по билото на Леви връх и откъм Селището пристигат неприятелски части, и се опитват да обградят защитниците. Войводата наредил да започне оттегляне по посока на запасната позиция — хребета от връх Бабан до Граднишки дял, южно от мах. Лумпари. Борците се прикривали зад дървета, камъни, използували гънките на местността и непрекъснато стреляли по най-близките нападатели. Турците, идващи откъм Леви връх се спуснали по грабежи в къщите на Стария Кръвеник и това спасило въстаниците от удар в тила. Там Фильо Радев събрал част от другарите си, благодарил им за верността и безстрашието и ги освободил от дадената клетва, за да се погрижат за спасението на близките си. Сам той с телохранителя си

Въльо Йонков останал в горите около Бабан, а синът му Христо Филев с малка група заминал в помощ към Дебневския боаз при грабровци и новоселци[217].

От хълма Дебели рът, срещу центъра на селото дядо Георги Калчев надал тревожен вик към съселяните си: „Бягайте, брей, кой къде види, защото турците идват откъм Боаза и ще ни изколят!“ Из отделните колиби и махалички настъпила бъркотия и суетня, чували се писъци и плач, рев на домашни животни, лаене на кучета. Завърналите се от сражението мъже товарели покъщнина, храна и дрехи на коне и коли, в цедилки на гръб, всеки вземал от покъщнината си, кой какво можел да носи, каквото му било най-необходимо и бягал към пазвите и гънките на Балкана, за да дири спасение[218]. В Стар Кръвеник най-напред било разграбено имуществото и домакинството на чорбаджи Фильо Радев и след това сградите били запалени. Около пръщящите къщи, плевни и други сгради в махалата, цяла нощ пищели зурлите и думкали тъпаните на ликуващите победители. Разезд черкези се спуснали в центъра на селото и подпалили училището и църквата. В последната била оставена храна, като се смятало, че тук турците няма да влязат. Те обаче внесли съчки и дърва и я подпалили. Стопили се много икони, изчезнал ореховият иконостас, дело на новоселските резбари Марангозови. Каменната сграда се нажежила като пещ, но не рухнала, а само се напукала[219].

Въстаникът Минко Кънчев Иванов набързо укрил в близките до къщата си храсти храна и дрехи, оставил 11 говеда и 50 овце в обора и кошарата, прибрал жена си с децата и се спрял чак на Пейкова присойка при Сюлейманчовския улей. След време се върнал и намерил къщата си ограбена. На връщане към планината бил посрещнат от идващите редовни войници, пешаци и конници, които стреляли по него и едва не го убили — ямурлукът му при бягането бил надупчен като решето[220].

В мах. Сурвендовци Тота Колева Василева с невръстното си момченце Радко била изоставена от съседите, за да не ги издаде с рева на детето. Един от дошлите турци извадил нож да я заколи, но друг го смъмрил: „Като я заколиш, това дете ще го заколиш ли? Ако го оставиш кой ще се грижи за него?“ Така тя била спасена. Откарали само биволицата ѝ, която

по пътя успяла да се измъкне и се завърнала[221]. При залез слънце откъм Стар Кръвеник в мах. Крушака се спуснали турци и подпалили няколко къщи. Димо Пенов Димитров от връх Басаковица слязал и предотвратил разширението на пожара в домакинството си[222]...

След отстъпление на кръвеничани от Граднишкия боаз противниковите сили се събрали на поляната в м. Велеговото до мах. Лумпари. Било извършено набързо прегрупиране: една част се насочила на запад през колибите, намиращи се на южните склонове на Черни връх, а друга — по м. Предела трябвало да се яви в Ново село от изток, за да бъде то обхванато в полуобръч, а борците в Дебневския боаз да бъдат ударени в гръб и изтребени до крак.

В Ново село в църквата била отслужена литургия и свещ. Петър Горненски отишъл в църквата на Девическия манастир заедно със свещ. Георги Христов Дългодрейски да продължи службата[223].

Калугерките продължавали да приготвят ядене и да пекат хляб за позициите. В селото били заловени и затворени мъж и жена, съгледвачи, изпратени от Дели Неджиб и Саадуллах ефенди. В манастира се намирал млечовенинът Вълето, проводен да разузнава и да събира „новини" за кмета на Млечево[224]. Към обед откъм Черни връх срещу манастира се изсипали башибозуци, черкези и абази. Дюстабанов събрал командирите и съобщил, че въстаниците незабавно трябва да се оттеглят към планината, за да не бъдат обградени и поголовно избити. Новоселци били освободени и те бързешком заминали за махалите си, за да защитят близките си[225]. Йонко Хр. Карагьозов потеглил към габровските села, където имал роднини, за да се укрие[226]. Ц. Дюстабанов, Г. Бочаров и Дончо Фесчиев с габровци тръгнали в югозападна посока по върховете и склоновете на Велики пряслап, вододел между долината на Видима и Черни Осъм. Те се движели приблизително по местностите: Камено бърдо, Робов връх, Букова могила, Калето и Здравченец. Замръкнали и нощували в м. Мезлич. Според Гъбенски групата наброявала 72 души, а според Ив. Марангозов „скромното число 25 души"[227]...

През това време Чукалата почерняла от неприятели, чул се вой на тръби, развели се бели знамена за пре-

даване, намиращите се в селото мъже и жени с викове и писъци започнали да се изтеглят през Сминера и Маринска, към величествения връх Марагидик. Поголовната сеч била избягната, защото, от една страна, турците нямали точна представа за основните сили на въстаниците и се страхували от клопка, ако навлязат в селото, от друга страна, въстаниците поели защитата на населението и със стрелба осигурявали неговото изтегляне.

Не била без значение и оказаната въоръжена съпротива от свещ. Георги Христов Дългодрейски в Девическия манастир и тази на ковача Кольо Тодоров Матеев около родната му къща.

Свещ. Георги Христов, като член на ОкК, бил убеден, че чрез масови жертви и пожари, през сълзи и кръв ще се извоюва свободата, ще се даде възможност на братска Русия да ни освободи. Свещ. Георги при вида на друговерците по Чуклата бил обхванат от някаква странна лудост, влязъл в килията и излязал с пушка и револвер на пруста. Послушницата Цона Попкръстева свидетелствува: „Излязохме всички след него, а попадията (грешно — майка му) и баба Серафима го молят да не гърми и предизвиква турците, поне докато избягат по-далеч от тука. Той облегна пушката на пармаклъка на пруста. Хвана го нещо като лудост, почна да тича насам-натам, приказва нещо, като закани, като псувни. Това трая един час. Някои влязоха вътре да не гледат[229]." Докато свещеникът се чудил какво да прави, дъщерята на свещ. Петко Нанков, послушница, се вмъкнала в един от джамалите* и по-късно успяла да избяга. Баба Серафима, Цонка Попкръстева и приятелката ѝ Епраксия, без да вземат каквато и да е покъщнина, се измъкнали през задната врата на оградата, минали край къщата на свещ. Михо Попрадев, прегазили Калпа и побягнали към Балкана, а оттам в Калофер. Друга група калугерки успели да се напъхат в гириза, западно от оградата. Голяма част обаче влязла в манастирската църква, заедно с Йосиф Попрадионов, Яким Йосифов и Вълито и започнали да се молят за спасението си[230].

* Голяма зидана печка за отопление на спалните помещения във възрожденската балканска къща. — Б. а.

В това време се чул гръм от пушката на свещ. Георги. Майка му и дъщеря му влезли в параклиса „Св. Иван“ до църквата „Св. Троица“ и там очаквали съдбата си. Гърмежът привлякъл вниманието на турците и те се насочили към манастира и започнали да го обстрелват. Попът под прикритието на манастирската ограда се добрал до северозападния край на зида и оттук изстрелял с револвера си няколко куршума, след това се преместил в манастирските постройки и продължил да стреля от прозорците. Като привършил патроните си, влязъл при майка си и дъщеря си в параклиса и останал там. Турците, като спрял огънят, нахълтали в двора и продължили да стрелят към всички сгради. Един куршум през прозорчето или вратата на параклиса засегнал дъщерята на свещ. Георги. Той изкочил разярен навън и започнал да крещи: „Какво искате от децата и жените, поганци безчовечни!“ Няколко души, прекъснали ругатните му, като го съсекли с ятаганите си[231]. До манастирската врата паднала убита баба Елисавета. В църквата най-напред били съсечени мъжете. София, която била влязла с тестяни ръце, както месила хляб и четяла светчето, се обърнала към турците с проточени напред ръце и извикала: „Какво искате от нас, защо мърсите храма Господен?“ Един турчин замахнал и ѝ отрязал ръцете (от кръвоизлива след няколко дни тя издъхнала). Ранени били още Варвара, Евтимия и Феврония, а най-зверски изнасилени, убити и изгорени в църквата: Сусана, Елисавета, Фросиния, Калестина, Христина, Катерина. Няколко от младите калугерки и послушници били отвлечени за турците. Две от тях граднишкият турчин Гавазът успял да измъкне от ръцете на похитителите и в Граднишки колиби ги предал на свещ. Петко Нанков да ги укрие[232]. Други били освободени едва при намесата на Следствената консулска комисия. Жестокостите на башибозука и черкезите в манастира намерили място в докладите на Н. Геров, в изложение до руския император[233]. Майката и дъщерята на свещ. Георги били спасени, тъй като ги взел под закрила един граднишки турчин[234].

От манастира зверствата се пренесли в селото и по махалите. Откъм Дебневския боаз към колибите на Зла река, Видима и Ново село плъзнали дебневските турци. Димитър Ив. Кантарски, когато се завръщал у дома си,

бил съсечен и хвърлен в запалената къща. Стойо Нейчев паднал убит на Свинова поляна. На м. Маринска загинал при схватка с врага Георги Събчев Попски.

Нахлуващите турци откъм Дебневския боаз в м. Лъга измъчвали майката на комитетския куриер Марин Сяров и след това я заклали. В Божеците загинали Кольо Ц. Чопов, Петър Димитров; в м. Лъките — свещ. Никола П. Барбулов, Илчо Свинарят. Жената на Стефан Пицов била заловена и скотски изнасилена, докато умряла. Саадуллах ефенди използувал за мишена от 10 крачки беловласия старец Петър Табака[235]. Членът на местния комитет — Кольо Пачника, се отправил за м. Липака, и в един трап живял без храна няколко дни, като се хранил с листа и корени. След примирието тайно се върнал в Зла река у роднини, а след това в Ново село у Никола Бабиндонин. Оттам през Троянския манастир и Троян, снабден с кон, пари и дрехи от Иван Марков достигнал Свищов и прехвърлил Дунава за Румъния[236]. Освен от свещ. Георги Христов, турските пълчища били спрени на различни места от стрелбата на Нанко Пачника и на девойката Стояна Иванова Драгановска. Тя умело пълнела и изпразвала пушката си срещу приближаващите черкези, отскубвала се и догонвала бягащите към м. Маринска новоселци[237]. Изключителен пример на себеотрицание и твърдост оставил ковачът на хладно оръжие за въстанието Кольо Тодоров Матеев. Завърнал се от позициите на Боаза, той видял, че в махалата са плъзнали вече турците и успял набързо да укрие близките си в Райкин дол. Сам той се спотаил зад една ябълка и когато до нея се доближили двама турци, К. Матеев грабнал камата си и намушкал единия, взел пушката му и с нея застрелял втория. Снабден с още две пушки, спокойно се прибрал да спи, но сутринта къщата му била обградена. От прозорците той геройски се защитавал и дори успял да убие двама от враговете. За нещастие обаче един куршум преминал през китката на ръката му и той бил пленен. Заедно с децата му турците го подкарали за Дебнево. В м. Тотина поляна край махала Зла река Гендж ага сгълчал охраната му защо го води жив и не му тегли ножа. Побелял, възрастен турчин, придружен от Димитър Иванов Вълковски, не позволил да го убият пред децата му. Кольо бил откаран встрани от пътя към реката Види-

ма и там бил подложен на бавна и мъчителна смърт — враговете със садизъм го рязали парче по парче — уши, нос, ръце, крака[238].

Съпругата му Стана се била пъхнала в грънчарската пещ, където я открили и откарали при Саадуллах ефенди. Той я подложил на зверски изтезания, за да посочи кои са били главните бунтовници в махалата и селото. Тя твърдо издържала мъченията и не издала нищо, което да опетни делото и героичната смърт на мъжа ѝ[239].

Семейството на стотника-стрелец Велчо Ночев Ночевски, който бил записан в турските съдебни документи като „катил", т. е. убиец, не напуснало дома си. Всеки ден жена му приготвяла храна, а той я отнасял в м. Каменно бърдо, където се криел в хралупата на вековен бук. Предполага се, че дебневският бей Мустафа Герджикоолу заставил Цонко Христов Войводата, кум и кръстник на Велчо, да разбере от жена му кога си идва мъжът ѝ и къде вероятно се укрива. Веднъж турците успели да го обградят в къщи, но Велчо след като удушил предводителя им, скрил се в буренака и изчезнал в гората. След няколко дни дошла втора група да го дири и залови. Изненадващо се чул гръм, един от турците се захлупил на земята мъртъв, а другите се разбягали и не се върнали. Трети път при Велчо в каменната му даяма дошли Нанко Велчев и Йонко Матеев. Дебнещата наоколо потеря ги проследила и оградила в даямата. Велчо се заловил за пушката си и използувал и пушките на другарите си и след като успял да убие трима от нападателите, останалите ужасени се върнали обратно. Убитите Велчо погребал в един трап и отгоре го затрупал с камъни, дървета и трева. По-късно все пак властта го заловила[240].

С падането на трите въстанически пункта в Севлиевската каза, трагедията и лишенията на населението продължили из горите и пущинаците още много дни и нощи. Настъпили съдбоносни дни за членовете и водачите на революционното движение в околийския център и в селата...

Положението на разпръснатото население из дебрите на Балкана и Предбалкана се утежнило още повече, тъй като от юг срещу него, за грабежи и плячка се

появили по билото на планината многобройни башибозушки групи от турските села в Тракия. По места властите започнали с всички средства да издирват и арестуват активно участвувалите мъже в подготовката и провеждането на въстанието. Разследванията и съставянето на обвинителни актове в Севлиево, Габрово и Търново продължавали.

Десети май — понеделник. От Русе валията изискал от Търновския мютесариф сведения за севлиевския каймакам Осман Азми, който не изпълнявал добре задълженията си[241]. Дели Неджиб се хвалел с победите си срещу бунтовниците в Ново село и че ще продължи настъплението си заедно с частите на Осман Азми, който пристигнал с табора си в с. Градница. От Гъбене бил арестуван и откаран на следствие свещ. Атанас (Наньо) Коев Гемеджийски. Дейността му била разкрита от бележката, която изпратил от позициите в Батошево до жена си, за да изпрати хляб и месо за въстаниците[242]. За охрана в Батошево пристигнали 50 души башибозуци от с. Слатина, Ловешко, с началник Хаджи Мустафа. Батошевци започнали да се прибират по опожарените си огнища, в ограбените си и голи къщи[243]. Раненият кмет Кольо Станчев бил докаран от Севлиево, за да бъде разпитван в селото си. След няколко дни го натоварили със сина му на кола и под конвой от 15 души ги върнали обратно в града. По пътя охраната се гаврила със сина му, като безпомощният баща преживял страшни терзания и погнуса[244]. В мах. Душевски колиби от м. Радев рът и Лозята махлебашиите били заставени с викане да подканят махлените да се върнат и да запалят огън в огнищата, за да не бъдат смятани за бунтовници и комити[245].

В Кръвеник издевателствата продължавали из всички махали. В мах. Шопи отделни домакинства били ограбени, но почти нямало изгорени къщи, тъй като повечето имоти били притежание на граднишки турци, на които махалените били работници[246]. Иван Колев Влах от махалата взел на гръб малкия си син и се покачил на дърво. Турци го открили, смъкнали го и го обезглавили, а детето оставили в Градница[247, 248].

Кръвеничани и баирчени (столчени) продължавали да се спотайват в Балкана. В най-гъстите храсти правили заграждания-кошари и в тях запирали дребния

добитък, като с трева запушвали отворите на хлопките, за да не звънят; покъщнината покривали с черги и отгоре маскирали с паднала ланска шума. Братя Пелитеви от мах. Сурвендовци докарали добитъка си в м. Бяла: 415 овце, 36 говеда, 20 бивола, 11 коня и 50 свини. Оттук те се придвижили към Изсипаната локва, източно от връх Зелениковец. Въстаникът Лальо Василев намерил близките си на даямата в Бяла. С двамата си братя Христо и Иван той отвел жените и децата на по-безопасно място, а стария си баща оставили да пази добитъка[249]. Друг въстаник Иван К. Кривошиев от Градишки колиби (Стола) открил близките си в скалите на Зелениковец, потулил ги в една пещера, като няколко дни ги охранявал с пушка на входа[250]. Съседът му Христо Мичев от Дългодреите, преживял в пущинаците с добитъка си[251]. Йонко Димов Хаджийски с близките си престоял в м. Сухия улей в една пещера, Стойно Цонков — в Мусьови дупки (Долни Искъри), Драгньо Стойнов с внука си Стойно — в Суха Бяла, Събчо Панчев Троенски — в м. Ослевицата[252].

Групата на Христо Филев Радев се озовала в м. Кривините, североизточно от Марагидик, в горното течение на р. Острешница. Към тях се присъединили остречени и новоселци и всички останали около 40 души. От юг се показали изненадващо тракийски башибозуци и ги нападнали. Христо поел командуването и се завързала продължителна престрелка[253]. Въстаниците почти без жертви успели да се разпръснат в различни посоки. Христо преминал вододела северно от Зелениковец и се добрал до бащината си даяма, където намерил баща си, майка си, жена си и охраната на баща му Въльо Йонков. Изпекли две агнета и яли, Христо взел храна и заминал да се крие наоколо. При раздялата баща му го напътил: „Ако, Христо, те хванат, казвай, че всичко аз съм ти заповядвал да вършиш, ти си изпълнявал безропотно, няма нищо да ти направят. Ако аз не доживея свободна България, вие младите ще я доживеете.“ След тези думи бащата заедно с охраната си се отправили да се скрият в м. Плочата, в района на Зелениковец[254].

Положението на новоселци, остречени и зларечени не било по-добро от това на кръвеничани. В м. Кръща бил заловен и заставен да извика съселяните си да из-

лизат Ильо М. Шейтан, тъй като вече настъпвало примирие. По такъв начин черкезите измамили 15—16 семейства, жените и децата били затворени в една колиба, а мъжете навързани и със залпове разстреляни. Йонко П. Табак бил застрелян пред очите на сина си Петър[255]. Зверските безумства на врага до такава степен се разгорели, щото Гена Русева Станева и Мария Пенкова Стоянова в напреднала бременност били живи разпрани, за да се види какъв пол бил плодът им. Велика Недялкова от Черни връх, бременна, придружена от дъщеричката си Недка, била застигната в една нива, съсечена и разпрана. Дъщеря й наблюдавала потресаещата картина и от преживяното наскоро умряла[256]. Свещ. Михо Попрадев, с дъщеря си Тота, съпруга на революционера Н. Дабев, и с другите си дъщери Елена, Ирина и Мария избягали по посока на р. Маришница и тук престояли из скалите, докато настанало примирие[257]. Награбени с плячка и добитък, башибозуците се завръщали в селата си и след това отново потегляли за нови грабежи и убийства. Жената на Цонко Войводов от Велчево разказвала на Н. Табаков: „Турците на групи, на групи карали овце, кози, говеда, биволи, коне и коли, натоварени с разни дрехи, бакър и друга плячка“[258].

Габровци с Дюстабанов след като пренощували в м. Мезлич се отправили за м. Водния камък на Бъзьов дял, в случай на нужда да могат по-успешно да се отбраняват. Времето било слънчево и топло, снегът стоял по северните склонове и доловете. В района на Стърна река от един козар купили 8 ярета и ги опекли. Тук ги намерил уж случайно едноок въоръжен мъж и им обещал да ги заведе при Троянската чета на Христо Ив. Големия, която била наблизо. Дончо Фесчиев се усъмнил, че им готвят клопка, но непознатият си заминал и обещал вечерта да се върне и да ги отведе при троянци. Изпратен бил Недялко Хр. Елевски за вода, но той не се върнал, тъй като в м. Лагерите намерил групата на Хр. Иванов и група новоселци[259]. Въстаниците и Дюстабанов чакали до мръкване и потеглили в тъмнината, като се ориентирвали по пожарите на север. Попаднали в някакъв дълбок дол и там останали да нощуват[260].

Единадесети май — вторник. Ден на братята „Кирил

и Методий“, и на славянската писменост. Сломил съпротивата на защитниците в Дряновския манастир, през Трявна Фазлъ паша следобед пристигнал в Габрово и започнал репресии и своеволия в града и околността[261]. Търновският смесен съвет му изпратил похвали, че „над 300 бунтовници са минали през мюсюлмански меч“[262].

В кръвенишката махала Троенци слезли „отвъденски“ тракийски турци, пръснали се към колибите Дряна, Титюзи, Доневци и Щатровци и започнали да плячкосват. Пенчо Събчев разказва, че баща му Събчо и чичо му Пенчо отдалеко наблюдавали как турците кладат огньове край факирската воденица, колят и пекат откраднатите агнета. Христо М. Лумпаров натоварил дрехи, брашно и децата в колата и се спрял чак в м. Свиновете. С него били още Иванчо Д. Лумпаров и баща му Димитър, разтърсван от треска[263]. В мах. Долни Доневци Нено Донев си направил легло-креват в един шумнат габър в м. Грозавски рът и тук денем стоял и наблюдавал къщата си. Появили се турци на коне, синът му Нено Йонков ги забелязал, метнал по-малкото си братче Аким на гърба и побягнал. Турците го подгонили, той пуснал Акима и изчезнал в близкия дол. Единият хванал детето, вдигнал го на коня си и препуснали към Троенците. При колиби Шатровци го оставили и Тотьо Димов Шатровски го прибрал и предал на майка му[264]. Иван Събчев Пенчев със съпругата си Тодора Драгнева и децата им Матей и Рада десетина дни прекарали в Дълбоки улей на Багарешка урва. Жената на Еньо Цонков родила момче в гората[265].

Жителите на мах. Табашка се спотаили на различни места. Георги Гечев Свиревски искал да заколи Съба Петкова Черкезова, понеже непрекъснато ревяла и ги издавала на черкезите. Леля му Рада Акимова се намесила с думите: „Остави детето бе, може ние да ходим по денете му!“ (да живеят поради неговия късмет — б. а.). Куна Драгнева от Стар Кръвеник при бягането се уплашила толкова много, щото при Щърбанов мост в мах. Лумпари изгубила детето си[266]. След два дни то било намерено до близкия вир примряло от глад. В м. Липачевото черкези изненадали Мичо П. Киеков, Геронти Пейков и Атанас Ив. Влахов, когато варяли качамак. Младите се разбягали, а дядо Атанас бил накаран да вика и примамва съселяните си да из-

лязат с цел да бъдат ограбени. Дълго време той бил развеждан и трепперещият му глас се разнасял над горите и доловете. Никой обаче не се поддал на измамата и той бил убит в м. Беленското, където след няколко дни го погребали[267].

Пещерите, валозите и скалите, храстите и гъстите гори на извисения връх Марагидик били изпълнени с мъже, жени и деца, със старци и баби, търсещи спасение от развилнелия се враг. Тук били много въстаници новоселци, остречени и кръвеничени, заели позиции за отбрана и защита на близките си. Приготвили били и много камъни за търкаляне по стръмнините, ако се наложи. В това гнездо било осъдено въстаниците в Севлиевската каза да дадат последен отчаян отпор на многократно превишаващите ги по брой башибозуци, черкези и абази[268].

Габровци с Ц. Дюстабанов на съмване продължили по посока към Марагидик. При тях изневиделица се появил едноокият селянин и ги повел към черкезката засада, но въстаниците усетили опасността и успели да се спасят. В м. Равни бунар войводата разделил другарите си в три отделения. Първото се придвижило нагоре към върха, третото още било назад, а когато потеглило второто из гората отстрани насреща му се спуснали с крясъци и джавкане множество черкези. Завързала се разгорещена схватка, в която се намесили и другите две отделения. Чували се гърмежи на пищови и пушки, нанасяли се удари със саби, ятагани и ками. Друга група черкези нападнала новоселци и остречени по-нагоре, схватката се разраснала в истинско сражение и обхванала изцяло Марагидик. Пенко Постомпиров с точен изстрел повалил първия черкезин, но бил съсечен и паднал облян в кърви. Дончо Фесчиев, Ц. Дюстабанов и Г. Бочаров се биели като истински бойци и непрекъснато окуражавали другите. От черкезите паднали много убити, но и въстаниците дали скъпи жертви: Д. Фесчиев, Кольо Влайков, Никола Фичев и Досьо Димов. Дюстабанов бил ранен в дясната ръка и отведен настрана в гората от Бочаров и Христо Велчев Точилото. Останалите се разпръснали като някои от тях се присъединили към новоселци и продължили сражението[269]. В него участвували много борци, чийто брой днес остава неизвестен. Не можем да не споменем имената

на новоселския Левски — Никола Дабев, шуреят му свещ. Радион Попмихов, Кольо Попски Кундурата, Аврам Драганов, Петко Гръстов, Димитър Ив. Кантарски, Драгньо Геневски, Петър Минков Геневски, кметът Цонко Иванов, Костадин Тумбалът, дядо Гечо и други. Христо Габаков със сина си Никола, с жена си и дъщеря си цял ден слушали гърмежите и тръпнели дали няма да бъдат открити. Ганчо Цоловски с близките си били при тях в пещерата, прикрита с дългия влашки кожух на Табаков[270].

Към икиндия напорът на черкезите станал много силен. На места се стигнало до ръкопашен бой. Мирчо Вълков Куненски паднал убит, а жена му била съсечена през ръцете, когато ударила черкезина с един дебел кол. В помощ на мъжете се явили жените, тяхното оръжие били близките край тях камъни по даден знак на една от тях по стръмнината полетели и затрещели купища камъни, които смутили пълзящите черкези. Техният устрем започнал да намалява и при залез слънце битката заглъхнала. Всички започнали да се разпръскват, като много семейства решили да се отправят през Балкана за Калофер или за Голямото село (дн. Тъжа) по долината на р. Тъжа. Тук обаче много от тях били пресрещнати от башибозуците. В Тъжа били обрани, съблечени и убити остречените Петър Д. Сомлев, Петър Боевски, Атанас Събчев Сомлев. Георги Събчев Гечевски и син му Съби. Матьо Матьовичин се покачил на бук и се спасил, а Димитър Петров се укрил преоблечен в женски дрехи. Братята Кольо, Стоян и Васил Георгиеви Гечевски били ранени, но се престорили на мъртви и се спасили. В близкия район загинали още Петър Дряновски, Иван Габровчето, Стойо М. Пелтек, Кънчо Петров, Цоньо Петров, габровците Колчо Влайков, Досйо Димов и Никола Фтичев[271].

В м. Дълбоката река група българи били изненадани от черкези. Жените и децата били отделени, а мъжете били подложени на мъченическа смърт. Загинали Цонко Д. Сомлев, Христо Й. Семерджиев, Иван Г. Витанов, Илия Минков Йочовски, Станчо Пенин, братя Христо, Кольо и Венко К. Табакови[272]. Кметът Цонко Иванов, Кольо Попски Кундурата и Костадин Тумбалът се изкубнали от битката при Марагидик и поели към Калофер, но на Русалийската пътека били

заловени и убити. Върху трупа на кмета забучили остър кол, а на върха поставили тефтера му[273].

Пенко Христов Попски, дълбоко религиозен, в м. Стойчов лом не направил опит да бяга, а поставил пред себе си иконата на „Св. Богородица" и зачел молитви от „Светчето" си. Но и това не го запазило от вражески куршум и ятаган[274]. В Студения улей Йонко Найденов Шейрет с детето си бил застигнат, ранен на девет места и хвърлен с детето в близкия вир, където се удавили. От башибозука за слуги и ратаи били отвлечени няколко деца. Димитър Ц. Сомлев откарали в Голямото село с някое си момче Георги, братчето му Йосиф Цонков завели в Калофер[275].

Раненият Дюстабанов при Равни буран бил превързан от другарите си. От загуба на кръв той бил отпаднал и го тресяло. Наложило се няколко часа да спи в черги, които намерил в шумака. На тръгване минал един новоселец и ги повел към върха. На мястото на схватката те видели много ограбени трупове на българи и ги затрупали с клонки и листа. Привечер след като сражението по върха стихнало те излезли на м. Калето, североизточно от Марагидик, при пътеката на Кривините. Тук се събрали около 20 души габровци, новоселци и остричени. Илия Московецът донесъл лад за инфектираната рана на войводата и я превързал с прясно масло и ленена кърпа. Вечерта взели решение за по-безопасно да се разбият на групички по 4—5 души и всяка сама да решава участта си по-нататък[276].

Неизяснен остава въпросът за организирането на въстаническата група от троянските колибари около Троянския манастир начело с Христо Иванов Големия и нейното участие в битката в Дебневския боаз на 7 май и след това. За Ив. Марангозов и за съвременниците — новоселци това е неизвестно[277].

Братя Гъбенски само споменават за това, но за Дюстабанов и за четниците му няма никакъв спомен за връзка с тази троянска група[278]. Сам Христо Иванов в спомените си, писани към края на живота му (1895 г.) дава неточни сведения, някои от които противоречат на хронологията и на установените вече с положителност събития. Ако не трябва да отхвърлим изцяло данните на Христо Иванов, то може и да се приеме, че около 6—9 май е била сформирана групичка от около петна-

десетина души към Ивандял. На 7 май, когато в Дебневския боаз се водила тежка битка, тази групичка се е намирала по билото на Велики Преслап над новоселските позиции, но си запазила свободата да действува както намери за добре, т. е. не се е свързала с командния щаб на новоселци и габровци. След оттеглянето на 9 май тази троянска група се е движила из горите приблизително по същите пътища, като тези на габровци. На 11 май в района около Марагидик, гонени от глада те са слезли надолу и се пръснали[279].

Дванадесети май — сряда. Фазлъ паша в Габрово приел поздравленията на местните чорбаджии и наредил да се задържат около 70 от най-будните младежи и граждани[280]. От миралай бея (полковника) в Търново искал „да се изпратят веднага за Севлиево твърде леките два планински топа с гвардейския табор"[281]. Не са ясни намеренията му, но вероятно той е искал да покаже своето величие пред населението. От Севлиево Осман Азми бей с редовни войници се отправил за Ново село, за да даде възможност на българите да се върнат по домовете[282]. От селото в различни посоки много новоселци с бели кърпи били изпратени да призовават с викове българите да се завръщат в селата и махалите си, тъй като в противен случай те щели да бъдат смятани за бунтовници и обявени извън закона[283]. Такива викачи са били Стойчо Драгнев и заптието Дадоолу в м. Седлото, а Петър Бурдак, Стойчо Матеев в м. Долни Поленици[284].

Водачът на въстанието в Кръвеник Фильо Радев с Вълйо Йонков се укривал около връх Зелениковец, а син му Христо край даямата им. Групичката на Ц. Дюстабанов, в състав: Г. Бочаров, Христо Конкилев, Илия Колчев, Тотьо Димов, Г. Хр. Ильов, Хр. П. Точилото, Хр. В. Мацков и Кънчо Г. Буренов от Марагидик слезли в долината на р. Тъжа и се отправили на изток към Габровско. В м. Русалийски гробища те били забелязани от турци, които започнали да ги преследват. Г. Бочаров и Христо Конкилев останали в една горичка, за да прикрият групата, а останалите с войводата продължили. В кратка престрелка те успели да прострелят трима нападатели и настигнали другарите си. След залез слънце измъчвани от глад и жажда в м. Дългия средок намерили кръвеничани и тук един

овчар им заклал агне, яли и останали да нощуват с тях[285].

С Тотьо Иванов Хаджидосев се движили Илия Марков, Метьо Пеев, Милчо Петров, Коста Априлов, Цвятко Клисурчето. Напътени от селянин, те се спуснали на север по м. Кривините, прегазили притоците на Острешка река, преминали на изток към Кръвенишко землище в района на Каминките. Спуснали се в м. Беленското и Киселицата, между Суха и Мокра Бяла, където намерили една от даямите на Фильо Радев. Тук се срещнали с Христо Филев и един негов другар (вероятно Лальо Василев). Двамата се присъединили към габровци и заминали за Габровско. Групата се движела доста бързо, тъй като другарят на Христо знаел добре пътищата и пътеките в района, понеже бил опитен ловджия и често ходил по тези места на лов. Замръкнали на Зелениковска присойка, между р. Росица и Зелениковщица. Тук яли качамак и нощували в една с зенгин, ще ви храни."[287]

Преди съмване близките на Н. Табаков от Русалийските гробища заминали за Калофер през Пирови ливади. По пътя ги срещнали башибозуци като им ограбили оскъдната покъщнина и дрехите, полуголи ги пуснали за Калофер с думите: „Идете в Калофер, той с зенгин, ще ви храни"[287].

Отвлечените Димитър Ц. Сомлев и Георги Хр. Геневски били откарани в Голямото село (дн. Тъжа) и оставени в дома на кмета Али ага, за да му бавят децата[288].

Обявеното и разгласено примирие все още не се спазвало от отделни тайфи. В м. Долни Поленици бил застрелян дядо Кольо от мах. Лъга. Въоръжени цигани оставили боси и голи на снега Стойчо Стойчев и Стойчо Христов. В м. Бруса били съсечени: Инко Й. Мусев, Стойо Шкембев, на м. Чичовата могила — Кольо Кисьов. Същата участ постигнала: Йонко Начов, Христо Коев и Христо Мулин в м. Биновото; Стоян Свирев, Пенчо К. Коевски и Начо Йонков на Лещов рът; Въльо Вълевски на м. Червеното, столетникът Въбчо Георгиев на м. Урвата. На известни и неизвестни места станали жертва за свободата още: Христо Тайнек — на Свирчов трап, Йонко Пенчев и Пейно Врачев, Иван Талимът, Ат. Мичов Гърдев, Донко Христов, Христо Ра-

дев Злийски, Кънчо Радев Злийски, Никола Дудра, Кольо Чолпан, Кольо Мичов Гърдев, Мичо К. Мичев, Петър Барарски, Кънчо Петров, Цанко Петров, Недялко П. Врачът, Цонко Хр. Семов, Варчо Стойков, Тотьо Варчов, Иван Г. Данков, Илия П. Сирака, Петко Лютата, Пенко Савов Пеков, Недялко Крантов, Ильо Марков Шейтан и други. Кольо Чопов бил заловен, натоварили го като магаре да носи плячката. На Тотина поляна припаднал от умора и бой. Тъй като бил плешив и приличал на търсения Фильо Радев, отсекли му главата, а тялото му разпънали на земята и приковали с подострени колчета[289].

Тринадесети май — четвъртък. От Душевски колиби били извикани в Севлиево да докладват за участието на махалените Досьо Лазаров, Иван Делипетков и Кольо Ненов Устабашиев. След няколко дни първите двама се завърнали, а последният бил задържан[290]. В Стоките заптии събрали на пътя мъжете, определили около 40 души за комити, навързали ги и ги изпратили в Севлиево[291]. В Кръвеник се извършило същото. Саадуллах ефенди наредил на извиканите в Ново село кръвеничани: Димо Василев, Кольо Мочев, Петър Илиев Манафов, Йонко Колев Ранковски и други да си отидат обратно и с бели кърпи на прътове да обходят горите и височините и да приканят съселяните си да се върнат в къщи. Така и станало. Кръвеничани плахо започнали да се прибират. Тракийски турци обаче използували случая за последни издевателства. В мах. Войнишка те убили Цона Колева, а сестра ѝ Рада клали и недоклали, а тя ги кълнала: „Да ти опустей касатурата, не ме закалаш, ами само ме мъчиш!"[292] Лальо Василев след дълги скитания намерил жена си и децата в м. Ломина поляна. Наоколо се носели призивите на пратениците за примирие: „Излизайте брей, връщайте се по домовете си, защото Дели Неджиб ага и Саадуллах ефенди ни викат. Няма вече да ни колят, настанало е примирие. Излизайте на мезлич!" Лальо задържал близките си, като се съмнявал да не би това да е измама на башибозушки и черкезки шайки[293].

В Ново село била изградена предавателна следствена комисия в състав: Осман Азми бей, каймакам на Севлиево, Дели Неджиб, каймакам и предводител на черкезите от Плевен, Саадуллах ефенди, командир

на башибозуците от Севлиево и околията, други влиятелни турци, главатари на башибозушки поделения. Комисията се разположила в красива и широка двуетажна къща на свещ. Петко Попниколов. От Ново село за Калоферския манастир и Калофер заминал офицер с 50 низами да търсят укрилите се новоселци и да ги доведат обратно. При Калоферския манастир „Рождество Пресветая Богородица“ пристигнали вечерта и го обсадили. На сутринта го претършували и цял ден пиянствали[294].

От района на Ново село заптиетата докарали около 500 мъже, жени, деца и ги затворили в двора на манастира. Мъжете били изправени на разпит пред комисията. На всеки бил задаван въпрос лично къде е участвувал, къде му е оръжието, кои са главните подбудители на бунта. Когато не получавали задоволителен отговор, дознанията се усилвали с жестоки побоища и изтезания. Повечето лично донасяли укритото си оръжие, а други водили мъчителите си до мястото на укриването. В продължение на няколко дни били събрани около 3 коли пушки, пищови, револвери, саби, ками, ножове и ятагани, коси, сюнгии и колове — веществени доказателства за масовото участие на новоселци в метежа против Османската империя. Тук били докарани от Дебневския боаз и двата дървени топа, най-внушителния трофей на победителите. Докато Осман Азми проявявал известна човечност и гледал да бъдат задържани и измъчвани по-малко новоселци, то Саадуллах ефенди наредил на подчинените си да приготвят и донесат няколко дръвника и брадви, за да проведе поголовно клане. Намесата на Осман Азми и на Дели Неджиб не позволила в Ново село да се повторят кланетата от Батак[295].

Фильо Радев с Вълъо Йонков се намирал около една от даямите си в района на м. Киселицата и рано сутринта потеглил към билото на Балкана. В м. Белинското той разговарял с бълдъзния син, майстор на дървен топ, Нанко Димов Хаджийски, който се криел тук със семейството си. Нанко го запитал: „Свако Фильо, какво стана с нашата работа?“ Фильо само обадил: „За мене живот нема“ — и си продължил пътя. Като отминал малко обърнал се назад и запитал какъв ден е днес. Нанко му отговорил, че е четвъртък[296]. Движейки се

нагоре към Зелениковец в м. Дългия средок Фильо намерил Цанко Дюстабанов и габровци при група кървеничени. Двамата войводи най-сърдечно се прегърнали и дълго разговаряли. Фильо разказал как се развили събитията в Граднишкия боаз, а Цанко — в Дебневския. Първият смятал да замине за Сърбия, а вторият — за Габрово, тъй като положението му се влошавало и трябвало да се лекува. Разделили се и тръгнали в различни посоки.

Групата на Дюстабанов приблизително се придвижила по следния път: като се спуснали от Дългия средок, те преминали в горите на Куклите и Гарванов чукар. По пътеката за Балкана откъм Троенци се задали черкези и въстаниците налягали из папратта. Между р. Багарещица и Цървулщица се отбили при стружната на батошевеца Христо Хаджийски[297]. Тук тримата селяни ги почерпили с ракия, понеже нямали храна. Тръгнали по пътя край Багарещица към м. Лъга. Говедари им съобщили, че наблизко нощуват турци и групата се отбила вдясно. В тъмнината Христо Велчов Точилото се изгубил. Останалите, грохнали от умора, заспали като мъртви[298].

Четиринадесети май — петък. Фазлъ паша изпратил от Габрово за Търново 72 души арестувани, между които и местните учители[299]. Следобед той пристигнал с войската си в Севлиево и се разположил на лагер на десния бряг на Росица. Севлиевци изтръпнали като знаели вече за жестокостите му, в Дряновския манастир и Габрово. Турците обаче ликували от радост, някои открито се заканвали, че всички българи в града ще минат под нож и сатър. Н. Генчев е записал: „Беше се пръснало из града, че този звяр, дето минел трева не никнело: палел, горил, рушил, грабил, избивал, безчестил, изтерзавал. И когато се разчу за деня на неговото пристигане в провиненото Севлиево, българското население, възбудено и разтревожено от страх и неизвестност за своята съдба беше излязло и мало и голямо далеч от града по Търновското шосе да посрещне и се поклони на този палач, та да омилостиви и смекчи неговата корава и кръвожадна душа[300].“ С. Мутафов още по-образно предава в спомените си пристигането на турците: „Никога, никога няма да забравя аз оня вълшебен зов на военната тръба, що ни стресна в него

момент, за да ни хвърли изново в безните на страха. Той долете откъм лагера на войската, която призоваваше на оръжие. В един миг тишината беше нарушена. Чуваме бързи, но сърдечни команди. Войската се задвижи из улиците, а след тях и местните въоръжени турци, задрънкаха и кола някакви.

— Свърши се вече, ей сега ще започнат клането и бомбандировката! — си помислихме ний, окончателно поразени от страх[301]."

Същия ден в града започнали арести на предварително набелязани граждани: Гатьо, Иван, Спиридон и Стефан Кънчеви, Минчо, Стефан и Христо Златеви, Хаджи Хубан Кючуков, Васил Бойнов, Сава Янков Бъчваров, Митьо Войводата, Гочо Драгошинов, Стефан Попнедев, Стоян П. Богданов, учителите Захари Кънчев Даскалов, Боньо и Кръстьо Сухиндолски, свещ. Марин Софрониев, Иванчо Хаджиангелов, Иванчо Цачоолу, Хаджи Кольо Конов, Никола Койчев, Илия Денчоолу, Дели Михал. Не се разминало и на Христо Спиридонов, Петко Ганчев, Христо Владимиров, които били причакани на излизане от заседание на меджлиса[302]. Задържали и брата на Ст. Пешев, Петър. Той видял пред дюкяна на Хаджи Стефан Фазлъ паша с офицерите и местните първенци да наблюдават самодоволно прекараните към конака арестувани севлиевски първенци и еснафи[303]. Членът на ОкК Иванчо М. Преснаков бил заловен поради предателство[304]. Но каква е съдбата на някои от водачите и най-дейните участници във въстанието?

Групата на Тотьо Иванов и Христо Филев се пробудила на 13 май в гъстата гора на Зелениковска присойка. Другарят на Христо (Лальо Василев) се върнал обратно, а останалите излезли на поляната, яли ягоди и почивали. Оттук изпратили Милчо Петров да отиде при изгорялата даяма да провери няма ли нещо за ядене. Той съобщил, че всичко е опожарено и че имало обезглавен труп на мъж. По описанието предположил, че това е Димо Шопът[305]. Ние установихме, че това е бил дядо Рачо, тъй като Димо е доживял Освобождението на България. Днес местността се нарича „Дядово Рачово гробче". Оттук те се спуснали в долината на р. Зелениковщица, при изгорялата воденица и в кошарата открили разхвърляно царевично брашно, от което съб-

рали една част в торбичка. Следобед стигнали връх Корита и по вододела Осеникова поляна Тотьо Иванов ги повел към родното си село Тодорчета[306]. Спрели при даямата на дядо Стойно Минчев и сина му Станьо, разположена в м. Гроба. Стопанинът им разказвал, че е опасно да стоят при него, тъй като ще бъде сурово наказан, ако властта научи, че е укривател на бунтовници. Тотьо предложил да се разпръснат и всеки сам да търси спасението си. На другия ден, 14 май, всички заминали в различни посоки, а Тотьо останал сам в даямата. Привечер тук дошли от разпръснатата група на Дюстабанов Хр. Конкилев, Инката Колчев и Кънчо Буренов. Дядо Стойно се съгласил да ги храни, по при условие, че денем ще се крият из горите и ще се пазят някой да не ги открие[307].

На другия ден, 15 май, отново се явили в колибата Коста Априлов и Христо Филев и тук няколко дни шестимата другари прекарали заедно, като дядо Стойно им носел брашно и сол да си пекат хляб. Към 20 май Тотьо проводил Станьо Стойков да отнесе писмо до брата му в Габрово, за да му прати пари, тютюн и храна. Тотевият брат обаче го изгонил и Станьо се прибрал огорчен и предупредил бунтовниците да си търсят сами защита, щом и братята им не са готови да им помагат. Дошли заптии и подкарали Станьо да им посочи мястото на бунтовниците. Претърсванията не дали резултат, но Станьо бил откаран в града. Това накарало въстаниците отново да се разпръснат, като при даямата останали само Тотьо и Христо Филев. През нощта двамата слезли в селото и потърсили помощта на Кольо Еленкин. Той ги скрил в една горичка сред нивите на запад от селото и започнал да им носи храна. Към 24 май Христо Филев си заминал, а Тотьо останал сам. На 27 май той изпратил Кольо при брата си в града да му набави брашно, сланина, захар и кафе. Кольо изпълнил поръчката, но на връщане бил заловен от Афуз ага при Байов мост и върнат в конака[308]. Следобед двадесетина войници начело с юзбашията Мехмед ага, от трети бьолюк на сливенския табор, трима полицаи и Кольо се отправили към Тодорчетата[309]. Поделението замръкнало над колиби Бойновци и в тъмнината се придвижило и обсадило горичката, в която нощувал бунтовникът. На сутринта войниците дали знак с изсвирване на

тръба и подканили Тотьо да се предаде. Тотю отказал и стрелял с револвера си, като наранил един войник в левия крак. Последвал залп и героят паднал мъртъв. Главата му била отрязана и поставена в бохчата, в която се намирал хлябът, носен от Кольо. Последният взел бохчичката и победителите слезли в селото. Оттук тържествено потеглили за града, като в Делиджеци набучили главата на прът. Кольо я понесъл по главната улица до конака[310]. У братя Гъбенски сведенията за смъртта на Тотьо Хаджидосев са неточни, но от телеграмата на габровския каймакам Йордан Бакалов до търновския мютесариф, с дата 28 май[311], и от надгробния му надпис в селските гробища: „Помяне господи раба твоего Тотю Ивановъ хаджи Досювъ и поживе 27 го посекоша его въ 1876 год. месицъ маIа 28 вечна му память", се вижда, че той е убит на 28. V. 1876 г. Това е записано и на лобното му място: „За родината тукъ на 28 май 1876 год. е съсъченъ от турците героятъ-подвойводата отъ четата Цанко Дюстабановъ Тотю Ивановъ Хаджидосевъ. Отъ д-вото на запасните офицери гр. Габрово[312].

На 14 май Ц. Дюстабанов с другарите си излиза на същия водораздел Осеникова поляна, между притоците на Росица и Янтра. След като се движили по широк път и попаднали на голяма група турци и черкези, които водели откраднат добитък, отново се отбили в гората и видели с. Тодорчетата. Чрез другаря си Тотьо Димов направили опит да се свържат с местни хора, но той не се върнал. Същото направил и Георги Хр. Ильов. Тук габровци се пръснали: Ц. Дюстабанов, Г. Бочаров и Хр. Мацков се отправили към долината на Сиркевица; Хр. Конкилев, Инката Колчев и Кънчо Буренов привечер се събрали с Тотьо Иванов при даямата на дядо Стойно[313]. Първите трима вечерта замръкнали над колиби Бойновци. Хр. Мацков ходил в селото и от една жена донесъл хляб, тя му разказала, че по колибите няма турци. Свряли се да прекарат нощта под една канара. Завалял дъжд и задухал резлив вятър, всички били измокрени до кости. Войводата бил разтърсван от треска, влошило се състоянието и на Бочаров.

На другия ден, 16 май, тримата се придвижили към колибите и се подслонили 2—3 часа в студена и влажна пещера. Дюстабанов предложил да влязат в селото,

където имал доверен човек, за да го приеме и лекува. Мацков и Бочаров се противопоставили, но Дюстабанов се сбогувал с тях и заминал. Тогава двамата се укрили в дома на Христо Цонев в колиби Цоневци където престояли около 40 дни[314].

Дюстабанов бил забелязан от Иван Георгиев, който го сметнал за черкезин. Иван се посъветвал със съселяните си какво да правят. Младите предлагали да го укрият в даямата на Петко Станев, но някои от старите смятали, че селото ще пострада. Димитър Гатев отишъл да уведоми за случая кмета на Горнова могила Иван Колев, а той го изпратил в Габрово[315].

В това време Цанко Дюстабанов влязъл в дома на Стоян Пенчев Врабеца, който го скрил на тавана в плевнята. Раната на войводата силно смърдяла, треската продължавала, Стоян Хр. Глухото му донесъл мляко. Не след дълго пристигнал селският чорбаджия Иван Колев, махлебашията Минчо Анадолчето и азата Христо Платиката с няколко селяни, свалили войводата и когато започнали да го връзват, той ги успокоил: „Не ме връзвайте, аз съм вързан вече." В края на селото Дюстабанов бил посрещнат от Исин чауш с 4 заптиета и откаран в града. Предателят Иван Колев ги придружил, за да получи 10 бешлика награда[316]. Сведенията на братя Гъбенски за времето, когато е арестуван войводата се наложи да бъдат коригирани, тъй като налице е вече точната дата за залавянето на войводата — телеграма на каймакамина Йорданчо от 16 май посочва: „Така жителите на село Чалъ (Трънето) хванаха дори и главатаря Цанко и известиха на властта[317]. . ."

Дясната ръка на Ст. Пешев и един от най-дейните членове на ОкК Йонко Хр. Карагьозов до последните дни на борбата в Дебневския боаз бил член на командния съвет и ръководел на позициите едно поделение. Тук се намирал и братовчед му Илия Рачев, който в спомените си разказва, че преди оттеглянето от позициите Дюстабанов разпуснал защитниците, „кой както може, тъй да се спасява". На това Карагьозов рязко се противопоставил: „Нали се заклехме, че тук ще мрем", но никой не го подкрепил. Уговорили се с братовчедите си Илия Рачев и Христо Илев Рачев да се срещнат в с. Лисец, Габровско. На уреченото място тримата не могли да се споразумеят и се разделили. Илия Рачев

се отправил за Лисец, Христо Илиев — към Дунава, а Йонко за Каябаш (Здравковец)[318].

Тук той се скрил в дома на Дончо Петков, който отишел из селото да разузнава обстановката. При общината чул заптиите да заплашват, че когото уловят да укрива бунтовници, жив ще го изгорят. Дончо не издържал и известил за „госта" си. Къщата му тутакси била обградена, а стопанинът, Кольо (Коласа) Магарето, и още няколко селяни влезли и завързали Йонко. През нощта на 10 срещу 11 той преспал под охрана в дома на Дончо. На другия ден свещ. Иван Маринов след църква се отбил у даскал Никола Шуманов в Дряновец и разговарял с кмета Иван Начоолу, председател на местния комитет, какво трябва да казват, ако ги арестуват. И действително след два часа те били задържани. Начоолу бил вързан и затворен в мазето на собствената си къща, а заптии се разположили на горния етаж да ядат и пият. През това време той успял със зъби да се развърже и се обесил. Погребан бил в западния край на селото, а не в гробищата, тъй като сам се лишил от живот и нямал право да бъде опяван. След Освобождението съселяните му сами пожелали да бъдат погребвани при Начоолу с думите: „Той загина трагично за нас, обеси се, за да не издаде другарите си, сега ние всички ще отидем при него."

Свещ. Иван Маринов под конвой, заедно с другия член на комитета Иван Маноолу били откарани в града. Останалите незадържани членове, взели пушките и патроните и ги укрили из хралупите на дърветата в горите южно от селото, а барута хвърлили в локвата при къщата на Атанас Петков Атанасов[319]...

Христо Филев Радев от с. Тодорчетата към 25—26 май се завърнал в района на бащините си даями на м. Киселцата и на Фильови ливади. Властта и близките му вече го смятали за убит или изчезнал. Жена му Мария Колева Хъревска, с двете си деца Фильо и Божа, живеела в бащината си къща в мах. Крушака. Христо известно време престоял из горите и когато от Грозевски рът видял, че дядовата му къща не е изгоряла, решил да я посети. По здрач прегазил р. Киевщица и се озовал до Хаджийската воденица (дн. ТПК „Балканско ехо" — б. а.). Откъм селото насреща му се задал Стойко Цвятков от мах. Шатровци и Христо

се отбил нагоре по вадата, за да се скрие. Стойко обаче му подвикнал: „Не се крий, Христо, аз те познах“ — и отминал в тъмнината.

Христо прегазил р. Негойчевица и достигнал до дядовата си къща. Почукал и на вратата се показала майката на жена му. От изненада изревала: „О, ти ли си Христо, ти ли си зетко! Ние вече те оплакахме с Мария.“ Цялата къща наскачала и посрещнала неочаквания гост. Христо хапнал малко, взел един самун хляб, парче сланина и до вратата на заминаване поръчал: „Един приятел на идване ме срещна при воденицата и той ще ми изяде главата! Ако дойдат да ви мъчат и разпитват, пратете някой на м. Могилките да ме намери.“ Простил се с всички и изчезнал в тъмнината.

Стойко Цвятков не скрил, че видял Христо жив. Новината обходила селото и стигнала до турците. От Батошево дошла войскова част и заръчала на първенците на селото да намерят бунтовника, иначе щяло да си изпати населението. Първенците притиснали баба Божа Филева и жена му Мария да кажат къде е Христо. Баба Божа изпратила тайно дъщеря си Рада Недялкова Кафтанска да уведоми брат си и да го помоли каквото и да става, да не се връща. Христо не приел тази саможертва на близките си и се върнал в къщи. Още с влизането захвърлил всичко и заявил: „Отивам при душмани...“ На упреците и плача на близките си отвръщал сдържано: „Защо да гинат сиромасите, когато аз съм виновен!“

Просълзен се простил с майка си, жена си, с децата и близките си и потеглил надолу през поляната за село. Прегазил Стария дол и покрай ковачницата наБотьо Ковача излязъл на мегдана. След него се движели на върволица любопитни мъже, жени и деца, за да видят какво ще го правят турците. Предводителите на войниците пушели, насядали върху сайванта на Петко Йофков Казанджията. Те станали на крака, здрависали бунтовника вежливо, поканили го да седне и му поднесли табакера да запуши. Войниците наскачали от близките череши и го заобиколили изумени. Дадена била заповед за тръгване, войсковата част се отправила за Ново село, а Христо я съпроводил без да бъде вързан[320].

Фильо Радев Миленов, председателят на революционния комитет и войвода на въстаниците в Кръвеник,

след като се срещнал и разговарял с Ц. Дюстабанов продължил с Въльо Йонков по пътеката от Зелениковец на изток към м. Грохода, Рударника, Коведарника и Ямата. Тук те се укрили в една от пещерите зад м. Ямата. Властите от Търново постоянно напомняли в Севлиево на всяка цена Фильо да се намери и да се докара жив. Чрез него те смятали да разкрият много от връзките и участниците не само в околията, но в съседните градове и в окръга. Мютесарифът на Търново в телеграма от 6 май до каймакама в Севлиево ясно подчертал: „Ако бъде заловен жив и проклетият Фильо от Кръвеник, ще могат да се разкрият и тук някои бунтовници[321].“ Отсечената глава на Кольо Чопов от Ново село била сметната за тази на чорбаджи Фильо и с това, той повече не бил търсен. В историческата литература беше разпространявано схващането, че той се укривал в м. Плочата, където един грък — овчар Чилингиринът го предал и тракийски турци го убили[322].

За трагичния и героичен край на войводата Фильо пред Мичо П. Киеков разказал турчин очевидец, когато Мичо бил в казанлъшките турски села по издирване на отвлечен добитък:

„Към 150 души, без да знаеше властта, дойдохме при Балкана повече по плячка на добитък. Като научихме, че в Богатово е дошъл редовен аскер, запалихме Друнците (Троенците) и си тръгнахме. Вървяхме към Саръгьол по една пътека един след друг без да разговаряме. Под една канара гледаме: изскочи момче с бърдук за вода, препасало шишане. Хвърлихме с петшест пушки и го ранихме в краката. Изпитахме го всичко и то каза, че наблизо е Фильо вътре в пещерата. Почнахме да гърмим и той започна да гърми, след това изскочи с една касатура и търти да бяга. Ние го застигнахме и уловихме. В пещерата намерихме две чанти от кожа с месо и сухари, а в кесията му само 30 пари. Убихме момчето, защото не можеше да върви и подкарахме Фильо нагоре. Из пътя той много пушеше и непрекъснато свивахме цигари. Смятахме да го закараме в Габрово. Излязохме на Саръгьол (Жълтата локва) и седнахме да починем. Фильо беше трътлест и много се беше заморил. На запад по далечните скали се мяркаха фигури на неизвестни хора. Подканихме Фильо да тръгваме, а той се заинати и започна да пов-

таря: „От тук не мърдам, онази арка дето мърда тамо по канарите е моя. Там е Дюстабанката.“ Ние се изплашихме. И тъй го молихме и инак го молихме да стане, но той не мърда. Да го носим или мъкнем нямаше време. Басс, бас! Отсякохме му главата и в една конска торба я занесохме в Казанлък[323].“

Главата на Фильо през Габрово била донесена в Севлиево и била показана на задържаните кръвеничани, за да познаят те своя войвода. След това била хвърлена в гириза на затвора, по-късно Драгньо Стойчев я извадил, измил и погребал в гроба на Христо Филев зад олтара на църквата „Св. Троица“ в града[324]. Трупът дълго време стоял на лобното място, разкъсан от орлите. Кръвеничани го разпознали по палеца на крака, който бил разцепен с брадва още когато Фильо бил дете. Погребението му станало на същото място, което днес носи името „Гробът“[325].

Обезглавяването било извършено около 17 май. В телеграма от в. „Източно време“ е записано: „Една депеша от 19 май, от военния комендант за Търново, Фазлъ паша, известява, че габровеца Фильооглу и тревненеца Петрович, главатари на въстанието са уловени на Казанлък и Трявна, и че въстаниците, които селяните показали где се намират, са заловени. Никой въстанически главатар не оставало, който да не бил в ръцете на началствата[326].“ В. „Дунав“ от 5 юни при известието за осъждането на Христо Филев намерил за уместно да добави: „на когото бащата бил предводител на въстаници и по-преди паднал убит в планината“[327].

Петнадесети май — събота. Броят на изпратените от казите и на заловените местни въстаници в Търново достигнал 300. Помещенията станали недостатъчни, наложило се да се наеме една къща[328]. Каймакамите получили нареждане занапред да се изпращат в Търново само главатари на бунта и то след като по безспорен начин се докаже тяхното участие[329]. В севлиевския затвор положението било същото, но арестите не спирали[330].

Осман Азми и Неджиб ага с писмо уведомявали, че около 2000 семейства от жителите на Ново село, Батошево, Кръвеник и Гъбене, „които били излезли в Севлиевската планина, покорили се и се наместили в къщите си. Предводителите и комитетските привърженици

останали сами и се разхождали като замаяни. Досега са уловили доста въстанически предводители, събирали се оръжията на въстаниците, които се покорили, и до два дни нямало да остане в планината нито знак от бунтовниците"[321].

Около 30 турци от с. Овчиларе (Климент, Карловско) под предводителството на Ибрахим ага, изненадали кръвеничани в Пейкова локва и ги обградили. Българите били заставени да отделят на една страна цялата си покъщнина: съдове за готвене, дрехи за обличане и завиване, торби, торбички, цедилки за носене, съдето за вода и пр., а на друга страна едрия и дребен добитък. С изрязани прашки от цедилки и торбички, с въженца и върви, започнали да връзват ръцете на мъжете и младежите, които вероятно са взели участие в сраженията при Граднишкия боаз. Мичо П. Киеков (който предава случая — б. а.) успял да събуе потурите си и да нахлузи някакъв сукман, който му дала една жена. Забрадил кърпа и се свил в групата на жените. Измамата му била открита, един турчин започнал да го дърпа, за да го постави при мъжете, но гъркът Илия го спасил с думите: „Не го ли виждаш, че устата му има още мляко, мустаци не са му наболи."

Навързани били около 20 души, а зад тях се проточили плячкосаните домашни животни. Плячката от покъщнината била натоварена на коне. Колоната се отправила към Зелениковец. Околността се изпълнила от риданията и виковете на жените и децата, на старците и бабите, които се разделяли с близки и познати. Дядо Христо Георгиев Калчев като видял вързани двамата си зетя Лальо Пафков и Георги Колев и сина си Цонко Христов от мъка се разридал като дете, тръгнал след веригата и молел да пуснат близките му. Турците го хокали, псували и придумвали да се върне обратно с добро, за да не стане зян. Той им отвръщал: „Нека да стана зян! Вие ми взехте сърцето, какво като ми вземете и главата!" и продължавал да ги следва и да се моли. Двама от охраната се обърнали и изпразнили в него пушките си, след което го насекли с ятаганите.

Между възрастните и младите турци се повел горещ спор, какво да правят с навързаните българи. Младите настоявали да ги избият, една част от възрастните пред-

почели да мълчат, а другите искали да ги освободят. Особено много гълчал младите възрастен турчин: „Като ще им вземете живота, главите ли ще им ядете. Тази година техните глави ще вземете, но догодина вашите глави ще хвърчат!“ Въпреки това младите не се подчинили, а почнали издевателства и убийства над вързаните жертви. На м. Зеленикова поляна отдалече простреляли Кольо Тотев Влахов и Кольо Минчев Киеков, Христо Пейков Делитотев, вързаният до него Тотьо Христов Коркинов се сепнал, откъснал се от веригата и започнал да бяга. Един куршум го застигнал и съборил на земята. Двама турци се впуснали след него и с особено настървение го насекли с ножовете си.

Започнало да се свечерява, зад скалистия връх Марагидик на запад небето се разтапяло в червенина и злато. . . Останалите живи, заедно с палачите си, излезли на снижаващото се било, западно от Зелениковец, над отвесна скална пропаст. Пленените били заставени да коленичат в редица с лице към зеещата бездна на Кървавата стена. От единия край турци започнали да посичат навързаните: Тотьо Йонков Сирака от мах. Шопи, Петър Станчев Драгиев, Георги Колев Братоев, Христо Георгиев Калчев, Цонко Христов Калчев, Лальо Пафков. Старите турци и гъркът Илия отново се намесили, за да спрат тази безсмислена касапница на беззащитни. Като видели, че думите не помагат гъркът започнал от единия край да отвързва някои от жертвите. Драгньо Стойнов, пети от края на редицата, успял да му пошушне, че има скрита жълтица. Последният незабелязано от другите я взел, отвързал Драгньо и с една кратунка го изпратил за вода и по този начин му дал възможност да избяга[332]. След него той освободил още четирима души. Докато спорът продължавал, Димитър М. Лумпаров извадил ножчето от елека си и прерязал прашката, с която били свързани с Нанко Филев Игнатовски от мах. Боаза. Двамата с поглед се простили и се хвърлили надолу из скалите, когато до тях започнали да секат Георги Колев Пейков от мах. Пейковци. Нанко паднал на върха на един бук, силяхът му се закачил на клоните, но се скъсал и той паднал на скалните балвани с натрошени кости. Димитър при търкалянето успял да се подвре под една поличка*

* Скален корниз. — Б. а.

и се спасил. След тях се хвърлил Цонко Събев Коца от мах. Табашко, който успял да се скрие при Димитра. Не след дълго време над тях прелетял трупът на Наньо Стойнов Пехливан. Старите отново се намесили и преустановили резията. Дали Тотьо от Пековци като знаел добре турски, започнал да моли старите да пощадят останалите жертви. Неговият турски трогнал душманите. Един турчин се доближил, ритнал Тотьо и му казал: „Брей гяур, твоят сладък език те спаси." След това останалите живи били развързани и освободени. Вече се мръкнало. Турците навалили добитъка в Пожар дере и спрели да нощуват в м. Ганев камък в долината на р. Тъжа. Юношите Никифор и Петър, които се грижели за добитъка, изчезнали в тъмнината и хванали пътеката към Кръвеник.

Димитър Михов и Цонко Събев изчакали всичко наоколо да утихне, предпазливо се измъкнали и успяли да избягат[333].

Същия ден Марин М. Боевски дошъл на Искърите, за да намери кръвеничаните Кънчо Пенков и Ив. К. Кривошиев, които добре говорели турски. Взели и Лальо Василев и отишли с тях при редовната войска в района на Липова могила при мах. Дряна и Троенците да помолят за защита. „Аскерите" първоначално отказали, тъй като били изпратени да се грижат за батошевските махали Дрян и Селище, по даването на пари ги „умилостивило" и няколко души придружили укрилите се да се завърнат безопасно по къщите си. Тъй като много от къщите били изгорени наложило се по няколко семейства да се приютят в една[334].

Шестнадесети май — неделя. Около 100 души арестувани от Севлиево по нареждане били изпратени в Търново. Първенците измолили коли за возене и взели при себе си и Петър Пешев. Свещеници и селяни от различни села, оковани в синджири и под силна охрана, командувана от турски офицер с „блага душа" потеглили по прашния път. От турските села Богатово, Малкочево, Добромирка, Новоселка и Балаван турското население се тълпяло край пътя да гледа процесията и да линчува арестуваните, но офицерът не допуснал това да стане.

Някои севлиевци като Иван Хаджиангелов, Иван Цачев и други с доста големи подкупи успели да се ос-

вободят[335]. При Марно поле арестуваните били подредени в колона. Начело били поставени свещениците и църковните хоругви-знамена, взети от гъбенската църква[335]. При залез слънце всички били набъхтани в яхъра на конака с прозорци, обърнати към хълма Света гора. Тук върху мръсотиите от конете останали да нощуват и да очакват съдбата си[336].

Седемнадесети май — понеделник. В Цариград бил убит султан Абдул Азис. От Русе наредили да бъде уволнен севлиевският каймакам Осман Азми и да се назначи Хюсеин Мехмед ефенди, Фазлъ паша напуснал Севлиево и по пътя за Търново тържествено бил изпращан от турското население на близките села. По този случай той бил облечен в парадната си униформа, а населението в стари национални носии със зелени чалми.[337] На престола се възкачил Мурад V. Новият султан наредил режимът на затворените въстаници да се смекчи, да се задържат и съдят най-виновните, а останалите да бъдат пуснати[338].

IV. АРЕСТИ. СЪДЕБНИ ПРОЦЕСИ И НАКАЗАНИЯ. АНКЕТНА КОМИСИЯ

При завръщането си от Балкана гъбенци, батошевци, кръвеничани и новоселци намерили повече от къщите и стопанските си постройки опожарени, а покъщнината, добитъкът и храните им изцяло разграбени. Много семейства били принудени да си построят колиби от папрат и шума, да изкопаят землянки и в тях да се подслоняват. Изпратените войскови части, за да пазят българите от издевателствата на все още скитащи по грабежи башибозушки, черкезки и абазки шайки, започнали да издирват чрез доносници и разпити местните членове на комитетите. Редица селяни използували личната си омраза и клеветели невинни или малко виновни свои съселяни на властта. Арестуваните гъбенци били изпратени в Севлиево на 9 и 10 май[1]. Предварителната следствена комисия в Ново село отделила 52-ма души и на 20 май със силна охрана, с натовареното оръжие и двата дървени топа ги откарали в града.

Десет дни по-късно била изпратена и втората група. Заловен бил и вторият майстор на оръжие Симеон Барарът. Когато започнали да го бият с климията от колата, той се осмелил да упрекне турчина, че му се карат: „Е, турчине, хем ти ме биеш, хем ти се сърдиш[2]!"

В Кръвеник Димитър Лумпаров, след като се спасил от м. Кървавата стена, дълго време се спотайвал на тавана в купчина кълчища, но след време бил заловен. В махала Стар Кръвеник майсторът на дървения топ, Нанко Д. Хаджийски, бил задържан, но не признал нищо, при побоя, който му нанесли: „Дръж задник, затова съм те хранил, мълчете уста, за да не хвръкне главата." Отричал участието си в бунта и поглеждал към плевнята, където в сламата бил заровен недоизкараният топ[3]. От Кръвеник арестували: Цочо Митев, Марин М. Боевски, Петко М. Петков, Доньо Братованов Цонков, Михо Ив. Кафтански, Недялко М. Кафтански и други. Лальо Василев заминал с тях като преводач, тъй като много добре говорел турски. През мах. Селище, Стоките и Батошево групата достигнала до града. При турските гробища турчетата започнали да ги замерват с камъни и да ги заплюват.

В двора на конака били приети от чауш, който преглеждал и приемал носеното оръжие. Попитал най-здравата пушка на кого е: обадил се Цочо Митев и той му залепил няколко плесници. Докараните кръвенчани били оковани в общ синджир и пранги на вратовете, като само Л. Василев и Доньо Братованов останали в стаята на конака свободни, другите били набутани в зимника. По същото време в затвора докарали Атанас Стойнов, Мичо Д. Хаджийски, Кънчо Хр. Кънчев, Нанко Хр. Кънчев, Ив. К. Кривошиев, Цонко П. Кривошиев от Боаза, Кольо Цвятков, Петър Илиев[4].

Иван К. Кривошиев се прибрал от Балкана и няколко дни се укривал в Боаза. Граднишкият турчин Татарът го заловил и отвел в Граднишки колиби (Стола). Местният субаш Ахмед Мочоолу го запрял в махата на кмета Кънчо Койнов, където имало още 17 души арестувани. На другия ден били подкарани за Градница, като по пътя Ахмед научил Кривошиев да не признава, че е ходил на Леви връх да се бие, че близките му не са бягали в Балкана. В Градница той му дал коня си да го развежда, за да остане вън от ареста.

Иван Узунът обаче посочил, че Кривошиев бил „един от главите на комитите“ и един арнаутин с бой и ритници го вкарал в мазето при другите.

На следващия ден през Граднишкия боаз те били подкарани обратно за Ново село при следствената комисия. Из пътя Ахмед Мочоолу, въпреки протестите на заптиите, развързал конвоираните да се движат свободно. Дели Неджиб, Осман Азми и Саадуллах ефенди ги разпитвали, но те научени от Мочоолу отричали каквото и да е участие в бунта. Едни били пуснати, а Ив. К. Кривошиев, Цонко Сърболакът, Цонко Пенков, Никифор Ив. Керечето и Петко Михов изпратили в Севлиево. При преминаване на река Видима охраната решила да ги издави, но изтичали по дървеното мостче и се спасили. При Хиревската долчина настигнали група арестувани кръвеничани и новоселци, тръгнали преди тях. Заптиите започнали да ги бият загдето не прегазили реката. Хюсеин Исуфон обаче наредил да се спрат всякакви издевателства. Цонко Пенков припаднал от умора и бой, но другарите му го повдигнали и го носили на ръце. След четири дни започнали следствията[5].

Свещ. Иван Михов Пенков от Кръвеник отишъл с коня си в Гъбене у кмета Христо Недков. Властите го открили и изпратили в затвора[6]. Тук към 30 май докарали откъм Ново село и Христо Филев Радев.

Задържаните били затваряни в двата конака до р. Росица. В новия конак заседавал околийският смесен съвет, който при следствията бил приблизително в следния състав: Саадуллах ефенди, Грамадоолу, Ахмед бей, Афуз Садък, Хаджи Мустава, Исмаилаа, Петко Ганчев, Христо Спиридонов, Димитър Чаракчиолу, свещ. Марин Софрониев и други[7].

Изготвянето на следствените и обвинителните документи било придружено с жестоки изтезания, особено за ръководителите и членовете на революционните комитети. Стефан Пешев многократно бил измъчван от Саадуллах, за да изтръгнат от него желаните „самопризнания“. Брат му Петър Пешев разказва: „Разследването на брат ми в Севлиево ставаше винаги след дълги и мъчителни изтезания, и дене и нощем. При тия мъчения, надвисване главата надолу, краката окачени върху гредите на тавана, с извиване месата му с кер-

педени, със скубане на мустаците му, с туряне клечки под ноктите му. Присъствуващите при тия мъчения затворници севлиевци са плакали и са се ужасявали от зрелището. Брат ми е понасял стоически и твърдо тия мъчения, крепен от вярата и светостта на делото, за което страда. Мъченията са извършвали в яхъра под затвора, до самата стая — „тъмница“[8]. В общ синджир в затвора били Иванчо Яранов, П. Х. Буюклиев и Сава Ангелов, обвинявани като близки съучастници на Ст. Пешев. Те обаче отричали това и твърдели, че просто са задържани поради „туна беда“.“

Жестоко били измъчвани Ватьо Иванов Манев, Ватьо Цанков, Христо Ив. Контето, Стефан Златев Табка, Йонко Карагьозов, П. М. Гюлгелиев и много други[9]. Ботьо Гунчев Фурнаджията бил заловен в дома си, когато предавал на Иванчо Венков Ракаров последния револвер, от тези, които били на склад у него. Тъй като при разпита той отричал, бил покачен на тавана в яхъра с примка на врата, така че само пръстите на краката му да се докосват до пода. След това бил съблечен гол, смазан от бой и оставен полумъртъв. Жена му успяла да получи разрешение да го отнесе в къщи. Целият бил подут със синьо-черни петна по тялото, започнал да повръща кръв и след няколко дни починал[10].

Особено изобретателен в мъченията бил Саадуллах. Той не можел да прости на Ст. Пешев злъчните му дописки в цариградските вестници. Радко Радославов пише: „Севлиево, злощастното Севлиево! В този градец върлуваше като бесен звяр някой си бей Саадуллах ефенди. Не диреше лица подозрителни, но когото срещнеше и от къщата им ги извеждаше и ги затваряше в една доста нечиста и грозна тъмница. Навързани десет души в един синджир с железни халки за шиите и стегнати до толкова силно по-горе към тавана, пробит с дупка и прокаран другият край на синджиря през тавана на другия кат, тъй щото стояха злочестите като обесени, като им се опираха на краката само големите пръсти. А единият от заптиите идва и с една-две прясно отрязани глави български, и с тях ги бие по главите и устата. С това като не са благодарни, зема една дълга дебела тояга, и на длъж ги бие със сичката си сила. Мнозина в този синджир припадаха и умираха. Жалост неописана! Сълзи се проливаха като по-

ток, плач, писък на майки, на сестри и бащи се дигаха до сини небеса[11]."

Малкият С. Мустафов, тласкан да види дървените топове, се доближил до конашкия двор: „Аз настръхнах цял от сърцераздирателните писъци, долитащи до ушите ми откъм тюрмето. Това бяха плачовете и риданията на българските въстаници, които тъй зверски мъчеха и изтезаваха турците. Това аз знаех от по-напред, разправяха жените и децата, що носеха хляб на своите затворници мъже, братя и синове. Знаех например, че им набивали игли под ноктите, че ги горели с барут по тялото, че им извивали с клещи месата и слабините, че ги биели с железни пръчки до премиране и пр. и пр.[12]..."

След няколко дни Пешев и другарите му били изправени за втори път пред турско-български смесен съвет. Пред първия той приел върху себе си отговорността за въстанието, а пред втория, разкрил някои подробности. Очевидецът Ив. Яранов така предава протичането на разпита:

— Стефане, кажи, как щеше да стане тая работа, вашето бунтуване?

— Всичко приготвено за въстанието щяхме да изпроводим в Балкана, гдето щяхме да отидем и ние.

— Като отидехте там, какво щяхте да правите?

— Щяхме да седнем да седим там. Разбира се, че правителството ще се досети и ще ни попита, защо сме излезли. Тогава, ние ще заявим, че султанът издава хатишерифи и хатихумаюни, с които дава уж правдини на поданиците си, а пък всички тези правдини остават „мендер алтанда". Ако не ни се дават правдини и ако дойде войска против нас да ни бие, разбира се, че и ние щяхме да се бием, та каквото даде Господ.

— Има ли още нещо да кажеш?

— Повече няма какво да Ви казвам.

— Подпиши това, което казваш.

— Дайте да подпиша.

Стефан се подписал по турски. Другите обвиняеми: Ив. Воденичаров, синовете му Васил и Нено, Петьо Чобана и синовете му, Стефан и Никола, П. М. Гюлгелиев, П. Х. Буюклиев, Драган Иванов, Ив. Яранов, С. Атанасов, отказали да поставят подписите си, като заявили, че не са съгласни с показанията на Пешев и че

нищо не са искали от султана и властта[13].

Йонко Хр. Карагьозов в продължение на четири денонощия бил лишен от вода и храна и през цялото време бил зверски измъчван. След обесването му, когато го съблекли да го изкъпят, по гърдите му видели „рани, направени с кремък, а по снагата му само черни пъпки и накъсано месо, което извивали с керпедени, мустаците му били изскубани. Останал само кожа и кокали от големи мъки“. Това потвърдила съпругата му Цона[14].

Никола Генев в спомените си пише: „Изследванията ни ставаха пред меджлиса, изтезанията се извършваха от заптии в мазето на затвора и се състояха: в жесток побой с тояга, камшик и с отрязани български глави, завързване краката в тавана и обесване надолу с главата и обратно — обесване за шията с едва допиране пръстите на краката до земята, забиване игли под ноктите, извиване месата с клещи и пр. Особено жестоко биха пред моите очи, когато очаквах реда си — Стефан Златев (търговец и табак), за да каже дал ли е и колко пари в помощ на комитите. Всички ние струвахме „инкяр“ и категорично отказвахме да знаем нещо по подготовката на въстанието[15].“ Ст. Г. Нерезев бил уведомен от сват си, член на меджлиса — Димитър Чаръкчиолу, да се крие и да отрича участието си в подготовката на бунта, но това не го спасило от затваряне в яхъра под конака. Той присъствувал при мъчението на Гочо Куев: „Той беше гърлест и когато го биеха, викаше много, като кога реве заклан добитък. Зачул това, дежурният офицер забрани на заптиетата и циганите да бият затворниците. Нас по-послушните затворници, като много ни разпитваха общо минахме по-леко, без много мъчене[16].“ Ватьо Ив. Манев разказвал същото за участта си: „Една пладне и мен вкарваха в ареста. Стоях повече от 40 дни и почти ежедневно ме изкарваха на дараджата. Благодарение на думите: „Нищо не зная, никого не познавам“ — можах да не издам нито един наш другар. Всичките ми джобове на огън изтърсваха, дано да пламне някоя искра от барут и да ме обвинят в съучастие на Комитета.“ Няколко пъти го полуобесвали на тавана, нанасяли му побой докато из устата му тръгнела пяна[17].

Петьо Г. Вълчанов излязъл от затвора със строшена дясна ръка[18].

От двадесетте и девет батошевци в затвора най-много мъчили хаджи поп Коста, обвиняван, че къщата му била свърталище на комитаджии и че насърчавал въстаниците при битката: „Удрете, не се бойте. Ако ви убият днес, утре като гъби ще изникнете!“ Изскубали му брадата косъм по косъм, бесили го с главата надолу[19]. Коста Богданов били с гъвкав прът така, че части от месото му се откъсвали и издигали във въздуха. Потапяли го в солен разтвор и отново го били. Йеромонах Давид от Батошевския манастир от удари в главата оглушил[20]. Кметът Кольо Станчев, пребит, десет пъти внасяли на разпит в заседателното помещение, но той изтърпял и с мълчанието си спасил много батошевци[21].

Групата с Лальо Василев била разпитана с помощта на преводач — бозаджията-арнаутин Дели Али от града. Той се опитвал да изопачава показанията на кръвеничани, затова Лальо казал, че знае турски и започнал да превежда. Почти всички прехвърляли вината си върху чорбаджи Фильо, който бил ги заставил под страх от наказание, да се явят на Граднишкия боаз. Марин М. Боевски и Петко Михов дали показания, че там били чужденците Ботьо, Никифор, Дончо и Гочо, но не ги знаели от къде са. При очна ставка Хайдут Ботьо, окован с 20 оки синджир, отказал да ги е виждал и чувал. След разпита петима кръвеничани вързали в общ синджир, а Л. Василев и Доньо Братоев, като „най-невинни“, оставили свободни в стаята на заптиите. Тук престояли 4 дни и след това ги отвели при другарите им[22].

При докарването на Христо Филев, започнали да му поставят на врата „лале“ (шийна пранга), за да го закачат към беля на тавана, но той извикал: „Какво искате от мен? Защо ме връзвате, да се уплаша ли? Питайте ме каквото ще ме питате, аз ще каже и тъй, без да ме връзвате. Сега вие ли ме уловихте, нали аз сам дойдох!“

— Ти като беше по-хитър от баща си, защо не дойде да кажеш, че баща ти вдига бунт, ами се изтрепаха толкова хора? Ако беше дошъл да кажеш, щяха да те наградят сам да заповядваш на няколко села.

— Сега нали вие не сте ме викали — отвръщал той. — Аз нали сам дойдох. Ако бих могъл и тогава щях да дойда, но баща ми не ме пускаше. Ако тръгнех

навън, той пращаше по двадесет души от простите да ме вардят да не би да дойда и да кажа. На всички казваше: „Вардете го да не избяга, че моето куче ще отиде най-напред на конака!"

Синджирът, както бил преметнат през беля на гредата, така си и останал. В затвора Христо се ползувал с благоволението на властта. Чрез познатия капуджия Мехмед, той купувал ракия за другарите си, давал им пари[23]. След няколко дни от Кръвеник дошли Цонко Ангелов Мутафчи, новият кмет, Димитър Илиев, Кольо Влахов, Пейко Делитотев и поднесли махзар „от името на селото", че не го искат да се завръща обратно[24].

Йонко Колев Марангозов „Топчи", майстор на двата дървени топа в Ново село, един ден бил изкаран на двора, дали му кисцата* и го накарали да изтрие единия от тях. Научен предварително от новоселците си другари, той казал, че не знае как се трие топ, нито как се пълни, признал, обаче, че участвувал в изработването им по нареждане на кмета, който му казал, че прави чутори[25]. От новоселците свещ. Петко Попниколов бил мъчен най-много — бесен с главата надолу, закачен за врата на тавана, удрян по главата и слабините, из ушите му започнало да тече гной и уринирал кръв[26]. На Нанко Пачника окапали месата на седалищните части и се показали кости от побоища. По-късно бил изпратен в болница, а след това на заточение[27].

Тъкмо в това време на път за Търново откъм Ловеч престоява в севлиевския затвор Захари Стоянов, който в „Записките" си оставя незабравими картини за положението на затворниците: „Ние останахме зачудени, щом се подадохме в местния затвор — нашият хотел, на който освен отделението, и дворът беше пълен с българи само, граждани и селяни от всякаква ръка. По техните лица, по вниманието и впечатленията, които им произведе нашето появяване отведнъж ги познахме, че не са те ни борчлии, чапкъни, и пр., но хора от нашия еснаф, хора въстаници. Те бяха повече от околните старопланински села: Ново село, Батошево и Кръвеник, които, както е известно, бяха възстанали тая година с оръжие. Числото на затворените може да имаше в севлиевския затвор около 120—150 души: свещеници, учи-

* Дълъг прът, с навити около него парцали за изтриване на дулото на топа. — Б. а.

тели, младежи, старци и пр. В тоя затвор, който се пада отстрана, като се влезе в конака, ние не можахме да видим нито един турчин, всички бяха българи[28]."

Българинът Тасьо Лалев бил принуден да стане официален турски шпионин, за да спаси въжето. Той обаче поддържал връзка с отделни въстаници и ги подпомагал да съгласуват показанията си, за да не могат да ги засичат при разпитите. Той поддържал връзка с домашните на затворените севлиевци и им предавал новините[29].

Във връзка със съдене на проявилите се водачи и участници във въстанието на Търновския санджак Високата порта изпратила от Цариград Али Шефик бей. Той пристигнал в Търново около 10 май (според Ю. П. право на 2 гласа, миралай Али бей, военен комендант в която влезли 7 турци: Али Шефи бей, председател с право на 2 гласа, Миралай Али бей, военен комендант на Силистренския полк, Тефик бей — табор ааса (нагага — член на окръжния съд, Хаджи Ферхад ефенди — началник на вакъфите и документите, Хаджи Осман ага — член на Окръжния съд, Хаджи Ферхад ефенди — софта, Мехмед бей от Бяла и Хаджи паша; 7 българи: Илия Попов — председател на Търновския съд — търговец на манифактура, Юрдан П. Теодоров от Елена — член на окръжния съд в Търново, търговец и рентиер, Ради Маждраков — търговец на сукно и манифактура в Търново, Янко Станев — кожухар и рентиер, Георги Аврамов — търговец-ангросист на виенски стоки, Симеон Халачина — търговец на памук и вълна, Първи Павлов от Лясковец — търговец на спиртни напитки и земеделец[30]. Като обвинител на султана бил назначен Мютесариф паша, но той предпочел да делегира правата на друг турчин. За защитник на подведените под отговорност бил назначен Джовани Икономов от Търново. Публичният съд заседавал в коридора на горния етаж на конака (днешната сграда на Градския народен съвет). Решенията на Извънредната комисия (ИК) били окончателни и безапелационни[31]. В помощ на ИК били изпратени Бехчед ефенди от Цариград и Саами бей от Русе. Те провеждали следствията („истинтаците") на тежко провинените в присъствие на цялата ИК, а за по-леко провинилите се ИК се разделяла на групи. Допускало се да присъствуват някои влиятелни турци

от града и околиите. От Севлиево идвал Саадуллах ефенди и Гармадоолу. ИК работила целодневно, тъй като в търновския затвор били заключени около 1000 души с обвинителни актове[32].

По-значителна част от препратените севлиевци били в затвора при конака. Р. Радославов, имайки нещастието да лежи в него, подробно го описва. Тъмницата приличала на хумба с дебели до 5 педи каменни стени, с два етажа, а под тях „кюмюрлюк" — напълно тъмен, от тавана капели водни капки, пръста по пода била мокра, изпълнена с червеи, буболечки и охлюви. Двете отделения на горния етаж имали по 8 стаи за по 20 души затворници, между двете отделения се простирало коридорче. Прозорчетата били високо до тавана, тесни и дълги, оковани с железни решетки. Затворниците се оковавали с пранги от по 30—40 оки, прикрепени към единия или двата крака, носели се на ръце или се премятали през рамо. В тези 8 стаи вместо 160 души били наблъскани 500 арестанти. Това наложило да се използува за затвор „хастхане"-то, т. е. конюшнята. Горещината и въздухът били ужасни, въшките, дървениците (тахтаби), бълхи и буболечките пълзели като мравки. От време на време на затворените се давало вода, хлебец, малко кисело мляко и чесън. Много били принудени да продават дрехите и обувките си, които не били ограбени още при докарването им от заптиетата. На задържаните се забранявало да пушат, да играят на карти, да разговарят и пеят. Спели върху голите и остри камъни в яхъра. На 14 часа веднъж ги извеждали да подишат чист въздух и то за десетина минути само, докато ходели по нужда. До клозетите те извървявали едно разстояние от 120 крачки между конвои от заптии. Провинените се наказвали да престояват определено време в тесни килийки — „полиси", в които можело да се стои само на крака[33].

Броят на изпратените дейци от Севлиево и Севлиевско в Търново достигнал към 150 души. Само към 16 май тук дошли около 100-тина севлиевци, гъбенци, батошевци, кръвеничани и новоселци, между които бил и Петър Пашев. Той нощувал при севлиевските първенци, при тях се намирал и Христо Спиридонов, член на Севлиевския околийски съвет[34]. Р. Радославов пише, че след габровците докарали севлиевци, изредени в един

синджир. На мястото на извадените от яхъра габровци поставили севлиевци[35].

На втория ден от идването си в затвора П. Пешев от прозорчето на яхъра съзрял през железната ограда на затвора бате си Стефан[36].

На 23 май от Пловдив били изпратени през Казанлък и Габрово за Търново, заловените около Калофер новоселци, учителят Никола Дабев, свещ. Радион Попмихов, свещ. Варчо Цачов, свещ. Петър Горненски и Васил Георгиев Витанов. Първите двама заловили в униформа и оръжие, а свещ. Радион — с пушка и нож[37]. В Казанлък по това време се намирали Димитър Ц. Сомлев и Георги Хр. Геневски. Ученикът на Дабев, Димитър, бил използуван като писар на каймакама в Казанлък, понеже много добре владеел турски език. Тук Димитър видял окаяното състояние на докараната мъченическа петорка: „оковани и вързани на верига със синджир и халки", гологлави, рошави, почернели, изподрани, с прозиращи голи колене, боси и неузнаваеми. Затворили ги и Сомлев успял да им даде хляб. На другата сутрин каймакаминът използувал случая да изпрати Димитър и Георги с охраната и петимата новоселци за Габрово. Със сетни сили мъчениците през с. Шипка, връх Св. Никола и с. Зелено дърво пристигнали в Габрово и били оставени в конюшнята на конака. Двамата ученика били изпратени за Севлиево, а въстаниците за Търново, където към 1. VI. пристигнали[38]. Това се засвидетелствувало с телеграма от 1. VI, изпратена от Търново до мютесарифа на Пловдив: „горните лица пристигнаха"[39].

През целия месец юни Извънредната комисия продължавала да заседава, да издирва нови участници във въстанието. На 1. VI бил арестуван Иванчо Хаджиангелов, член на Севлиевския околийски съвет. Във връзка с разследването му се изисквало да се изпрати брат му Сава Хаджиангелов, който бил секретар на ОК и в тефтер отбелязвал имената на много граждани, които са давали парична помощ за бунта[40]. На 2. VI разследването на Ц. Дюстабанов, Еким Цанков и на свещ. Иван Поппетков почти привършило — те щели да бъдат обесени в родния си град[41]. На 3. VI за Севлиево, по искане на командира на Дунавската военна област, се отправили 400 сандъка с боеприпаси[42]. ИК се натоварила

много и затова Високата порта наредила Окръжният съд да изяснява предварително виновността на отделните въстаници и само за доказаните участници делата да се представят на комисията[43]. От Търново наредили на каймакамина в Севлиево да изпрати Марин Сяров, който проводен от чорбаджията Цонко Иванов и Ц. Дюстабанов,[44] от Ново село пренесъл писмо, поставено в тояга, в Габрово. На 14. VI в Търново за следствие били доведени хаджи Кольо Конов, хаджи Хубан Кьочуков и свещ. Марин Софрониев[45]. В някои следствени документи изглежда се споменавала дейността на свещ. Иван Маринов от Каябаш и затова на 23. VI той бил доведен в Търново[46]. Иванчо Хаджиангелов бил освободен, тъй като освен Хайдут Ботьо никой не се изказал срещу него[47].

Пред ИК Стефан Пешев и Йонко Хр. Карагьозов били извиквани на разпит многократно. Те не се признали за виновни, като заявили, че са поставили подписите си под следствените документи в Севлиево поради непоносимо насилие и мъчение. Особено много те обвинявали Саадуллах ефенди. Това наложило председателят на ИК да изпрати специално лице, което да провери истинността на обвинението. Истината се потвърдила, но и участието на подсъдимите във въстанието било доказано и те били осъдени[48].

Христо Филев, свещ. Радион Попмихов, Павли Венков, Никола Дабев, Иван Преснаков и Велчо Ночев също били извиквани пред ИК многократно, тъй като срещу тях се натрупали много показания, които те в края на краищата не могли да отхвърлят. Христо пред комисията многократно повтарял, че бил действувал по нареждане на баща си, на когото волята не можала така лесно да се прекърши. Но чрез засичане на показанията му с тези на другите участници от Кръвеник и Ново село и обвинителните показания на Димитър Мичов, виновността му била доказана. Захари Стоянов в „Записките“ си отбелязва: „Един ден тях (Хр. Филев и свещ. Радион Попмихов — б. а.) ги задържаха повече отколкото трябваше в конака, гдето бяха ги повикали на разпит. Всеки се безпокоеше за тях, защото работата им не беше чиста. По едно време обаче отвориха се вратата на кауша и синът на Филип войвода влезе, със сълзи на очи, заедно с още един непознат

селянин, който така също плачеше и когото всеки помисли, че сега наскоро е докаран. Можете да си въобразите, доколко голямо беше зачудването в затвора между бунтовниците, когато в лицето на непознатия селянин всеки можа да узнае младото попче свещеник Ради от Ново село! С поток сълзи на очите, той и другарите му, синът на Фильо войвода (мисля, че името му беше Христо), разказаха, че ги осъдили на смърт чрез обесване[49].“

Свещ. Радион бил остриган и лишен от свещенически сан от търновския митрополит архимандрит Стефан. Захари Стоянов продължава: „Същия ден тях ги изведоха навън да ги бесят заедно с Никола (Дабев — б. а.) от Ново село[50].“

Съпоставени тези сведения със спомените на Ю. П. Теодоров, член на ИК, оставаме изненадани от противоречието, тъй като последният разказва: „Едвам през настоящата (1897 г. — б. а.) аз научих, че той (свещ. Радион — б. а.) заедно с Христо Филев, Павли (Венков — б. а.) от Ново село, (Никола — б. а.) Дабев и (Иван — б. а.) Преснаков са били обесени в Севлиево. Доколкото помня, тия хора не са били осъждани окончателно от публичния съд в Търново. Същото твърди и колегата ми Илия Попов, както и адвокатът на въстаниците Джовани Икономов, който не е присъствувал като техен защитник при съденето им. А как са ги погубили без присъда, не зная[51].“ В такъв случай би трябвало да се приеме, че решението е било взето само от турците. Ю. П. Теодоров продължава: „Турците предварително бяха дали карар за тяхното погубване и Али Шефик бей доволно настояваше да се накажат те (обвиняемите), а всички други да се пуснат. По наша молба той отначало се съгласи да накаже първите по-леко, само да се изпълни законът, но ние паднахме повторно на молба и измолихме всичките да ги пусне на свобода. И така с общо съгласие се взе резолюция, благодарение на което се пуснаха всички от затвора. Сега странно е как турското правителство от злоба или по погрешка, е обесило тия хора, когато те всички бяха помилвани[52].“

От запазения протокол-препис на Извънредната комисия от 1. VII. 1876 г. се вижда, че петимата са били обвинени в активно участие и подбудителство за въста-

ние. Доказало се, че Христо Филев изкарал на връх Бабан изпратеното от Ст. Пешев джепане и го раздал на пристигналите бунтовници, че два пъти ходил да се сражава в Дебневския и в Граднижкия боаз. Освободеният Димитър Мичов от Кръвеник посочил, че Христо се числял към бунтовниците, бил и командир. Тъй като за участието на Кръвеник във въстанието са били виновни убитият Фильо и син му Христо, „отправена била молба, последният заедно със семейството си да бъде изгонен от селото им"[53].

В същия протокол се изтъква, че Н. Дабев, П. Вейков, свещ. Радион, Петко Щърбанов, Петьо Х. Буюклиев, Драгньо Стойчев и Аврам Драганов активно са подбуждали населението в родните си места към бунт, участвували в нелегални събрания. Христо Филев бил подведен по чл. 55 на Наказателния закон като подбудител към въоръжено въстание срещу султанската власт и по чл. 57 като пряк участник в бунтовническа дейност. В присъдата е казано дословно: „а обвиняемият Хр. Филев, който със своите действия се явява и като подбудител и (като участник) по решенията на чл. 55 и 57 се осъждат на смърт". Даскал Никола Дабев и шуреят му свещ. Радион се наказвали със смърт по чл. 55, а Петко Щърбанов, Аврам Драганов, Вълко Попков, Драгньо Стойчев и П. Х. Буюклиев по чл. 45 на каторга в остров Кипър и след изтичане на наказателния срок да се поставят под полицейско наблюдение[54]. Под протокола е написано и името на Поптеодоров. В такъв случай едва ли той не е знаел за осъждането на севлиевци. В същото време новината била разгласена нашироко и чрез вестниците. В колоните на в. „Дунав" намираме: „Телеграма от Търновския мютесарифлик, с дата 1 юли 1876 г. Днес се извърши явното съдене на Павла, даскал Никола и поп Юрдана (свещ. Радион — б. а.) от Ново село, в Севлиевско окръжие, Брестол Иванча (Иванчо Преснаков — б. а.) от Севлиево, на Христо Филев от Кръвеник, на когото бащата бил предводител на въстаниците и по-преди паднал убит в планината, и на Диновалията Вълчо Петров, за който се доказа на изпитите, че са били въстанически главатари. Извънредното съдилище понеже реши да се бесят и погубят споменатите главати, тия се изпратиха сега в Севлиево, да се извърши

наказанието им[55].“ Подобно съдържание е поместено и във в. „Ден“: „Известяват от Търново, че на 1 того са осъдили на смърт Павел, даскал Никола, Поп Юрдан (поп Радион — б. а.) от Ново село, Брестал Иванчо от Севлиево, Христо Филев от Кръвеник и Диновалията Вълчо Петров, за който се било доказало, че били въстанически главатари. Речените българи се изпратили в Севлиево, за да се обесят[56].“ П. Х. Буюклиев в полицейско дознание е посочил: „сетне като ме предържаха 8 дена в Севлиево на 9-ия ме изпратиха в гр. Търново с още няколко души. В него време докато бяхме в гр. Търново докараха от Севлиево свещ. Радион Попмихайлов с 5 негови другари, именно Павли Венков, Христо Филев, Велчо Стайков, Никола Дачев и Иванчо Преснаков се осъдиха на смърт. Щом като ни присъдиха още вечерта петимата ги туриха заедно със свещеника в две каруци, оковани в окови и ги закараха в гр. Севлиево, които на 2 юли 1876 година ги обесиха на централния площад в гр. Севлиево“[57]. Датата на съденето и присъдата се подтвърждават и от друга бележка от 1. VII. 1876 г. „За екзикутиране Павли от Ново село, даскал Никола от Ново село, поп Радиван от Ново село, Велчо Петров от Дебнево, Преснак Иванчо, Христо — син на бунтовнически главатар Фильо от Кръвеник. Общо 6 души[58]...“

Телеграфът разнесъл новината, че на 17 май се самоубил султан Абдул Азис и на негово място се възкачил Меджитовият син Мурад. По този случай той наредил да се даде амнистия на затворниците във връзка с въстанието. На 24 май великият везир Мехмед Ружди издал прокламация до българския народ за добрите намерения на новия султан Мурад хан. В нея се изтъквало, че неприятели са били ония, които преди известно време са се опитвали да дадат друг ход на събитията — „тия гледат чрез изкривяването на делата на царското правителство и чрез лукави и виновни средства да ви измамят и да ви отърват от пътя, който не сте преставали да следувате до тоя ден, път на законността и на пълното уверение в благоволението, което има към Вас правителството.“ За съжаление революционните дейци по места успели да заблудят известна малка част от българското население: „Тия изпращаха от всички страни диви агенти, които чрез овехтели крас-

…икифор Симеонов (вляво) член на Севлиевския революционен коми-
…т и опълченец

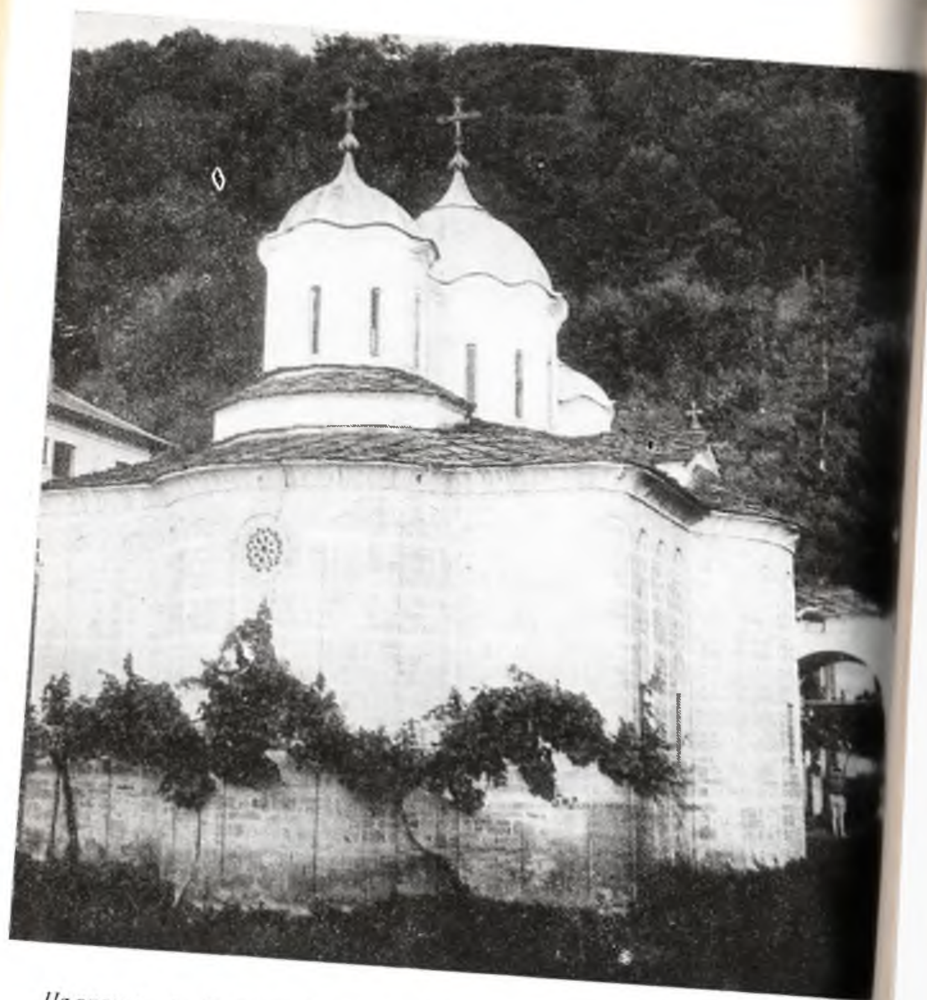

Църквата в Батошевския манастир

Учителката Райна (Рада) Поппетева

Цанко Дюстабанов

Георги Бочаров

Руски колони по възвишенията на изток от Севлиево — 1877 г.

Боят на казаците в блатото край Севлиево — 1877 г.

Домът на Спиридонови в Севлиево, където е простоял ген. Скобелев на път от Плевен за Шипка

Иван Филаретович Антонов

Александър Василиевич Верещагин

Михаил Афанасиевич Григориевски — 1897 г.

А. В. Верещагин и синът му Владимир — 1904 г.

Георги Корфонозов — водач на чети

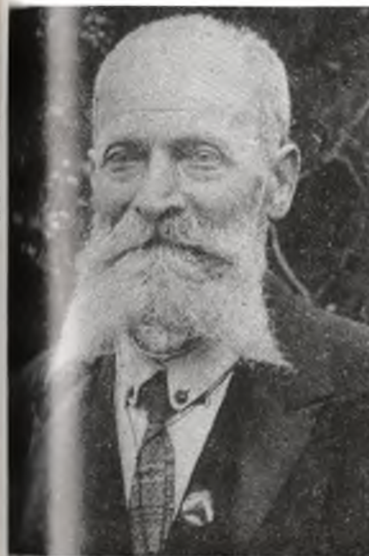

Генерал Никола Генев

Христо Каломенов — опълченец от Севлиево

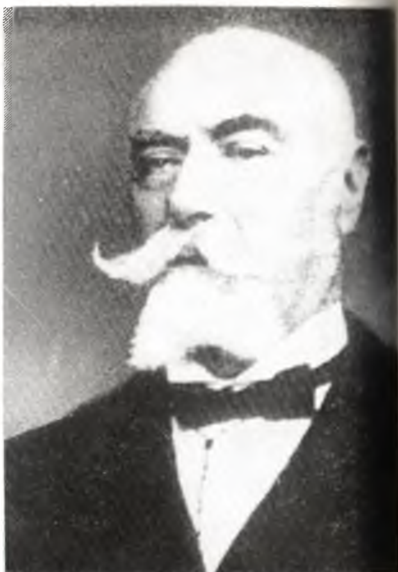

Иван С. Докторов — опълченец от Севлиево

Илия К. Райков — опълченец от Севлиево

Петьо Насков (отляво) опълченец от Севлиево

Христо Зурев — Комитата — опълченец от Севлиево

Иван П. Катров — опълченец от Севлиево

Нено Влайков — опълченец от Севлиево

Димо Иванов — опълченец от Севлиево

Михаил П. Хашлаков — опълченец от Севлиево

Петър Хр. Пашев — опълченец от Севлиево

Иван Хр. Саръгелинов — опълченец от Севлиево

Иван Ат. Бояджиев — опълченец от Севлиево

Христо Драганов (Касапина) — опълченец от Севлиево

Коста Костадинов — опълченец от с. Крамолин, живял в Севлиево

Никифор С. Бояджиев — опълченец от Севлиево

Спиридон Стоянов — опълченец от Севлиево, родом от Търново

Петър Г. Москов — опълченец от Севлиево

Васил Попов — опълченец от с. Ново село

Андрея И. Мартинов — опълченец от Севлиево

азар Михов — опълченец от Кръвеник

Васил Костов — опълченец от с. Кръвеник

етър Цвятков — опълченец от Тодорчета

Иван Цонев (Ковача) — опълченец от с. Душево

Минко М. Гализов — опълче-
нец от с. Ловнидол

Дядо Райно Божанов — опъл-
ченец от с. Горна Росица

Стойчо Константинов — опъл-
ченец от с. Крамолин

Христо Др. Стоянов — опълченец от Севлиево

Недко Райков — опълченец от Севлиево

Рачо Венков — опълченец от с. Раховците

Симеон Петров — опълченец от мах. Пенковци

Молебен в новата църква в Севлиево по случай падането на Плевен

Посрещането на А. В. Верещагин в Севлиево — 1904 г.

норечия и чрез страшни заплашвания, турени от тях в действие, мъчеха се да повлекат здравата част от народонаселението в едно предприятие толкова виновно, колкото и безплодно." Великият везир призовал населението към спокойствие, а онези заблудени злочестници, които имали още време да избавят себе си и семействата си от „сетнините на заслеплението си, нека побързат да се ползуват от прошката, която им се дава тъй великодушно, като си сложат оръжието и като си идат по къщята с всичката безопасност"[59].

От Цариград била изпратена телеграма до мютесарифите, в която се посочвало, че големият брой арестувани отнемат извънредно много време на съдебните следствени органи, че между задържаните има много обвинени само поради доноси и клевети или пък такива с вина от четвърта и пета степен. Ако такива изтърпявали някакво наказание, тяхното досегашно задържане да се сметнело вече за достатъчно. Да се направи проверка по окръзи и околии и такива лица да бъдат незабавно освободени. „А относно останалите затворници, т. е. ония, които действително са участвували във въстанието и които са бунтовнически главатари, да се направят бързо необходимите издирвания и час по-скоро да завършат съдебните процеси[60]."

В търновския затвор започнали всекидневно да се освобождават по 20—30 души[61]. Към средата на юни били пуснати две големи групи затворници[62]. Георги Драгошинов, който бил против въоръжената борба, но бил задържан в търновския затвор е записал в паметната си книжка: „25 юни 1876 г. Благодарение Богу, жив бях да видя пак свободна светлина... Дори и в Севлиево както бях не ма ли грабнаха от улицата, не ма ли задържаха в затвора обкован в железни вериги, заплашван на всяка минута с разсипване от бой, което и действително ставаше с находящите се при мен във вериги обковани! Бог ми даде да премина благородно 56 черни дни, в които нравствените и политическите закони бяха паднали[63]." Според Л. Василев в събота, на 26 май, в севлиевския затвор пристигнал султански пратеник, за да прецени кой е виновен и кой не е. Всички били изкарани на двора, пратеникът извадил някакъв лист и в краткото си слово казал:

„Да правите дува (благородност) на султана Мура-

да, защото той е много добър и ви пуска, ала някои ще избеси. Султанът ще прости виновните, а правите, които са били запряни, да простят него; защото той, ако не запре прави, не може да улови кривите. Вие сега ще си отидите, но ако видите нещо лошо, тичайте да кажете на икимина да се умиете като от кал. Вие сте знаели за това, а не сте дошли да кажете. Нас ни е срам от вас, пък вас не ви е срам от нас, ами сте станали да се биете против султана. . ."[64]

Л. Василев, който бил наблизко видял как пратеникът извадил прошение-писмо от кръвеничани. Той го показал към присъствуващите и продължил: „Ето на, Фильовото момче (Христо — б. а.) инетинтакът (разпита — б. а.) не намира нищо, но кръвеничани го не щат в селото, вижда се, че не е добър и затова го не щат[65]."

След това голяма част от затворниците били освободени. От Кръвеник останал задържан само свещ. Иван Михов Ненков, за да го бесят. Другарите му обаче взели мерки да го спасят, като заблудили следствието. Освободеният преди седмица Ив. К. Кривошиев намерил в Граднишки колиби турския шпионин Иван Цочев Курука, който бил свидетелствувал, че попът е участвувал в Дюстабановата чета в Делък и го заставил да измени показанията си. Иван Цочев бил заведен в Севлиево, придружен от комитетски хора, и заявил: „Наистина аз видях поп с четата на Дюстабанов, но това беше поп Каленик от Батошевския манастир, когото убили в мах. Селище[66]." Според Ив. Кривошиев, Курукът посочил свещ. Георги Христов от Дългодреите, убит в Новоселския манастир[67]. По този начин свещ. Иван се завърнал у дома си парализиран. Датата на освобождаването му се подтвърждава и от преписка на абаджията Петко Златев в тефтера му: „На 1876 година юни 25 обесиха Стефана Пешев и Йонку Карагьозчето. Беше петък. Сутринта събота пуснаха арестуваните."[68]

На 24 юни Извънредният съд в Търново произнесъл смъртни присъди за Ст. Пешев, Й. Карагьозов и Тодор Кирков от Ловеч. Обвинителните им актове съдържали цялата им дейност, установена при многократните им разпити и при следствията на техните другари. Защитникът Джовани Икономов нямало какво да предприеме

пред силата на фактите, освен да апелира пред съда за снизхождение и заточение, което султанското нареждане отхвърляло. Пред съда Пешев направил впечатление с желязната си воля, интелигентност и красота, със стремежа си да поеме върху себе си цялата вина и по този начин да облекчи положението на другите участници. Й. Карагьозов, наглед слаб, сух и дребен, когато му се четял обвинителния акт, в който се изброявали „всичките му велики и храбри подвизи по въстанието, събраната публика с удивление гледаше този дребен и слаб човек, който е имал, обаче такъв предприемчив, решителен и героичен дух“ — пише Теодоров[69]. За изпращането на осъдените по родните им места още същия ден мютесарифът на Търново уведомил с телеграма севлиевския каймакам:

„Бунтовническите главатари, севлиевците Ст. Пешев и Йонко Карагьозов и ловчанецът Тодор, бяха предадени на достатъчен брой заптиета и току-що са изпратени на път за Севлиево, за да бъдат обесени в родните им места съгласно решението на извънредния съд. Понеже те днес ще пристигнат в Севлиево, да се поставят тази нощ в затвора. А утре призори, след като изпратите Тодор, с достатъчен брой заптиета в Ловеч за изпълнение на присъдата му, трябва да наредите, след като съгласно закона се изпълни от свещеник обрядът им, да бъдат веднага обесени в някое публично място.“[70]

Каруцата с осъдените пристигнала в Севлиево към 14.30 часа[71]. Новината за докараните в затвора не останала скрита за гражданите и близките на осъдените. Мълвата се носела от уста на уста и обходила града, едни говорели, че щели да бъдат изпратени на заточение, но били доведени да се видят с роднините си и да си вземат необходими неща за далечното пътуване. Но когато заптиите започнали да обикалят около къщите на Пешев и Карагьозов, за да търсят място за бесилка, всичко станало ясно. Привечер тя била издигната пред Фешковата фурна. Майката, лелите и съседките на Пешев отишли в конака, за да искат среща, но не били пуснати. През задното прозорче само успели да си разменят по няколко думи и да си стиснат ръце[72]. Сава Гочев Славчев, като дете носил храна на баща си в затвора и видял на двора как две заптиета жулели със сапун въжето за бесене, а следобед видял на паза-

ра Станчо Каломенченинът и Хинко Бабев да издигат дараджата във форма на буквата П[73].

Пристигналият в затвора от Ловеч З. Стоянов в „Записките“ си предава неповторимо последните часове на севлиевските организатори на въстанието:

„На мръкване беше, когато се зачу вън в двора силен шум, вик, тропане на коне, дрънкане на саби и звънци от пощенски коли, наричани тогава шерекет-арбалар. Всичките затворници протегнаха уши. Ние можехме да видим през тяхното прозорче на своя кауш множеството заптии, които едвам-що слизаха от конете си, един юзбашия и две талиги, на които само задната част се виждаше. Имаше нещо важно и ние поискахме сведение от друго отделение, което ни се даде след малко. Те ни казаха, че трима души българи, двамата севлиевци, а третият непознат, със синджири на вратовете и с белегчета на ръцете, били докарани от Търново с твърде голям салтанат. Движението беше извънредно по конашкия двор. Всички тичаха от малкия до големия, всеки за своя сметка даваше заповеди. Шушукаха си, съветваха се, най-после отвориха нашето отделение и вкараха вътре тримата знаменити гости. Освен, че не им отвързаха ръцете, както направиха на нас, но ги свързаха още със синджир с прозореца. Те не бяха чужди нито на местните бунтовници, нито пък на нас.“[74] З. Стоянов твърди, че жертвите не знаели за присъдата си, а се надявали за 8-годишно заточение. Тодор Кирков не вярвал на това: „Куча вяра са, братко, недей ги вярва и слуша, очи само мажат. Светът да се провали, ази пък съм уверен, че ние ще умрем!“[75] Според спомените на близките на Карагьозов се вижда, че той знаел за присъдата. Вуйчо му Димитър Карагьозов, приятел с каймакама, измолил среща. Той, Цона, жената на Йонко, и сестра му Съба му занесли дрехи. На близките си той давал кураж: „Бъдете спокойни, отивам за народа...“ „Бог и народът ще има грижи за тебе“ — казал на жена си, а на вуйчо си поръчал, ако му се роди момче (жена му била бременна), на него да го кръстят. Съпругата му припаднала на раздяла и едно заптие я изблъскало навън[76].

Прощаването на Стефан Пешев и Йонко Карагьозов също предава З. Стоянов: „По едно време зачуха се женски гласове вън от прозорците, които изреваха в

един глас и се прилепиха на прозореца. Те бяха майки, сестри, жени или други роднини на Пешева и Карагьозова — това не мога да определя. Плачеха и нареждаха сиромашките, сърцето да се разкъса на човека.

— Какво има? Какво се чува? Не бойте се, приготвихте ли ни едно друго? Утре ще вървим — говореха жертвите.

— Ох, ох, ох! — отговаряха сърцераздирателно жените.

— Подайте си ръчичките да ги похванем, рожбо, синко, пиле! — викаха нещастните жени и пъхаха ръце през тясното прозорче, което не беше прозорец на човешко жилище, но мазгал.

И двете жертви насочиха своите вързани ръце, по които се налепиха изведнъж по няколко разтреперани пръсти! Тая сцена никога няма да се изглади от моето впечатление, помня я и гледам я като днес. Родителите на осъдените, вижда се работата, че бяха разбрали вече истината, а може би бяха видели и направата на бесилницата в града, та затуй дойдоха с такъв плач в затвора. Тяхното дохождане не било позволено, защото щом захванаха да си пъхат в прозореца ръцете, нападнаха ги заптии, които с блъскане и с шибане ги откопчиха от прозорците. Дордето това произхождаше, третият осъден, Кирков, ни прошепна скришом от двамата си другари, че тях ще ги бесят, това той знаеше още от Търново."[77] Разчустван Кирков запял: „Сбогом мила майко, сбогом, драги приятели." Стефан Пешев и той подхващал песента. . .[78]

Настъпила нощта, тримата мъченици били оставени сами. Към 22 часа свещ. Иван Колев в дома си бил разбуден от заптие и отведен в конака, в канцеларията бил посрещнат от каймакама и други отговорни лица и бил изпратен да изповядa смъртните. „Заедно със заптието станахме, и то ме заведе в килията, отключи и аз влязох вътре. Макар и не много светло, видях момчетата и те ме видяха." Свещеникът мълчал. Пешев найпосле проговорил: „Знам за какво си дошъл, всичко знаем, но едно те молим, успокоявай домашните ни!" Свещ. Иван само ги благословил и просълзен излязъл. Осъдените отново останали сами за последната си найдълга нощ[79].

„През нощта — пише З. Стоянов — имаше дъжд,

гръм небесен и светкавица, която се показваше във вид на тесни дъги и през мазгалите на нашето жилище."

— Бог да им е на помощ, света Богородица да ги пази, тоя гръм е за тях, праведни отиват! — говореше един стар свещеник на нисък глас.

Рано заранта, дордето имаше един час да се съмне заптиите се развикаха по конашкия двор, сабите им се раздрънкаха, започна се грозно тържество. Всичките затворници, от които мнозина не мигнаха нея нощ, бяха вече на крак погледите им стреляха позорната врата, която подир малко щеше да се отвори и даде ход на трите жертви. Свещениците, които не бяха малко в затвора, отдавна четяха молитви по кьошетата на затвора с нисък глас. Те се молеха за душите на осъдените, за своите съжители, за България, за цялото християнство. И осъдените, виновниците на мюсюлманското тържество в Севлиево, даваха знак, че са се постарали да напрегнат сили и изтърпят юнашки на бесилницата. Какъв ли е бил техният сън през тая последна нощ от живота им! Те чуваха и виждаха всичко и само с това изказваха своя сгън, че запяваха от минута на минута, с глас на полумъртав човек. Съмна се вече добре, черните облаци, които през нощта сипеха гръм и светкавици, бяха побелели, небето представляваше огледало, градският шум от отваряне на дюгени и предаване на едно друго дохождаше и до нашите уши. Чуваха го безсъзнателно, може би, и ония, които за последен път се прощаваха с хубавата юнска заран, с родното огнище, с тихата Росица, със староплaнинските ветрове, с мили детски възпоменания, със златното бъдеще и със своята надежда. Конашкият двор малко по малко се напълни с публика, изключително турска. Тук бяха всички ефендета, големци, заптии, между които сновеше юзбашията, облечен парадно. Шумни разговори, псувни и смехове вървяха помежду им разбъркано.

При изгряването на слънцето отвори се страшната врата. Най-напред извадиха Т. Кирков, опетлян по всичкото тяло със синджир. Туриха го на двора в една талига, заедно с няколко заптии, и конете хвръкнаха из портите. Него откараха в родния му град Ловеч, дето беше предназначен да се обеси, и дето го обесиха на другия ден. Когато той минаваше през нашето отделение, каран от 5—6 щика, спря се до външната врата, изви си главата и извика: „Сбогом, братя!" Кой ще да

му отговори: „Сбогом, юначе!“ Всички отсякоха вратове и се сториха, че не чуват и не виждат. След няколко минути сам юзбашията, придружен от няколко заптии, влезе в затвора да извади останалите двама осъдени, Пешева и Карагьозова. Сега гробната тишина измежду затворените бунтовници беше в своята апогея. Всички онемяха на местата си, когато железата задрънчаха и двете жертви се подадоха. Тия последните силно изпъшкаха и мълчаливо вървяха между двата плета заптии.

— Все същото говори, Иване, аз нищо не казах за тебе в Търново! — каза Пешев на едно младо момче, ако се не лъжа, затворник, покрай който минаваше като го караха на бесилото.

Тая смелост, тоя свещен и патриотичен дълг в подобни минути, порази всички, които малко-много можеха да оценят отличителните качества на човешката натура. В късо време конакът се очисти заедно с двамата мъченици.“[80]

От конака до пазара (градския площад) двамата герои се движели бавно. Пешев не давал никакъв признак на разочарование от трагичния край на живота си, като ерген той нямало за кого да мисли. Карагьозов, напротив бил с по-особено настроение, тъй като оставял бременната си съпруга сама[81].

Никой от домашните на Пешев не бил допуснат при изпълнение на наказанието, домът му бил блокиран. Петър Пешев и сестра му Марийка успели да се промъкнат между навалицата и да видят брат си, който също ги забелязал и смело им кимнал с глава. Пръв бил покачен на бесилото Стефан, като председател на околийския комитет и войвода на въстанието в казата, малко по-късно обесили и Карагьозов. Върху телата им закачили илямът (присъдата)[82]. Шестгодишният Хр. П. Устабашиев към обед се доближил до изопнатите трупове и ги целунал по краката. Едно заптие се разсърдило и му залепило три шамара. Малкия Христо се заканил гневно: „Хей, турчино, ти ми удари три шамара, ама аз на турския султан чентените ще запаля!“[83]

Привечер властите разрешили обесените да се свалят от бесилката и телата им да бъдат отнесени от близките им. Палачите поискали за това бакшиш. Бащата на Стефан, Иванчо с отвращение и гняв изругал: „Вие вземахте драгоценните им души, вземете и телата

им и ги трийте по главите си!“ Турците млъкнали и двамата герои-мъченици били отнесени, за да бъдат погребани[84]. На другия ден обесените тържествено били заровени в южната страна на двора на църквата „Св. Троица“[85].

Останалите шестима подбудители на въстанието в казата били докарани от Търново с каруци на 1 юли. След като прекарали последната си нощ в севлиевския затвор, на другия ден, в петък, били обесени публично на три бесилки на същия пазар: Никола Дабев и Иван Преснаков пред къщата на Хинко Цонев и Петко Казанджията, Велчо Ночев и Павли Венков — на мястото на днешния паметник на свободата, а свещ. Радион Попмихов и Христо Филев — пред фурната на Вешко. Христовата майка Божа Димова дошла от Кръвеник да види скъпия си син-герой, но той бил вече погребан с другарите си зад олтара на „Св. Троица“.

Севлиевци, които не взели много дейно участие във въстанието били подведени под съдебна отговорност по чл. 57 от Наказателния закон, в който се казвало: „Ако група бунтовници извършат в съдружие някои бунтовнически дела, упоменати в чл. 55 и 56. . . (или пристъпят към неговото изпълнение), то главатарите и подбудителите, участвуващите в такова бунтовническо съдружие. . . (където и да се заловят), се наказват със смърт, а другите, които бяха се заловили на местопрестъплението, според степента на тяхното доказано участие в бунтовническото дело се наказват с вечна или временна каторга.“[86]

Захари Велчев бил съден заедно с Пашев и Карагьозов, но като помощник на последните получил каторга[87]. Свещ. Атанас Коев Гемеджийски от Гъбене получил наказание 5 години заточение. Новоселският куриер Марин Сяров бил осъден на смърт, но по време на изпълнението бил по погрешка докаран Марин Шопът. Докато се разменят осъдените, дошла амнистия и той бил изпратен на каторга. Нанко Пачника съдили задочно, тъй като бил на лечение от мъченията[88]. Подобно било положението и с Петко М. Щърбанов, той чак на 5 юли бил изискан да се арестува и изпрати под стража в Търново[89]. Останалите техни спътници-заточеници били: Вълко Йонков, Драгни Стойчев, Петър Маринов — новоселци и Петьо Х. Буюклиев — севлие-

вец. Свещ. Иван Маринов от Каябаш (Здравковец), според свещ. П. Ст. Колев лежал във видинския затвор и се завърнал след Освобождението[90].

В няколкото запазени писма на свещ. Атанас до близките му намираме известни бегли сведения за заточените на остров Кипър въстаници от Севлиевско. Прехвърлянето им от Търново за Русе станало на 20 юли, което е отбелязано в едно писмо от 26. VIII от Русе: „Става един месец как сме дошли в Руси. И тука колкото хора имаши запрени като нази, които са взети от къщити си се са пуснаха, освен нази, които сми дошле от Търново 17 души. Тъй ни даржат, ни знам дали ще ни пуснат, или ще ни карат некади. Затова аколи се забавими тука пак ще ви пишими, аколи отидими на некаде от тамо ще ви пиша и ако има нужда за пари ще ви пиша приз и за де да ми пратите."[91] На 27. VII те подали колективно молба до русенския валия да им се преразгледа делото. В нея те изтъквали, че по време на комитетските работи, те се занимавали „със своите търговски работи, бяхме насилствено измъкнати от домовете и дюкяните ни"; повечето от тях били обвинени без да са разследвани и без да имат каквато и да било намеса." „Против нас бе изготвена мазбата и бе издадена задочна присъда по за 15 години строг тъмничен затвор." Арестуваните настоявали молбата им да бъде препратена на Комисията за разследване в Пловдив и ако е необходимо да бъдат призвани пред нея за разпит. Тъй като присъдата им била издадена от Извънредния съд, искането им останало без последствие[92]. В Русе осъдените престояли и през септември. В писмото си от 29. IX свещ. Атанас писал, че в затвора са спокойни, но не знаят какво ги очаква и се лъжат само с празни надежди. В следващото писмо от 12. XII е означено: „ада Кипера калету, касаба Лесковица". Тук намираме сведения за пътуването им: „Станахми от Тарнув за Русчук, стигнахми на юлие 20. Дигнахми са от Варна за Цариград, стигнахми на октомврие на 19. Дигнами се от Цариград за Кипер, вика се ада, касабата я викат шер Лескова калету. Там сми запрени. Стигнахми на ноември на 1 ден и на запряха в гулям затвор сас пранги. И на пущат сутринта виднаж и вечер. Сахатят по 10 вичарта са затварями..." По-нататък той моли сина си Атанас да му изпрати

писмо заедно с писма за П. Х. Буюклиев и Захари Велчев от Севлиево. „И ви пиша ний сми със сивлиювцити, новоселцити 12 души. Разделиха шестях в Лесковица и в Мауса."[93]

Близките му изпратили 215 гроша, които получил на 1. III. 1877 г., за които той им благодарил и ги уведомил: „Ази днес нося пранга сас пет халки кат арнаутскити, на ден пу идин сахат на пущат. И ни деити са кахари ни сам млого лошу изет (положение — б. а.). Кату утидухми на Кипър дадуха ни пу идни панталони и пу идни сетра, и пу две ризи, и пу идин юрган."[94]

При пристигането на остров Кипър каторжниците били оковани в тежки пранги, като минавали последователно през три помещения: чакалня, ковачница и изходна стая. На прага на предпоследната стоял турчин с чук в ръка, с който нанасял, ако можел, удар между плещите на всеки каторжник, за да му скъси живота. Аврам Драганов бил сърцат и здрав, като го оковали, грабнал прангите в ръце и извикал: „И все още нося, няма какво да ми направите!" Бързо прескочил прага и минал край турчина, без той да може да го удари с чука. Нанко Пачника, тих и скромен, с незаздравяли рани, едвам се премъкнал през пранга. Ядосаният турчин му нанесъл два удара. Като отишъл при другарите си, той казал, че тези удари ще му вземат живота. Така и станало — едва се върнал в селото от заточението и починал[95].

Заточението не минало и без произшествия. За едно разказвал П. Х. Буюклиев: „Отверем-навреме на нас заточениците ни даваха по някаква дажба зехтин (маслиново масло), за да го употребим, когато искаме. Нашият зехтин ние наливахме в една стомна. В наше отсъствие едно заядливо заптие ни взело зехтина, а стомната напълнило с пикоч. Подигравката стана достояние на всички. Аврам Драганов излизаше от кожата си навън от яд и диреше случай да си отмъсти. Веднаж ни заведоха на морето да се перем, заптието остана в затвора. Кога Аврам се върнал в затвора, никой не го забелязал. На воля там той бил заптието и полумъртво го хвърлил в подземието на затвора. Всичко се разкри, Аврам си призна. Заточениците вземаха страната на Аврама. На другия ден заптието с параход напусна острова..."[96]

* * *

Въстанието на Севлиевска каза, както и в цялата страна, било потушено жестоко. Но целта на организаторите и ръководителите била постигната: чрез хилядите жертви, чрез масовите пожари и грабежи светът разбрал, че на Балканите съществува един народ, който има историческото право да живее свободно. Жестокостите, с които било потушено въстанието раздвижили Великите сили и дали възможност на Русия само две години по-късно да обяви война на Турция. Пред Извънредния съд, преди да увисне на бесилото в Търново на 15 юни, Ц. Дюстабанов заявил: „Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във вашите ръце, че със сила ние не ще да ви надвием, но зная още, че вие сте варвари и тирани, че поради въстанието вие ще нападнете на невинните и мирни жители и ще направите зверства. Нашата цел, прочие, не е била да ви нападнем със сила, но само да ви предизвикаме да направите зверства, които вече направихте премного и благодарение на което се компрометирахте пред целия образован свят, а тая наша цел е достигната вече. Бъдете следователно известни, че ние победихме. Вие, като изгорихте толкова къщи и села на мирните българи, като разорихте толкова църкви и училища, трябва да знаете, че цяла Европа се възмути от вашите зверства и че тя скоро ще дойде да ви изгони от тука. Затова стягайте се да бягате към Анадола. Вие издадохте хатишерифа и не го изпълнихте, издадохте хатихумаюна и него не изпълнихте, обещахте правдини на християните и тях не дадохте: мислите си, че все с лъжи ще я карате! Европа се насити на лъжите ви и вече не ви зярва. Вашата се свърши вече, Европа както казах, ще ви изпъди от тука.“[97]

Тези свои схващания той изразил и пред членовете на Габровския революционен комитет, когато му предложили да бъде войвода на четата[98]. Председателят на комитета Еким Цанков, обесен заедно с Цанко, на въпроса, защо е поел пътя на борбата с оръжие, отговорил: „Защото няма управия в труското царство, защото турците тъпчат правата на българите и ги угнетяват, даже и в съдилищата няма правосъдие за бъл-

гарите, защото турското правителство, лъже и не изпълнява обещаните реформи и най-сетне, защото се убедих, че с добро не ще ни се дадат нужните правдини и че само с бунт ще се спечели за България автономия, като на Сърбия и Влашко, и само тогава народът ще може да благоденствува и да напредва!"[99] Стефан Пешев определя своето верую още при основаването на околийския комитет, когато отговорил на Г. Драгошинов: „Ако се надяваме на Европа, още много ще има да ни бият и обират турците и черкезите. Като ни е дало правителството хатишериф и хатихумаюн, изпълнило ли е поне нещо от обещанието си? Нищо... Тъй, че нам не остава нищо друго, за да придобием на дело нашите права, освен да съставим Комитет, да се въоръжим, подобно на другите наши братя по градове и села, и бъдем готови за решителна борба, защото — убедихме се всички — свобода без жертви се не добива."[100] Приятелят му, член на същия комитет — Никола Генев изповядвал: „Ние тогава и сами не вярвахме твърде на успеха на въстанието да сринем великата отоманска империя и да победим грамадната, въоръжена до зъби турска армия, и то с какво оръжие, но ние имахме желанието да разтръбим по света нашето робско тегло и да предизвикаме съчувствие и намеса, имахме надежда у дядо Ивана...[101]" Свещ. Георги Христов Дългодреев когато му казали, че така лесно няма да видят българското царство, той отговорил: „О, ние знаем, че няма да го дочакаме! Ние знаем, че ще измрем по Балкана, но какво от това? Ние ще измрем, за да се радват децата ни, братята и сестрите ни. Ще измрем за вярата и народността си... А че българското царство е вече на прага, това се знае, сестра Сърбия е с нас, а зад нея — е Дяда Иван..."[102]

Турските жестокости върху българското население в България, Търновско и Севлиевско не останали скрити за европейския свят и Русия. Вестниците били пълни с кореспонденции за нещастието на нашия народ. Вестник „Руский мир" имал кореспондент в Търново, „Московские ведомости" — в Свищов, Гюргево и Букурещ, а „Новое время" — в Габрово, Пловдив и Букурещ. Отделни българи-дописници намирали начини да изпращат сведения за хода на въстанието и за зверствата при потушаването му. Руските вестници зовели

за помощ и подкрепа на пострадалите братя-българи, за намеса в тяхното справедливо искане за пълно освобождение[103]. Създадена била специална комисия за проучване турските зверства и загубите на българите. В нея влезли като членове: княз Алексей Николаевич Церетелев (1848—1883) — руски представител, управляващ консулството в Одрин, Уолтър Беринг — секретар на английското посолство в Цариград, Юджин Скайлер (1840—1890) — американски дипломат и държавен деец, придружени от кореспондента на лондонския вестник „Дейли нюз" и на американския в. „Ню Йорк Хералд", Д. Алойзиус Макгахан (1844—1878) и Петър Димитров — редактор на в. „Зорница" в Цариград. Анкетната комисия потеглила от Цариград и през Ямбол за Габрово и севлиевските села[104]. На 4 август се очаквали да пристигнат от Сливен и Търново „генералният консул при американското посолство и главният секретар на руското посолство княз Цертелев, заедно с кореспонденти на германски и американски вестници", като им се приготвила специална къща за квартира[105]. На 6. VIII комисията посетила Дряновския манастир, а след два дни севлиевските въстанически села: „На 8 август 1876 година ние намерихме в крайно бедно и окаяно състояние жителите в Ново село, както и ония в селата: Гъбене, Батошево, Кръвеник и зависящите от тях колиби."[106] Тук били още В. Радославов и американският евангелистки мисионер д-р Хаскел. Гостите в Батошево били настанени в метоха на мъжкия манастир. Тук комисията лично обходила опожареното село и някои близки махали и разпитвала много жители за положението и патилата им по време на въстанието. Разгласено било на селяните да отидат пред комисията да изявят своите оплаквания и искове за унищожено имущество и разграбен добитък. От мах. Енев рът ходили няколко души, дядо Дянко си спомнял, че руският представител Церетелев много нападнал турския големец, който обяснявал, че били убивани само комитите. „Ами добитъкът комити ли е, дрехите и къщите комити ли са? — го притискал Церетелев, а турчинът уплашен от неговия гняв подскачал. Англичанинът в това време се задоволявал само да мълчи[107]. Събраните сведения за Батошево изпълнили цял тефтер. В Кръвеник Георги Колев, с разсечено ухо, подробно разказвал за трагедия-

та на убитите кръвеничани в местността Кървавата стена при Зелениковец[108]. В Ново село сведения на комисията дали укриващия се Колю Пачников и свещ. Петко Попниколов, който направил силно впечатление на английския представител[109]. И в трите села комисията оставила пари за най-нуждаещите се, като обещали, че по-късно ще изпратят още средства.

Днес не сме в състояние да представим напълно щетите, нанесени на българското население в Севлиевско по време на Априлското въстание, но това може да стане приблизително въз основа на налични домашни и чужди източници. Властите, за да могат да опровергаят изнесените факти в чуждата преса и в дипломатическите доклади, наредили на органите си да проучат и представят съответните данни. В Търново управителният съвет с протокол от 10. VIII. 1876 г. направил опит да прикрие своеволията на Фазлъ паша[110]. До валията в Русе същият изпратил протокол със съзнателно изопачени цифрови данни като жертвите на българите били многократно намалени. В Севлиевската каза по време на събитията се дават загинали 11 нередовни войници и 15 души ранени, а от българска страна в Гъбене са убити 16 души, в Батошево — 19, в Кръвеник — 39, в Градница (Граднишки колиби — б. а.) — 7, в Дебнево (Дебневски колиби — б. а.) — 1. В Ново село жертвите са посочени почти реално — 113 души, между които жени. Това се мотивирало с особеностите на терена, където станали схватките, тъй като бил покрит с гъсти гори и всички жители вземали цялостно участие. Общо в казата били убити 200 българи[111]. В други официални турски правителствени източници са посочени следните загуби:

Село	Съществували къщи	Изгорени къщи
Гъбене	1126	25
Батошево	644	56
Кръвеник	270	118
Душево (Душ. колиби)	44	6
Дебнево (Дебн. колиби)	160	19
Ново село	1128	317
Общо:	3372	541

Действително изгорелите сгради далече надминават горепосочените цифри. Запазени били жилищните и стопанските сгради на онези стопани, които са имали приятели турци от близките полски села и които ги взели под своя закрила. В Батошево били опожарени домовете на въстаниците, като специална комисия обходила селото. В Кръвеник най-напред разграбили и изгорили къщата на Фильо Радев, а в центъра — църквата и училището. В отделни махали са останали неизгорени по няколко къщи, в които турци от Градница били посрещани и гощавани, когато идвали на лов. В махала Троенци, посетена и от тракийски башибозуци, по чудо останала само къщата на Илийца Недялкова[113]. В центъра на Ново село били запазени къщи за нощуване на предводителите на турските части, а по-късно за охраняващата войскова част[114].

Анкетната европейска комисия в резултат на разследванията си излязла с официални данни за загубите, други били съобщени в поверителните доклади на нейни отделни членове до своите правителства. Днес са известни сведенията на Юджин Скайлер, Едмунд Калверт, на кореспондента Кайзер, на унгарския консул Монлонг и други[115]. Според „Статистика на пораженията" в околиите Габрово и Севлиево в България вследствие на въстанието от 1876 година — официални данни от книжата на Кралското министерство на външните работи във Виена 1878 година" се посочвало:

Гъбене: Първоначален брой сгради — 1200; опожарени: къщи — 79, хамбари — 63, дюкяни — 2, църкви, училища; убити лица: мъже — 18, жени — 2. деца; ограбени: къщи — 270, семейства — 442, лица 2552, добитък: загубен: говеда и коне — 339, овце и кози — 1546, агнета — 325, наличен: говеда и коне — 339, овце и кози — 1546, агнета, коли — 97, разграбени зърнени храни — неизвестно. От посочените 20 жертви, днес ни е известен само Руси Ганчев, убит между Драгиевци и Сърбеглий (Яворец). Други вероятно са били от махалите Угорелец и Купен.

Батошево: Брой сгради — 750; опожарени: къщи — 63, хамбари — 263, дюкяни — 38, църкви — 1, училище — 1; убити лица: мъже — 33, жени — 6, деца — 6; ограбени: къщи — 650, семейства — 896, лица — 5076, добитък — загубен: говеда и коне — 1332, овце и ко-

зи — 3028, агнета — 96, наличен: говеда и коне — 0, овце и кози — 0, агнета — 52, коли — 52; разграбени зърнени храни — неизвестно.

Издирени жертви: 1. Алекси Димов — от Батошево, убит до Росица: 2. Атанас Градулски — от Батошево, убит до Щълбик; 3. Атанас (Татьо) Минчев от Батошево, убит в местността Босьово круши; 4. Атанас Рачов от Батошево, убит до р. Росица; 5. Боньо Бонев Шипката — от Батошево, убит в Балкана; 6. Георги Кольов от Шумата, убит под Батошевския мъжки манастир; 7. Гичо Тихов — от Батошево, убит в Босьово круши; 8. Дена Георгиева Митова (Гергьовица Митова) — от Шумата, разпрана; 9. Десьовица Тихова — от Селището, убита до къщата ѝ; 10. Досьо Поленеца — от Шумата, убит в къщи; 11. Дончо Драшщов — от Енев рът, убит до Батошевския мъжки манастир; 12. Драшко Ненов — от Енев рът, убит в Душевско землище; 13. Иван Палазът — от Енев рът, убит в Шумата; 14. Йеромонах Каленик (Калчо Баталов Кадийски) — от Попешка, Троянско, убит в местността Сръбски рът; 15. Койо Ганчев — от Шумата, убит в лозята; 16. Кольо Първов — от Шумата, убит на Будурското; 17. Кольо Рачев — от Тумбалово, убит в Лъга; 18. Куньо Цочев — от Тумбалово, убит при Щълбик — Парязето; 19. Кsurvey Кьньо Минков — от Селището, убит до къщата му; 20. Кътьовица Мижева — от Селището, убита до къщата ѝ; 21. Мария Петрова Ранкова (Петровица Ранкова) — от Енев рът, убита до Щълбик; 22. Митьо Ненов — от Енев рът, убит в Душевското землище; 23. Марко Станчов — от Тумбалово, убит в Босьовото круши; 24. Митьо Цонев — от Селището, убит до къщата му; 25. Мичо Бързилът — от Селището, убит до къщата му; 26. Неизвестен — убит в Чуката, махала Кастел; 27. Нешко Поленеца — от Тумбалово, убит до къщи; 28. Никола Иванов Груевски — от Прозованец, убит на стената; 29. Пейко Янковски — от Тумбалово, убит в къщи; 30. Пеловица Недялковска — от Селището, убита при къщата ѝ; 31. Петър Колев Тревненски — от Шумата, убит под Батошевския мъжки манастир; 32. Петър Мачков — от Тумбалово, убит в Лъга; 33. Рачо Мачков (дядо Рачо) — от Тумбалово, убит в Лъга; 34. Станчо Златев Караконзъла — от Кастел, убит в къщата на К. Станчев; 35. Стоян Кольов — от Енев рът; 36. Татьо Мин-

ков Вакин — от Тумбалово, убит на седлото в махала Жалаловци; Татьо Минчов — вж. Атанас Минчов; 37. Тинко Рачев — от Селището, убит край къщата му; 38. Тишо Татьов от Селището, убит неизвестно; 39. Христо Иванов — от Угорелец, убит в Батошево; 40. Цвятко Бейков — от Тумбалово, убит при къщата му; 41. Цоньо Боруджиев — от Попска махала, убит под Батошевския мъжки манастир[116].

Душовски колиби: брой на сгради — 42; опожарени: къщи — 6; хамбари — 30; убити лица — 0; ограбени: къщи — 42, семейства — 45, лица — 282; добитък: загубен — говеда и коне — 98, овце и кози — 546, агнета — 323, наличен: говеда и коне — 6; коли — 5; разграбени зърнени храни — неизвестно. Махалата принадлежала към Душево, северните склонове на Леви връх.

Кръвеник: брой на сгради — 270; опожарени: къщи — 120, хамбари — 87, дюкяни — 38, църкви — 1, училище — 1; убити лица — мъже — 42, жени — 9, деца — 9; ограбени: къщи — 270, семейства — 570, лица — 2152; добитък загубен — говеда и коне — 1211, овце и кози — 5225, агнета — 3140; налице — говеда и коне — 1842, овце и кози — 692, агнета — 128, коли — 128; разграбени зърнени храни — неизвестно.

Специалната ни анкета по махали и родове ни даде възможност да установим имената на следните жертви: 1. Атанас Иванов Влахов — от Шопите, заклан на Беленското; 2. Атанасица Йонкова — от Шопите, заклана на Куклата в Балкана; 3. Боьо Десев Стойчев — от Шопите, убит до воденицата под махалата; 4. Бона Петкова Пелитова — от Сурвендовци, убита в къщи; 5. Васил Петков Пелитов — от Сурвендовци, убит в Бяла, Балкана; 6. Васил Михов Глушков — от Войнишка махала, убит на Пейчовица; 7. Васил Петков Терзиев — от Сурвендовци, убит в Балкана; 8. Васил Михов Панков — от Крушака, убит до Дяволски вир; 9. Велика Иванова — от Стар Кръвеник, убита в махалата; 10. Георги Колев Пейков — от Пейковци, съсечен на Кървавата стена; 11. Гечо Пейков Делитотев — от Пейковци, убит неизвестно; 12. Дачо Петров Качулски — от Ст. Кръвеник, убит на Бабан; 13. Димо Михов Шунукът — от Войнишка, съсечен на Пейновото; 14. Дона Йонкова Дочева — от Ст. Кръвеник, заклана на Горната Кукла, Балкана; 15. Драгньо Енев Драгнев — от Еневци, съсечен на Фильови ливади; 16. Елен-

чо – от Ст. Кръвеник и една побъркана баба, убити в махалата; 17. Иван Колев Влахов — от Шопите, убит на Слатенски рът; 18. Игнат Колев Терзият — от Ст. Кръвеник, съсечен на Ослевицата; 19. Кольо Атанасов — от Ст. Кръвеник, дете, убито на Горната Кукла; 20. Кольо Боруджиев — от Шаварна, убит на Пейновото; 21. Кольо Енев Драгнев — от Еневци, убит на Горната Кукла; 22. Кольо Мичев Книеков — от Пейковци, убит на Зелениковска поляна; 23. Кольо Тотев Влахов — от Пейковци, убит на Зелениковска поляна; 24. Лальо Колев Боруджиев — от Шаварна, убит на Мишовец; 25. Лальо Пафков от Табашко, съсечен над Зелениковец; 26. Марин Цвятков Карамаринов — от Шопите, убит в Геронтевото; 27. Матьо Ненов Донев — от Долни Доневци, убит в Мокра Бяла; 28. Нанко Стойнов Пехливанов — от Табашко, съсечен в Балкана; 29. Пейко Гечев Пейков — от Пейковци, убит до Доневската воденица в Балкана; 30. Пейко Колев Пелитов — от Сурвендовци, убит в къщата му; 31. Петко Терзият — от Войнишка, убит в махалата; 32. Петко Колев Пелитов — от Сурвендовци, убит в къщи; 33. Петър Станчев Драгнев — от Шопите, съсечен на Кървавата стена; 34. Рада Колева — от Войнишка, заклана в махалата; 35. Ради Милев Донев — от Горни Доневци, убит на Разхвърлената грамада в Балкана; 36. Радковица — от Войнишка, баба, убита на Леви връх, местността Баба Радковица; 37. Станчо Боев Десев — от Шопите, убит в Геронтевото; 38. Стойчо Пенов — от Войнишка, убит на Могилките в Балкана; 39. Тотьо Йонков Сирака — от Шопите, съсечен на Кървавата стена; 40. Тотьо Христов Коркинов — от Табашко, убит на Искърите; 41. Фильо Радев Миленов — от Стар Кръвеник, войвода, съсечен на Гроба, Балкана; 42. Христо Георгиев Груев — от Табашко, съсечен на Искърите; 43. Христо Георгиев Калчев — от Табашко, убит на Искърите; 44. Христо Пейков Делитотев — от Пейковци, убит на Зелениковски средок; 45. Христо Филев Радев — от Ст. Кръвеник, обесен в Севлиево; 46. Христо Цонков Калчев — от Табашко, убит в Балкана; 47. Цвятко Радев Доневски — от Горни Доневци, убит в Ст. Кръвеник; 48. Цона Колева — от Войнишка, убита в махалата; 49. Цонко Христов Калчев — от Табашко, съсечен на Искърите.

Някои убити от махала Дългодрей, която в 1876 го-

щина е била към Кръвенишка община, тук ще посочим към Граднишки колиби (Стола).

Граднишки колиби (Горна Градница, Баирът, Стола): брой на сгради — 165; опожарени: къщи — 2, хамбари — 1; убити лица: мъже — 7; ограбени: къщи — 27, семейства — 34, лица — 208, добитък загубен: говеда и коне — 89, овце и кози — 427, коли — 12; разграбени зърнени храни — 66 000 оки. Дадени жертви: 1. Аким Тодоров — от Дългодреи, съсечен в махалата; 2. Въльо Йонков Ранковски — от Боаза, съсечен в Ямата; 3. Свещ. Георги Христов Дългодреев — от Дългодреи, съсечен в Девическия манастир в Ново село; 4. Марин Йонков Дочев — от Свилани, Боаза, съсечен до къщата му; 5. Михо Генев — от Делък, убит в махалата; 6. Нанко Филев Игнатовски — от Боаза, съсечен в махалата му; 7. Пейо Илиев — от Боаза, убит в махалата; 8. Петко Игнатов — от Боаза, изгорен в къщи.

Ново село: първоначален брой сгради — 1200; опожарени къщи — 349, хамбари — 268, църкви — 2, училището; убити лица: мъже — 120, жени — 21, деца — 8; ограбени: къщи — 1173, семейства — 1460, лица — 8760; добитък ограбен: говеда и коне — 4500, овце и кози — 10 282, агнета — 6550; наличен: говеда и коне — 1630, овце и кози — 4445, агнета — 602, коли — 246; разграбени зърнени храни: неизвестно.

Пръв опит по издирване имената на жертвите, в състава на Новоселската община, в която влизали махалите: Острец, Черни връх, Зла река и Видима, направил свещ. Иван М. Коваяшп. В него са влизали имената на въстаници и от други общини и градове. Допълван и поправян този списък е бил отпечатан няколко пъти. Тук ние ще представим жертвите само от Новоселската община: 1. Аким Йосифов Попрадев — от Ново село, убит в манастира; 2. Атанас Мичов Гърдев — от Ново село, убит; 3. Атанас Събчев Сомлев — от Острец, убит в Тъжа, Балкана; 4. Атанас Иванов — от Ново село, убит; 5. Ботьо Шанкалиев — от Габровско, убит; 6. Варчо Стойков — от Ново село, убит; 7. Васил Герчев — от Ново село, убит; 8. Васил К. Георгиев — от Острец, убит; 9. Велика Недялкова — от Ново село, съсечена; 10. Венко Колев Табак — от Ново село, убит с двамата си братя в Дълбока река, Балкана; 11. Въльо Вълевски — от Ново село, съсечен на Червеното; 12. Вълчо

Георгиев — от Ново село, старец, съсечен на Урвата; 13. Вътко П. Млечовенски (Вълито) — от Млечево, съсечен в манастира; 14. Гена Русева Станева — от Ново село, разпрана бременна; 15. Георги Събчев Гечевски — от Острец, убит в Тъжа, Балкана; 16. Георги Събев Попски — от Ново село, убит на Маринска; свещ. Георги Христов Дългодреев, убит в манастира (вж. Граднишки колиби); 17. Георги Христов Печов — от Ново село, убит в Дебневски боаз; 18. Димитър Иванов Кантарски — от Острец, съсечен в къщи; 19. Димитър П. Сомлев — от Острец, убит на позициите; 20 Донко Христов от Ново село, убит неизв.; 21. Драгньо Косев — от Ново село, убит неизв.; 22. Екатерина Д. Койчева (Катерина) — от Колиби, Троянско, убита в манастира; 23. Елисавета Христова Злийска — от Зла река, монахиня, убита в манастира; 24. Ефросина Христова Мюфтийска — от Ново село, монахиня, убита в манастира; 25. Иван Георгиев Витанов — от Ново село, убит в Дълбока река; 26. Иван Г. Данков — от Ново село, убит неизв.; 27. Иван Талиматът — от Ново село, убит на Радина ливада; 28. Иванчо Габровчето — бакалин, убит в Тъжа; 29. Илия Монков Йовчевски — от Ново село, убит в Дълбока река; 30. Илия Г. Стоянов — Гръстата — от Зла река, убит на позициите; 31. Илия П. Джаралийски — от Ново село, убит на позициите; 32. Илия П. Сирак — от Острец, убит неизв.; 33. Илчо К. Спахийски — от Ново село, убит неизв.; 34. Илчо Свинарят — от Ново село, убит в селото; 35. Ильо М. Шейтанът — от Ново село, убит неизв.; 36. Инко Йотов Мусев (сочен невярно Йонко — б. а.) — убит на Чичова могила; 37. Йонко Найденов Шейрет — от Ново село, убит и хвърлен във вир; 38. Йонко Начов — от Ново село, съсечен на Черни връх; 39. Йонко Пенчов — от Ново село, убит на Свирчев трап; 40. Йонко Гогнев — от Ново село, убит неизв.; 41. Йонко Тотев Тотевски — от Ново село, убит в Граднишки боаз; 42. Йосиф Попрадев — от Ново село, съсечен в манастира; 43. Калестина — монахиня, убита в манастира; 44. Катерина — монахиня — вж. 22 Екатерина; 45. Кольо от Лъга — от Зла река, убит в гърба; 47. Кольо Г. Даков — от Ново село убит неизв.; 48. Кольо Г. Попчето — от Ново село, убит в Зла река; 49. Кольо Йонков Попски — Кундурата — от Ново село, убит на Русайлийска пътека, Бал-

кана; 50. Кольо Йотов — от Ново село, убит на позициите; 51. Кольо Тотев Табак — от Ново село, убит в Дълбока река; 52. Кольо Мичев Гърдев — от Ново село, убит неизв.; 53. Кольо Ст. Злийски — от Ново село, убит неизв.; 54. Кольо Тодоров Матеев (Ковача) — от Ново село, съсечен на Тотина поляна; 55. Кольо Христов Кисьов — от Ново село, съсечен на Чикова могила; 56. Кольо П. Чопов — от Ново село, съсечен при Божеците; 57. Кольо Чолпана — от Ново село, убит на Русалийска пътека; 59. Кънчо Иванов Петров — от Ново село, убит в Тъжа; 60. Кънчо Малчов Кукенски — от Острец, убит в Граднишки боаз; 61. Кънчо Радев Злийски — от Зла река, убит неизв.; 62. Лала Стойчева — от Ново село, съсечена; 63. Мария Пенкова Стоянова — от Ново село, разпрана бременна; 64. Мария Сярова — от Ново село, убита в махалата; 65. Мирчо Вълков Кукенски — от Острец, убит при Марагидик; 66. Марко Цвятков — от Ново село, убит неизв.; 67. Нанко Й. Шейрет — от Ново село, убит неизв.; 68. Начо Йонков — от Ново село, съсечен в Лещов ръж; 69. Найда Драгнева — от Батошево, съсечена; 70. Недка Недялкова — от Ново село, умряла като гледала убийството на майка си; 71. Недялко Крантов — от Ново село, убит неизв.; 72. Недялко П. Врача — от Ново село, убит неизв.; 73. Нешо Саланийски — от Зла река, убит в Дебневски боаз; 74. Никола Дудра — убит неизв.; 75. Павли Венков — от Ново село, обесен в Севлиево на 2. VI; 76. свещ. Никола П. Барбулов — от Ново село, убит в Лъките; 77. Пейно Врачев — от Ново село, убит на Свирчанов трап; 78. Пена Христова Радевска — от Ново село, убита неизв.; 79. Пенко Вълчев — от Ново село, убит неизв.; 80. Пенко Йонков Чорбаджийски — от Ново село, убит на позициите; 81. Пенко Коев Коевски — от Ново село, съсечен в Рещов връх; 82. Пенко Савов Пенков — от Ново село, убит неизв.; 83. Пенко Христов Попски — от Ново село, убит на Стойчов лом; 84. Пенко Н. Шейрет — от Ново село, убит в Дебневски боаз; 85. Петко Лютата — от Ново село, убит неизв.; 86. Петко Христов Пльоов — от Ново село, убит в Дебневски боаз; 87. Петър Бурарски — от Ново село, убит неизв.; 88. Петър Боевски — от Острец, убит в Тъжа; 89. Петър Д. Сомлев — от Острец, убит в Тъжа; 90. Петър Димитров — от Ново село, убит при Боженците; 91. Пе-

тър Дряновски — от Ново село; 92. Петър Табака — от Ново село, убит в селото; 93. Свещ. Радион (Ради) Попмихов (Попмихайлов) — от Ново село, обесен в Севлиево на 2. VI ; 94. София Павкова — от Ново село, монахиня, съсечена в манастира; 95. Станчо Пенин — от Ново село (сочен и като Стойчо — б. а.), убит неизв.; 96. Стефаница Пицова — от Ново село, починала от изнасилване; 97. Стойо М. Пелтека — от Ново село, убит в Тъжа; 98. Стоьо Нейчов — от Ново село, убит в Свинова поляна; 99. Стойо Шкембов — от Ново село, съсечен; 100. Стоян Свирев — от Ново село, съсечен на Лещов ръж; 101. Сусана Петрова Йончева (Чорбаджийска) — от Ново село, монахиня, съсечена в манастира; 102. Съби Георгиев Събев Гачовски — от Острец, убит в Тъжа; 103. Тотьо Врачов — от Ново село, убит неизв.; 104. Тотьо Нешев Шейрет — от Ново село, убит неизв.; 105. Христина Христова, от Ново село, монахиня, убита в манастира; 106. Христо Й. Семерджиев — от Ново село, убит при Дълбока река; 107. Христо Коев Коевски — от Ново село, съсечен в Байновото; 108. Христо Колев Табак — от Ново село, убит при Дълбока река; 109. Христо Мулин (Мулевски) — от Ново село, съсечен на Байновото; 110. Христо Радев Злийски — от Ново село, убит неизв.; 111. Христо Тайнек — от Ново село, убит на Свирчинов трап; 112. Цоньо Петров Дрянката — от Ново село, убит в Тъжа; 113. Цонко Димитров Сомлев — от Ново село, убит в Русалийски проход; 114. Цонко Иванов — от Ново село, кмет, убит при Русалийски гробища; 115. Цонко М. Боджак — от Ново село, убит неизв.; 116. Цонко Петров — от Ново село, убит неизв.; 117 Цонко Табаков — от Ново село, убит неизв.; 118. Цонко Христов Семов — от Ново село, убит неизв.; 119. Цочо Каракаша — от Ново село, убит неизв.; 120. Цонко Цоневски — от Ново село, убит неизв.; 121. Яна Димова — от Ново село, съсечена[117].

Дебневски колиби (Велчево): първоначален брой сгради — 165; опожарени: къщи — 34, хамбари — 19; убити: мъже — 1, жени — 1; ограбени: къщи — 45, семейства — 45, лица — 268; добитък загубен: говеда и коне — 126, овце и кози — 757; налични: говеда и коне — 21, овце и кози — 150, коли — 15; зърнени храни — 32 010 оки.

Жертви: Велчо Цочев Ночевски — от махала Ночевци, обесен на 2 юли 1876 година в Севлиево.

Жертви от Севлиево: 1. Иван (Иванчо м. Преснаков) — обесен на 2 юли 1876 год.; 2. Йонко Христов Карагьозов — обесен на 25 юни 1876 год.; 3. Никола Дабев — обесен на 2 юли 1876 год.; 4. Стефан Иванов Пешев — обесен на 25 юни 1876 год.

Жертви от Габрово и Габровско: От четата на Ц. Дюстабанов в Севлиевската каза, предимно в Новоселска община са загинали няколко въстаници: 1. Андрей Шипченски — от с. Шипка, Казанлъшко; 2. Досьо Димов от Габрово, убит в Тъжа; 3. Иван Дянков Джуката — убит в Батошево; 4. Иван Тасев — от Габрово, изгорял в Батошево; 5. Коста Гюзелев — от Габрово, убит в Балкана; 6. Кольо Влайков (даван и като Кънчо Владков) — убит в Тъжа; 7. Минко Т. Панов — убит в Ново село; 8. Никола Т. Фтичев — от Габрово, убит в Тъжа, посочван и като Фикчиев; 9. Ноно Стойчев — убит неизв.; 10. Пенчо Цонев Постомпиров — от Габрово, убит при Равни бунар; 11. Петко Иванов Дочев — убит в Ново село; 12. Тодор Витанов — от Нова махала — убит в Ново село; 13. Тотьо Иванов Хаджидосев — от Тодорчетата, убит до селото си; 14. Христо П. Стойчев — от Габрово, убит в Ново село; 15. Цанко Христов Дюстабанов — от Габрово, предводител на четата, обесен в Търново на 15 юни; 16. Дончо Йовев Фесчиев — от гр. Сопот, убит при Равни бунар[118].

Приблизителен списък на щетите в гореносочените села изпратил и английският агент от Габрово до английския консул Р. Рийд в Русе, а той от своя страна ги препратил на посланика Хенри Елиът в Цариград. В Ново село посочили 148 души убити, 746 постройки изгорени, между тях 24 манастирски килии в Девическия манастир, липсвали 14 661 глави добитък, а били върнати 6677 животни, откраднати 18 000 оки зърнени храни и пр.[119] От покъщнината на българите били разграбени и най-дребни и незначителни предмети и вещи. Затова говорят сведенията, записани в два запазени тефтера на Батошевска община, в които по домакинства от специалната комисия са били описани загубите на отделни стопани, с оглед даване на помощ. Тези данни са ценни и с оглед разкриване имущественото състояние

на селяните по онова време. Достатъчно е да посочим загубите само на двама батошевци:

Тотьо Стойков — ограбени: 16 ярета, 21 кози, 2 коня, 2 медника, 3 менчета, 2 тенджери, 1 тиган, 1 тава, 2 саханя, 1 желязо, 3 мотики, 4 сърпа, 1 ръжен, 1 търнокоп, 5 платна, 16 ризи, 3 сукмана, 3 ферменета, 2 възглавници и 1 кола с ритлите.

Петър Илиев — отвлечени: 1 кола с ритли, 40 кофи жито, 30 кофи папур (царевица), 16 оки вълна, 1 тиган, 1 медник, 1 кипче, 1 менче, 1 желязо, 2 търнокопа, 2 коси, 2 сърпа, 2 кожуха, 1 биволска кожа, 1 сертме, 3 свредела, 2 чифта гащи, 2 салтамарки, 3 ризи, 2 топа платна, 1 верига, 1 саджак, 4 оки желязо[120].

За Севлиевска околия била избрана обща комисия, като в протоколната книга на Севлиевската градска община било записано: „Днес избрахме комисията, която да изследва пострадалите от тазгодишните свирепства. Имената на членовете — председател: Петко Ганчев Коювцалия, членове: Христо Маринов, Златю Лазаров Унджиев, Стоян Пенчов Богданов, Стоян Пенчов Пенчов, Съби Генчов Дочев, свещ. Ненчо Несторов, мюсюлманин Мехмед Хаджи Алиев.“[121]

В помощ на пострадалото население започнали да се изграждат благотворителни комитети и комисии в отделни градове. Руското правителство и евангелистката американска мисия изпратили облекло и храна[122]. За разпределяне на отпусканите помощи съставили околийска комисия от Хр. Спиридонов, Хр. Владимиров, Илия Денчев, Стефан Медаров, Петьо Банков, д-р Хаскел, мисионер. Открити били помощни пунктове в Градништки колиби, Гъбене, Батошево, Ново село. Раздадени били: обувки, дрехи, рогозки, царевица, газ, сол и други. Кръвеничани ходили за царевица в Градништки колиби (Стола)[123]. В Батошево — 2—3 пъти докарвали храни и бакалски стоки[124]. В Ново село от руска страна раздали: 542 чифта потури, 300 аби, 485 сукмана, 290 ямурлука и 450 черги[125].

Въпреки това много семейства изпращали хора да просят милостиня по близки и далечни селища. Дописка във в. „Нова България“ съобщавала, че от севлиевски села са ходили за помощ чак в Свищов: „Останалите злощастни фамилии додоха у града ни да си изпросят дрехи, храна за зимъс. Доколкото можаха на-

шите граждани спомогнаха им. Като си отиваха, за да се подслонят под полуизгорелите си къщички немилостивата черкезка породица ги среща в пътя, обира жените (мъже нямало с тях, защото те са изклани), вземат им брашанцето и ги подхвърлят на най-срамни безчестия."[126] П. Р. Славейков в писмо до сина си Иван Славейков в Цариград от 26. IX. 76 г. споменавал, че от Ст. Загора до Казанлък срещнал 20—30 жени от Ново село (Севлиевско), отиващи да просят[127]. Властта притиснала населението за неизплатения десятък, като изисквала една шеста. Зимата наближавала, много жени и деца спели върху купища сено и имало опасност да загинат — докладвал английският агент в Габрово[128]. В най-общ сумиран вид загубите на околията били: първоначален брой сгради — 3792; опожарени: къщи — 653, хамбари (плевни и складове) — 731, дюкяни (занаятчийски работилници) — 183, църкви — 4, училища — 2, убити лица: мъже — 221, жени — 39, деца — 23; ограбени: къщи — 2577, семейства — 3242, лица — 19 298; добитък: загубен — говеда и коне — 7693, овце и кози — 21 811, агнета — 10 440; откраднати коли — 555; разграбени храни — 38 610[129].

Последиците от въстанието години наред тегнели върху жителите на планинските села; много семейства не могли бързо да се стабилизират икономически, да възстановят имуществото си, затънали в дългове. Това ги принудило след Освобождението да се обърнат към правителството и Народното събрание за отпускане на поборнически пенсии.

Първият закон за подобряване положението на бедните поборници от различните освободителни движения и на загиналите в тях, излязъл в 1880 г. (Държавен вестник, бр. 50/7. VI) Член 1 гласял: „Поборник е всеки, който доброволно е взел действие или доказано участие в разните политически движения за освобождението ни." Поборниците били разпределени в две категории: способни и неспособни за работа. През 1896 г. се приема втори закон (Държавен вестник, бр. 28/5. II), където за отпускане на пенсия се изисквало: поборническо свидетелство, подписано от войводата на четата или от трима другари, участвували в нея. Ако такова няма, вземало се от общинския съвет, но подписано от 8 души. В Закона за пенсиите се внасят до-

пълнения през 1897 г. (Д. в., бр. 53/8. III и 1898 г., Д. в., бр. 7/12. I), като се посочват четите на Ц. Хр. Дюстабанов, Поп Харитон и Даскал Бачо Киро. При това положение, кръвеничани и новоселци оставали вън от закона и били принудени да пишат. „Той е бил в четата на Фильо Радев от Кръвеник, която по-сетне е присъединена към оная на войводата Ц. Хр. Дюстабанов."[130]

Днес не може да се установи точният брой на подалите молби и документи за пенсии и кои от тях са получили такива, тъй като не всички дела са запазени в архивите. По селища са ни известни следните дела, като след името на просителя посочваме номера на делото му:

Севлиево: Ив. К. Устабашиев (П. д. II 1007), Иван П. Катров (II 521), Иван М. Преспаков (на съпругата му Гана) (1907), Коста Богданов (Ав II, с. 212), Минко Данков (I 284), Нено Ив. Воденичаров (729), Никола Драгошинов (II 213), Петър М. Гюлгелиев (I 210), Петьо Х. Буюклиев (II 80), Рачо В. Семов (Глухсемов) (I 87), Тасьо Лалев (938).

Ловнидол: Иван Стоянов Новаков (732).

Гъбене: Братован Тодоров Енчев (II 311), Иван Рачев от Угорелец (1136), Христо Иванов, на жена му Стояна Пенчева от Угорелец (706).

Батошево: Атанас Десев от Шумата (1360), Атанас Драгоев Славов от Музга (I 1038), Атанас Минчев (338), Васил Стоянов Калаенски от Шумата (1158), Георги Златев от Кастел (1132), Иван Ганчев Табаков от Батошево (Бат) (761), Иван Гечов Карафизев от Шумата (1159), Илия Колев Станчев от Батошево (1138), Ильо Иванов от Стоките (1136), Кольо Иванов Серкеджиев от Шумата (1157), Кольо Кътев от Батошево (1156), Минко Момчев от Батошево (761), Начо Цонев от Батошево (193), Недялко Маринов от Батошево (760), Ненчо Иванов Налбант от Батошево (1154), Пенчо Стоянов Гечев от Батошево (1155), Петър Златев от Кастел (1160), Петър Колев от Шумата (1147), Петър Пейков от Тумбалово (1134), Радой Г. Бакалов от Батошево (1850), Симеон Минков от Стоките (1161), Христо Минков Христов от Стоките (I 1044), Христо П. Шамбов от Батошево (48).

Душевски колиби: Георги Иванов Колев (1370),

Цанко Десев Колев (пен. книжка 2629, 1897).

Кръвеник: Бойо Михов (1371), Димитър М. Лумпаров (504), Димитър Петров Иванов (512), Димо Йонков Бабански — малкият (II 527), Доньо Братоев (539), Илия Тодоров (515), Йонко М. Лумпаров (1176), Иван Колев Пейков (503), Кольо Тотев Димитров (1177), Лальо Василев Пелитов (511), Марин Николов Миленов (517), Михо Костов Гърбата (II 757), Мичо Димов Мичев (I 1040), Нанко Димов Хаджийски (500), Нанко Драгнев Нанев (499), Нанко Христов Кънчев (514), от Дългодрен, Недялко Христов Шопов (506), Петко Тотев (507), Петър Дачев (502), Ради Колев Узунов (1179), Станьо Кънев (516), Тотьо Велев (1180), Христо Братоев (1178), Христо Василев Пелитов (508), Христо Кънев (518), Христо Минчев (540), Цонко Михов Боевски (509), Цочо Митев (510).

От тях получили пенсии: Димо Й. Бабански, Михо К. Гърбата, Мичо Д. Мичев, съпругата на Фильо Радев, Божа: децата на Христо Филев: Фильо и Божа Христови.

Граднишки колиби (Стола): Васил Тотев Цоневски (I 1028), Иван Кънчев Кривошиев (II 99), Михо Тотев Цоневски (1186), Никифор Иванов Керечето (II 528). Пенсия получавал Ив. Кривошиев и Н. Иванов.

Градница: Ахмед Мехмедов Мучоолу (333), мотиви: „като селски пъдар се грижил за опазване от разграбване имотите на въстаниците, когато те се сражавали в Граднишкия боаз."

Млечево: Илия Пенев (884) — за участие около Ново село и Зла река; Михо Минков Кълъбов (II 757) за участие в Граднишки боаз (?).

Ново село: Аврам Драганов Аврамов (I 344), Банко Мирчев — Банчето от Острец (Ос) (1378), Васил Петров Първовски (418), Велчо Ночев Ночевски, на жена му Гана — от Зла река (1406), Георги П. Пашов (557), Георги Пенов (1322), Данко Стоянов Радевски (535), Димитър Иванов Кантарски от Острец (1319), Димитър Петков Дръндев (545), Драгньо Стойчев Върбанов, на дъщеря му Драгана Драгнева (I 974), Иван Матев Баджиев (493), Иван Петров Балджиев (1386), Илия Иванов Бакърджиев (1316), Йонко Колев Ковач (1411), Кольо Стойчев (513), Кольо Драганов (1686), изселен в Чадърлии (Сенник), Кольо (Никола) Йон-

ков Щърбанов (Марангозчията) (1317), Кольо Колев Табак (I 1066), Кольо Тодоров Матеев, на жена му Стана (710), Кънчо Христов Тодоров от Острец (II 1001), Матьо Йонков Щърбанов (I 1039), Матьо Христов Радил от Зла река (1358), Минко Христов от Острец (1376), Михаил Стойчев (1330), Мичо Димитров от Видима (1849), Нанко Велчев (1421), Начо Манолов от Видима (1425), Недялко Христов Попски (1321), Нешо Акимов от Острец (1377), Пенко Велчев Ночевски, на жена му Мома от Зла река (1328), Пенко Йонков Чорбаджийски (1187), Пенко Минков (1164), Пенко Пенов от Острец (1165), изселен в Дамяново, Петко Минков, на жена му Стояна (1381), Петко Михалев от Видима (1422), Петко Стоянов Гръстев от Зла река (II 526), свещ. Радион Попмихов, на жена му Стойка (688), Радион Йосифов, на жена му Кича (1791), Сави Йонков (1290), Симеон Петков Барахарски (1423), Стефан Вълков Балджиев, на жена му Нуда (II 524), Стефан П. Пашов, на жена му Рада (1327), Стоян Нешов от Видима (1326), Стоян Иванов Радевски (1166), Христо Колев Цонев от Видима (1424), Христо Ненов Бегликчиев от Острец (1572), Христо Тотев Тодоров от Видима (1336), Цонко Димитров, на жена му Минка (715), Цонко Тотев, на жена му Неделя (1329), Цаньо Христов Караманов (II 530). От подалите молби получили пенсии десетина души.

Между съселяните на някои поборници се явили завист и злоба, защо те да са облагодетелствувани парично. Започнали да се подават колективни молби за отнемане на пенсии. В Кръвеник се събрали подписи против Михо Костов — Гърбата с искане да му се спре паричната помощ[131]. В Батошево по такива молби били отнети пенсиите на няколко души от Пенсионния съвет. Й. Г. Бакалов пише: „В този случай приятелите на турците във време на робството, след Освобождението станаха патентовани патриоти и по-честни родолюбци дори от обесените въстаници."[132]

Партизанщината в Народното събрание така се разширила, щото станала основа на грубо нарушаване на законите и на възмутителни машинации. Подлагали се на унижение жените на най-заслужилите революционери в Севлиевско, като се карали по няколко пъти да молят за минимални пенсии, за да могат да преживя-

ват старините си, да отгледат невръстните си деца. Достатъчно е да се посочат молбите на Цона Йонкова Карагьозова, Гана Хаджииванчева Пешева, Стойка Попрадионова Попмихова, Гена Велчева Ночева и др.[133] Не са били изключени и случаи когато неучаствували, дори противници на въстанието са поднасяли молби за поборнически пенсии.

V. СЕВЛИЕВСКИЯТ КРАЙ В РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

Последното припламване на пожара на Априлското въстание било героичният подвиг на четата на пламенния поет-революционер Христо Ботев, която минала Дунава на 29 май 1876 година.

В нея от Севлиевско взели участие седем души: Димитър Иванов Багрянов (1836—1917), Христо Иванов Дипчиков (1838—1906), Атанас Джумалиев от Севлиево, Неделчо Тинчев Кайков (1851—1912) и Кольо Гончев от Крамолин, Дончо Иванов Русинов (1850—1876) от Ловнидол[1], и Неделчо Цанев от Сухиндол[2].

В малката чета на сподвижника на Левски — Таньо Стоянов, минала Дунава също на 28 май 1876 година при Тутракан, участвувал Руси Христов Мирчов от Сухиндол, който след унищожаването ѝ дълго скитал и стигнал около родното си село. Там се укривал един месец и половина, но бил открит и убит от местната турска потеря[3].

През юли на 1876 година в Букурещ било създадено Българското централно благотворително общество — БПБО, което обхванало изцяло революционната част на българската емиграция в Румъния и оглавило организиране и екипиране на доброволчески отряди за предстоящата сръбско-турска война.

Като проява на по-нататъшния подем в революционното движение било масовото участие на българите в тази война. БПБО възнамерявало доброволческите отряди да прераснат в дивизия, която ще играе важна роля при освобождението на България. Изтъкнати войводи, като Панайот Хитов, Филип Тотьо, Илю Марков,

Дядо Жельо, Христо Македонски и други оглавили български доброволчески отряди[4].

В четата на Филип Тотьо, наречена „Балканския лъв“ от Севлиево взели участие Димитър Ванков, Иван Йорданов, Иван Барбаров и Иван Стефанов Доктора. Последният с още 50 четници под ръководството на Сидер Грънчаров от Г. Оряховица влезли в България, независимо от прекратяването на войната, за да се присъединят към Ботевата чета и да повдигнат населението за въстание[5]. Когато разбрали, че четата на Ботев е разбита, те се пръснали. Доктора стигнал до Ловеч и там бил заловен. Затворен в Търново, той скоро бил амнистиран. След това заминал за Румъния, където се формирало българското опълчение, в което той веднага се записал[6].

ТРЕТА ГЛАВА

I. РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА В СЕВЛИЕВСКИЯ КРАЙ 1877—1878 ГОДИНА

Жестокото потушаване на Априлското въстание довело до поставяне на българския въпрос пред Великите сили. Но тук се сблъскали интересите на западните държави — от една страна, и на Русия — от друга. Англия не искала да допусне проникването и засилването на Русия на Балканите, което би означавало също и контрол над Босфора. Ето защо тя толерирала всячески Турция, въпреки изнесените пред световната общественост зверства, извършени при потушаването на въстанието.

Успоредно с това, обаче се разгънало широко движение сред демократичната световна общественост в защита на изстрадалия и потискан почти 500 години български народ. Истината за удавеното в кръв и потушено с нечовешки жестокости въстание на българите била изнесена в европейския печат от дипломатическите представители в Османската империя и преди всичко от руските консули. Начело на това движение застанали видни политици — демократи, писатели, поети, хора на науката и изкуството, като химика Д. И. Менделеев, писателите Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевски, И. С. Тургенев, В. И. Немирович-Данченко, В. Гаршин, поета Я. П. Полонски, публициста И. Аксаков, художниците В. В. Верешчагин, А. Н. Карамзин, Поляков, чешката поетеса Е. Красногорска, румънските художници Григореску и Сатмари, поетите Кошбук, Александри, Замфиреску, социалистите Доброжеану — Герея, Попеску, Джорджеску и други. Глас на защита издигнали и великият италиански революционер Д. Гарибалди

и Виктор Юго, журналистите Е. Жирарден, Жан Пери, Дьо Вестин, Ф. Каниц, американският публицист Д. Макгахан, Елеонора Маркс и Евелинг и други. Изказал възмущението си от турските зверства и младият тогава Константин Иречек, като защитавал историческото право на съществуване на българите, изтъкнал, че никакви реформи няма да му помогнат, а само пълното му освобождение.

Отзвукът на Априлското въстание в света бил голям и предизвикал оживена политическа дейност, в резултат на която се свикала в Цариград конференция на Великите сили на 23 декември 1876 г. Турция, покровителствувана от Англия, не се съгласила нито с френския проект за уреждане на българския въпрос, нито с предложението на граф Игнатиев, за даване автономия на българите.

На Лондонската конференция през март 1877 г. Англия отново защитила Турция и пак не се стигнало до мирното разрешаване на българския въпрос. Високата порта отхвърлила решенията на конференцията и войната между Русия и Турция била вече неизбежна.

Още през ноември на 1876 г. Русия започнала частична мобилизация. Бил изготвен и генерален план за воденето на войната. Той предвиждал създаването на два фронта — в Кавказ и на Балканите. Важно място в тази освободителна война се предвиждало по отношение участието на самите българи.

Южната армия, която щяла да действува през Дунава била под командата на брата на императора — Николай Николаевич. Към нея се формирали българските опълченски дружини, отначало 6, а след обявяването на войната — 12. Южната армия била разделена на четири отряда: Преден — под командата на ген. И. В. Гурко, Долнодунавски — под командата на ген. Цимерман, Източен — под командата на Александър Александрович и Западен — под командата на ген. Криденер.

Войната била обявена на 24 април 1877 г., а на 27 същия месец започнало форсирането на Дунава.

От 8 до 11 юли 1877 г. Предният отряд, освободил крайдунавските селища и се съсредоточил в Търново, като разгънал част от своята кавалерия на запад до Плевен и Севлиево. Ген. Гурко се движил по направ-

лението Ряхово, Плевен, Севлиево, Шипка, Одрин, Цариград, което имало преимуществото, че основните пунктове не се охранявали от значителни турски сили, а главните проходи през Балкана били на най-малко разстояние от тази ос[1].

Разузнавателни команди на дясното крило на 8 юли 1877 г. се явили в околностите на Севлиево. Това бил — полуескадрон на корнет Тулешко от дивизията на Шилдер — Шулднер. Предния ден бил завзет Сухиндол[2] от главните сили на кавалерийската бригада на Николай Максимилианович Лехтенберски, която съставлявала дясното крило на Предния отряд. Оттук полуескадронът на корнет Тулешко проучвал противника в Севлиево. Тази разузнавателна част минала през редица селища на север от града и се появила на пътя от Крушево за Севлиево, който се отделял от шосето Севлиево — Търново, недалеч източно от града. Хусарите излезли на търновското шосе, скъсали телеграфните жици и се явили при самата телеграфна станция. Служители предали апарата, а кавалеристите се отправили към конака (днес Пионерски дом). Намиращата се там полиция не оказала никаква съпротива и предала цялото си въоръжение[3]. Фактически турската власт в Севлиево била свалена. Управлението на града било възложено на смесена комисия от българи и турци с председател Иван Хаджиангелов и членове Христо Спиридонов и Петко Ганчев — бивши членове на турския меджлис, Иван Цачев и Спиридон Петев[4].

Макар да следили хода на руските войски с напрегнато внимание гражданите на Севлиево били изненадани. Но за късо време новината обиколила града и при малкия руски отряд се събрали много посрещачи. В спомените си за този изключителен момент от историята на града Петър Пешев пише: „. . . Ний посрещачите, зашеметени от изненадата и от радостта, стояхме в захлас, безмълвни, не знаейки как да поздравим. Обаче, братовчедът ми, който бе живял няколко години в Букурещ, се окопити и се провикна: „Викайте: Здрасти, братушки!“ Насъбралите се вече голямо множество, ние подехме тоя вик и повтаряйки го многократно и гръмогласно, поведохме освободителите из града.“[5]

Импровизираното шествие минало през площада,

стигнало до края на града по улиците за Кормянско, след това завило на юг и по улицата, идваща откъм Сенник излязло пак на площада.

През това време новината за идването на освободителите обходи всички български домове. Клепалата на църквите непрекъснато тържествено съобщавали за това. Дюкяните и занаятчийските работилници като по даден знак бързо били затворени. Шествието непрекъснато нараствало. Класният учител Панайот Семерджиев произнасял къси пламенни речи, изказвайки безкрайната радост и благодарност на севлиевци към освободителите. Хусарите били обсипани с цветя. От много къщи изнесли менци с вино да ги черпят. „... Всеки се притискаше при тях да ги види и да им се порадва, да се допре до тях или до конете им, да чуе руска дума, да изкаже с някой жест благодарността си. Сълзи от радост блестяха у мнозина!“ — пише в спомените си П. Пешев[6].

За този момент възторжено си спомня и Димитър Караиванов, който пише, че около хусарите се натрупал толкова много свят, че конете им не можели да се движат. Множество просълзени от вълнение жени целували ръцете им, галели конете им.

След шествието, заобиколени от много граждани, хусарите спрели при градския часовник да починат и да се нахранят, а след това малкият конен отряд си тръгнал за Търново, изпратен надалеч от група младежи[7]. Около пътя за с. Крушево, чрез Чапарата, при едно кладенче самият корнет Тулешко с няколко казаци очаквал завръщането на полуескадрона. Изпращачите турили венец през рамото му. Изненадан той развълнувано им благодарил. Хусарите обяснили, че на другия ден в Севлиево ще дойде постоянна войскова част, сбогували се и тръгнали към Търново.

Този възторжен момент останал завинаги запечатан в съзнанието на севлиевци, а Стефан Попцвятков отбелязал на страниците на стара книга: „На 1877 число ва юни на 25 ден дойдоха 50 души руси и останаха на Функата. От тях се отделиха 5 души и влязоха в Севлиево и взеха на телеграфа машината и взеха на заптиите оръжието и им казаха да не носят оръжие ни заптии, ни турчин. После русите се върнаха назад. После 8 дена турците се разбунтуваха и тъй българите оти-

доха на Търново и изпросиха 80 казаци. Те пристигнаха сутринта и почна се битка с турците, които бяха 3000 души от Ловеч и от селата. В същото време пристигнаха 80 души владикавказци и разбиха турците с българите заедно. Тази битка трая 4 дни."[8]

Друг летописец отбелязал по-лаконично: „1877 юни 15 ден. Мина Дунавът руската войска на Свищов, а на Севлиево стигна на 25 юни. Освобождение на България."[9]

На другия ден — 9 юли, българското население излязло при моста да посрещне новите войскови части, които трябвало да пристигнат, но те все не идвали. Изпратените младежи по шосето за Търново да ги посрещнат, се завърнали разочаровани, тъй като никъде не видели руска войска. Всред турците се забелязало оживление. Постепенно те преминали към закани и подготовка за саморазправа с българското население. Главният ходжа на града започнал да подстрекава турците да избият българите, като агитирал фанатизирано, че такава била волята на аллаха. Той призовавал всички турци следващата неделя, да дойдат в града и да изтребят повилнелите гяури[10]. За да бъде запазен градът гражданството изпратило депутация в Търново до главнокомандващия — Николай Николаевич, в която влизали Григор Спиридонов, Димитър Караиванов, Димитър Денчев и други. Пратениците тръгнали по различни пътища и в различно време, за да не разберат това турците, но около с. Балван се събрали. Селото било заето от сотнята на есаул Иван Филаретович Антонов от 30-ти донски казашки полк. Той разпитал младежите за положението около Севлиево, осведомил се за турската опасност и ги пуснал за Търново, където те стигнали привечер. На срещата с Николай Николаевич севлиевци също разказали за положението в града и настоятелно го помолили за бърза помощ[11]. Той разпоредил да замине още на другия ден рано поручикът от Владикавказкия конен казашки полк Александър Василиевич Верещагин. Последният току-що пристигнал в Търново от частта си и имал вече среща с главнокомандващия преди да пристигне севлиевската депутация[12]. Верещагин получил нареждане да вземе към своята част допълнение от поста при с. Балван.

В зори на 16 юли 1877 г. казаците тръгнали за Сев-

лиево, а с тях и севлиевската делегация. По пътя Димитър Караиванов спечелил симпатиите на Верещагин и до края на войната останал при него като преводач[13].

Друга севлиевска делегация също заминала към Търново. Когато стигнала до Балван, настоятелно молила есаул Антонов да защити града им. На 16 юли 1877 г. той пристигнал с полусотнята си. Населението, потиснато от страх, отново масово се стекло при моста да посрещне освободителите си. Конниците се разположили на кратка почивка при дома на председателя на смесената комисия Иван Хаджиангелов. Докато закусвали, уплашен пристигнал Стефан Коев, който съобщил, че от западната страна на града напира огромна турска сила. Руските солдати веднага заели позиции и скоро пламнал ожесточен бой с башибозушките орди, идващи откъм Кормянско и Ряховците. Преценявайки, че малкият му отряд не ще издържи на многобройния противник, есаул Антонов се разпоредил всички граждани годни да носят оръжие да се присъединят към казаците, а останалите — старци, жени и деца, да изкарат коли и добитък накрая на града, да се натрупат около тях, за да заблудят противника в числеността на руската част.

На около два километра от града на запад башибозушките орди нападали, прикривайки се зад кръстците на ожънатите ниви. Те заплашвали да пометат шепата казаци, които упорито се сражавали. В разгара на боя в кариер пристигнали владикавказците на Верещагин.

В своите спомени той пише, че далеч на изток от града по шосето от Търново го посрещнали разтревожени двама българи, които съобщили за започналата битка и го помолили да бърза[14]. „. . .До самия град — пише той — през река Росица минава мост. Мъже, жени и деца ни срещнаха с викове и вой и ни сочеха с ужас към страната на противника. В самия град към нас се присъединиха въоръжени българи на коне, така че като излязохме на равнината представлявахме доста внушителна сила."

Полусотнята на Верещагин веднага се включила в боя и с дружни усилия врагът бил отхвърлен далеч на запад.

Рамо до рамо с освободителите в битката участвували и много севлиевци, един от които — Атанас Лалев Мутафчиев, бил ранен[15]. По време на боя жените непрекъснато носили с менци вода на бойците — денят бил много горещ. От руска страна бил убит един казак и два коня, а от турска — около 20 души. Битката траяла няколко часа и късно следобед противникът се пръснал към Кормянско и Ряховците.

След боя, под строй и с песни, освободителите се прибрали в града, а там гражданите ги очаквали с благодарност и богата трапеза. „. . . Куп най-различни ястия, печени агнета в тави, гъски, кокошки с най-различни подправки — наредено всичко на земята в два реда, а освен това съдове с вино, ракия, мляко, купища ечмик и сено — всичко това очакваше нашето завръщане. . .“ — пише Верещагин.

Същата вечер Антонов направил донесение до полковник Орлов, командир на 30-и донски полк, а Верещагин до полковник Тутолмин, чиято част се намирала около с. Българене, Ловешко, и където той се числял като офицер за свръзка, а така също и до главнокомандващия Николай Николаевич в Търново, за положението в Севлиево.

За охраната около града през нощта командирите поставили постове от войниците, а в самия град — от българското население[16].

Още през деня докато се водел боят, гражданите по своя инициатива арестували и затворили в конака и затвора множество турци, за да не се присъединят към башибозуците[17].

На 16 юли 1877 г. Севлиево бил вече освободен град.

На 17 юли команда казаци направила разузнаване по шосето за Ловеч. В с. Кормянско тя била изненадана от укрилите се башибозуци и командирът на разузнавателния отряд Гурбанов и няколко войници били убити. Вероятно същия ден пристигнал от Габрово с една сотня от 30-и донски полк есаул Афанасиев, а на 18 юли от Търново дошли два ескадрона лейбказаци с две оръдия под командата на флигел — адютанта, полковник Жеребков и адютанта на главнокомандващия — полковник Орлов, със задача да осигурят десния фланг на Предния отряд, след заемането на Плевен от Осман паша, и да овладеят Ловеч.

На 19 юли всички военни части, намиращи се при Севлиево под общата команда на полковник Жеребков предприели прочистване на района до Ловеч и завладели самия град. За охраната на Севлиево били оставени стотина казаци под командата на участвувалия в боевете край града есаул Афанасиев[18].

Като не срещнал сериозна съпротива при Ловеч полковник Жеребков и там оставил малка войскова част за охрана, а с останалите части се завърнал отново в Севлиево. При този поход към Ловеч, изпълнявайки разузнавателна задача около с. Дойренци, Ловешко, загинал бившият секретар на Севлиевския революционен комитет Сава Хаджиангелов[19].

Пристигането на новите войскови части в града сломило духа на турското население и повишило куража и ентусиазма на българите.

Севлиевци се оплакали на полковник Жеребков от някои фанатизирани турски първенци и той устроил публичен военен съд. Били осъдени на смърт главният ходжа в града Мурадооглу Ахмед Ефенди, Емин Ефенди, Афуз Садък Ефенди, Мехмед Ибриамов, Хаджи Шериф, Табурманджар Мехмед Али, Чамур Али, Али Бутоолу, юсбашия Ахмед от Аканджилари (дн. П. Славейково) и Ченгене Мастън. Първите петима веднага след произнасяне на присъдата били разстреляни недалеч от руския военен лагер в западния край на града, а останалите били обесени. Това справедливо възмездие съвсем сломило турското население. Заловените башибозуци около Севлиево били откарани в Търново[20].

В този юлски ден на 1877 г. Севлиево направило първите си стъпки в свободния живот. Първата създадена свободна организация след смесената комисия била градската милиция, необходима за опазване на реда и за охраната на освободения град. Градската милиция под командата на Гочо Драгошинов и руската комендатура брояла около 100 души доброволци. Тя била въоръжена с оръжието взето от конака, от заптиите и турското население. Под командата на Ал. Верещагин била проведена акция за изземане на оръжие от турското население в с. Острец, Ловешко (дн. Малиново), откъдето били докарани цели 5 коли най-различно оръжие. През нощта то било буквално разграбено от българското население, въпреки охраната[21]. Трофейно

оръжие било раздадено и от мухтарите-кметове по селата на селската охрана[22]. Под ръководството на Антонов, Верещагин, полковник Жеребков и другите офицери участвували в освобождението на Севлиево, градската милиция получила първия си боен опит. Тя отговаряла преди всичко за нощната охрана около и в града, защото започнали да се появяват крадци, башибозушки групи, които нападали изоставения от избягалите турци имот и незащитените селища[23].

Към 21 юли 1877 г. в Севлиево дошли поручик Непокойчески, ротмистър Максимович и поручик Джонсон от главната квартира в Търново. С една полусотня пристигнал и ескадронният командир на Верещагин — Павел Иванович, за да се запознаят с положението около Севлиево. Офицерите от главната квартира и Верещагин с полусотнята си заминали за с. Българене, Ловешко, където се намирала Кавказката казашка бригада на ген. Тутолмин. Полковник Жеребков се върнал в Търново, а есаул Афанасиев — в Габрово. В Севлиево останала за охрана първа полусотня от Кавказката казашка бригада с командир Павел Иванович, докато бъде заменена от друга войскова част[24].

Заедно с освободителите в Севлиевско, Габровско и Ловешко, действувала и партизанската чета на Георги Христов Корфонозов, която се сформирала през август на 1877 г. в Габрово. Тя имала задача да преследва башибозушки групи, разбити от руската армия, но укриващи се и нападащи незащитените български селища. Тази чета обходила селата Адъмово (дн. Янтра), Малкочево (дн. Буря) и други. След това била разформирована и създадена нова чета в Търново. Със същите задачи тя предприела поход през Севлиево, Ловеч, Микре, Долна и Горна Желязна, Помашка Лешница, Леси дрян и други села в Ловешко, като дори влизала в бой с редовна турска войска. Около с. Леси дрян тя се съединила с друга чета под ръководството на Христо Иванов Книговезеца и действувала до 3 ноември 1877 г., когато била разформирована[25].

От това време до края на войната в Севлиево квартирували различни руски войскови части. Градът добил особено военностратегическо значение по време на операциите на връх Шипка и Шейново, при повторното завладяване на Ловеч и при пълното блокиране на Плевен.

Около 21 юли 1877 г. в града се съсредоточил 35-и брянски полк от 9-а пехотна дивизия заедно с трета батарея от 9-а артилерийска бригада с командир полковник Липински. На 2 август дошла първа бригада на 14-а пехотна дивизия на ген. Драгомиров, състояща се от Волински и Мински полк. Заедно с Брянски полк това съединение било поставено под командата на ген.-лейтенант Светополк Мирски. То било най-голямото войското съединение, квартирувало в Севлиево. Генералът бил настанен на квартира в дома на Сава Анастасов Ненчев, деен член на Севлиевския революционен комитет (1875—1876 г.). След около една седмица престой в града Брянският полк бил изтеглен към Ловеч за подготовката на повторното му завладяване, а на негово място дошли 23-и и 30-и донски полкове. Към 16 август обаче те били сменени от 54-и мински полк. Брянският, като престоял още четири дни на връщане от Ловеч, на 21 август бил изведен към Шипченския проход. По това време пристигнала от Бяла черква Втора пехотна дивизия на княз Имеретински, а всички квартируващи в Севлиево части били изтеглени към Шипченския проход. Дивизията на Имеретински се състояла от Калужки, Либавски, Ревелски и Естляндски полк. Тя престояла в Севлиево малко време и заминала към Ловеч, дето взела участие в освобождаването му на 4 септември, а на 6 — заминала за Плевен. До падането му на 10 декември в Севлиево квартирували или преминавали малки войскови части, тъй като позиционният характер на войната при Плевен и на Балкана приковали почти всички части от вътрешността. През Севлиево за Плевен след падането му минали императорската гвардия и гренадирският корпус. Три дни престоял в Севлиево и главнокомандващият на Южната армия — Николай Николаевич, настанен на квартира в дома на председателя на окръжния административен съвет — Иван Хаджиангелов. След падането на Плевен на път за Шипченския проход през Севлиево минал и отрядът на ген. Скобелев[26]. Последният квартирувал десетина дни в дома на Христо Спиридонов — председател на градския административен съвет[27].

Още в началото на месец септември 1877 г. се сформирал така нареченият Ловчанско-Севлиевски отряд, състоящ се от три полка и четири батареи от Трета пе-

хотна дивизия и 9-и казашки полк. Тези части били поставени под командата на ген. Виктор Дезидорович Дандевил и трябвало да задържат освободения Ловеч и да подготвят преминаването на Балкана, като завладеят Русалийския и Троянския проход. На 19 октомври 1877 г. казашката бригада на флигел-адютанта Орлов от Ловчанско-Севлиевския отряд завладял Тетевен. От Севлиево в Острец била прехвърлена четвърта рота от 9-и пехотен староингерманландски полк на поручик Александровски, а от първа стрелкова и трета линейна рота — в Троян и Троянския манастир. Оттук били предприети разузнавания към Марагидик и Кръннаре на 30 и 31 октомври 1877 г. под командата на Дандевил[28].

След падането на Плевен настъпил последният етап от Освободителната война. Започнало общо настъпление на руската армия и на Южния и на Кавказкия фронт.

Руското командуване формирало три отряда: Западен, командуван от ген. Гурко, Троянски, командуван от ген. П. П. Карцов и Шипченски, командуван от ген. Радецки.

Пръв преминал заледената планина отрядът на ген. Гурко, след него преминал в настъпление и отрядът на ген. Карцов от Троянския проход. Не след дълго шипченският отряд на Радецки, разделен на три колони под командата на генералите Святополк-Мирски и Михаил Д. Скобелев, спечелил съдбоносната за изхода на войната победа.

Към 20 декември в Севлиево се намирали две линейни роти и един батальон от 9-и полк и 2 сотни от 30-и казашки полк под командата на полковник Гатишчев. На 21 декември 1877 г. тези части започнали да се придвижват към с. Дамяново, на 23 декември към Острец, а на следващия ден започнали да изкачват Троянския проход, като втори ешелон след сборния от Ловеч[29]. Така на 1 януари на 1878 г. Ловешко-Севлиевският отряд се трансформирал в Троянски с около 6000 души и 24 оръдия[30].

Много от севлиевските села получили свободата си вследствие победоносния поход на освободителната руска армия преминаваща през тях. Някои от тях, които били настрана от военните пътища, посрещали домакин-

ски и обозни части и получили символично освобождението си от тях.

На 7 юли 1877 г. бил освободен от кавалерийската бригада на княз Николай Максимилианович Лехтенбергски, Сухиндол[31].

На същата дата и от същата част била освободена и Върбовка[32]. Разузнавайки района към Севлиево бригадата минала през с. Дебелцово през нощта. Изненаданите селяни се изплашили, като помислили, че това е нападение на башибозуци, но бързо се съвзели и посрещнали скромно, но искрено, изморените освободители. Изнесли храна и вода, черпили ги с вино и ракия[33].

В началото на юли казашки конен отряд минал и през с. Крамолин и ги спасили от заплашващите го башибозуци[34].

Пак от кавалерийската бригада на Лехтенберски разузнавателният отряд на корнет Тулешко — минала през турското село Букорово (дн. Младен) и през Крушево[35].

Населението на въстаналите селища през 1876 г. — Батошево, Кръвеник и Гъбене, отишли да посрещнат освободителите в Севлиево[36].

Помощта на населението от Севлиевско в Освободителната война

Българското население от Севлиево и Севлиевско, което масово участвувало в Априлското въстание — 1876 г., и преживяло ужасите при потушаването му, с искрена готовност помагало на своите освободители.

Много граждани рамо до рамо с казаците на Антонов и Верешчагин участвували в боевете за отблъскването на башибозушките орди, напиращи към Севлиево от запад. В спомените си Верешчагин пише, че още с влизането му в града към него се присъединили въоръжени българи на коне. В битката за Севлиево бил ранен Атанас Лалев Мутафчиев. При охраната на града нощем, почти всички мъже доброволно се включвали и носили караулната служба. При организирането на нощната охрана, според спомените на Верешчагин, севлиевци сами си предложили услугите. Вече споменахме, че като преводач при него останал Димитър Караиванов.

След войната той завършил в Русия кавалерийска школа и бил първият български конен офицер в новоосвободена България[37]. Много българи от Севлиево и Севлиевско със собствен добитък и коли прекарвали храни, фураж, боеприпаси и ранени войници, особено при защитата на Шипченския проход. Димитър Братаванов Камбуров и Бенчо Бенчовски от с. Крушево с конете си пренасяли боеприпаси и храни, стигайки чак до Ст. Загора, а Райно Петров Райнов — до Габрово и до Шипченския проход[38]. Синът на заточения свещеник Наньо — Атанас Коев от Гъбене, прекарвал с биволската си кола ранени и болни войници от Шипченския проход до Търново, Свищов, дори и Румъния. Мнозина от гъбенчени помагали на освободителите с превоз[39]. Селяни от Кръвеник участвували с военния обоз при преминаването на Балкана. В Млечево селяните помагали на военна команда при събирането на слама и на други фуражи[40]. Борческото население на Върбовка също възторжено посрещнало освободителите и събрало храна за казаците и конете им. В селото останали 6 ранени и болни войници[41]. Рада П. Чалъкова си спомня, че селяните от Дебелцово ходили да правят „табиите“ — землени укрепления край Севлиево[42]. Населението на с. Душево посрещнало малък кавалерийски отряд дошъл да събира храни — те били за него освободители. Занаятчиите-кожухари в Севлиево изработили за 9-а и 10-а опълченска дружина кожухчета за предстоящата люта зима на 1877—1878 г. Дърводелският род Семерджиеви изработили множество самари, така необходими при преминаването на Балкана — откъдето им останало и самото прозвище. Сформираният в края на лятото и началото на есента на 1877 г. Ловчанско-Севлиевски отряд под командата на ген. Дандевил, а след падането на Плевен — на ген. Карцов, през времето на подготовката си за преминаване на Балкана изцяло бил изхранен от местното население[45]. С възторг пише Верешчагин за готовността на севлиевците Иван Хаджиангелов, председател на окръжния административен съвет, свещ. Марин Софрониев, Сава Хаджиангелов, а така също и цялото население да помогнат на руската армия.

Много младежи от Севлиево и Севлиевско, се записали в опълченските дружини, където рамо до рамо с

братушките воювали и проливали кръвта си за свободата на отечеството си.

Сформирането на опълченските дружини било проява на далновидност от руската дипломация. Опълчението, след кратко обучение, щяло да бъде надежден помощник на руската армия, войната щяла да му даде сурова бойна школа, която по-късно да послужи за основа на българската армия в освободеното княжество.

Българските емигранти ентусиазирани и с висок боен дух се стичали към сборните пунктове на опълчението.

Още към края на кървавата 1876 г. българската емиграция започнала да се съсредоточава в Румъния и Русия. Българското централно благотворително общество поискало от руското правителство да се създаде самостоятелна българска войскова единица към руската войска. Славянските комитети в Москва, Петербург, Киев и Одеса подкрепили това искане и обещали екипировка и въоръжение. Отначало българското опълчение започнало да се организира като пехотен конвой на главнокомандуващия Николай Николаевич, който скоро бил реорганизиран в Българско опълчение. То било поставено под командата на ген. Николай Г. Столетов. Доброволческото организиране започнало в гр. Кишенев. Гражданите на гр. Самара подарили на опълченците бойно знаме, което по-късно станало светиня в боевете при Ст. Загора.

Отначало били създадени 6 стрелкови опълченски дружини, които се командували от опитни руски офицери и двайсетина български. Те наброявали около 5 хиляди души. Започнала усилена подготовка. Особени заслуги за организирането на българското опълчение имали генералите Обручев и Фадеев.

След форсирането на Дунава и освобождението на първите български селища от Предния отряд към опълченските дружини се явил нов приток на доброволци. Сформирали се още 6 опълченски дружини и общият брой на опълчението нараснал на 7444 души.

Към новосформираните опълченски дружини се влели много младежи от Севлиево и Севлиевско. Някои се записали още в Румъния. Досега издирените опълченци от Севлиевско възлизат над 130 души. Някои от тях, като Братован Тодоров от Дебел дял, Георги Константинов, Димитър Караиванов, д-р Стойчо Христов[46], Иван

Кънев Устабашиев, Никифор Симеонов Бояджиев, Никола Генев Корчев, Никола Драгошинов, Сава Хаджиангелов от Севлиево и други взели дейно участие в подготовката на Априлското въстание[47]. Сред доброволците, изпратени в опълчението от Българското благотворително дружество „Дружба“ в Браила, бил Георги Константинов (Гочо Куев). В групата от 121 доброволци от Галац бил Минко Марков Гализов от Ловни дол, а в тази от Слатина бил Христо Стойнов от Севлиево[48]. В началото на ноември 1877 г. група от 70 младежи от Севлиево била записана в опълчението в Търново, откъдето след кратко обучение, били пратени за попълване на старите опълченски дружини около Габрово и взели участие в боевете за защита на Шипченския проход[49]. В една летописна бележка от това време четем: „1877 април 20 ден в Севлиево почнаха да събират българска войска. На мая на 3-ти ден замина за Търново нова войска българска да следва в Търново.“ Скоро след освобождението на Севлиево група младежи тръгнали да се запишат в опълченските дружини в Габрово. Гражданите с гайди и тъпани ги изпращали, а пред всички като на сватба, играел Христо Драганов Чехларя[50]. Иван Михайлов Каломенов тайно от родителите си и от младата си булка избягал, за да се запише в опълчението[51]. В спомените си за своя баща Ив. Ненова пише: „. . . Нямам думи да опиша възторга и любовта му към ген. Гурко, с когото е преминал Балкана. Все неговият марш се носеше из къщи. . .“[52] А Рачо Венков от Тодорчетата, който бил мобилизиран във военен турски обоз към Дунава, при сгоден момент избягал и се записал в VI опълченска дружина.

В боевете при Ст. Загора, където опълченските дружини загубили 535 убити и ранени и при отбраната на Шипченския проход били убити Петър Якимов Зурев и Тасьо Стойнов Пиширайнов от Севлиево, Иван Василков Пенчовски от Млечево, Димитър Колев Галков от Душево, Райно Божанов от Г. Росица, а много други били ранени.

Мнозина от опълченците от Севлиевско били наградени с високи отличия за проявен героизъм и себеотрицание в Освободителната война.

След Освобождението живите опълченци от Севлиево усилено работили за увековечаване паметта на загина-

лите в борбата техни другари. През 1882 г. те се организирали в свое опълченско дружество наречено „Лев“, по чиято инициатива били издигнати в центъра на града и в местността Канлъ дере паметници, увековечаващи подвига на загиналите там четници от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Опълченското дружество провеждало редица патриотични начинания. В тази си дейност то било подпомагано от много граждани и преди всичко от тогавашния началник на окръжната болница в Севлиево д-р Симеон Тошков и от членовете на окръжния и общински съвет. До 1897 г. то било самостоятелна организация, а от тази година се присъединило към Централното опълченско дружество в София. През 1935 г. престанало да съществува, тъй като всичките му членове починали[53].

През деветдесетте години на миналото столетие руското правителство издигнало в двора на църквата „Св. Троица“ две гробници и един паметник. Едната гробница с паметна плоча била в памет на четирима войници от 35-ти пехотен Брянски полк, загинали край Ловеч на 1-ви август 1877 г. и погребани тук. Надгробният паметник бил на подпоручика Митрофан Марков от 9-и староингерманландски полк, загинал от тифус на 30. IX. 1877 г. На другата гробница не било отбелязано нищо, само на плочата бил издялан сложен кръст.

II. ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ В СЕВЛИЕВСКО 1877—1878 ГОДИНА

По време на Руско-турската война при главното командуване на руската армия била учредена Канцелария за гражданското управление на освободените земи на юг от Дунава. Тя била под ръководството на княз Владимир А. Черкаски, изтъкнат държавен и обществен деец на Русия, излязъл от средите на либералните помещици. Комисията още преди обявяване на войната събрала богата документация от статистически, административни, правови, данъчни, стопански данни, които впоследствие ѝ помагали при конкретното решаване на съответните въпроси.

Още в началото на своята дейност Черкаски, който се поминал от тифус в Сан Стефано в деня на подписването на мирния договор, а след него и императорският комисар княз Александър Дондуков-Корсаков, се стремели да привлекат в гражданското управление повече българи и да запазят, колкото може, формите на българското самоуправление. Административното деление на страната запазвало границите на бившите санджаци, околии и общини. Управителите изграждали местната милиция по четирима на 1000 души[54]. Административните и съдебните съвети били създавани чрез избиране или чрез посочване от страна на населението.

Наред с административното устройство на страната пред временното руско управление стоели за разрешаване редица други въпроси.

Извоюваната свобода трябвало да бъде запазена и укрепена. Това се възлагало на младата българска земска войска. Тя била създадена и грижливо подготвена от временното руско управление, въоръжена с руско оръжие — пушки „кринки", а наличният и основен арсенал — от запасно трофейно турско оръжие. За основа на земската войска послужили опълченските дружини. Към тях след войната била създадена и нова наборна, кадрова войска.

Пред временното руско управление стоял за разрешаване бежанският въпрос, който особено се изострил след Берлинския конгрес. Необходимо било също да бъдат отделени внимание и средства за успешното решаване на учебното дело. Това било възложено на професор Марин Дринов, като за основа на българската система на обучение послужила руската учебна система. Началното образование било задължително. Българският език бил признат за официален. Създадени били и обществени библиотеки, основният книжен фонд, на които подарили различни руски дружества. Издаден бил и „Временен устав за народните училища"[55]. Временното руско управление положило начало на медицинското дело и здравеопазването на населението, като основало първите аптечни заведения в страната. Трябвало да бъде решен и въпросът за правилното разпределение на финансите. Отначало били възстановени земеделческите каси, създадени от Митхад паша, а през 1879 г. била създадена и Българската народна банка. Тези кредитни

учреждения имали голямо значение, понеже ограничавали развитието на лихварството. В народа се наблюдавал стремеж към закупуване на земя, а българското стопанство било още слабо развито в стоково-парично отношение. Временното управление трябвало да разреши и острия данъчен въпрос. В тази насока то помогнало на населението преди всичко, като го освободило от данъчните недобори от довоенните години и като премахнало омразните на народа данъци — поголовен и владичина. Но най-важното в решаването на данъчния въпрос било това, че временното управление премахнало завинаги турската откупвателна данъчна система[56]. Аграрният въпрос, макар и да не бил предвиден официално в програмата на Черкаски, също чакал своето решение. Той зависел до голяма степен от националния въпрос. Една част от земите на избягалите турци, особено на богатите бейове, била разпределена сред малоимотното население, а друга част образувала обществен поземлен фонд. Разпределението на турските имоти обаче не ставало равномерно. Много от тях били заграбвани от арендаторите и от богати селяни. Някои бейове оставили земите си на свои „довереници" — български чорбаджии, които да ги пазят до края на войната, но „довереницIте" ги заграбили. Това неравномерно разпределение на земите задълбочавало класовата диференциация в селското население. Турската феодална собственост се превръщала в буржоазно-капиталистическа[57]. Остра нужда изпитвало населението и от добитък, голяма част от който бил отмъкнат от забягналите турци по време на войната. Но тъй като част от добитъка на забягналите турци останала безстопанствена, той бил продаван от временното управление на нуждаещите се на ниски цени. Не достигали и жилищата за настаняване на бежанците, понеже много били опожарени при воденето на бойните действия.

В Севлиево временно руско управление било установено още през месец юли на 1877 г., когато градът бил освободен от частите на Иван Филаретович Антонов и Александър Василиевич Верешчагин. По същото време за окръжен управител бил назначен подполковник княз Любицки[58]. Под негово ръководство започнали работа окръжният и общинският административен съвет. За председател на общинския съвет бил избран от граж-

даните Христо Спиридонов Попнедевски — дребен търговец и занаятчия, честен и авторитетен гражданин. За касиер бил избран Сава Яков Бъчваров, за секретар Григор Спиридонов Попнедевски — сподвижник на Левски и деен член на Севлиевския революционен комитет в подготовката на Априлското въстание, и един съветник на когото името не е известно. За председател на окръжния съвет бил избран Иван Хаджиангелов — син на севлиевския възрожденец, преводач на черковното пеене и славянски език Хаджи Ангел Иванов и брат на Сава Хаджиангелов — секретар на Севлиевския революционен комитет (1875—1876 г.). Секретар бил Кръстьо Дончев Сухиндолски — учител, касиер Христо Владимиров и съветници Спиридон Попнедевски и един селянин на когото името не е известно. Съдебният съвет се състоял от председател — свещеник Марин Софрониев — сподвижник на Левски, участник в революционното движение и членове — Стефан Медарев — занаятчия и търговец и Илия Денчев — табак и търговец на кожи[59]. Избирането на тези съвети станало по един твърде оригинален начин. В определения ден с глашатай гражданството било повикано да се яви в двора на конака. На дошлите раздали по едно царевично и по едно бобено зърно, с които те гласували. Който одобрявал кандидатите пускал в калпака на специален събирач бобеното зърно, а който бил против — царевичното зърно[60].

Опазването на обществения ред било възложено на градската милиция, с началник Георги Драгошинов — забогатяващ занаятчия, собственик на столарска манифактурна работилница, а след него (5. III. 1880 г.) от Петър Маринов Гюлгелиев — член на Севлиевския революционен комитет. Както съветите, така и полицейската служба работели под непосредственото ръководство на княз Любицки, който имал на подчинение и няколко казаци, които отговаряли за реда на постоянно преминаващите и пребиваващи в града войскови части, нещо като комендантски орган.

Създадената доброволческа милиция през дните на освобождението на града от около стотина души, с „Временните правила“ от 25 април 1878 г., се преименувала в „Земска войска“. Със заповед № 5 от 12 август 1878 г. в Търновския санджак се сформирали 9-а търновска пехотна дружина, 10-а севлиевска пехотна дружина,

11-а ловчанска пехотна дружина, 12-а габровска пехотна дружина, 13-а еленска пехотна дружина, 3-а търновска конна сотня и артилерийска рота. За търновски губернски началник на земската войска бил назначен подполковник Редкин, бивш командир на българското опълчение. За началник на Търновската пехотна дружина — майор Бремзен, а на Севлиевската — майор Сполятбог — също бивш командир в Българското опълчение, а за негов помощник А. Мисканов, на Ловченската — капитан Василев, на Габровската — майор Амосов и на Еленската — щабскапитан Рудановски. Към дружините били дадени по 4 коли и 8 коня от обоза на опълчението, обмундироването и въоръжението било изцяло от руското интендантство[61]. След Берлинския конгрес вместо губернски войскови управления с указ № 19 от 11 август 1879 г. в Северна България се създали два военни отдела — Западен със седалище — Плевен и Източен със седалище — Шумен. Севлиевската и Габровската пехотна дружина останали на подчинение на Шуменския военен отдел[62]. По такъв начин временното руско управление, което продължило до 1 август 1879 г. оставило немалка българска военна сила за защита на освободеното отечество.

След майор Сполятбог, който бил приведен за командир на 19 шуменска дружина, за командир на 10 севлиевска пехотна дружина от август на 1879 г. бил назначен щабскапитан Голицийски от 61-и пехотен Владимировски полк[63]. През 1880 г. той бил сменен от капитан Струпински от Врачанската дружина, но след известно време бил отново върнат във Враца, а на негово място бил назначен капитан Пуцята от Свищовската дружина[64]. След него командир на Севлиевската дружина станал майор Н. А. Кошчалински, който взел дейно участие в борбата против княз Батенберг през 1881 г., като извънреден комисар в България[65]. Броят на Севлиевската дружина бил всичко 1039 души[66]. В частно писмо на И. Г. Иванчев до негов приятел Венко (вероятно Венко М. Софрониев), който бил ученик в Москва от 2. X. 1879 г. се сочи, че Севлиевската дружина на земската войска била около 1000 души и че солдатите сами щяли да си строят казарма[67]. От септември 1879 г. 10-а севлиевска пехотна дружина била преномерована в 14-а. Определена била униформата

ѝ — калпаци със зелено дъно, яката и бордът на шинела — бели. Патрон на дружината бил св. Никола Мирликийски, чийто празник се провеждал на 6 декември.[68]

На 6 януари 1879 г. севлиевското гражданство тържествено връчило знаме на дружината, а по-късно то било утвърдено от губернския началник в Търново.[69]

Успоредно с обучението в казармите руското командуване се грижило и за създаване на български команден кадър. Със заповед № 21 от 7 декември 1878 г. на императорския комисар по военното ведомство се изпращали юнкери в току-що създаденото военно училище в София. За целта кандидатите от дружините държали приемен изпит. От Севлиевската дружина били приети 7 младежи, някои от които след завършване на училището били назначени тук за командири[70]. Към дружините на земската войска служили множество опитни руски офицери.

От декември 1878 г. в Севлиево били зачислени: Разнатовски, щабскапитан Рикунов, поручиците Торгов, Медведев и Семичев, прапорщиците Младов и Зверев от Първи пехотен Невски полк.

Към дружините били създадени и военни медицински служби пак под ръководството на руски кадри.

От юли 1877 г. военната болница на 14-а дивизия, била разположена на лагер в Севлиево[71]. През същия месец за кратко време там пребивавала и военната болница на Девета пехотна дивизия с командир д-р Анучин и заместник д-р Пюсецки, която по-късно била преместена в Габрово. Във военен лазарет било превърнато Хаджистояновото училище (дн. Градски исторически музей). В рапорта си за резултатите от санитарната проверка на дружините през февруари 1879 г. старият лекар при Българската земска войска д-р К. Бонев пише, че Севлиевската дружина използувала за казарма турски къщи, джамиите и една новопостроена барака, а дружинният лазарет се помещавал в неголямо двуетажно дървено здание. Лазаретът се завеждал от окръжния лекар д-р Симеон Тошков[72]. През август на 1880 г. за военен лекар при 14-а пехотна севлиевска дружина бил назначен Василев, сменен през октомври от Стойков, а през декември от д-р Людовик Понтара от Варненското окръжие[73].

Временното руско управление в Севлиево, Общин-

ският и Окръжният съвет, трябвало да решат въпроса за настаняването на бежанците от Южна България, потърсили тук закрила през втората половина на 1877 година. При отстъплението от Ст. Загора през лятото на 1877 г. с руските войски преминали Балкана много бежанци, за да се спасят от изтребление. През цялата Освободителна война били убити 17 320 българи, били опожарени 40 860 къщи, 925 църкви, 120 училища[74].

Балканските селища Батошево, Гъбене, Кръвеник и други, въпреки че били пострадали тежко при потушаване на Априлското въстание, прибрали много бежанци. В Батошево останали да живеят през зимата на 1877—1878 г. много калоферски семейства[75]. В Севлиево намерили приют бежанци от Сопот[76], а при напускането на Ловеч в града и в селата също дошли бежанци. Болшинството били настанени в изоставените турски къщи, но някои намерили приют и в български села — например в Дебелцово[77]. От един акт на Градският управителен съвет от 24 юли 1877 г. свидетелствуващ, че лицето Тодор Вълчев от с. Бадвица, Ловешко се е удавил в р. Росица, се вижда, че от същото село в Севлиево имало и други бежанци, понеже населението му било разпръснато от башибозуците[78].

Окръжният административен съвет съставил специална комисия за опазване имотите на избягалото турско население и за прибиране на реколтата от тях, както и за оказване на всестранна помощ на освободителните войски. Такава комисия имало изпратена в с. Душево в състав: Стефан Попцвятков, Пеньо Симеонов Бояджиев и Боньо Батошевецът (Боньо Кунев) с писмо № 15 от 7 август 1877 г. С него ги упълномощава да се грижат за прибирането на храните от имотите на избягалите турци и препоръчва на населението да се подчинява на комисарите[79]. С друго писмо от 21 август 1877 г. се съобщава на комисарите, че по заповед на окръжния началник им се изпращат 56 „фамилии — тракийци от Карловското окръжие", за да бъдат настанени в с. Душево, да им се осигури работа на харманите, където се вършеели реколтите на турските бежанци и да им се дава от нея за храна[80]. Връзки с комисията поддържали както Окръжният, така и Общинският административен съвет. От запазената, макар и малка архива на комисията в с. Душево, се вижда, че

храните от имотите на забягналото турско население са събирани от местното население, като за това му се плащало. Някои имоти, а именно няколко воденици и зеленчукови градини край селото[81], чрез търг били оставени за ползуване. Събраните храни били предавани — една част на руските войски, друга — в помощ на бедното население от околните села, трета част била продавана чрез търг. Предназначените за армията фураж и храни били прекарвани в Габрово и предавани на Червения кръст. Превозването ставало с мобилизирани от селищата коли. С писмо № 82 от 28 януари 1878 г. севлиевският окръжен управител наредил на комисията в с. Душево да продаде по 500 пуда (8195 кг) на 54-и мински и 55-и подолски полк, квартируващи в Габрово[82]. От друго писмо № 21 от 11 януари 1878 г. се вижда, че било продадено 60 коли сено, а по-късно още 200 пуда (3278 кг)[83]. Част от храните и фуража били предадени за нуждите на войсковите части в Севлиево[84]. Коли за транспорт съветът осигурявал от околните села — Душевски колиби, Батошево, Градишки колиби (дн. Столът), Градница и други. Събраният тютюн и боб, пък и други произведения, били продадени на търг[85]. От архивата на споменатата комисия се вижда, че голяма част от храните били раздадени на бедното население: на село Сърбегли (дн. Яворец) — 4297,5 оки (5265 кг) царевица, на с. Дебелцово — 84,5 кабрана[86] ечемик, на с. Чадърли (дн. Сенник) — 40 кабрана ечемик, на с. Адъмово (дн. Янтра) — 9292,5 оки (11 384 кг) царевица и други[87]. За нуждите на армията били реквизирани храни и от населението, като след издължаването то можело да продава на свободни цени както храни, така и домашни животни — овци, свини, пуйки, кокошки и други. С протокол от месец юли 1877 г. Окръжният съвет определил цените на някои стоки: тютюн първо качество — 24 гроша (5 лв.), второ качество — 20 гр., вино първо качество — 2 гр., второ качество — 1 гр., ракия — преварка — 8 гр., зеле — 1 гр., пипер зелен — 1 гр., сладко — 14 гр., захар — 12 гр., кафе — 20 гр., сапун вносен — 8 гр., сапун домашен — 4 гр., свещи — 10 гр., една кола сухи дърва добре натоварена — 14 гр., по-малко натоварена — 10 гр., сурови — 14 и 10 гр. и прочие[88]. Независимо от тези мерки много храни недостигали и се създавала възмож-

ност за незаконна търговия. В една летописна бележка четем: „На 1878 година стана скъпотия. Брашно — 3 гр., месо — 6 гр., ориз — 12 гр., мляко — 5 гр., масло — 25 гр., яйца — едно за 20 пари, риба — 20 гр., шикер — 30 гр., свинско месо — 15 гр., солта камена — 7 гр., свещи — 16 гр., сапун — 10 гр., лойта — 12 гр., дърва една кола — 50—60 гр. и до 80 гр., един конски товар — 15—16 гр., един магарешки товар — 10—12 гр. Всички работи са били скъпи четири (пъти) както от по-напред. Ичумик 1 ока — 3 гр., овес — 2,20 гр., папур една ока — 2 гр.“[89]

В помощ на бедното население временното управление раздало и добитък. За тази цел окръжният управител наредил на комисията в с. Душево щателно да провери по домовете на избягалите турци за оставен добитък и покъщнина[90]. Поради разразилата се чума по добитъка временното управление проявило изключителни грижи за опазването му. През септември 1878 г. то разпратило документ с наставления за предпазване на добитъка от тази болест.

Градският управителен съвет постепенно започнал да се занимава с текущи дела: подтвърждавал покупко-продажби, извършвал делба на имоти, уреждал междусъседски отношения, давал под наем някои турски имоти, грижел се за хигиената на града, подпомагал при разквартируването на войсковите части и на бежанците.

С протокол от 17 септември 1877 г. съветът изградил комисия за издирване на бедните граждани, за да им се достави храна. Комисията заседавала два дни от седмицата — четвъртък и неделя. В състава ѝ влизали: Петър Данчев Коювцалият — председател, Златю Лазаров Унджи, Христо Маринов, Стоян Пенчов Богданов, Стоян Пенчо Байчов, Съби Печов Дочев, свещ. Ненчо Несторов и Мехмед Хаджиалиев[91].

В едно свое заседание на 12 февруари 1878 г. съветът се занимал с рапорта на командира на „слабосилна команда“ на гренадирския самоготски полк подпоручик Давиденко, чиито войници били настанени на квартира в дома на Йонковица Рачева, а тя искала да ги изгони. Съветът я наказал с три дни затвор[92].

В заседанието от 4 март 1878 г. съветът поставил на разглеждане въпроса за мелницата на избягалия Ахмед бей и от 1 ноември 1878 г. тя била дадена под наем

на Илия Денчев. Понеже условието помежду им било съветът да поддържа воденицата, а язът ѝ бил повреден, той поискал разрешение от Окръжния съвет да насече дървен материал от горите на забягналите турци от Сърбегли[93].

В друго заседание от 15 март 1878 г. съветът се занимал с предложението на председателя Христо Спиридонов — спечелените 3500 гроша от продажбата на животински кожи, донесени от турски къщи при освобождението на Ловеч, да се дадат в помощ на привременната болница, която се уредила за пострадалите бежанци от Южна България. За подобряване на болницата упорито търсил средства и се грижил окръжният лекар — д-р Симеон Тошков[94].

На заседание от 27 март 1878 г. Градският управителен съвет разгледал жалбите на някои граждани, че не им било платено за прислужването на руските войски при първото им идване в града. Съветът не уважил молбата им, като изтъкнал, че „. . . всякой е бил длъжен да служи на императорските войски и кой с каквото можеше да улесни похода им. А и като знае Съвета, в онова време, как всичките граждани, не само деня, но и нощя, не се отделяха от толкози драгите си гости, с които няколко нощи все наедно спахме вън от града“. . .[95]

Поради интензивното движение на различни войскови части през лятото на 1877 г. в Севлиево се появили заболявания с признаци на холера. Във връзка с това Градският управителен съвет забранил продажбата на овощия на пазара и възложил контролирането на тази забрана на полицейското управление[96].

Въпреки напрегнатата обстановка в едно заседание на 20 ноември 1878 г. съветът се занимал с молбата на Петър Иванов Пешев — по-малък брат на Стефан Иванов Пешев — председател на Севлиевския революционен комитет през 1876 г., който искал да му отпуснат 100 рубли, за да учи в някое руско училище. Поради тежкото положение му били отпуснати 650 рубли[97].

През пролетта на 1878 г. станали някои промени в състава на Градския управителен съвет. По предписание на подполковник Любицки и на Окръжния съвет с решение на Градския съвет от 1 април 1878 г. бил уволнен от длъжността член на съвета Хубан Ненчев Кючуков и на негово място бил избран Григор Спиридонов

Попнедевски. Решението подписали: председател — Христо Спиридонов Попнедевски, длъжностен член Христо Василев Кюркчиев, почетни членове — Илия Денчев Табаков, Илия Златев, Стефан Медарев и представител на турското население (подписа на турски) и секретар Христо Владов Владимиров[99].

През следващата 1879 година станали нови промени. За кмет на Севлиево бил назначен Сава Яков Бъчваров, а за негови заместници Михаил Георгиев и Минчо Златев[100].

С указ № 316 от 27 юни 1880 г. Михаил Георгиев бил уволнен, а на негово място избран Димитър Татев[101].

Дейността на Окръжния управителен съвет с председател Иван Хаджиангелов през първите месеци на неговово съществуване се преплита с тази на Градския управителен съвет, но все по-ясно започва да се очертава ръководната му роля.

От април до 21 декември 1879 г. окръжен управител в Севлиево бил Никифор Попконстантинов от гр. Елена[102]. След него се изредили още няколко. През февруари 1880 г. Никола Витанов станал секретар на окръжния съвет, началник на мястото на подалия оставка Димитър Мишков[103]. За окръжен началник бил назначен Ангелаки Иванчов, но той не заел службата и на 16 април 1880 г. бил уволнен, а на неговото място дошъл Куни Кутинчев[104], заменен на 1 юли 1880 г. от Илия Щърбанов, който бил окръжен началник дотогава в Балчик[105]. На 28 август 1880 г. за секретар на окръжния началник бил определен Х. Даскалов. По това време се създала подсекретарска длъжност, която заел Хр. С. Басмаджиев[106]. Смени имало и в членския състав на Окръжния съвет. През август 1880 г. бил уволнен по собствено желание Сава Хр. Генев от длъжността член на съвета[107].

От 30 юни 1880 г. с указ № 287 се закрил Габровски окръг, който се присъединил към Севлиевски, като председателят му Димитър Игнатов бил назначен за такъв на Севлиевския. Дотогавашният секретар на Севлиевския окръжен съвет Хараламби Гюлгелиев, станал финансов началник. Заместник-председателят на Габровския окръжен съвет Гатьо Станев бил избран за член на Севлиевския[108]. При тези реформи бил освободен и окръжният началник Илия Щърбанов, заменен от Ни-

кола Славков, който дотогава бил на работа в Осман пазар (дн. Търговище). Също така към Севлиевското окръжно ковчежничество било присъединено и Габровското[109]. Пак при тази реформа с указ № 317 от 26 юни 1880 г. Севлиевското окръжие се разделило на Севлиевска и Габровска околия[110]. За първи околийски началник в Севлиево бил назначен Казанлиев от Плевен[111]. С указ № 699 от 5 декември към Севлиевския окръжен съвет се създала нова длъжност — лесничей, която заел Никола Витанов[112]. Дотогавашният подсекретар на съвета Хр. С. Басмаджиев бил назначен за писар[113].

Дейността на Окръжния съвет в Севлиево не е много известна, защото при следващата административна реформа от 1900 г. Севлиевското окръжие било закрито и станало околия към Търновски окръг и цялата архива била прибрана там, а по-късно през 1906 г. била опожарена[114].

Окръжният съвет в Севлиево разполагал с официален кръгъл печат със съдържание: — „Печат на Севлиевскийт окръжен управителен съвет", а по средата на 5 реда — „Печат Севлиевскаго окружнаго управителнаго совета". Някои документи носят отпечатък от друг кръгъл печат със съдържание: околовръст — „Печат на привременното правителство", в средата на три реда — „в Севлиево — 1877". Вероятно този печат бил по-стар.

По селата на окръжието постепенно били изградени общински съвети, като кметовете, под турско влияние, някъде още продължавали да се наричат мухтари. За тяхната начална дейност има много малко данни.

Кмет на с. Батошево след Освобождението станал Боню Кунев — деец на Батошевския революционен комитет (1875—1876 г.). Една от първите задачи на Общинския съвет, наред със задачите около самата война, била възстановяването на опожареното селище през време на Априлското въстание. Още през пролетта на 1878 г. започнало възстановяването на църквата, която до есента била завършена, а през пролетта на другата — 1879 г. строителството на ново училище, което до есента също било готово. Батошевци го нарекли „Боньово училище". През зимата на 1876—1877 г. децата не ходили на училище, а през 1877—1878 г. били събирани в селския хамбар. За довършване на училищната сграда през 1880 г. държавата отпуснала 1500 франка. Боню

Кунев бил кмет до 1879 година. Той влизал в комисията, грижеща се за имотите на избягалото турско население от с. Душево[115]. След него 1880—1882 г. за кмет бил избран Радой Георгиев Бакалов, сменен през 1883—1884 г. от Анко Ненчев.

В с. Кръвеник Общинският съвет бил изграден през 1877 година. От 1877 г. до 1879 г. кмет бил Цонко Ангелов Мутафчията, а от 1880 г. до 1884 г. — Бойо Михов Боевски[116].

В с. Крамолин за кмет бил избран даскал Пенчо Христов (от 1877 до 1880 г.), а след него Ненко Иванов Михов (1882—1884 г.). Една от първите грижи на Кармолинския общински съвет била административното укрепване и организирането на учебното дело. Още през 1879 г. била построена прилична училищна сграда[117].

По време на Освободителната война кмет на с. Дебелцово. наречен мухтар, бил Вълко Колев[118]. Дебелцовският общински съвет развил оживена дейност по настаняването на бежанците от Ловешко и при събирането на храни за руските войски и за бедното население.

И в Сухиндол Общинският съвет бил изграден през юлските дни на 1877 година. Пред него, наред с многото въпроси за разрешение, стоял и този — да се опази селището от грабежите на изселващите се черкези и абази от близкото село Азиськьой, като задигали добитъка, за да могат да откарат с коли имуществото си[119]. От тях пострадало населението и на с. Върбовка.

Общинският съвет в с. Млечево по време на Освободителната война и след нея бил оглавен от Михо Гълъбов, който бил избран и за народен представител на Учредителното народно събрание в Търново. За изграждането на Общинския съвет и за неговата начална дейност помогнали руски администратори, един от които бил Яков Викентиевич[120].

Гъбенският общински съвет веднага след основаването си се заловил с възстановителни работи и с направата на път за Севлиево[121].

Само за няколко години се изменил народностният състав на много турски селища в Севлиевско. Те все повече се побългарявали. Турските имоти били закупувани от български преселници от балканските селища на района — Габровско, Дряновско, Троянско.

Населението на турското село Дерелии заедно с до-

битъка и част от имуществото си панически избягало с отстъпващите турски войски. След Санстефанския мирен договор много от тях се завърнали, за да уредят продажбата на имотите си. Някои ги оставили а свои довереници, но те ги присвоили с подправени документи или го закупили на безценица. В селото останали само три турски семейства. Голяма част от имота на турците — изселници закупили Марин Коев, Христо Спиридонов, Петьо Цвятков Чобана и др. от Севлиево. Дошлото българско население от Гъбене, Стоките, Драгевци създало своя община. Наред с уреждането на аграрния въпрос още през 1880 г. общината отворила училище. До 1886 г. то се помещавало в паянтовата сграда на селския хамбар[122].

Подобно движение на населението станало и в Добромирка. Напуснатите турски имоти там били закупени от български преселници от Габровско, Дряновско и балканските селища на Севлиевско. Голяма част от земите обаче били купени на безценица от дряновския богаташ Хаджи Димитър Ганчев, който впоследствие започнал да ги продава, като реализирал огромни печалби.

Български преселници от Гъбене, Армени и Здравковец се сдобили със земя от турското население на с. Сърбегли (дн. Яворец). Общинският съвет уреждал имотните отношения на селяните и през 1884 г. отворил българско училище в стара турска сграда[123].

Владетелите на чифлика при Ловни дол по време на войната го напуснали и забягнали с отстъпващите турски войски, а земята била раздадена на населението, работещо там[124].

Имотите на турското население в Букорово (дн. Младен) закупили дряновските богаташи Съби Радоев Ахмаков и синовете му Никола и Досю, а впоследствие започнали да го продават на българските преселници от севлиевските села Гъбене, Търхово, Душево, Кръвеник и на тези от Гостилица, Ритя, Цинка и Караиваница, Дряновско и Козирог, Парчовци, Мазали, Думници. С немалка част хубава земя се сдобил и севлиевският търговец Денчо Първанов. От търговията с имотите братя Ахмакови получавали големи печалби, които отново раздавали на безимотните селяни във вид на заеми с високи лихви. По този случай Димитър Благоев

писал в брошурата си „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“, че дряновските богаташи продали на селяните имоти на „почек“ с лихва, но след известно време си взели обратно имотите, а за лихвите завладяли и собствените им имоти[125]. Побългаряването на селата продължило до 1883 г., когато турското население масово се изселило[126].

Турското население на с. Душево напуснало селото и имотите си и забягнало на юг. За имотите му, както се споменава, се грижела специална комисия, но те постепенно били закупени от преселници — българи от Столът, Кръвеник и другаде. Една голяма част закупил севлиевският богаташ Хаджи Хубан Кючуков. Впоследствие той започнал да ги препродава на българското население на високи цени и реализирал крупни печалби. Изграденият там общински съвет с първи кмет Радко Стоянов имал да решава наред с многото въпроси и този сложен аграрен въпрос. До голяма степен той бил подпомаган от дейността на споменатата комисия под председателството на Никифор Симеонов, ръководена от своя страна от Окръжния управителен съвет[127].

Болшинството турско население на Градница също заминало към Цариград, а имотите им били закупени или усвоени от преселници от Столът, Млечево, Кръвеник и другаде. Първият кмет на селото Цонко Георгиев бил също преселник от Столът. И там много от турските имоти били закупени от Хаджи Хубан Кючуков от Севлиево и от Петър Пецин от Габрово, които след това ги препродавали на българското население на по-високи цени, което им носело големи печалби[128].

В продължение само на няколко години изменили народностния си състав и селата Дамяново, Хирево, Сечник, където българското население, което слязло от балканските селища закупило турските имоти. Подобно е положението и в с. Кормянско, където дошли преселници от Габровско, Троянско и Севлиевско. Но в селата Аканджилари (дн. П. Славейково) и Ряховците турското население почти компактно останало и заселващите се там българи-преселници години наред след Освобождението били по-малко от него. Побългаряването в тях продължило много години. Към 1889 г. севлиевският окръжен управител отбелязва в свой отчет, че „. . . изселванията се състоят повече от турското население, кое-

то разпродаде имуществото си и замина за Турция"... От Ловчанското окръжие, Троянска околия и Севлиевска, се изселват българи, които закупуват и се установяват в имотите на изселващите се турци. За 1889 г. 65 български семейства са дошли в Севлиевска околия, а 432 души или 110 семейства[129] турци са се изселили от Севлиевска околия.

Голям брой турци, които нямали никакви престъпления спрямо българите след завършването на войната отново се завърнали. Временното управление издало разпоредби за въдворяването им на собствените им имоти. На основание на съобщение на руското посолство в Цариград от 23 март 1879 г. в Търновската губерния се въдворявали 50 турци, пленници на Русия[130]. За тази цел в Севлиево била създадена специална комисия с председател Д. Невадовски. На 9, 10, 15 и 21 февруари и 1 март 1879 г. в Севлиево били настанени 13 турци-бежанци[131]. Тези комисии били закрити през април 1880 година[132].

Във финансовата си дейност временното управление в Севлиево, освен събирането на данъците трябвало да възстанови и земеделческата каса. А тя разполагала с големи за ония години средства. От акта за предаването и приемането ѝ (24 декември 1878 г.) се вижда, че тя имала общ кредит 1 259 876 гроша (251 975 лв.). Актът бил направен в присъствието на Окръжния управителен съвет[133]. Новите касиери — Димитър Рачев и Иван Василев Конов били забогатяващи търговци и с известен опит във воденето на сметки, но не със специална подготовка. Те работили до 3 март 1880 г., когато с указ № 125 били назначени Сава Попов и Христо Димов[134]. През май същата година на мястото на Сава Попов отново се върнал Иван В. Кондов[135]. Севлиевската земеделческа каса разполагала с официален кръгъл печат: околовръст — „Печат на Севлиев. окръж. земедел. каса" по средата — герб[136].

Данъчната дейност се осъществявала от Окръжното ковчежничество. До януари 1880 г. негов контрольор бил Милан Радивоев, но с указ № 40 от 21 януари 1880 г. той бил уволнен по собствено желание, а на негово място бил назначен Христо Спиридонов Попнедевски, който дотогава бил председател на Общинския управителен съвет[137]. С указ № 221 от 20 май 1880 г. Сава

Попов бил назначен за контрольор на ковчежничеството, а през юни били назначени още двама души — третостепенни финансови чиновници — Гюлгелиев и негов помощник — Райчо Попов[138]. В данъчно отношение градът бил разделен на три квартала, горен, среден и долен — както и в турско време, съответно с трима събирачи на данъците (сборщици). Те разполагали с три надлежни печати с надписи — „Печат за старейщински съвет — Севлиево — горен (среден или долен) квартал"[139].

От една ведомост за косвените данъци за тримесечието — юни, юли и август 1880 г. се вижда, че от Севлиевското окръжие към държавната хазна са постъпили следните суми: от задгранични паспорти — 1310 фр., от преходни свидетелства — 12 фр., от гербови марки — 3166 фр., от векселна хартия — 90 фр., от право за продажба на добитък — 328 фр., от теглилки и интизап — 1,50 фр., от право за клане на добитък — 107 фр. или всичко 4938 франка[140]. А ведомостта за десятъка от храните и стойността им към 1 октомври 1880 г. показва, че от Севлиевското окръжие постъпили: жито — 700 хиляди оки по 25 стотинки — 175 000 фр., ръж — 80 хил. оки по 20 ст. — 16 000 фр., ечемик — 900 хил. оки по 15 ст. — 135 000 фр. и овес — 280 хил. оки по 14 ст. — 39 200 фр., от които бил изчислен десятък — 36 520 франка[141]. От ведомостта на акцизните доходи за част от 1879 г. и първата половина на 1880 г. постъпили общо 45 002 франка, а за второто шестмесечие на 1880 г. — 112 112 франка[142]. Севлиевското окръжие по отношение на акцизното управление било определено към втори клас заедно с градовете Кюстендил, Ловеч, Свищов, Никопол, Плевен, Разград, Балчик, Провадия, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик, Толбухин, Лом и Ряхово[143].

Без специална подготовка били и членовете на съдебния съвет. В дейността си те се ръководели непосредствено от окръжния управител. Решенията си записвали в специални журнали. Там отразявали развоя на всяко заседание — нещо като протоколни книги. За работата на съдебните съвети през юли 1878 г. били издадени „Временни правила за съдебното устройство на България".

Съставът на Окръжния съд в Севлиево към 19 януари 1880 г. бил: председател Панталей Урумов, секретар

Харалан Ст. Масларов и членове: Иван Стойков, Иван Стоянов, Никифор Влаев, Ботьо Ханчев, Драгни Стойчев, Христо Ненков, Иван Славчев, Кольо Станчев, Илия Ангелов, хаджи Иванчо Пенчев, Стефан Георгиев и Голени Ибриам[144]. От 1 юли 1880 г. с указ № 326 председателят Пантелей Урумов бил преместен за подпредседател на Софийски окръжен съд, а на 15 август 1880 г. с указ № 465 били закрити Севлиевското и Габровското окръжни съдилища и на тяхно място били учредени мирови. Те, както и Дряновското, Еленското, Г. Оряховското, Новоселското и Кесаровското съдилища били подведомствени на Търновския окръжен съд[145]. От 27 август 1880 г. с указ № 483 членът на Габровския съд В. Теодоров бил назначен за мирови съдия в Севлиево. През декември 1880 г. този пост заел Василий Н. Тодоров.

Севлиевският съд имал да решава имуществени отношения между българското и забягналото турско население. Много от забягналите турци били призовавани да уредят задълженията си и като не се явявали били конфискувани и продадени на търг останалите им тук имоти.

Призован бил например Ахмед Караалиоглу от Дебнево да отговаря на иск на Пенко Ненов от Млечево за 1800 гр. от продажба на добитък[146]; Мехмед Чалиолу от Г. Росица да отговаря на иск на Никодим Марков Колев от Габрово за 700 гр. също от продажба на добитък[147]; Амза Амзоолу и Раджаб Сюлейманов от Г. Росица, живущи в Цариград да отговарят на иск на Пейко Цочев от Батошево за 1162 гр. взети насила[148]. С призовка № 276 от 8 март 1880 г. били призовани Мехмед Касабов, Абзас Касабов, Ахмед Гавазов и Саабдуллах ефенди от Севлиево, Мустафа Герджиков от Дебнево и Хаджи Тюриди от Градница, живущи в Цариград, да отговарят на искове — Касабов на Гена Вълчева от Ново село за изнасилване, а другите за изнасилване на монахините от Новоселския девически манастир, за убийството на 7 от тях и нараняването на 4, за ограбването на имуществото оценено на 201 020 гроша. Тези престъпления били извършени през 1876 година[149]. Повторно бил призован Мехмед Чалиолу от Г. Росица по иск на Андрея Дамянов от Габрово за 10 172 гроша, с предупреждението, че ако не се яви имотът му ще

бъде продаден[150]. Със специално обявление били обявени за търг имотите му — къща с дюкян, половин камък воденица и 6 ниви, ливади и гори — всичко 107 дюнюма[151]. Призован бил също Али Юмеров от Яворец, беглец в Цариград, да отговаря на иск на Стефан Иванов Андреев от Габрово за 2336 гроша по иск на Стефан Медарев и Стефан Попцвятков от Севлиево за 3000 гроша, произтичащи от заемни записи при Земеделската каса. И той бил предупреден, че ако не се издължи ще му бъде продаден имота[152]. Призовани били също Хюсеин Ахмедов от Душево по иск на Мица Л. Видинлиева за 8066 гроша дълг към починалия ѝ мъж; Осман, Исмаил и Садък, синове на Хюсеин Тополоулу от Яворец по иск на Пена Ганюва от Габрово за 4696 гроша, отново Саабдуллах ефенди да отговаря на иск на Нанка Дончева, жена на Миню Радков от Севлиево за 6754 гроша, срещу което му се блокирали 12 къса земя, за да се продадат на търг[153].

През 1880 г. се създал мирови съд и в Сухиндол. С указ № 565 от 18 октомври 1880 г. за мирови съдия там бил назначен Тодор Жеков[154].

Успоредно с военните болници и лазарети временното руско управление по време на войната се погрижило за създаването и устройството на медицинска служба за населението.

В Севлиево още през 1878 г. била създадена окръжна болница. Тя се помещавала в две турски къщи, едната на два етажа. На горния етаж имало три стаи за болните, а на долния — една стая, която служила за складово помещение. Двете къщи се намирали в района на днешната Окръжна психо-неврологична болница, оградата на която била построена през 1883 година. Първи началник на болницата от 1878 г. бил д-р Симеон Тошков от гр. Оряхово. След него от 1886 г. до 1888 г. началник бил Иван Тодоров, от 1888 г. до 1893 г. — Кирил М. Вазов и т. н.[155] През 1881 г. там работили един началник и двама фелдшери, а болницата имала 40 легла[156].

Към края на 1878 г. и началото на 1879 г. временното управление в Севлиево разкрива и поща. В записката си до Тотлебен от февруари 1879 г. княз Дондуков-Корсаков съобщава, че откритите пощенски станции в градовете Свищов, Лом, Видин, Берковица и Севлиево

могат да приемат всякакъв род кореспонденция[157]. Иван Попович бил началник на пощенското отделение в Севлиево до 11 август 1879 г., когато бил назначен за помощник-началник на Главното пощенско управление при министерството[158]. Кой е бил негов приемник не можахме да установим. От 27 юни 1880 г. за началник на телеграфа и пощата бил назначен Русо Русович. Пощата била определена IV степен. Назначен бил и един телеграфист III разряд — Павел Семерджиев[159].

Временното управление в Севлиево своевременно обърнало внимание и отделило грижи и за училището в града. През лятото на 1877 г. долният етаж на Хаджистояновото школо бил превърнат във временен лазарет за ранените и болни руски войници при Плевен, Ловеч и Шипченския проход[160]. За нуждите на българското училище била дадена сградата на турското училище, наричано „Руждие"[161]. След като било освободено от Червен кръст и Хаджистояновото училище отворило отново своите врати. Броят на учениците бързо растял. След 4—5 години се наложило да се построи нова училищна сграда, която се издигнала на мястото на турските гробища, останали в центъра на града. Не можахме да установим кога точно е възобновило дейността си читалище „Росица" в Севлиево. Васил Х. Беязов смята, че годината е 1877 — непосредствено след освобождението на града. През 1879 г. за негови нужди била преустроена централната джамия, приспособена за театрален салон, а по-късно на това място била издигната читалищната сграда[162]. Там била създадена и общинска библиотека, която отначало се помещавала в една стая на общината.

Берлинският договор давал възможност на избягалите турци да се завърнат по земите си. Като контрамярка, за да осигури земя на българското население, руският комисар издал на 11. VIII. 1878 г. постановление, което създало някои препятствия по доказването на собствеността над въпросните имоти, не разрешавало да се завърнат онния турци, които имали провинения спрямо българското население и прочее[163].

Против Берлинския договор се разгоряла широка борба. На 16 август 1878 г. в Пловдив бил изграден таен комитет, за присъединяването на Източна Румелия към Княжество България, който да оглави борба-

та. Такива комитети възникнали в цялата страна. Първият възникнал в Търново на 29 август 1878 година. След него в Севлиево бил създаден комитет наречен „Единство", а по-късно такива възникнали в Габрово, Дряново, Ловеч, Трявна и т. н.[164] Независимо от разнородния класов състав на комитетите тяхната дейност най-широко обединявала интересите от запазването на националната цялост. Те започнали да събират средства за поправка на старо и закупуване на ново оръжие и да се готвят за открита борба. Борбата против Берлинския договор се пренесла в Учредителното събрание в Търново. Но и там сред народните представители имало различни мнения. Едни били за решителна борба, други за умерена, а трети не предприемали въобще нищо.

За народни представители в Учредителното народно събрание в Търново от Севлиево и Севлиевско били избрани: Кръстю Сухиндолски — учител, Илия Денчев — търговец — табак, Михо М. Гълъбов от Млечево — заможен селянин и кмет на селото, Христо Спиридонов — кмет на Севлиево, Гатю Кънчев — едър чифликчия от града и Петко Ганчев — член на турския меджлис преди Освобождението[165]. За дейността на тези народни представители от Севлиевско нищо не е отбелязано в досегашните краеведчески проучвания.

Изградените комитети за борба против решенията на Берлинския конгрес създали от своя страна така наречените юнашки гимнастически дружества — за военна подготовка на младежта. Първото било изградено през юли 1878 година. В началото на 1879 г. било създадено гимнастическо дружество „Лев" в Сливен, през ноември дружество „Орел" в Пловдив, „Морски орел" в Бургас и други. В Южна България те били шестнадесет. Ръководели се от руски военни специалисти, били снабдени с руско оръжие и за кратко време показали завидни успехи в овладяване на военното изкуство. През октомври 1879 г. гимнастическите дружества в Източна Румелия били превърнати в редовна милиция и станали надеждна опора на свободата на родината след изтичане на окупационния срок на руските войски. Юнашкото движение се активизирало още повече във връзка с постоянните провокации по южната граница и бунта на турските бежанци в Родопите под ръководството на английския консул във Варна — Сенклер. Дру-

жествата организирали постоянни постове по главните пътища на Румелия и по цялата южна граница. На 5 октомври 1878 г. избухнало Кресненското въстание, което обхванало Мелнишко, а през ноември избухнало въстание и в Разложко.

Така в резултат на много борби и много пролята кръв Севлиевският край бил освободен и заживял първите си свободни години.

III. ПРИЗНАТЕЛНОСТ И ПРОСЛАВА НА АПРИЛЦИ

След Освобождението героизмът и делото на борците и мъчениците от Априлското въстание в Севлиевско не заглъхнали. Спомените, разказите и преданията за „бунта", за „бузгунлука" оставали дълбоки следи в паметта на съвременниците и се предавали от поколение на поколение до наши дни. Неизвестни и известни лица оставяли преписки по църковни книги, надписи по каменни плочи, народни певци пеели песни, а разказвачи редели предания за лица и мирни-размирни години. Върху вътрешната страна на една от кориците на „Кириакодромион" на Софроний Врачански в църквата на село Млечово (Мариновци) някой е записал: „Да са знаи какъ съ вдигнаха балгариты новоселски и кравенычены и батошувчены върху турцыты на 1876 года и на 2-ып маиа и влезоха турцыте на д/евят/ыи того месица та исякоха балгары и балгаркы въ трить села повече от 500 душы."

Участникът във въстанието Мийо Генков отбелязва в псалтира на църквата „Св. Архангел Михаил" в с. Скандалото: „Да са знаи какво са случи в лѣто 1876 кога са потъпка и изгури нову селу за народностъ и сто и деветъ душы убиха быдоха и заклани отъ турцы агарянци. Да помянеть ихъ гдъ во царствІе своемъ аминъ."

За нечуваните зверства в Новоселския девически манастир разказва бележка върху гърба на иконката „Стая муч — Варвара": „Тази Ікона са изобрази в лето 1876 год. заплати я ВасІлъ Тотив отъ Кръвеникъ на дещеря си Варвара въ новоселскиятъ м. с. Троица за вечен

помянъ мартъ 20 на, 9 маия са изгори манастиритѣ и от сичкити церковни и келІини вещи само тая икона остана, и въ знакъ са подновява на 1879 година, на 4 декеврІи."

В музея на Васил Левски в Ловеч е запазен каменен надпис от Ново село, който разказва също за съдбата на новоселци през 1876 година.

Непоносимото робско положение, подготовката, обявяването, провеждането и потушаването на въстанието в Севлиевския край намерили отражение и в редица народни песни. Една от тях представлява изповед-признание на председателя на революционния комитет в Севлиево пред майка му:

— Истина, мамо, ходихме
в нашето село Ново село
дванайсет верни другари,
и там си, мамо, скроихме,
скроихме, измерихме,
все бели дрехи московски,
московски, мамо бунтовски.[1]

В друга песен организаторът и душата на новоселци във въстанието — даскал Никола Дабев, закъснява за венчилото си, понеже вече е започнала „кървавата народна сватба" в Търновски окръг с битката в Дряновския манастир:

Чудно ми й писмо стигнало
от манастира Дряновски:
„Всеки пушката да готви
и сабята остро наточи,
че лют бой ще се начене
от първия ден на мая.
Рая ще, мамо, въстане,
царство от царя да земе.
Стига е вилнял и беснял
тоз чалмоносец неверен,
над нашто, майко, огнище,
и над нашта чест юнашка.
Днес дважди съвет имахме:
Кога знамето да вдигнем,
как селото си да пазим,
кого войвода да знаем: . . .
Затуй си, мамо, закъснях,
и млада булка забравих.
А сега, майко, прощавай.
Аз учител съм народен —
пример за любов ще давам,
в редовете като застана,
на рая, мамо, въстала
срещу царските золуми.[2]"

Трета песен с историческа достоверност документира обстановката в Кръвеник при обявяването на въстанието на 1 май на връх Бабан:

За зло се й запролетило,
за зло е дошол личен ден,
личин ден, личен Великден,
и след Великден Гергьовден.
Заели са се заели,
заели царе със паши,.

засели турци с българи.
Вред се земята размири,
размири и се размудри.
Събра ли са се събрали
в Гавазовите одаи:
Амзата и Тюрдията,
Гавазът и Буюклията,
Сбрали се, сговорили се —
в Кръвеник село да идат,
Кръвеник золум да сторят.
Ала е Фильо чорбаджи,
Фильо ле, чорбаджийо ле,
на Сабдулаха аркадаш,
на Сабдулаха доверен,
как да си Филя набедят,
Фильо ле, чорбаджийо ле,
Кръвеник да си бастисат.
Ей, че ми иде Емирът,
Емирът черен циганин
и кръвенишки пъдарин,
Той си на турци думаше:
— Знайте ли, олан знайте ли,
че Фильо лее куршуми,
че Фильо точи ножове,
Фильо ле, чорбаджийо ле,
бой да се бие с турците.
Таман туй си им трябваше.
Трима заптии пратили,
заптии бюлюкбашии,
у Филя горе да идат,
да идат Филя да видят —
лее ли Фильо куршуми,
точи ли Фильо ножове?
Фильо ле, чорбаджийо ле,
бой да се бие с турците.
Като в Кръвеник излезли
Фильови били седнали
топла вечеря да ядат.
Върли са кучета лавнали.
Мама на Христа думаше:
— Я излез, Христо, навънка
Христо, едничък на мама,
да не би гости да идват.
Христо навънка излезе,
Христо, едничък на мама,
като нагоре погледна,
нагоре въз ливадата,
три си заптии идеха
и у Фильови дойдоха.
Срещна ги Христо на порти,
Христо едничък на мама,
посрещна и ги здрависа,
че им конете поемна,
поемна и ги разведе.
Турци на Христа думаха:
— Къде е, Христо, баща ти?
Христо на турци продума:
— Нема го тати тунака.
— Кажи ни, Христо, баща си,
твойта ще глава да иде,
твойта заради баща ти.
Христо на турци отвърна:
— Нема го тати тунака,
нали го знайте търговец,
отиде овце да лъчи.
Турци пак Христа питаха:
— Язък е, Христо, за тебе.
кажи ни, де е баща ти!
Със кого лее куршуми,
със кого точи ножове?
Тогаз се Христо усети,
Христо, едничък на мама,
защо си търсят баща му.
Че си със уста изсвири,
изсвири Христо повтори,
повтори Христо потрети.
като си Христо потрети,
Христо, едничък на мама,
тъна е пушка пукнала
на Бабанската рътлина
във Димовата кория.
Тагаз им Христо отвърна,
Христо, едничък на мама,
— Там си е Фильо с дружина
яде си Фильо и пие,
Фильо ле, чорбаджийо ле,
с турци бой ще се бие,
ще дойде да ви здрависа.[3]

Четвъртата песен разкрива неутешимата мъка на нещастните майки на обесените в Севлиевско организатори на въстанието:

Дараджите висят насред пазари,
че ще да обесят, мили Боже, Йонка Карагьоза,
Йонка Карагьоза и Стефана Пешев.
Йонковата майка жално, милно плаче,
жално, милно плаче и си люто кълне:
— Дано даде Господ дараджи да паднат,
въжа да се скъсат, Йонко жив да остане,
Стефанова майка през прозорец гледа,
черни коси къса и се Богу моли:
— Дано даде Господ чума да си дойде,
чума да си дойде, поганци да измори.
А вий, млади, станете, Балкана хванете,
с турци да се бийте, свобода да дойде...[4]

Населението на Севлиевския край в памет на кървавите битки и загиналите герои — съграждани през различни години на различни места издига възпоменателни паметници, бюстове и плочи.

В Дебневския боаз на левия бряг на Видима край шосето през 1885 г. новоселци с парична помощ на княз Батенберг издигат черен паметник. Върху кръста на паметника от източна страна е означено: „1886 упокой господи души усобши раба твои масть бочо в матур." От северната плоскост на пирамидата се чете: „Въ память на падналитѣ 142 человѣка въ сражението противъ турцитѣ въ Новоселското въстание отъ 1-вий до 9-ий май 1876 год." Чествуването се извършва всяка година на 11 май стар стил, или на 24 май нов стил — Деня на славянската писменост[5].

Опълченското дружество „Лъв" в Севлиево със средства от дарения, членски внос и с помощ от Градския народен съвет на площада в града издига паметник на свободата. Той тържествено се открива от председателя на дружеството Иван П. Катров, Христо Драганов и полковник В. Пеев на 8. IX. 1894 година. Върху четиристенна основа е поставена стройна цилиндрична колона в гръцки стил с капител, а върху него бронзова статуя на жена, с поглед на юг, в изпънатата си нагоре и напред дясна ръка тя държи тръба, а в лявата

назад — лавров венец. Скицата за проекта на паметника била изработена от търновския учител Ото Хорейши, а отливането се извършило във Виена във фабриката Вагнер[7]. Върху четирите плоскости на основата са поставени бронзови плочи с текстове:

От изток: „Тозъ който падне въ бой за свобода. / Той не умира, него жалеятъ/ земя и небо, звър и природа/ и пѣвци пѣсни за него пѣят"; **от запад:** „Родихме се в робство и неволя;/ Тежка бѣше тъзъ народна доля./ Въстанахме на смърть за свобода,/ Ний умрѣхме, — да е живъ народа!"; **от север:** „Ако би даже/ Да н' оцѣльѣмъ;/ Всѣкой ще каже: /Боже, блазе имъ;/ Юнаци бѣхя,/ На бой умрѣхя"/**от юг:** „Въ честь и слава на избѣсенитѣ въстаници и падналитѣ опълченци при Шипка, Шейново и Стара Загора прѣзъ 1876—1877 год. за българската свобода и независимость. Въздига Севл. опълченско друж. „Львъ" г. Севлиево 1891 год."

За спомен на избитите новоселци в Ново село се започва съграждането на храм-паметник „Св. Великомъченик Георги", който тържествено се освещава през 1897 година[8].

По примера на Ново село в 1890 г. в Кръвеник, Кольо Драгнев Джумак със собствени средства издига възпоменателен паметник в Граднишкия боаз за загиналите кръвеничени. Той бил изработен на части и монтиран от самоукия каменоделец Бочо Маринов от мах. Баева ливада, Млечовска община. За изработката били заплатени 108 лева[9]. Върху горния ръб на основата е издълбано: „титори и перстоители колю драгнювь и димо цветков". **На източната** плоскост: „господа патници това мѣсто и свѣто тукъ ние се бихме с турците за свободата на отечестевото тукъ загинаха воиводата дѣдо филю четникъ, христо филюв и дончо фисчиятъ"; **на западната** плоскост: „От 1 до 11 май 1876 г. кръвеничени, новоселци и столчени воюваха за свободата на българия и изтлѣхме в заидаиите на ос. кипъръ п. щърбанов, др. стойчевъ, в. иконковъ, авр. драганов, нанко пачника и петю буюклиѣт"; **на северната** плоскост: „о бѣсило славно ние те осветихме ст. пешовъ, н. карагозовъ и ив. преснаковъ, св. родионъ, к. дабевъ, хр. фиевъ, в. ночевъ, п. ненковъ" и **на южната** страна: „храмъ 1 май убити петаръ крантовъ, йонко тотевъ, ат. влаха.

колю тотевъ, колю кияковъ, ѣромонах калевикъ, кънчо малчовъ, матю неновъ."

Близки на убитите жители от махала Шопи и Пейковци през 1908 г. в м. Геронтевото съграждат паметник-оброчище, при който всяка година на 2 август правят водосвет и курбан. На предната плоскост едва се чете: „Тукъ почива марин цвятк. убитъ от чиркези и други убити от турци в 1876 г. пейко гуркювъ, георги колювъ, ристю пеик, иван колюв, колю тотювъ." За съжаление този скромен паметник на непринудена народна признателност от нехайство е съборен[9].

В с. Батошево южно до училището на главната улица е издигнат паметник на априлци с възпоменателна плоча:

„Въ память на загиналите въ въстанието прѣзъ 1876 г.

Ст. Пешевъ
Т. Минчовъ
Б. Бонювъ
Г. Колювъ
С. Златювъ
И. Палаузовъ
Ц. Бошковъ
К. Рачовъ
Т. Бакинъ
Т. Рачовъ
К. Мижева
П. Ранкова
И. Дянковъ
Н. Ивановъ
Г. Митюва
К. Ганчевъ
С. Колювъ
П. Мачковъ
Р. Мачковъ
П. Яновски
Т. Татювъ
Т. Тихова
М. Бързилъ
К. Станчевъ
И. Тасевъ
Г. Тиховъ
А. Димова
А. Рачевъ
Д. Исаи
Д. Неновъ
М. Неновъ
Н. Увала
К. Цочовъ
М. Цонювъ
Т. Цонювъ
Б. Куневъ
Ц. Дюстабановъ
Г. Бочаровъ
Д. Фесчиевъ
П. Каленикъ
Д. Полянецъ
Ц. Боруджи
К. Първовъ
М. Станчовъ
Н. Пейковъ
К. Минковъ
П. Недѣлкова
Д. Драшков"

В текста има много фактически неточности, но инициативата на батошевци е похвална.

Дружеството на запасните офицери от Габрово през

1934 г. издигнало паметник в м. Равни бунар (Бунара), северозападно под връх Марагидик, в чест на сражението на габровци, новоселци и кръвеничани последния организиран отпор на априлци в Севлиевския край през 1876 г. Мраморната плоча повествува: „Тукъ на 11 май 1876 г. габровската чета на войводата Цанко Дюстабанов води последний бой с турските пълчища. Паднаха убити:

Пенчо П. Постомпировъ от гр. Габрово
Колчо Влайковъ от гр. Габрово
Досю Димовъ от гр. Габрово
Никола Фтичевъ от гр. Габрово
Дончо Фесчиевъ от гр. Стара Загора“

При горския дом на стопанство „Лъга“ в Стокенския съвет на скромен паметник-оброчище е отбелязано минаването на Ц. Дюстабанов на път за Габрово след разгрома на въстанието в Ново село; на паметника се чете: „На 1876 година воиводата Дюстабанов от тук премина.“ Това известие е важно за посочване пътя на връщането на Дюстабановата група.

В окръга през 1956 г. по случай 80-годишнината от въстанието на много места са поставени възпоменателни плочи:

1. Върху източната олтарна стена на църквата „Св. Троица“ в Севлиево:

„Ако житното зърно
паднало в земята
не умре, остава си
само, ако ли умре
принася много плод.
Иоанна, 12, 24

Тук са погребани
обесените от турците
поробители, бунтовници — революционери на 25 юни и 2
юли 1876 г.
от Севлиево:

Стефан Пешев — председател на Севлиевския революционен комитет

Йонко Карагьозов — подпредседател на Севлиевския революционен комитет

Иван Преснаков — касиер (погребан в църква Св. Пр. Илия)

От селата:

Никола Дабев — учител
Свещеник Радион Михов от Ново село
Велчо Ночев от Ново село
Павли Венков — Кулата (Велчево)
Христо Филев — Кръвеник

Слава на героите, загинали за вяра, род и свобода!
Севлиево, 2 юли (ст. ст.) 1956 г.

От църковните наст-ва
Св. Троица и Св. Пр. Илия."

2. Върху стена на сграда на градския площад — бронзова плоча:

„Тук на площада през мм. юни и юли 1876 г. са обесени от турските поробители членовете на революционния комитет на Априлското въстание в Севлиевска околия: Стефан Пешев, Йонко Карагьозов, Иван Преснаков, Христо Филев, Никола Дабев, свещ. Ради Михов, Павли Венков, Велчо Ночев. Слава на априлци! 14 май 1956 г."[10]

3. В с. Кръвеник на 29. IV. 1955 г. е изграден комитет за издигане постамент с плоча на връх Бабан, утвърждава се проекта-скица на учителя Н. П. Ковачев и плочата се поставя на следващата година. Върху нея с релефни букви е написано:

„Тук на връх „Бабан" на 1/14 май 1876 година на общонародно събрание начело с дядо Фильо Радев, Христо Филев, Йонко Карагьозов, Дончо Фесчиев и други, провъзгласиха Априлското въстание в Севлиевско. Девет дни героичен Кръвеник се бори срещу турската тирания. Слава на априлци! 14 май 1956 г." Откриването на паметната плоча се извършва от първия секретар на БКП в Севлиево Нанко Мастиков, а доклад изнася Н. П. Ковачев.

4. Кръвенишката общественост поставя паметна плоча в м. Кървавата стена на старопланинското било. Нейният текст гласи:

„Тук на 13 май 1876 г. башибозушка орда залови с измама, най-зверски изкла и хвърли в пропастта жителите от с. Кръвеник: Васил Иванов Пелитов, Васил Петков Пелитов, Георги Колев Пейков, Кольо Мичев Киека, Лальо Пафков, Нанко Филев Игнатовски, Нанко

Стойнов Пехливански, Тотьо Йонков Сираков, Тотьо Христов Коркинов, Христо Георгиев Груев, Христо Пейков Делитотев, Христо Цонков Калчев, Цонко Христов Калчев. Слава на мъчениците-априлци! От признателните потомци — 1956 г.“

5. В м. Гроба на същото било, югоизточно от връх Зелениковец е поставена плоча в памет на войводата Фильо Радев:

„На 17 май 1876 г. тук беше обезглавен от турците организаторът на Априлското въстание в с. Кръвеник Филю Радев Миленовски (Дядо Филю). Сбъднаха се на дело безсмъртните му думи: — Ние не сме излезли да продаваме салтанати, а да умрем за правдата и свободата.

Вечна слава на героя-мъченик! От признателните потомци, 1956 г.“[11]

На 5. XI. 1961 г. в къщата на свещ. Иван Михов Цеков, член на местния революционен комитет в Кръвеник е открита музейна сбирка за историческото минало на селото. На западната стена на сградата е поставен дървен релефен надпис: „В тази къща през 1876 г. положиха клетва ръководителите на Априлското въстание в с. Кръвеник.“

Пред училището-читалище в махала Стар Кръвеник, където е била къщата и на Фильо Радев, през 1969 г. е открита чешма-паметник с бюст на войводата и надпис: „Филю Р. Миленов 1822—1876 г., ръководител на кръвенишкото Априлско въстание през 1876 г.“[12]

През същата година в с. Велчево с бюст-паметник се увековечава делото на местния революционер Велчо Ночев и с името му се назовава новопостроения читалищен дом.

Във връзка с честването стогодишнината от Априлското въстание през 1976 г. на площадите в Ново село, Батошево и Града ишки боаз са издигнати монументални паметници — израз на заслужената почит към загиналите за свободата на България през паметното Априлско въстание — 1876 година.

IV. СПИСЪК НА ОПЪЛЧЕНЦИТЕ ОТ СЕВЛИЕВО И СЕВЛИЕВСКО

№	Име и презиме	Родно място	Къде е живял
1.	Андрея Иванов Мартинов	Цетина, Ч. гора	с. Кормянско
2.	Антим Петков Манджуков	Севлиево	Севлиево
3.	Атанас Райков	,,	,,
4.	Атанас Христов	,,	,,
5.	Ангел Досев Печеняков	Враца	Севлиево, София
6.	Александър Атанасов Балтаджиев	Свищов	Севлиево
7.	Атанас Павлов	Севлиево	,,
*8.	Апостол Христов	с. Дамяново	с. Дамяново
9.	Байчо Денев	Севлиево	Севлиево, Габрово
10.	Беню Иванов Бижев	Севлиево	Габрово
11.	Бойчо Генев	с. Градище	неизвестно
12.	Боби Костов	с. Междене, Габр.	с. Янтра, Габр.
13.	Братован Тодоров	с. Дебел дял, Габр.	с. Дебел дял, Габр.
14.	Белчо Христов	Дряново	с. Върбовка
15.	Васил Костов Новоселов	с. Кръвеник	Севлиево, Габрово
16.	Васил Попиванов	с. Ново село (дн. Априлци)	с Бара
17.	Васил Ненков	Севлиево	Севлиево
18.	Велю Петков	,,	,,
19.	Васил Петров	,,	,,
20.	Влаю Колев	с. Влайчевци Габр.	с. Петко Славейково
21.	Върбан Папайотов	Севлиево	Севлиево
22.	Васил Стоянов	,,	,,
23.	Гатю Христов Джамбазов	,,	,,
24.	Георги Константинов	,,	,,
25.	Гаврил Рочев Недялков	,,	с. Ряховци
26.	Ганчо Георгиев Табак	Севлиево	Севлиево
27.	Георги Попатанасов	,,	Търново
28.	Григор Игнатов Доламов	Берковица	Севлиево
29.	Гани Ганчев	Севлиево	,,

30. Георги Минчев	,,	,,
31. Георги Петров	,,	,,
32. Георги Димитров	Трявна	с. Дамяново
33. Георги Петков Бояджиев	Сухиндол	Севлиево
34. Генчо Вълев Ханджиев	Севлиево	София
35. Донко Данков	,,	Севлиево
36. Димо Иванов	,,	,,
37. Драгол Маринов Драголов	с. Ново село	Габрово
38. Димитър Колев Галков	с. Душево	с. Душево
39. Димо Семов Димов	мах. Душев. колиби	мах. Душев. колиби
40. Димитър Колев Пройнов	с. Велковци, Габр.	с. Янтра
41. Димитър Тодоров Матанков	Севлиево	Силистра
42. Димитър Караиванов	,,	Севлиево
43. Димо Йонков Малкия	с. Кръвеник	с. Кръвеник
44. Евтим Минчев Кашев	Габрово	Севлиево
45. Енчо Колев Комитата	с. Млечево	Севлиево, Дебнево
46. Йовчо Петров	Севлиево	Севлиево
47. Иван Симеонов Главанов	,,	,,
48. Иван Пенчев Пеев	,,	,,
49. Илия Кънчев Райнов	,,	,,
50. Иван Кънев Устабашиев	,,	,,
51. Иван Атанасов Бояджиев	,,	,,
52. Иван Хр. Саръгелинов	,,	,,
53. Иван Барбаров Черногореца	Херцеговина	,,
54. Иван Колев Семерджиев	Севлиево	,,
55. Иван Симеонов	,,	Шумен
56. Иванчо Атанасов	,,	,,
57. Иван Бобев	Севлиево	Севлиево
58. Иван Василев	,,	,,
59. Илия Георгиев	,,	,,
60. Иван Иванов	,,	,,
61. Илия Илиев	,,	Свищов
62. Иван Койчев	,,	Севлиево
63. Илия Минчев Бояджи	,,	,,

64.	Иван Николов	,,	,,
65.	Иван Пенчев	,,	,,
66.	Иван Петков	,,	,,
67.	Иван Петров Катров	,,	Севлиево, Плевен
68.	Иван Петров	,,	Севлиево
69.	Илия Пенчев Бояджиев	с. Млечево	с. Дебнево
70.	Иван Василков Пенчовски	,,	с. Млечево
71.	Иван Минков Шумков	Севлиево	Севлиево
72.	Иван Михалев Каломенов	,,	,,
73.	Иван Попйонков	Трявна	,,
74.	Иван Стефанов Доктов	Севлиево	Севлиево, Ловеч
75.	Илия Кунев	,,	Севлиево
76.	Иван П. Арабаджиев	,,	Севлиево
77.	Иван Манолов Загоров	,,	,,
78.	Коста Костадинов	с. Крамолин	,,
79.	Киряк Василев	Севлиево	,,
80.	Колю Конев	,,	,,
81.	Колю Стоев	с. Гъбене	
82.	Куню Иванов	с. Влайчевци Габр.	с. Идилево
83.	Никола Недков	с. Велковци, Габр.	с. Буря
84.	Кирил Маринов Шопов	с. Ново село (дн. Априлци)	с. Хирево
85.	Колю Йорданов	с. Димча	с. Димча
86.	Кръстю Кочев	с. Горско Сливово	с. Г Сливово
87.	Лазар Георгиев Унджиев	Севлиево	Севлиево
88.	Лазар Иванов	,,	,,
89.	Лазар Михов Боев	с. Кръвеник	с. Дамяново
90.	Лазар Василев	Севлиево	Севлиево
91.	Минко Данков	,,	,,
92.	Михаил Трифонов Ташев	,,	,,
93.	Мирчо Василев	,,	,,
94.	Михаил Стойчев Чехлар	,,	,,
95.	Марин Стоянов	,,	,,
96.	Минчо Ханчев	с. Гъбене	с. Гъбене
97.	Марин Русев Кушев	с. Крамолин	с. Крушево
98.	Минко Марков Гализов	с. Ловни дол	с. Ловни дол
99.	Манол Иванов	с. Еркилери,	с. Ряховци

	Герджиков	Лозенградско	
100.	Михаил П. Хашлаков	Кърклисе (Асеновград)	Севлиево
101.	Милен Николов	с. Кръвеник	с. Кръвеник
102.	Минко Кънчев Иванов	,,	,,
103.	Марин Атан. Апостолов	с. Горско Сливово	Сухиндол
104.	Минчо Първанов	Севлиево	
105.	Милю Гергев Русев	с. Мазъли, Габр.	Севлиево
106.	Марин Георгиев	Сухиндол	Горско Сливово
107.	Никола Денев	с. Дебелцово	Севлиево
108.	Никола Димов Гелинов	Севлиево	,,
109.	Никола Симеонов Махмудиев	,,	,,
110.	Никола Драгошинов	,,	,,
111.	Никола Петров Трифонов ·	,, ,,	Севлиево, София
112.	Никола Димитров		Севлиево.
113.	Недко Рачев Колев	Топлеш, Габр.	
114.	Недко Райчев	Севлиево	Севлиево.
115.	Никола Генев Колчев	,,	,,
116.	Никола Ненков Гроздев	,,	,,
117.	Нено Христов Баралиев	Севлиево	,,
118.	Нено Влайков	,,	,,
119.	Никола Димов	,,	,,,
120.	Никола Диянов	,,	
121.	Никифор Сим. Бояджиев	,,	,, те
122.	Никола Недков Чернев	с. Цинга, Габр.	Ряховцив,
123.	Нено Стоянов Ненов	Ловни дол	Стижиро Свищ.
124.	Недю Събев Иванов	Рачевски, Габр.	Ряховците
125.	Недялко Димитров	Севлиево	Севлиево
126.	Неофит Димитров	Севлиево	,,
127.	Никифор Ив. Керечето	с. Кръвеник	с. Кръвеник
128.	Николай Гичев	Копривщица	с. Батошево
129.	Петър Драганов	Севлиево	Долна Липница, Търн.
130.	Петър Христов Пашов	,,	Севлиево
131.	Петър Коев Трифонов	,,	Плевен, София
132.	Пенчо Дим. Поборников	,,	Севлиево, Плевен
133.	Петър Христов	Габрово	Севлиево

134.	Пенчо Христов	Търново	,,
135.	Петър Атанасов	Севлиево	,,
136.	Петър Генчев Москов	,,	,,
137.	Петър Иванов	,,	
138.	Петър Мануилов	,,	,,
139.	Петър Цвятков Дурабаков	Тодорчета, Габр.	Добромирка
140.	Петър Якимов Зурев	Севлиево	Севлиево
141.	Пенчо Колев	Габровско	Ряховците
142.	Пенко Тотев Ракаров	Севлиево	Севлиево
143.	Петко Събев Даскалов	,,	,,
144.	Петър Поппетев	,,	,,
145.	Петър Райчев Синилков	Крамолин	Крамолин
146.	Петър Цанков	Севлиево	Севлиево
147.	Рашко Бончев	,,	,,
148.	Ради Маринов	,,	,,
149.	Райно Божанов Райнов	Стоевци, Габр.	Горна Росица
150.	Рачо Венков Колев	Тодорчетата, Габр.	Ряховците
151.	Стефан Ив. Балабанов	Севлиево	Севлиево
152.	Спиридон Стоянов	Търново	,,
153.	Станчо Петров Куев	Севлиево	Бяла
154.	Сидер Ботев	,,	Севлиево
155.	Стойчо Георгиев Йовков	,,	,,
156.	Стефан Ив. Карастойчев	,,	,,
157.	Стефан Петков	,,	,,
158.	Стефан Спасов	,,	,,
159.	Съби Събев	,,	,,
160.	Стефан Хинков Беязов	,,	,,
161.	Стоян Пройнов Данаилов	Тодорчетата, Габр.	Добромирка
162.	Стойчо Николов	Здравковец	Здравковец
163.	Стойчо Костадинов Стойчев	Крамолин	Свищов
164.	Сава Цонков	Севлиево	Севлиево
165.	Сава Николов Яранов	,,	,,
166.	Стефан Ненчев Цачев	,,	,,
167.	Симеон Петров	Пенковци, Гъбене	Пенковци
168.	Смил Ханчев	Смиловци, Гъбене	Смиловци
169.	Стефан Христов Генев	Севлиево	Севлиево, София
170.	Трифон Кръстев	,,	София
171.	Тодор Марков Тошев	,,	Севлиево
172.	Тотю Велев Кашавелов	Велковци, Габр.	Малкочево (дн. Буря)

173.	Тодор Михов	Млечево	Горско Сливово
174.	Тасю Стойнов Пиширайнов	Севлиево	Севлиево
175.	Филип Игнатов Маджаров	Сухиндол	Сухиндол
176.	Христо Тодоров	Севлиево	Драганица, Михайловградско
177.	Христо Георгиев Стоев	Севлиево	Търново
178.	Христо Драганов Пеев	,,	Севлиево
179.	Христо Якимов Зурев	,,	,,
180.	Христо Драганов Стоянов	Клисура	,,
181.	Христо Сейнов	Севлиево	,,
182.	Хараланк Пройнов	,,	,,
183.	Христо Василев Гяуров	,,	,,
184.	Христо Георг. Пиширайнов	,,	,,
185.	Христо Денчев	,,	,,
186.	Христо Иванов	,,	,,
187.	Христо Колюв	,,	,,
188.	Христо Маринов	,,	,,
189.	Христо Стойнов	,,	,,
190.	Христо Генчев Симеонов	Гледаци, Габр.	Петко Славейково
191.	Христо Петков	Кръвеник	Кръвеник
192.	Христо Генчев	Млечево	Млечево
193.	Христо Тодоров Матанков	Севлиево	Силистра
194.	Христо Георгиев	Горско Сливово	Горско Сливово
195.	Хубан Стойнов Василев	Севлиево	Силистра
196.	Христо Градништки	Градница	Градница
197.	Харизан Д. Харизанов		Севлиево
198.	Христо Т. Тодоров	Севлиево	,,
199.	Цвятко Пенков	Млечево	,,
200.	Цвятко Михов Каролев	Габрово	Севлиево
201.	Цанко Пенчев Първов	Севлиево	Севлиево, Габрово
202.	Цоню Стоянов	,,	Кормянско
203.	Цвятко Венков Сапунджи	,,	Севлиево

БЕЛЕЖКИ

ПЪРВА ГЛАВА

I

[1]**Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево. В. Търново, 1925

[2]**Беязов, В. Х.** Училище и училищни дейци 1818—1918 година. — Училищен преглед, № 3, 1923, 208—225, и кн. 4 и 5, 1923, с. 208—290

[3]**Вълчанов, Х.** Севлиево 1842—1942. С., ч. I, 1942 и ч. II, 1942

[4]**Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание. С., 1937; Бакалов, И. Г. Спомени и разкази за въстанието в Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 г. С., 1926, и други

[5]**Паскалева, В.** Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането. — В: сб. Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 13—30

[6]**Ковачев, Н. П.** Един неизвестен надпис от Батошевския манастир. Известия на Археолог. институт — БАН, Т. XII, 1959

[7]**Симеонов, С.** Тайните на „Дживизли бунар", Росица, XXVI, бр. 11 (1116) от 17 март 1984 г., Севлиево. Ковачев, Н. П. Отново за местонахождението и името на средновековното селище Хотел — Хотелец (Хоталич), в същия вестник, с. VI и VII, с илюстр.

[8]**Ковачев, Н. П.** Пак там

[9]Хотел — Хотелец (Хоталич), пак там

[10]**Стойков, Р.** Турски източници за миналото на Севлиево през XV—XVII в. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 239

[11]**Стойков, Р.** Хасове и знамети — Известия на Института по българска история, Т. XIII, с. 227

[12]**Стойков, Р.** Турски източници. . ., с. 239

[13]**Стойков, Р.** Цит. съч., с. 240

[14]**Евлия Челеби.** Пътеписи, превод, редакция и съставителство Страшимир Димитров, С., 1972, с. 53

[15]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. II, с. 3

[16]**Мошнин, А. Н.** При Дунайская Болгария. — В: Славянский сборник, Т. II, С. Петербург, 1877, с. 387, и Българо-руский календар за 1879 г., С., Янко Ковачев, с. 467

[17]**Материалы** для изучения Болгарии, ч. II, Вып. III, Букурещ, 1877, с. 30

[18]**Материалы. . .** Пак там, ч. II. Вып. III, с. 21

[19]**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 400

[20]**Материалы. . .,** ч. II, Вып. III, с. 2

[21]Пак там, с. 45—46

[22]**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 400; Коледаров, П. Севлиево през погледа на чуждите пътешественици (от XVIII в.) до освобождението на България. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 176

[23]**Цветкова, Б.** Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVIII в., от същата — Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи. — Изв. на Инст. по бълг. история — БАН, Т. V, С., 1954; Икономиката на България до социалистическата революция. Сб. под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров, С., 1969, с. 160 и следващите и цитираната там литература. История на България, Т. 4, С., 1984, с. 34

[24]**Стойков, Р.** Цит. съч., с. 223—224

[25]Пак там, с. 223—229

[26]Пак там, с. 229—240

[27]По-подробно виж в Сб. Икономиката на България. . ., с. 172—177 и цитираната там литература

[28]Пак там, с. 175 и статията на Георгиева, Цв. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. — Годишник на Соф. университет, Философско-исторически факултет, Т. III, **История**, Т. 61, С., 1967, с. 37

[29]Документи за българската история, Т. III, С., 1940, под ред. на П. Дорев, с. 197, 217

[30]Пак там

[31]**Кесяков, Хр.** Положението на България към края на XV в. — В: **Н У.** VI, С., 1881, с. 180; Цветкова, Б. Френски пътешественици от XV—XVIII в. за Родопската област и принадлежащите й беломорски краища. — В: Родопски сборник, Т. I, С., 1955, с. 275

[32]Виж по-подробно в История на България, Т. I, С., 1961, с. 337—339

[33]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 183, А. арх. ед. 18

[34]Пак там, арх. ед. 20

[35]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 179, арх. ед. 722

[36]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 183, арх. ед. 53

[37]Пак там, арх. ед. 12

[38]Пак там, арх. ед. 11

[39]**Икономиката** на България. . ., с. 209

[40]Извори за българската история, Т. X., С., 1964, с. 42; **Стойков,** Р. Цит. съч., с. 238; Ковачев, Н. П. Миналото на героичен Кръвеник, С., 1972, с. 63

[41]Повече, пак там
[42]Документи за българската история, Т. III, С., 1940, с. 271, под ред. на П. Дорев
[43]Извори за българската история, Т. X, С., 1964, с. 42
[44]Извори за българската история, Т. XX, С., 1974, с. 170
[45]Пак там, с. 171
[46]Пак там, с. 172
[47]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 183 А, арх. ед. 40
[47а]Сравни Йонков, Хр. Хаджи Стоян Николов — първи севлиевски възрожденец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 33
[48]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 183 А, арх. ед. 18
[49]**Документи** за българската история, Т. III, с. 197
[50]**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 17
[51]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 49
[52]**Ковачев, Н. П.** Местните названия от Севлиевско, С., 1961, с. 214
[53]**Стойков, Р.** Цит. съч., с. 229
[54]**Стойков, Р.** Пак там, с. 229—238
[55]**Ковачев, М.** Севлиевци и Зограф. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. V, С., 1967, с. 106
[56]**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 18
[57]Пак там
[58]Пак там
[59]**Ковачев, М.** Цит. съч., с. 101
[60]Пак там, с. 103
[61]Пак там, с. 105
[62]**Ковачев, Н. П.** Местните названия в Севлиевско
[63]**Баласчев Г.** и Д. Ихчиев. Привилегиите на християните — рая в Османската империя и някои документи върху тях, В: Миналото, Т. I, С., 1909, с. 17
[64]НБКМ — БИА, II В 8475
[65]**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 364
[66]Пак там, с. 375
[67]**Левинтов, Н. Г.** Аграрний переворот в Болгарии 1877—1878 г. — В: Освобождение Болгарии от турецкого иго 1878—1953, М., 1953, с. 169
[68]**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 368
[69]Пак там
[70]Пак там, с. 368—379
[71]В. Дунав, г. II, бр. 57 от 16 март 1866 г
[72]Летоструй, болгарски народен календар за високосната го-

дина 1876, уредник Янко С. Ковачев, с. 169
73В. Дунав, г. I, бр. 7 от 14 април 1865 г
74Юбилейна книга на Българската земеделска банка 1864—1879—1904—1928, С., 1928
75**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 374
76В. Дунав, г. III, бр. 185 от 21 юли 1867 г
77В. Дунав, г. XII, бр. 1060 от 11 април 1876 г., с. 2
78Пак там, с. 376
79Пак там, с. 377
80Пак там
81**Пешев, П.** Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес (Чуто, видено, преживяно), второ доп. издание, С,. 1929, с. 8
82**Вълчанов, Х.** Занаятчийството в турско време. — В: Севлиево 1842—1942, ч. II, С., 1942, с. 155—156
83**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 18; Мошнин, А. Н. Цит. съч., с. 378
84**Вълчанов, Х.** Севлиево 1842—1942, ч. I, С., 1942, с. 130
85НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 10/8
86**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 19
87**Косев, К.** За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те години на XIX век, С., 1968, с. 19
88НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 179, арх. ед. 1255
89Пак там
90**Мошнин, А.** Цит. съч., с. 380
91Пак там, с. 381
92Пак там
93Пак там, с. 383
94Пак там
95Пак там
96Пак там
97Пак там
98НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 179, арх. ед. 291
99**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 383
100В. Дунав, „Разпис на всичките животни в казите от Търновския санджак“, г. II, бр. 64 от 10 април 1866
101„Статистически разпис на мютесарифлъците и окръжията в Дунавската област и числото на мюсюлманските и немюсюлманските жители и къщи и на всичките животни“ във в. Дунав, г. IX, бр. 797 от 1 август 1873
102Пак там
103Материалы для изучения Болгарии, ч. II, вып. V, Букурещ, 1877, с. 232

[104]Пак там
[105]**Мошнин, А. Н.** Цит. съч., с. 400
[106]Пак там, с. 400—401
[107]Пак там, с. 361
[108]Пак там, с. 362—363
[109]**Вълчанов, Х.** Цит. съч. — В: Севлиево..., ч. II, с. 143
[110]Пак там
[111]**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 21
[112]Пак там, с. 21—22
[113]**Гализов, Н.** Ръкописни бележки; Вълчанов, Х. Цит. съч., — В: сб. Севлиево..., ч. II, с. 152
[114]**Вълчанов, Х.** Пак там, с. 150—151
[115]Пак там
[116]**Абаджиева, М.** Абаджийството в Севлиево. — В: Севлиево 1842—1942, ч. II, С., 1942, с. 165
[117]Пак там
[118]Пак там
[119]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., с. 146—147
[120]Пак там, с. 151
[121]НБКМ — БИА, II В 7642
[122]**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 26
[123]Пак там, с. 27
[124]Пак там
[125]В. Цариградски вестник, г. V, бр. 220 от 9 април 1855 г
[126]**Паскалева, В.** Цит. съч., с. 29
[127]**Вълчанов, Х.** Севлиево 1842—1942, ч. I, С., 1942, с. 217—218
[128]НБКМ — Ориенталски отдел, Ф. 179, арх. ед. 2128

II

[1]**Беязов, В. Х.** Училище и училищни дейци в Севлиево от 1818 до 1918 година. — Училищен преглед, г. XXII, кн. 3, 1918, с. 4; Ганев, Н. Страници от историята на града Севлиево, В. Търново, 1925, с. 13, 24; Вълчанов, Х. Севлиево 1842—1942, ч.I, С., 1942, с. 28
[2]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., с. 228
[3]**Цветкова, Б.** Нови данни за съпротивителните борби в Севлиевско срещу турския феодален гнет през XVII—XVIII в. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 210
[4]**Ковачев, М.** Севлиевци и Зограф. — В: сб. Севлиево и Севлиев-

ският край, Т. I, С., 1967, с. 101—115; Ковачев, М. Зограф — изследвания и документи, ч. I, С., 1942, с. 266, 271

[5] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 12—13

[6] **Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 225—228

[7] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 29; Беязов, В. Х. Цит. съч., с. 213; Йонков, Х. М. Първи просветни огнища в Севлиево и Севлиевския край. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. II, С., 1970, с. 9—11

[8] **Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 4

[9] **Беязов, В. Х.** Цит. съч., Пак там; Ганев, Н. Цит. съч., с. 25

[10] **Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 15; Ганев, Н. Цит. съч., с. 25 Юбилейна книга на църквата „Св. пророк Илия" в град Севлиево 1834—1934, Севлиево, с. 18

[11] Юбилейна книга. . ., с. 17—24

[12] **Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 5; Ганев, Н. Цит. съч., с. 25; Юбилейна книга. . ., с. 22—23

[13] **Василев, А.** Изобразителни изкуства в Севлиево и Севлиевско. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 242—243. Там е обнародвано едно писмо на Захарий Цанев до чорбаджи Миню Радков от 27 април 1840

[14] **Василев, А.** Цит. съч., с. 298

[15] Вж. по-подробно за манастира. Бакалов, И. Описание на батошевската мъжка св. обител Успение пресв. Богородици, С., 1896

[16] Вж. труда му Новоселското въстание, осемдневна борба под Марагидик, С., 1937, с. 18—19

[17] **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание, С., 1927, с. 27

[18] **Панов, Й.** Преглед на църквите в Севлиевско, ръкописни материали. — Исторически музей — Севлиево

[19] **Йонков, Х. М.** Цит. съч.; Йонкова, С. Девическото образование в Севлиево през Възраждането. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 91

[20] **Райков, Б.** Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. — В: Старобългарска литература, изследвания и материали, кн. I, С., 1971, с. 263—287

[21] Повече по този въпрос виж **Йонков, Х. М.** Цит. съч., с. 154, **Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 51

[22] **Йонков, Х. М.** Цит. съч., с. 11

[23] **Ковачев, М.** Цит. съч., с. 101. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, с. 101

[24] **Ковачев, М.** Цит. съч., с. 102

[25] **Ковачев, М.** Цит. съч., с. 103

[26] **Ковачев, М.** Цит. съч., с. 103—104

[27]Сравни у **Йонков, Х. М.** Цит. съч., с. 10

[28]**Ковачев, М.** Зограф, изследвания и документи, ч. I, С., 1942; Зографски, Д. Света гора — Зограф в миналото и днес, С., 1943; Трайчев, Г. Манастирите в Македония, С., 1933

[29]**Ковачев, М.** Севлиевци и Зограф. В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 105

[30]**Ковачев, М.** Цит. съч., с. 103—104

[31]**Ковачев, М.** Цит. съч., с. 104

[32]**Ковачев, М.** Зограф, Изследвания и документи, ч. I, С., 1942, с. 266

[33]**Ковачев, М.** Цит. съч., с. 271

[34]**Ковачев, М.** Севлиевци и Зограф. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 106

[35]**Йонков, Х. М.** Цит. съч., с. 11—12

[36]**Кисимов, П.** Исторически паметници по време на Заверата. Средец, 1884, отпечатък

[37]**Йонков, Х.** Хаджи Стоян Николов — първи севлиевски възрожденец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 37

[38]**Радкова, Р.** Рилският манастир и църковно-националната борба. — В: В памет на акад. Михаил Димитров, С., 1974, с. 233

[39]Сравни **Юбилейна книга. . .**, с. 19

[40]**Архимандрит Климент Рилец,** Севлиево, Севлиевско и Рилският манастир. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 110—115. Същото научаваме и от дневника на **Неофит Рилски**

[41]Виж Юбилейна книга. . ., с. 20

[42]**Шишманов, И. Д.** Нови студии из областта на Българското възраждане. — В: БАН, кн. XXX, 13. С., 1926, с. 85. Н. Рилски пише: „9 (март 1836 — б. а.) — било мутно и студено сичко время. Тогда дошел Митю Пиронков, тогда пратих писмо Д. Дамаскину во Севлиево“ на с. 145: „А писах на духовника Дамаскина в Севлиево“

[43]**Архимандрит Климент Рилец.** Цит. съч., с. 111

[44]**Беязов, В.** Х. Цит. съч., с. 7; **Костов, Н.** Архимандрит Пахомий Рилски (Цвятко Димов) в Севлиево, ч. II, С., 1942, с. 122—131; Беязов, В. Х. Житие и страдание грешнаго архимандрита Пахомия Рилскаго, Севлиево (б. г. вероятно от 1949), с. 16; Беязов, В. Х. Още за архимандрит Пахомий, в. Развитие, бр. 9 от 1939 г., Севлиево

[45]**Арнаудов, М.** Неофит Рилски Бозвели, живот, дело, епоха. С., 1930, с. 345

[46]**Арнаудов, М.** Неофит Хилендарски Бозвели, живот, дело, епоха, кн. 2, С., 1971, с. 215
[47]**Арнаудов, М.** Неофит Хилендарски Бозвели, живот, дело, епоха. С., 1930, с. 599, 630; от същия, 1971, с. 239; **Ников, П.** Възраждане на българския народ, църковно-национални борби и постижения, С., 1919, с. 50; **Вълчанов, Х.** Севлиево, ч. I, С., 1942, с. 161—162
[48]**Косев, Д.** Лекции по нова българска история, С., 1951, с. 129, 147
[49]**Ников, П.** Цит. съч., с. 93
[50]Виж НБКМ — БИА, II В 1045
[51]Биографични сведения виж у **Иширков, А.** Учители и учителки в Ловеч..., В: Ловеч и Ловчанско, кн. 3, С., 1931, с. 125; Севлиево 1842—1942, ч. I, С., 1942, с. 125 и ч. II, с. 90
[52]По-подробно за него виж у **Костов, Н.** Цит. съч., с. 215
[53]**Архимандрит Кл. Рилец,** Цит. съч., с. 111
[54]Пак там, с. 112—114
[55]Виж по-подробно по този въпрос у **Патриарх Кирил.** Католическата пропаганда в България. С., 1957
[56]Виж по-подробно у **Архимандрит Кл. Рилец.** Цит. съч., с. 112—115
[57]**Косев, Д.** Цит. съч., с. 151
[58]**Йонков, Х.** Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. — Изв. на института за история — БАН, т. 14—15, С., 1964, с. 411—429
[59]Виж в. България, год. II, бр. 62 от 25 май 1860 г. и в Дневникът на поп Марин Софрониев, **Вълчанов, Х.** Севлиево 1842—1942, ч. I, С., 1942, с. 130
[60]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 166—167
[60а] Пак там, с. 168—169
[61]Виж НБКМ — БИА, II В 712 и **Вълчанов, Х.** Пак там, с. 170
[62]НБКМ — БИА, II А 186
[63]Виж НБКМ — БИА II А 187
[64]НБКМ — БИА II А 188
[65]НБКМ — БИА II В 1028
[66]**Ников, П.** Цит. съч., с. 166—167
[67]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 132
[68]Пак там, с. 172—173
[69]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 54—55; **Вълчанов, Х.** Цит. съч., с. 174—175
[70]**Ников, П.** Цит. съч., с. 179
[71]Пак там, с. 191—192
[72]Пак там

[73]В. Право, год. IV, бр. 49 от 31 януари 1870 г.; **Вълчанов, Х.** Цит. съч., с. 124
[74]Пак там, с. 125—126
[75]Пак там
[76]В. Право, год. V, бр. 7 от 11 април 1870
[77]Подробно по този въпрос виж у **Ников, П.** Цит. съч., с. 275—334
[78]В. Право, год. VII, бр. 12 от 29 май 1872
[79]В. Турция, год. VIII, бр. 33 от 30 септември 1872
[80]Юбилейна книга..., с. 41
[81]Сравни Протоколна книга на Севлиевската община — II В 7642 в НБКМ — БИА
[82]НБКМ — БИА II В 7642
[83]**Ников, П.** Цит. съч., с. 332—333
[84]Виж II В 7642 в НБКМ — БИА
[85]Виж **Йонков, Х.** Първи просветни огнища в Севлиево и Севлиевския край. — В: сб. Севлиево и Севлиевският край, Т. II, С., 1870, с. 10—11
[86]**Йонков, Х.** Пак там
[87]**Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 7—9; Ганев, Н. Цит. съч., с. 30
[88]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 30
[89]**Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 6—9
[90]Пак там, с. 9
[91]Пак там, с. 12
[91а] Виж II В 8430 в НБКМ — БИА и **Бакалов, И.** Описание на Батошевската мъжка св. обител Успение прев. Богородици. С., 1896, с. 44
[92]Виж по-подробно **Йонков, Х.** Хаджи Стоян Николов — първи севлиевски възрожденец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 37—38
[93]**Йонков, Х.** Пак там
[94]**Беязов, В. Х.** Цит. съч., с. 7
[95]Виж Дневникът на поп Марин Софрониев; **Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 129
[96]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 120
[97]**Йонкова, С.** Девическото образование в Севлиево през Възраждането. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, с., 1967, с. 70—71
[98]По-подробно за педагогическите му схващания виж Монев, П. Педагогическите идеи на Марин Софрониев Калугеров. — В: Севлиево 1842—1942, Т. I, С., 1942, с. 128
[99]**Вълчанов, Х.** Цит. съч., ч. I, с. 128
[100]Виж **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание, осемдневната борба под Марагидик, С., 1937, с. 26—56

[101] Виж **Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник, С., 1972, с. 68—71

[102] **Йонков, Х.** Първи просветни огнища..., В: сб. Севлиево и Севлиевският край, Т. II, С., 1970, с. 18

[103] **Йонков, Х.** Пак там, с. 16; За Иван Топузов виж Ковачев, Н. Иван Станчев Топузов, народен учител и революционер. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 155.

[104] **Йонков, Х.** Цит. съч., с. 14—20

[105] **Стоянов, М.** Севлиево в Българската възрожденска книжнина. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 120

[106] **Ковачева, П. Н.** Някои бележки за живота и дейността на севлиевските преписвачи на новобългарската Александрия. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. II, С., 1970, с. 215—217

[107] Виж II В 8430 в НБКМ — БИА

[108] Опис н аславянските ръкописи в Софийската народна библиотека, Т. III, С., 1964. В НБКМ се пази сборник от апокрифни жития и слова

[109] Виж II В 8475 в НБКМ — БИА

[110] Сравни **Данчов, Г.** Неизвестен севлиевски книжовник и стихотворец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 116—119 и цитираната литература

[111] **Данчов, Г.** Цит. съч., с. 117

[112] Виж Арх. фонд Александър Екзарх — 66, II А 5367 в НБКМ — БИА

[113] Цитирано по **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 123—124

[114] **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 125

[115] **Сребров, З.** Едно севлиевско евангелие от 1865 г. — В: Севлиево 1842—1942, ч. II, С., 1942, с. 84—89

[116] **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 126

[117] **Йонков, Х. М.** Новооткрит екземпляр от Софронието, в. Народна култура, г. I, бр. 18 от 24 май 1958 г. Приписката гласи: „Да се знай как са вдигнаха българитя новоселски и кръвеничени ти и батошувчени ти върху турцити на 1876 година, на 2-ний мая. И влезоха турците на 9-ний того месица та изсекоха българи и българки в трите села повече от 500 душ."

[118] **Йонков, Х.** Хаджи Стоян Николов, първи севлиевски възрожденец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 47

[119] **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 123

[120] **Йонков, Х.** Документи за историята на град Севлиево и Сев-

лиевския край. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 249

121Виж някои данни за живота му, Ханчев, С. Н. В памет на д-р Стоянчо Христов. — В: сб. на проф. Х. Вълчанов, Севлиево 1842—1942, ч. II, С., 1942, с. 309—311

122По-подробно виж **Панов, Й.** Хаджистояновото училище и въстанието през май 1876 г. в Севлиевско. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, 1967, с. 81

123Виж подробно в Юбилеен сборник на Сухиндолското читалище „Трезвеност", с. Мусина, 1896, с. 6, 8, 21—26

124По този въпрос виж статията на Василиев, А. Изобразителни изкуства в Севлиево и Севлиевско. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 288—311, с илюстрации

125**Василиев, А.** Цит. съч

126Пак там

III

1**Стойков, Р.** Турски извори за миналото на Севлиево и Севлиевско. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 238—240

2По въпроса за българските общини през Възраждането виж **Христов, Х.** Българските общини през Възраждането, С., 1973

3Сравни глава II на това изследване

4Пак там, с. 9

5Пак там, с. 10

6Пак там

7Виж глава I на това изследване

8Пак там

9**Йонков, Х.** Хаджи Стоян Николов — първи севлиевски възрожденец. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 35; **Вълчанов, Х.** Севлиево 1842—1942, ч. I, С., 1942, с. 27—36; „Записна книга..." в историческия музей на гр. Севлиево

10Виж „Записна книга..." в историческия музей на Севлиево

11Виж глава II на настоящото изследване

12Виж глава II на настоящото изследване

13**Йонков, Х.** Цит. съч., с. 38

14**Христов, Х.** Цит. съч., с. 79—81

15**Беязов, В. Х.** Училище и училищни дейци в Севлиево 1818—1918. В: сп. Училищен преглед, г. XXII, с. 5

16**Мошнин, А. Н.** При Дунайская Болгария (Дунавский вилает). —

В: „Славянски сборник“, Т. II, С. Петербург, 1877, с. 388

17 **Мошнин, А. Н.** Пак там, с. 389

18 Пак там, с. 390

19 **Христов, Х.** Цит. съч., с. 129

20 Виж по-подробно **Христов, Х.** Цит. съч., с. 145—153

21 Цариградски вестник, год. VI, бр. 300 от 27 октомври 1856 г.; **Йонков, Х.** Документи за историята на гр. Севлиево и Севлиевския край. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, С., 1967, с. 242—243

22 За тези войни виж по-подробно **Черковски, П.** Войните на Русия за освобождението на християните, войната от 1769—1774 г.

23 Повече по този въпрос виж **Мутафчиева, В.** Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX век. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, пак от същата — Феодалните размирици в Северна България от края на XVIII и началото на XIX век. — В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. I, С., 1964, с. 193 и пак от нея — Няколко нови сведения за кърджалийското време в Севлиево. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. I, 1967, с. 218—220

24 **Ковачев, Н.** Севлиевско в светлината на писмените източници до средата на XIX в. — В: Севлиево и Севлиевският край, Т. II, С., 1970, с. 265—266

25 **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 266

26 Пак там, с. 267

27 Пак там, с. 268

28 **Цветкова, Б.** Хайдутството. С., 1970

29 **Славейков, Р.** Български дейци в Сръбската Завера, Период. списание на Българското книжовно дружество, кн. XII, 1884 и кн. XIII и XIV от 1885

30 По-подробно и изчерпателно виж **Конобеев, Д. В.** Българското националноосвободително движение. Руско-българските отношения (1806—1812), С., 1972, с. 79—179

31 **Конобеев, В. Д.** Цит. съч., с. 138—139

32 **Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево, В. Търново, 1925, с. 41; **Конобеев, В. Д.** Цит. съч., с. 144

33 Ковачев, **Н. П.** Цит. съч., с. 271.

34 Пак там.

35 Пак там.

36 **Конобеев, В. Д.** Цит. съч., с. 145

37 Виж **Кесимов, Н.** Исторически паметници по времето на Заве-

рата. Средец, 1884. Отпечатък от Период. списание на Бълг. книжовно дружество, с. 33—39

[38]Виж глава III в настоящото изследване

[39]**Йонков, Х.** Хаджи Стоян Николов — първи севлиевски възрожденец, с. 37

[40]**Йонков, Х.** Пак там, с. 37

[41]**Кисимов, П.** Цит. съч., с. 33

[42]**Йонков, Х.** Васил х. Вълков. — В: Бележити българи, т. II. С., 1968, с. 125

[43]**Конобеев, В. Д.** Цит. съч., с. 259

[44]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 41—42

[45]Пак там

[46]**Ганев, Н.** Пак там и Спомени от сина на Христо Спиридонов Пописедев Симеон Христов Спиридонов, записани от автора

[47]**Ганев, Н.** Цит. съч.. с. 47

[48]Подробно по този въпрос виж **Конобеев, В. Д.** Цит. съч., с. 279—285

[49]Пак там, с. 338

[50]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 43

[51]**Йонков, Х.** Документи за историята на..., с. 243—246

[52]Исторически музей — Севлиево

[53]Виж **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, с. 569; Архив Г. С. Раковски. т. 2, С., 1957, с. 575, 631, 708, 718; Архив Г. С. Раковски. т. 3, С., 1966, с. 150

ВТОРА ГЛАВА

I

1 **Страшимиров, Д. Т.** Васил Левски — живот, дела, извори. Т. I — Извори, С., 1929, с. 744

2 **Вълчанов, Х. П.** Архив, Инв. № 490, II — 26, при Градски исторически музей — Севлиево, по-нататък — ГИМС

3 **История** на България, т. I, С., 1961, с. 421—422

4 **Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево. Търново, 1925, с. 61

5 **Панов, Й.** Доктор Стойчо Христов Загорски, В. „Росица", Севлиево, XII, № 20, 16 май 1970

6 **Страшимиров, Д. Т.** Цит. съч

7 **Васил Левски,** документално наследство, С., 1973, с. 258, 265—266

8 Пак там, с. 290

9 **Заимов, С.** Миналото. Очерци и спомени из дейността на българските тайни комитети 1869—1877 г., II изд., С., 1969, с. 400

10 **Унжиев, И.** Васил Левски, С., 1967, с. 381

11 **Вълчанов, Х. П.** Цит. архив

12 Пак там

13 **Дойчев, Л.** Часовникарят. В. „Росица", Севлиево, XIV, № 8, 19 февруари 1972

14 Съществува предание за посещение на Левски в махала Дългодрен, Севлиевско

15 **Сяров, Д.** В Къкринското ханче. По-нови изследвания. В „Нови дни", № 78, 1934

16 **Бакалов, Й. Г.** Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 г., С., 1926, с. 100

17 **Вълчанов, Х. П.** Цит. архив

18 Юбилеен сборник на сухиндолското читалище „Трезвеност" 1870—1895, с. Мусина, 1896, с. 230

19 **Каракостов, С.** Левски в спомените на съвременниците си, С., 1973, с. 103

20 Пак там

21 **Бакалов, Й. Г.** Цит. съч

22 **Франгов, П. Т.** Въстанието в Дряновския манастир. Белочерковската чета, Търново, 1909, с. 376

23 Пак там

24 **История на България,** т. I, С., 1961, с. 453

25 **Ганев, Н.** Цит. съч

26 **Бакалов, Й. Г.** Цит. съч., с. 66—67

27 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание. I изд., С., 1903, II изд. — 1925, III изд. — 1937

28 **Гъбенски, Х.** и **П.** История на града Габрово и Габровските въстания, Габрово, 1903, с. 147—176

29 **Теодоров, Й. П.** Възпоменания по въстанията в Търновския санджак през 1876 г. и по съдението на българските въстаници в Търново, Русе, 1897, с. 38

30 **Страшимиров, Д. Т.** Цит. съч., т. II, с. 24

31 **Димитров, Г.** Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. ч. II, С., 1896

32 **Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник, С., 1976². с. 80

33 **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 68—69

34 Пак там, с. 71

35 **Страшимиров** сочи за касиер Сава Хаджиненчев, каквото лице не е отбелязано в списъците на севлиевските съзаклятници. Вероятно става дума за Сава Анастасов

36 **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 70

37 Пак там, с. 60

38 **Панов, Й.** Цит. статия във в. „Росица"

39 **Вълчанов, Х. П.** Цит. архив

40 **Пешев, П.** Историческите събития и деятели, С., 1929, с. 49—50

1 **Попов, С.** Севлиевска каза. Севлиево и Севлиевският край. Изследвания. материали и документи, т. I, С., 1967, с. 206 (ССКр. I)

2 **Попов, С.** Севлиевска каза, с. 206

3 **Шанов, В.** Устно съобщение, дадено преди години

4 **Коледаров, П.** Севлиево през погледа на чуждите пътешественици (от XVII в.), ССКР, I, с. 178

5 **Коледаров, П.** Цит. съч., ССКр, I, с. 180

6 Архив на възраждането, т. I. С., 1908, с. 37, 47, 51, 68

7 **Бурмов. А.** Български революционен централен комитет. С., 1950. с. 117; **Вълчанов, Х.** Архивни папки по миналото на Севлиево и Севлиевско, X, С. 13—14; **Беров, Г.** Летописни бележки по миналото и настоящето, стопанското и културно-политическо положение на с. Горско Сливово (Бер I), С. 13—22

8 **Беров, Г.** Летописни бележки. . ., с. 23

9 **Бурмов, А.** Български револ. комитет. . ., с. 128

10 **Даскалов, П. А.** Спомени от бурното време. Из бележките му.

Изнася Ст. Андреев, в. **Развитие**, VII, Севлиево, бр. 45, 29 декември 1934

11 Априлско въстание 1876 г. т. III. С., 1956, с. 71 (АВ III).

12 **Беязов, В.** Училище и училищни дейци в Севлиево от 1818—1918 година. Отделен отпечатък. Списък на учителите

13 **Андреев, С., Пушкаров, И. Д.** и др., Културна история на с. Крамолин, Габрово, 1938, с. 32—33

14 **Ковачев, Н. П.,** Иван Станчев Топузов — народен учител и революционер, ССКр I, с. 155—158; Вълчанов, Х. Архивни папки, Х, с. 6

15 **Вълчанов, Х.** Архивни, Х, с. 21—23

16 **Колев, П. С.** Спомени по залавянето на Йонко Карагьозов, 1948, ръкопис, с. 1

17 **Ковачев, Н. П.** Из миналото на Търхово, ръкописни бележки

18 **Попатанасов, Н.** Какво се знае за миналото на село Гъбене, ръкопис на машина, Севлиево, 33 с., с. 21

19 **Бакалов, И. Г.** Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 година, С., 1926, с. 30

20 **Бакалов, И. Г.** Спомени, с. 30

21 **Ковачев. Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник, С., 1972, с. 78

22 **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 80—81

23 **Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана. Ръкопис, 1974

24 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание. Осемдневната борба под Марагидик, С., 1937, с. 63; **Кривошиев, И. К.** Спомени по Севлиевското въстание от 1876 г. Ръкопис, с. 2

25 **Вълчанов, Х.** Архивни., Х. С. 15—16

26 **Вълчанов, Х.** Архивни., Х, С. 18—19

27 **Ковачев, Н. П.** По хайдушките пътеки на Севлиевско. в. **Севлиевска трибуна**, Х, Севлиево. бр. 28, 10 юли 1968

28 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., С. 52—53

29 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 54; **Гъбенски, Х.** и **П.** Историята на града Габрово и Габровските въстания, Габрово, 1903, С. 160—161

30 **Марангозов, И. Н.** Писмо от 6 март 1944 г. до Х. Вълчанов

31 **Пачников, К.** Устно съобщение. Д. Бочев разказвал случая в присъствие на Христо Попски и К. Пачников

32 **Хаджийски, И.** Априлското въстание и дребният собственик. Бит и душевност на нашия народ. С., 1961, С. 272, 278

33 **Косев, К.** и **Жечев, Н.** Априлското въстание, С., 1966, с. 38

34 В. **Напредък**, Х, Цариград, бр. 54, 9 август 1975

35 В. **Напредък**, Х, 18 октомври 1975

[36]В. Напредък, X, 54, 9 август 1975
[37]В. Напредък, X. 54
[38]В. Напредък, X, 60, 20 септември 1975
[39]В. Напредък, X, 64
[40]В. Напредък. X, 64
[41]В. Напредък, X, 71, 6 декември 1975
[42]В. Напредък, X, 54
[43]В. Напредък, X, 64
[44]В. Напредък, X, 71
[45]В. Напредък, X, 54
[46]В. Напредък. X, 60
[47]Същият брой
[48]В. Напредък. X, 77, 17 януари 1876
[49]В. Напредък, X, 71, 72
[50]В. Напредък. X, 60
[51]В. Напредък, X, 64
[52]В. Напредък, X, 74, 27 декември 1875
[53]В. Напредък, X, 66, 1 ноември 1875
[54]В. Напредък, X, 54
[55]**Буюклиев, П. X.** Спомени по Априлското въстание. 1897, (ръкопис на машина, 14 с.) у Н. П. Ковачев, с. 1
[56]**Генев, Н. К.** Спомени по подготовката и провеждането на Априлското въстание в Севлиево и Севлиевско, 1927, ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 9 с., С. 4—5
[57]**Бурмов, А.** Български револ. центр. комитет, с. 129, 138
[58]**Буюклиев, П. X.** Спомени. . ., с. 1
[59]**Буюклиев, П. X.** Спомени. . ., с. 2
[60]**Гъбенски, X.** и **П.** История на града Габрово и габровските въстания, Габрово, 1903, с. 118
[61]**Буюклиев. П. X.** Спомени. . ., с. 2
[62]**Гъбенски, X.** и **П.** История. . ., с. 119—121; **Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево. В. Търново, 1925. С. 74—76
[63]**Гъбенски, X.** и **П.** История. . ., с. 118; **Буюклиев, П. X.** Спомени. . ., с. 2; **Маждракова, О.** Четата на поп Харитон, С., 1963, с. 55
[64]**Бурмов, А.** Български револ. центр. комитет, С., с. 148, 149
[65]**Маждраков, О.** Четата на поп Харитон, с. 7
[66]**Бендерев, А.** Спомени за Априлското въстание в Търновски революционен окръг през 1876 година, в. Мир, 1928
[67]**Маждракова, О.** Четата. . ., с. 18, 23, 59
[68]**Стратев, И.** Подготовката на въстанието в Горнооряховска революционна околия, 1926, с. 36; **Цонев, З.** История на град Горна Оряховица и околностите му Лясковец и Арбанаси,

В. Търново, 1932, с. 84
[69]Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи, т. I, С., 1954, С. 214, 262
[70]**Маждракова, О.** Четата.... с. 10; **Ганев, Н.** Страници..., с. 78
[71]**Ганев, Н.** Страници..., с. 72
[72]**Ганев, Н.** Страници..., с. 78
[73]**Рачев, И.** Спомени за братовчед ми Йонко Хр. Карагьозов, 1905, Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 3 с., с. 2
[74]**Карагьозова, Ц. Й.** Спомени за мъжа ми Йонко Карагьозов, 1926, Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, с. 3
[75]**Марангозов. И. Н.** Новоселското въстание..., с. 57
[76]**Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 62; **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 82
[77]**Бакалов. И. Г.** Спомени..., с. 33; **Беров, Г.** Летописни бележки..., с. 24; **Попатанасов, Н.** Какво се знае..., с. 21; **Марангозов, Н. Н.** Новоселското въстание..., с. 57
[78]**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 33; Априлско въстание, т. I, с. 223
[79]Априлско въстание, т. I, док. 101, с. 121, 135, 149, 144, 160
[80]Априлско въстание, т. I, (ще посочваме по-нататък АВ I отпред № на документа след него страницата на тома), 145/161, 202/212, 164/176, 169/177, 169/181, 170/181, 170/183, 173/187, 175/188, 177/189, 190/199, 217/228, 223/233, 275/277
[81]А В I, 230/230; **Павловска, Ц.** Военната подготовка на Априлското въстание в Първи търновски революционен окръг. Военноисторически сборник (ВИС б), XI. II, 1974, кн. 1, с. 74
[82]**Гъбенски, Х.** и **П.** История..., с. 122
[83]**Чардафон, П. Т.** Принос към историята на Габровското въстание в 1876 г., Габрово, 1905, с. 34, 35
[84]**Павловска, Ц.** Военната подготовка..., ВИС б, Х, II, кн. 1, с. 81, 82
[85]Същата. Цит. съч. с. 88
[86]**Ковачев, Н. П.** Топонимията на Троянско, С., 1969, с. 18. Допълнителни сведения от Г. Цанов, музеен работник в Троян
[87]**Ковачев, Н. П.** Проучвания в с. Калейца и Тарзийско, Троянско
[88]**Пелитов, Л.** Спомени по Априлското въстание в Кръвеник, 1897. Ръкопис на машина готов за печат. 25 с., у Н. П. Ковачев, с. 1
[89]**Марковски, М. Н.** Спомени и очерци из българските революционни движения, Ловеч, 1925, с. 37; **Марков, Х.** История на 9-те дни в Дряновския манастир, С., 1912. с. 143; **Павловска, Ц.** Цит. съч., с. 80
[90]**Марковски, М. И.** Спомени и очерци..., с. 41

[91] **Пешев, П.** Историческите събития и деятели. От навечерието на Освобождението до днес, С., 1929, с. 44
[92] **Маждракова, О.** Четата..., с. 57; **Марковски, М. И.** Спомени и очерки... с. 40; **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 57
[93] **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 12
[94] **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 13; **Ганев, Н.** Страници... с. 80
[95] **Бакалов, И. Г.** Стефан Иванов Пешев, С., 1901, с. 21; **Ганев, Н.** Страници..., с. 124; **Теодоров, Ю. П.** Възпоменания по въстанията в Търновски санджак през 1876 година и по съденето на българските въстаници в Търново, Русе, 1897, с. 136, 137
[96] **Марковски, М. И.** Спомени..., с. 37
[97] Пак там, с. 36
[98] Пак там. с. 37
[99] **Вълчанов, Х.** Архивни папки, VI. с. 18
[100] **Ганев, Н.** Страници..., с. 78; **Вълчанов, Х.** Архивни..., VI, с. 3
[101] **Павловска, Ц.** Военната подготовка..., с. 84
[102] **Вълчанов, Х.** Архивни..., VI, с. 18
[103] **Вълчанов, Х.** Архивни..., VII, с. 3
[104] **Пешев, П.** Историческите събития..., с. 51
[105] **Буюклиев, П. Х.** Спомени..., с. 4
[106] **Ганев. Н.** Страници... с. 78
[107] Априлско въстание, т. II, С., 1955, с. 233 (АБ II)
[108] **Гъбенски, Х.** и **П.** История..., с. 126; **Ганев, Н.** Страници..., с. 78; Рачев, И. Спомени..., с. 2
[109] **Ганев, Н.** Страници..., с. 78; **Павловска, Ц.** Военната подготовка... с. 84; **Пешев, П.** Историческите събития..., с. 51
[110] **Вълчанов. Х.** Архивни..., VII, с. 18
[111] **Ганев, Н.** Страници, с. 78
[112] Пак там, с. 78
[113] Пак там, с. 78
[114] Пак там, с. 78
[115] **Вълчанов, Х.** Архивни..., VI, с. 18
[116] Същият, VI, с. 18
[117] **Буюклиев, П. Х.** Спомени..., с. 5
[118] Същият, с. 8
[119] **Вълчанов, Х.** Архивни..., VII, с. 13, 20
[120] **Ганев. Н.** Страници..., с. 84
[121] **Вълчанов, Х.** Архивни... VII, с. 1
[122] **Ганев, Н.** Страници..., с. 83
[123] Пак там, с. 115
[124] **Даскалов, П. А.** Спомени от бурното време, в. Развитие, VII, Севлиево, 1934, бр. 45

125 **Панов, Й.** Устно съобщение и писмени бележки
126 **Генев, Н. К.** Спомени..., с. 7
127 Същият, Спомени..., с. 8
128 **Попатанасов, Н.** Какво се знае..., с. 21; **Ковачев, Н. П.**. Иван Станчев, ССКр I. с. 157
129 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 35
130 **Гъбенски, Х.** и **П.** История..., с. 148; **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 36; **Павловска, Ц.** Военната подготовка..., с. 85
131 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 53
132 **Павловска, Ц.** Цит. съч., с. 85
133 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 37
134 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание... с. 62
135 **Василев, Л.** Спомени..., с. 2—3; **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 82
136 **Василев, Л.** Спомени..., с. 3—4
137 НБКМ, София, Български исторически архив. Пенсионно дело, I, 1040 на Мичо Димов Мичов
138 **Кривошиев, И. К.** Спомени..., с. 2
139 **Пенков, И. М.** Сведения за Априлското въстание в Кръвеник. Ръкопис на машина, 6 с. у Н. П. Ковачев, с. 2; **Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник, с. 84
140 Писмо на М. С. Пенчовски до Х. Вълчанов
141 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 59
142 **Павловска. Ц.** Военна подготовка..., с. 87; **Гъбенски. Х.** и **П.** Историята на град Габрово, с. 161
143 **Нерезов, С. Г.** Спомени за Априлското въстание в Севлиевско, ръкопис на машина 3 с., с. 2
144 **Рачев, И.** Спомени..., с. 2
145 **Теодоров, П. Ю.** Възпоминания..., с. 38, 39
146 Същият, с. 135
147 **Буюклиев, П. Х.** Спомени, с. 6; **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 59
148 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 84
149 **Хиндалов, В. П.** Народни движения и въстания, С., 1929, с. 17
150 АВ т. III, док. 187/с. 113
151 **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 84
152 **Мутафов, С.** В навечерието на освобождението ни. Юбилеен сборник на сухиндолското читалище „Трезвеност" по случай отпразнуването на 25-ата му годишнина, с. Мусина, 1896, с. 166
153 **Кривошиев, И. К.** Спомени..., с. 8
154 **Бакалов, И. Г.** Стефан Иванов Пешев, с. 11
155 **Буюклиев, П. Х.** Спомени..., с. 5; **Ганев, Н.** Страници., с. 70

156 **Нерезов, С. Г.** Спомени, с. 1
157 **Ковачев, Н. П.** Миналото.... с. 86
158 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 54
159 **Карагьозова. Ц. Й.** Спомени за моя мъж..., с. 1
160 АВ т. III, 210/с.223; **Ковачев, Н. П.** Знамето и печатът на Севлиевския революционен комитет, в. Борба, В. Търново. 1956, бр. 47; „Народни борци", юбилеен брой, Севлиево, 1956, Оригиналният печат се пази в Градския музей в Севлиево
161 **Ганев, Н.** Страници..., с. 79
162 **Ганев, Н.** Страници..., с. 80; **Генев, Н. К.** Спомени.... с. 80
163 **Стратев, Ив.** Подготовката на въстанието..., с. 41
164 **Василев, Л.** Спомени..., с. 4; **Ковачев. Н. П.** Миналото..., с. 93; **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 80, 83
165 **Гъбенски, Х.** и **П.** Историята..., с. 143, 154
166 **Нерезов, С. Г.** Спомени..., с. 1
167 **Нерезов, С. Г.** Спомени..., с. 1; **Гъбенски, Х.** и **П.** Историята.... с. 12
168 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание, с. 124
169 **Дочев, Х.** Спомени за хана на прадяда ми в Севлиево. Ръкопис на машина от 2 с. у Н. П. Ковачев, с. 2
170 **Буюклиев, П. Х.** Спомени.... с. 4; **Вълчанов, Х.** Архиви..., VII, с. 22
171 **Ганев, Н.** Страници..., с. 83, 84; **Пешев, П.** Историческите събития..., с. 47; **Вълчанов, Х.** Архиви..., VII, с. 8 — Говори недостоверно, че Ив. Н. Воденичаров със синовете си Нено и Васил по шосето за Търново към м. Калиа държали ханче. Вярното е, че ханчето е било при Богатово и е било на Петьо Чобанов
172 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 39; **Попатанасов, Н.** Какво се знае за миналото на село Гъбене, с. 20
173 **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание..., с. 56
174 **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 85
175 **Вълчанов. Х.** Архиви..., VIII, с. 13
176 **Марангозов, И. И.** Новоселското въстание..., с. 60 **Ганев, Н.** Страници..., с. 80
177 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 16, 48
178 **Вълчанов, Х.** Архиви..., VIII, с. 54
179 АВ II, 1040, с. 339
180 **Бакалов. И. Г.** Ст. Ив. Пешев..., с. 89; **Вълчанов, Х.** Архиви, VIII, с. 16; **Ганев, Н.** Страници..., с. 118
181 **Пешев, П.** Историческите събития и деятели.... с. 53

III

[1]**Генев, Н.** Спомени по подготовката и провеждането на Априлското въстание в Севлиево и Севлиевско, 1927, ръкопис 9 с., с. 4

[2]**Бакалов, И. Г.** Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 година, С., с. 37; **Стратев, И.** Подготовката на въстанието в Горнооряховската околия, 1926, с. 33; **Гъбенски, Х.** и **П.** Историята на града Габрово и габровските въстания, Габрово, 1903, с. 133; **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. Съчинения, т. I, под ред. на Ал. Бурмов, В. Йосифов и Г. Бурщуков, С., 1965, с. 287: Най-рано го намираме публикувано във в. Нова България, № 9, 26 юни 1876 г.

[3]**Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник, 1972, с. 78, 85

[4]**Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 124—125

[5]Априлско въстание, т. I, 1954, док. 74, с. 93, док. 153, с. 168. По-нататък АВ т. I

[6]АВ т. I, док. 96, с. 116, 28 февруари 1976

[7]АВ т. I. док. 108, с. 126, 2 март 1976

[8]АВ т. I, док. 108, с. 270, 3 март 1976

[9]АВ т. I, док. 124, с. 141, 11 март 1976

[10]**Гъбенски, Х. и П.** Историята. . ., с. 125

[11]Пак там, с. 128—132

[12]**Стратев, И.** Цит. съч., с. 32

[13]АВ т. I, док. 109, с. 128, 4 март 1976 г.

[14]**Буюклиев, П. Х.** Спомени за Априлското въстание, 1897. ръкопис на машина 14 с. у Ковачев, Н. П., с. 3

[15]**Буюклиев, Х. П.** Цит. съч., с. 4; **Бакалов, И. Г.** Цит. съч., с. 39

[16]**Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево. В. Търново, 1925, с. 79

[17]**Буюклиев, Х. П.** Цит. съч., с. 4

[18]Пак там, с. 4

[19]**Ганев, Н.** Цит. съч., с. 79

[20]**Бакалов, И. Г.** Цит. съч., с. 20

[21]**Табаков, Н. Х.** Въстанието — 1876 година в Ново село. Пред стогодишнината на Априлското въстание, в. Заря на комунизма. Ловеч, № 140, 3 декември 1974 г. (под ред. на Ив. Пейковски)

[22]**Бакалов, И. Г.** Цит. съч., с. 40

[23]АВ т. I. док. 169, с. 181. 25 март 1976

[24]АВ т. I, док. 159, с. 172, 21 март 1976

[25] **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 161

[26] Пак там, с. 195; **Франгов, П.** Поп Харитон (войводата на бунтовната 1876 г.), Търново, 1931, с. 15; **Маждракова, О.** Четата на поп Харитон, С., 1963, с. 18

[27] **Бакалов, И. Г.** Цит. съч., с. 40; **Попиванов, Д.** Батошево и батошевци, Севлиево, 1965, с. 129. Ръкопис на машина 337 с.

[28] **Попиванов, Д.** Цит. съч., с. 195, 196

[29] АВ т. III, док. 33, с. 40, 30 март 1876

[30] **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 195, 196

[31] **Шарова, К.** Априлското въстание и борбата за освобождението на другите южнославянски народи. БАН, Априлско въстание 1876 — 1966, С., с. 145—146

[32] **Буюклиев, П. Х.** Цит. съч., с. 5; **Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание, С., 1937, с. 69

[33] **Буюклиев, П. Х.** Цит. съч., с. 6—7

[34] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 123

[35] **Марангозов, И. Н.** Пак там, с. 56; **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 161

[36] АВ т. III, док. 207, с. 125, 127

[37] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 56; АВ т. III, док. 207. с. 125

[38] НБКМ — БИА, II А 8689, 23 март 1884 г.

[39] **Нерезов, С. Г.** Спомени за Априлското въстание в Севлиевско. Ръкопис на машина 3 с., с. 2

[40] Пак там, с. 2

[41] АВ т. III, док. 1, с. 15, док. 2, с. 16

[42] В. Нова България, № 32, 16 септември 1876

[43] **Марковски, М. И.** Спомени и очерки из българските революционни движения, Ловеч, 1925, с. 59

[44] Пак там, с. 50—51, 55

[45] **Големият, Х. И.** Спомени (под ред. на Виктория Тилева), Известия на Българското историческо дружество (ИБИД), XXIX. 1974, с. 411

[46] **Марковски, М. И.** Цит. съч., с. 54

[47] **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 134, 136

[48] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 74; Ковачев, Н. П. Цит. съч., с. 88

[49] **Пешев, П.** Историческите събития и деятели, С., 1929, с. 47

[50] **Страшимиров, Д. Т.** История на Априлското въстание. Пловдив, 1907, с. 282—283

[51] **Стратев, И.** Цит. съч.. с. 42

[52] Пак там, с. 43—44

[53] В. Нова България. № 33, 19 септември 1976

[54] АВ т. I, док. 230, с. 238, 18 април 1876

[55] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 47
[56] **Захариев, Ц.** Записки по Тревненското въстание, Трявна, 1932, с. 20; **Маждракова, О.** Цит. съч., с. 30—32. Недоказано **Страшимиров, Д. Т.** смята, че събранието не се е провело. Вж. История на Апр. въстание, т. III, с. 282, 295, 296, 318
[57] **Симидов, Ф.** Съвременни записки по българските въстания в Търновско на 1876 г. В. Нова България, № 33. 1876, с. 128
[58] **Симидов, Ф.** Съвременни записки..., В. Нова България, № 33
[59] **Захариев, Ц.** Цит. съч., с. 21
[60] **Захариев, Ц.** Цит. съч., с. 25
[61] АВ т. III, док. 42/ с. 44, 20 април 1876; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 115
[62] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 82
[63] **Вълчанов, Х.** Архивни..., 8, с. 31
[64] **Вълчанов, Х.** Архивни..., 8, с. 33
[65] **Ганев, Н.** Цит. .съч., с. 84; Пешев, П. Цит. съч., с. 47—48
[66] **Кривошиев, И. К.** Спомени по Севлиевското въстание от 1876 г. Ръкопис, с. 2
[67] **Вълчанов, Х.** Архивни..., 8, с. 45
[68] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 49; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 85; **Карагьозова, Ц. Й.** Цит. съч., с. 2; **Бакалов, И. Г.**; **Пешев. Ст. И.**, с. 15
[69] Ганев, Н. Цит. съч., с. 84
[70] **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 137
[71] **Буюклиев, П. Х.** Цит. съч., с. 137
[72] **Бакалов, И. Г.** Стефан Ив. Пешев, с. 15
[73] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 49
[74] Пак там, с. 49; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 85
[75] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 87; **Пешев, П.** Цит. съч., с. 49
[76] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 98; **Пешев, П.** Цит. съч., с. 49
[77] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 3
[78] **Карагьозова, Ц. Й.** Цит. съч., с. 3
[79] Карагьозова, И. Д. Спомени за Йонко Карагьозов, 1907. Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 2 с., с. 1; **Рачев, И.** Спомени за братовчед ми Йонко Хр. Карагьозов, 1905, с. 2
[80] **Бакалов, И. Г.** Стефан Ив. Пешев, с. 15
[81] **Вълчанов**, Х. Архивни..., 8, с. 33. Спомени за Георги Недков Спиридонов
[82] Ганев, Н. Цит. съч., с. 98; **Гъбенски, Хр.** и **П.** Цит. съч., с. 137
[83] **Буюклиев, Х. П.** Цит. съч., с. 9
[84] АВ т. III, док. 41, с. 44, 29 април 1976
[85] АВ т. III, док. 42, с. 44, 29 април 1976
[86] **Ганев. Н.** Цит. съч., с. 85

[87] Пак там, с. 115—116

[88] **Карагьозова, Ц. Й.** Цит. съч., с. 3

[89] **Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 40

[90] Пак там, с. 40, 41; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 156

[91] **Маринов, Х.** Участието на душевци в Априлското въстание — 1876 г. Ръкопис от 5 с., с. 5

[92] АВ т. III, док. 44, с. 45, 29 април 1876

[93] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 137—139; **Бочаров, Г.** Дневник на габровските въстаници под ръководството на Ц. Хр. Дюстабанов, Инст. „Ботев—Левски" при БАН, ръкопис 132 с., с. 4—5

[94] **Бакалов, И. Г.** Спомени. . .. с. 41

[95] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 76; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 89

[96] **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 89

[97] **Василев, Л.** Спомени. . ., с. 2; **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 2

[98] **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 90

[99] **Гъбенски. Х. и П.** Цит. съч., с. 139—140

[100] Пак там, с. 140; **Бочаров, Г.** Дневник. . ., с. 11

[101] **Буюклиев, П. Х.** Цит. съч., с. 10

[102] **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 90, 91

[103] Пак там, с. 91. Спомен на Хр. Т. Коркинов от Кръвеник

[104] **Бакалов, И. Г.** Боевете в с. Кръвеник. Ръкопис у Н. П. Ковачев, 40 с., с. 4

[105] **Бакалов, И. Г.** Боевете. . ., с. 5—6; **Василев, Л.** Спомени. . ., с. 3; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 92

[106] **Бакалов, И. Г.** Боевете. . .. с. 13

[107] Пак там, с. 13, 14

[108] **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 93

[109] Пак там. с. 94

[110] **Табаков, Н. Х.** Въстанието. . ., в. З а р я н а к о м у н и з м а, XVI, Ловеч, № 140, 3 декември 1947

[111] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 79, 123

[112] АВ т. I, док. 315, с. 322, 2 май 1876

[113] АВ т. III, док. 48, с. 47. 2 май 1876

[114] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 140—142; Бочаров, Г. **Цит.** съч., с. 12

[115] АВ т. III, док. 48; с. 47, 2 май 1876

[116] **Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 49

[117] **Бакалов, И. Г.** Боевете. . ., с. 16

[118] Хаджи Амза бил придворен бръснар в Цариград, но поради задиряне на жена му идва в Градница, поканен от свой познат. Тук закупил около 1000 дка земи. Син му учил в Априловска-

та гимназия. След Освобождението разпродал имотите си и се изселил. Хаджи Тюрди бил заможен турчин, отнасял се към раята добре. Продал къщите си на Тотьо Кънчев и Кънчо Койнов и се изселил. Драгнев, Д. Ц. История на с. Градница. Ръкопис на машина у автора, 300 с., с. 27, 28

119 **Кривошиев. И. К.** Спомени..., с. 2

120 **Бакалов, И. Г.** Боевете..., с. 17

121 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 79; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 164; **Табаков. Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, XVI, № 140, 1974

122 **Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, XVI, № 140

123 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 80

124 **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 142—145; **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 20

125 **Попатанасов, Н.** Какво се знае за миналото на Гъбене, с. 21, 22; **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 146

126 **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 146; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 96

127 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 49—50

128 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 83; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 94; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 96

129 **Драгнев, Д. Ц.** Цит. съч., с. 27, 28. Турчинът Гаваза бил един от заможните в Градница. Имотите му закупил Хаджи Хубан

130 Спомен на Велко Попков от с. Млечево, род. 1863 г., с. 1

131 **Василев, Л.** Цит. съч., с. 3

132 **Василев, Л.** Цит. съч., с. 3—4; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 96

133 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 83; **Василев, Л.** Цит. съч., с. 4

134 **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 157

135 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 82

136 **Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, XVI, № 140

137 АВ т. III, док. 55. с. 49, 4 април 1876; АВ т. III, док. 56, с. 50. 4 април 1876; АВ т. III, док. 58, с. 50, 4 април 1876 г.

138 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 51

139 Пак там, с. 52—53

140 Пак там, с. 54

141 Пак там, с. 57

142 Пак там, с. 57

143 Пак там, с. 58

144 **Василев, Л.** Цит. съч., с. 6; **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 149

145 **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 24

146 **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 150; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 98

147 **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 96; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 98

148 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 84; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 95; **Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, № 140
149 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 85; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 96; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 164; **Пачников, Д. П.** Новоселското въстание през 1876 г. Бележки от Ново село в миналото. Машинопис 30 с., с. 20
150 АВ т. III, док. 65, с. 53, 5 май 1876
151 **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 105; АВ т. III, док. 191, с. 116; док. 187, с. 113
152 **Мутафов, С.** В навечерието на Освобождението ни, Юбилеен сборник на Сухиндолското читалище, Мусина, 1896, с. 167
153 АВ т. III, док. 191, с. 116, док. 189, с. 113
154 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 61; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 150; **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 26—27
155 **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 151
156 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 62; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 150
157 **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 28—29
158 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 79
159 **Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана. Ръкопис 38 с., с. 12, 13; **Кънчев, Н.** Участие на душевци в Априлското въстание, Душево, 1974. с. 5
160 **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 3
161 **Василев, Л.** Цит. съч., с. 7
162 **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 3
163 **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 4; **Василев, Л.** Цит. съч., с. 7
164 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 86; **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 29; **Василев, Л.** Цит. съч., с. 6—7 и **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., твърдят, че Ц. Дюстабанов с габровци нощувал в махала Стар Кръвеник и рано на 6 май пристигнал в Ново село
165 **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 85
166 **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 174
167 Пак там, с. 165
168 **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 105; **Мутафов, С.** Цит. съч., с. 167; АВ т. III, док. 67, с. 54, док. 68, с. 54, 6 май 1976
169 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 80
170 **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 151; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 99
171 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 63
172 Пак там, с. 64; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч.. с. 152
173 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 67, 68
174 Пак там, с. 70

175Пак там
176Пак там, с. 71
177Пак там, с. 71, 72
178Пак там, с. 72
179Пак там, с. 77; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 153
180Бакалов, **И. Г.** Спомени..., с. 74; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 153
181**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 78, 77
182Пак там. с. 78
183**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 154
184**Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 46; **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 154
185Гъбенски, **Х.** и **П.** Цит. съч., с. 159
186**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 81—82
187**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 154
188**Драгнев, Д. Ц.** История на с. Градница, с. 27
189**Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. З а р я н а к о м у н и з м а, 1974. № 141; **Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 165; **Марангозов. И. Н.** Цит. съч., с. 87
190Марангозов, **И. Н.** Цит. съч., с. 87
191АВ т. III, док. 67, с. 54, 6 май 1876, док. 68, с. 54, 6 май 1876; в. Д у н а в, № 1068, Русе, 21 май 1876
192АВ т. III, док. 68, с. 54, 6 май 1876, АВ т. III, док. 69, с. 55, 6 май 1876
193**Попатанасов. Н.** Какво се знае за Гъбене..., с. 19
194Стефан Димов Шопов от мах. Угорелец. Стокенско, устно съобщение; Иванка Недева от същата махала, устно съобщение
195**Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана, с. 8; Попатанасов, Н. Какво се знае..., с. 25
196**Бакалов, И. Г.** Миналото..., с. 82
197**Маринов, Х.** Априлското въстание..., с. 8—9
198**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 85—87
199Бочаров, **Г.** Цит. съч., с. 85—87; Ковачев, Н. П. Цит. съч., с. 101
200Марангозов, **И. Н.** Цит. съч., с. 88; **Маринов, Н.** История на с. Скандало и Белечево, Ловешки окръг, 1966. Ръкопис 435 с. в читалищната библиотека на с. Белечево. с. 379; **Генчева, Г. К.** внучка на Белчо Ночев, предава спомени чрез баща си
201**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 165
202Пак там, с. 166—167; **Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 50—52
203**Бочаров, Г.** Цит. съч., с. 57; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 159; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 105
204АВ т. III, док. 72, с. 58, 8 май 1876; **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 233

[205]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 168
[206]**Попатанасов, Н.** Какво се знае..., с. 25
[207]**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 88, 89, 90, 91
[208]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 88; **Теодоров, Ю. П.** Васпоминания..., с. 101; АВ т. III, док. 76. с. 59, 9 май 1876
[209]АВ т. III, док. 76, с. 59, 9 май 1876
[210]**Бочаров, Г.** Спомени. 90 години от Новоселското въстание 1876—1966, Ловеч, 1966, с. 29; **Кривошиев,** И. К. Цит. съч., с. 3
[211]**Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 101—102
[212]**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 92—93
[213]**Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана..., с. 15, 18
[214]Спомен на Петър Иванов от Кръвеник
[215]**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 83; **Бакалов, И. Г.** Описание на Батошевската мъжка св. обител „Успение Пресв. Богородици", С., 1896, с. 61; **Бакалов,** И. Г. Боевете в с. Кръвеник, с. 36
[216]**Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 102; **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 92
[217]**Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 103
[218]Пак там, с. 103
[219]Пак там, с. 104; Спомен на съвременника Мичо Петков Кнеков от Кръвеник
[220]Пак там, с. 104; Спомен на Минко Кънчев от Кръвеник
[221]Пак там, с. 105; Спомен на Елка Радкова
[222]Спомен на Петър Димов Пенов от Кръвеник. Пак там, с. 105
[223]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 90
[224]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 168; **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 91
[225]**Табаков, И. Х.** Въстанието..., в. *Заря на комунизма*, 1974, № 141
[226]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 93; **Рачев, И.** Цит. съч., с. 3
[227]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 176; **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 91, 95
[228]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 91; **Вълчанов, Х.** Архивни..., XV, 1А
[229]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 175. Ценка Попкръстева, спомен, предаден чрез Д. Попиванов от Батошево, с. 1
[230]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 174
[231]Пак там, с. 175; **Марангозов,** И. Н. Цит. съч., с. 90; **Вълчанов,** Х. Архивни..., XV, 1А, с. 34
[232]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 176
[233]Документи от българската история. Архив на Найден Геров, т. II, С., 1932, док. 246, 30 август 1876, с. 241, с. 221
[234]**Вълчанов, Х.** Архивни..., XV. 1А, 26

[235]**Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. З а р я н а к о м у н и з м а, № 141

[236]**Пачников, Д.** Цит. съч., с. 25, 26; **Марангозов,** И. Н. Цит. съч., с. 128; **Марковски,** М. И. Цит. съч., с. 69

[237]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 92

[238]**Гъбенски,** Х. и П. Цит. съч., с. 170—171; **Марангозов,** И. Н. Цит. съч., с. 90, с. 127—128; АВ т. II. с. 327, пен. дело 710 на жена му Стана Колева Тодорова, където се описва героизмът му

[239]НБКМ — София, БИА, пенс. дело 710 на Стана К. Тодорова

[240]**Маринов,** Н. История на с. Скандало и Велчево, с. 207; Спомени на Г. Колева Генчева, внучка на Велчо Ночев

[241]АВ т. III, док. 84, с. 64, 10 май 1876

[242]**Попатанасов, Н.** Цит. съч., с. 25

[243]**Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 93

[244]Пак там, с. 97

[245]**Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана, с. 10

[246]Спомени на Никифор Хр. Шопов

[247]Спомени на Неделя Станчева от мах. Шопи, Кръвенишка община

[248]Ковачев. **Н. П.** Цит. съч., с. 106

[249]**Василев, Л.** Цит. съч., с. 5, 6

[250]**Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 3

[251]Спомени на Христо Минчев от мах. Дългодреи, дн. Столска общ.; **Хаджийски, Д. И.** Спомени за бунта 1876 г. Ръкопис, с. 1—2

[252]Спомен на Пенчо Събчев от мах. Троенци, Кръвенишка община

[253]Марангозов, **И. Н.** Цит. съч., с. 5; **Ковачев,** Н. П. Цит. съч., с. 107

[254]**Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 107

[255]**Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 95

[256]Пак там, с. 94

[257]Илия Пенков Попски от Ново село, спомени

[258]**Табаков, Н.** Х. Въстанието..., в. З а р я н а к о м у н и з м а, 1974, № 141.

[259]**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 177—178

[260]Пак там, с. 179

[261]Пак там, с. 209—211; АВ т. III, док. 86, с. 64, 11 май 1876

[262]**Събчев, Пенчо** от Кръвеник, спомени

[263]**Лумпаров, Иван Д.** от Кръвеник, спомени

[264]**Йонков,** Харалан Цонков, спомени; **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 108

[265]**Пенчев, Христо** от Кръвеник, спомени

[266] **Хаджийски, Д. Й.** от Кръвеник, спомени

[267] **Василев, Л.** Цит. съч., с. 6; **Киеков, М. П.** Цит. съч., с. 5; **Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 108—109

[268] **Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, № 141

[269] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 179—181

[270] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 97

[271] Пак там, с. 97

[272] Пак там, с. 98

[273] Пак там, с. 97

[274] Пак там, с. 98

[275] Пак там, с. 99

[276] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 181—182

[277] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 105; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 108

[278] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 178; **Теодоров, Ю. П.** Въспоминания..., с. 40

[279] **Големия, Х. И.** Спомени (под ред. на **В. Тилева**), ИБИД, XXIX, 1974, с. 411—420; **Бочаров.** Г. Спомени. 90 години от Новоселското въстание, Ловеч, 1966, с. 30

[280] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 212—213

[281] АВ т. III, док. 88, с. 65, 12 май 1876

[282] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 104

[283] **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 110

[284] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 172; **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 104

[285] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 182—183

[286] Пак там, с. 187—188

[287] **Табаков, Н. Х.** Въстанието..., в. Заря на комунизма, № 141.

[288] **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 99

[289] Пак там, с. 100—101

[290] **Маринов, Х.** Цит. съч., с. 16

[291] Спомени на Н. Пелов и Симеон Минков от Стоките. АВ т. II, с. 383

[292] **Пенков,** свещ. Ив. М. Сведения по Априлското въстание в Кръвеник през 1876 г. Ръкопис от 6 с., с. 5

[293] **Кривошиев, И. К.** Цит. съч., с. 4; **Василев, Л.** Цит. съч., с. 10

[294] **Начов, Н.** Калоферската мъжка света обител, С., 1895, с. 33, 34

[295] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 172; **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 109; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 111

[296] **Христов, Й. Филев,** Спомени, с. 1

[297] **Гъбенски, Х. и П.** Цит. съч., с. 183, 159; **Марангозов, И. Н.** Цит. съч., с. 105; **Бакалов, И. Г.** Спомени.... с. 93

298**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 184
299Пак там, с. 220
300**Генев, Н.** Цит. съч., с. 8
301**Мутафов, С.** Цит. съч., с. 175
302**Вълчанов, Х.** Архиви..., 8, с. 87
303Пак там, VII, 9; **Пешев, П.** Цит. съч., с. 53
304**Вълчанов, Х.** Архиви..., 7, с. 9
305**Гъбенски, Х.** и **П.** Историята..., Цит. съч., с. 188—189
306**Шопов, Ст. Димов,** спомени от баща му. Убитият бил **Рачо** Мачков от мах. Лъга, опожарена изцяло от турците
307**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 190—191
308Пак там, с. 191, 192
309Пак там, с. 192
310Пак там, АВ т. III, док. 126, с. 81, 28 май 1876, док. 135, с. 85, 31 май 1876
311АВ т. III, док. 126, с. 81, 28 май 1876
312При проучването на топонимията в Габровско през 1963 г. посетихме лично гроба и лобното му място в с. Тодорчета
313**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 184, 185
314Пак там, с. 186
315Пак там, с. 186
316Пак там, с. 187
317АВ т. III, док. 101, с. 72, 16 май 1976
318**Рачев, И.** Цит. съч., с. 3; **Карагьозов,** Ц. Й. Цит. съч., с. 4
319**Колев,** свещ. П. Стоянов. Спомени за залавянето на П. Хр. Карагьозов. Ръкопис от 3 с. Родът на Остреto се заличил, тъй като нямал деца, а братята му от Каябаш се преселили в Богатово; Кольо забягнал в шуменско село
320**Гъбенски, Х.** и **П.** Цит. съч., с. 191; **Ковачев,** Н. П. Цит. съч., с. 117—119
321АВ т. III, док. 69, с. 55, 6 май 1876
322**Гъбенски, Х.** и **П.** Историята..., Цит. съч., с. 159; **Марангозов,** Н. Н. Цит. съч., с. 105; **Ганев,** Н. Цит. съч., с. 105; **Кехайов, Х.** Под знамето близнаци, стихове, Габрово, 1926, с. 10, забел. 2
323**Кисков, М. П.** Спомени..., с. 6; **Кънчев, М.** Спомени..., с. 2
324Сведение от внучката на **Фильо Радев, Божа Хр. Филева**
325**Ковачев, Н. П.** Цит. съч., с. 113—115
326В. Източно време, III, Цариград, № 1, 5 юни 1876
327В. Дунав, XII, Русе, № 1084, 4/16 юли 1976
328**Кисков, М. П.** Спомени..., с. 6; **Кънчев, М.** Спомени..., с. 2
329АВ т. III, док. 99, с. 70, 15 май 1976
330**Пешев, П.** Цит. съч., с. 53
331В. Дунав, XII, № 1070, 16/26 май 1876

332Драганев, М. С. Спомени, с. 2; Ковачев, Н. П. Цит. съч., с. 110; Киеков, М. П. Спомени. . ., с. 1—2; Ковачев, Н. П. Цит. съч., с. 111

333Шопов, Никифор Христов, Показания по миналото на Кръвеник. Ръкопис 3 с., с. 1; Лумпаров, И. Д. Спомени. . ., с. 1

334Василев, Л. Цит. съч., с. 11; Ковачев, Н. П. Цит. съч., с. 112

335Пешев, П. Цит. съч., с. 53

336Пак там, с. 54; Ганев, Н. Цит. съч., с. 121

337Ганев, Н. Цит. съч., с. 122

338Гъбенски, Х. и П. Цит. съч., с. 253

IV

1Попатанасов, Н. Какво се знае за миналото на с. Гъбене, Севлиевско, 1952. Ръкопис 33 с., с. 25, 26

2Марангозов, И. Н. Новоселското въстание. С., 1937, с. 113; Пачников, Д. Х. Новоселското въстание през 1876 г. Бележки от Ново село в миналото. Ръкопис на машина. 1960, 60 с., с. 27

3Хаджийсев, Н. И. Спомени, с. 1 у Н. П. Ковачев

4Василев, Л. Спомени за участието ми в Априлското въстание в с. Кръвеник. Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 25 с., с. 15

5Кривошиев, И. К. Спомени за Севлиевското въстание в 1876 г. Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 1887, 10 с., с. 5—7

6Киеков, М. П. Сведения за историята на с. Кръвеник, 1943, 8 с., с. 7

7Бакалов, И. Г. Стефан Иванов Пешев. С., 1901, с. 18, 19. Същият, Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 г., С., 1926, с. 89

8Пешев, П. Историческите събития и деятели. С., 1929, с. 50

9Същият, с. 50

10Вълчанов, Х. Архивни папки по миналото на Севлиево и Севлиевско, папка V, с. 91

11Радославов, Р. Следствия от Кримската война на 1854—1856 г. За памят за 1876 г. по въстанието на Търновското окръжие и описание на търновските тъмници. Търново, 1878, с. 56

12Мутафов, С. В навечерието на освобождението ни. Юбилеен сборник от сухиндолското читалище „Трезвеност“. Мусина, 1896, с. 166

13Бакалов, И. Г. Стефан Ив. Пешев, с. 20; Генев, Н. Страници

от историята на града Севлиево, В. Търново, 1925, с. 118, 119

[14]**Карагьозова, Ц. И.** Спомени за мъжа ми, 1925. Ръкопис на машина, 5 с., с. 4, 5

[15]**Генев, И. К.** Спомени по подготовката и провеждането на Априлското въстание в Севлиевско, 1927. Ръкопис у Н. П. Ковачев, 9 с., с. 6

[16]**Перезов, С. И.** Спомени по Априлского въстание в Севлиево, 1944, Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 3 с., с. 3

[17]**Вълчанов, Х.** Архивни. . ., VIII, с. 68, 69

[18]Същият, Архивни. . ., VIII, с. 69

[19]**Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 95, 96

[20]Същият, с. 95

[21]**Бакалов, И. Г.** Спомени, с. 97

[22]**Василев, Л.** Спомени, с. 15—16

[23]**Василев, Л.** Спомени, с. 17

[24]**Василев, Л.** Спомени, с. 12—14

[25]**Кривошиев, И. К.** Спомени. . ., с. 8

[26]**Гъбенски, Х. и П.** Историята. . ., с. 173; **Марангозов, И. Н.** Новоселско. . ., с. 115

[27]**Гъбенски, П. и Х.** Историята. . ., с. 173

[28]**Стоянов, З.** Записки по българските въстания. Под ред. на Л. Стоянов, С., 1948, с. 491

[29]**Стоянов, З.** Записки. . ., 495; **Ганев, Н.** Страници. . ., с. 129; АВ II, 1040/399. пенсионно дело 938, НБКМ — БИА

[30]**Теодоров, Ю. П.** Възпоминания по въстанията в Търновския санджак през 1876-та година, Русе, 1897, с. 46, 53

[31]Пак там, с. 54—56

[32]Пак там, с. 58

[33]**Радославов, Р.** Следствия. . ., с. 58—73

[34]**Буюклиев, П. Х.** Спомени по Априлското въстание, 1887. Ръкопис на машина 14 с. у Н. П. Ковачев, с. 10; **Ганев, Н.** Страници. . ., с. 121; **Пешев, П.** Историческите. . ., с. 54

[35]**Радославов, Р.** Следствия. . ., с. 66

[36]**Пешев, П.** Историческите. . ., с. 55

[37]**Марангозов, И. Н.** Новоселското. . ., с. 101; АВ т. III, 140, с. 87, 1 юни 1876

[38]**Сомлев, Д. Ц.** Спомени за Априлското въстание в Ново село, 1947. Ръкопис 3 с., с. 1—3; **Марангозов,** Новоселското. . ., с. 102—104

[39]АВ III, 140/88, 1 юни 1876

[40]АВ III, 144/89. 1 юни 1876

[41]АВ III, 150/91, 2 юни 1876

[42]АВ III, 149/91, 3 юни 1876

43АВ III, 153/93, 3 юни 1876
44АВ III, 155/93, 3 юни 1876, АВ III, 159/95, 3 юни 1876
45АВ III, 188/115, 19 юни 1876
46АВ III, 192/119, 23 юни 1876
47АВ III, 203/123, 29 юни 1876
48**Ганев, Н.** Страници..., с. 123—125; **Теодоров, Ю. П.** Въспоминания..., с. 136, 137, 138
49**Стоянов, З.** Записки..., с. 507
50Пак там, с. 508
51**Теодоров, Ю. П.** Въспоминания..., с. 41
52Пак там, с. 41, 42
53АВ III, 207/126, 1 юли 1876
54АВ III, 207/129, 1 юли 1876
55В. Дунав, XII, Русе, № 1084, 4/16 юли 1876
56В. Ден, II, Цариград, бр. 39, 10 юли 1876
57НБКМ БИАр, п. д. 688, на П. Х. Буюклиев, полицейско дознание
58АВ III, 208/130, 1 юли 1876
59АВ I, 408/461—463, 24 май 1876
60АВ III, 169/103, 9 юни 1876
61**Теодоров, Ю. П.** Въспоминания..., с. 63
62**Ганев, Н.** Страници..., с. 122
63**Беязов, В.** Черти из живота на Георги Драгошинов 1842—1926 г. Севлиево. 1926, с. 15, 16
64**Василев, Л.** Спомени, с. 17
65Пак там, с. 17
66**Василев, Л.** Спомени..., с. 17
67**Кривошиев, Ив. К.** Спомени..., с. 8
68**Пешев, П.** Историческите..., с. 64, забел. 1
69**Теодоров, Ю. П.** Въспоминания..., с. 138
70АВ III, 194/119, 24 юни 1876
71АВ III, 195/120, 24 юни 1876
72**Пешев, П.** Историческите..., с. 63
73**Гочев, С. С.** Спомен за въстанието, с. 1. Без година у Н. П. Ковачев
74**Стоянов, З.** Записки..., с. 493
75Пак там, с. 494
76**Карагьозова, Ц. Й.** Спомени..., с. 5
77**Стоянов, З.** Записки..., с. 494
78Пак там, с. 495
79**Колев,** свещ. Иван, Спомен за изповядването на Ст. Пешев и П. Карагьозов, предаден от Ст. Попиванов. Ръкопис у Н. П. Ковачев, с. 3

80 **Стоянов, З.** Записки. . ., с. 496
81 **Ганев, Н.** Страници. . ., с. 126
82 **Пешев, П.** Историческите. . ., с. 64
83 **Устабашиев, Х. Ц.** Спомени. . ., с. 2
84 **Генев, Н.** Спомени. . ., с. 7
85 **Пешев, П.** Историческите. . ., с. 64; **Генев, Н.** Спомени. . ., с. 7
86 АВ III, 207/128, 1 юли 1876
87 **Ганев, Н.** Страници. . ., с. 125; **Теодоров, Ю. П.** Въспоминания. . ., с. 137
88 **Попатанасов, Н.** Какво се знае за миналото на с. Гъбене, Севлиево, 1952. Ръкопис у Н. П. Ковачев, 33 с., с. 25; АВ III, 215/133, 5 юли 1876; АВ III, 216/133, 6 юли 1876
89 АВ III, 213/132, 5 юли 1876
90 **Стоянов, П. К.** Спомени за залавянето на П. Карагьозов в Каябаш, 1948, ръкопис 3 с., с. 2
91 **Гемеджийски,** свещ. А. К. Писма от Кипър, Писмо от 27 август 1876. Оригиналите му са у Н. П. Ковачев
92 АВ III, 222/136, 27 юли 1876. В молбата като просители са посочени 16 души: Димитър Денчев, Христо Иванов, Христо Митов (Топузанов) от Габрово, Петьо Хинков (Буюклиев), Захари Велчев от Севлиево, поп Атанас (Коев) от Гъбене, поп Иван (Маринов) от Каябаш, Аврама Драгнов, Вълко Йонков, Драгньо Стойчев, Панко Цонков (Пачников), Петко Мънков (Щърбанов), Петър Маринов, Стефан Вълков от Ново село, Маньо Тодоров (Арабаджията) от Горна Оряховица, Никола Иванов от Шипка. В писмото си свещ. Атанас посочва 17 души, липсва Марин Сяров
93 **Гемеджийски,** свещ. А. К. Писмо от 12 декември 1876 г. от Кипър
94 Същият, Писмо от 5 март 1877 г.
95 **Пачников, Д. П.** Новоселското въстание през 1876 г. Ръкопис на машина у Н. П. Ковачев, 60 с., с. 25
96 **Марангозов, И. Н.** Новоселското. . ., с. 126. За заточениците вж.: **Ковачев, Н. П.** Севлиевски заточеници на остров Кипър, в. Борба, XII, Габрово. № 49, 24 февруари 1956; в. Народни борци, брой единствен, Севлиево, 1956, с. 1
97 **Гъбенски, Х. и П.** Историята. . ., с. 136; **Теодоров, Ю. П.** Въспоминания. . ., с. 105
98 **Цончев, П.** Цанко Христов Дюстабанов, С., 1926, с. 12
99 **Теодоров, Ю. П.** Въспоминания. . ., с. 112
100 **Ганев, Н.** Страници. . ., с. 69
101 **Генев, Н. К.** Спомени. . ., с. 9
102 **Мутафов, С.** В навечерието. . ., с. 164

103 **Димитрова, А.** Защита на Европа. Народна младеж, XII, 1956, № 99; **Димитров, С.** Отзвукът в Европа, в. Земеделско знаме, XXIV, 1956, № 3009; **Осинин, Д.** Европейският печат и Априлското въстание, в. Отечествен фронт, 1951, № 2076; **Манев, М.** Априлското въстание и българо-съветската дружба, в. Земеделско знаме, XXIV, 1951, № 1447; **Бурманов, А.** Руският народ и Априлското въстание, в. Работническо дело, XXV, 1951, № 123; **Тодоров, Н.** Английските империалисти и Априлското въстание. В: Априлско въстание, 1951, с. 4

104 АВ I, 457/541, 2 август 1876; АВ III, 582/360, 2 август 1876; АВ III, 226/138, 4 август 1876

105 АВ III, 226/138, 4 август 1876

106 **Димитров, П.** Спомени по изследванията на турските свирепства при потушаването на българското въстание през 1876 г. и по резултатите от тези изследвания. С., 1901, с. 36

107 **Маринов, Х.** Априлското въстание в Предбалкана, с. 20

108 **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 129; **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 98

109 **Марангозов, И. Н.** Новоселското..., 135

110 АВ III, 229/139, 10 август 1876

111 АВ III, 234/146, 23 август 1876

112 АВ III, 235/147, 236/148, без дати; АВ III, 237/148, б. д.

113 **Ковачев, Н. П.** Миналото..., с. 128

114 **Гъбенски, Х. и П.** Историята..., с. 173

115 **Михов, Н.** Населението на България през XVIII и XIX век, С., 1945, т. IV, с. 22—25; т. III, с. 95

116 **Бакалов, И. Г.** Спомени..., с. 99—100

117 Списък на поборниците и въстаниците, взели непосредствено участие в Новоселското въстание през май 1876 г. с известни неточности е поместен в брошурите: „90 години от Новоселското въстание", Ловеч, 1966, с. 55—62; „Безсмъртни имена на априлци", В. Търново, 1966, с. 71—78

118 Списък на четата на Ц. Дюстабанов и участниците в подготовката на въстанието в Габровско: „Безсмъртни имена на априлци", В. Търново, 1966, с. 50—531; **Гъбенски, Х. и П.** Историята..., с. 177—178

119 **Тодоров, Н.** Положението на българския народ под турско робство, С., 1953, с. 346, 347

120 НБКМ БИАр, папка 68, инв. № 9166; **Страшимиров, Д. Т.** История на Априлското въстание, т. III, Пловдив, 1907, с. 383

121 НБКМ, БИАр, II В 8401

[122]**Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 100; **Ковачев, Н. П.** Миналото. . ., с. 142
[123]**Хаджийски, Д. Й.** Спомени за бунта. . ., с. 3
[124]**Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 100
[125]**Марангозов, И. Н.** Новоселското. . ., с. 133
[126]В. Нова България, № 58, 10 септември 1876
[127]АВ II, 304/90, 26 септември 1876
[128]**Тодоров, Н.** Положението. . ., с. 348
[129]**Михов, Н.** Населението. . ., т. IV, с. 12
[130]НБКМ, БИАр, п. д. 1371 на Бойо Михов, п. д. II 757 на Михо Костов Гърбата от Кръвеник и други
[131]**Бакалов, И. Г.** Спомени. . ., с. 100
[132]СБКМ. БИАр, п. д. 1406 на Гена Велчева Ночева, п. д. 880 на Стойка Попрадионова и др.
[133]Сведенията за поборниците от Севлиевско сме ползували от Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. Същите са апотирани в Априлско въстание, т. II, 1955, с. 236—423

V

[1]**Панов, Й.** Ботеви четници от Севлиевско. Сб. Априлското въстание 1876 г. в Габровски окръг, Габрово, 1966, с. 95
[2]Юбилеен сборник на сухиндолското читалище, „Трезвеност“ — 1870—1895, Мусина, 1896, с. 34
[3]Юбилеен сборник на сухиндолското читалище, АВ III, с. 351—352
[4]**Македонски, Хр.**, Записки, С., с. 222
[5]**Симидов, Ф.** Прочутият Филип Тотю войвода, С., 1972, с. 374—376
[6]**Стойнов, Г.**, Опълчениците от Ловешко. Сб. Ловеч и Ловчанско, т. V, С., 1934, с. 364

ТРЕТА ГЛАВА

I

[1]**Димитриев, Р.** Боевете и операциите около Шипка през 1877—1878 г., С., 1902, с. 251

[2]Юбилеен сборник на сухиндолското читалище „Трезвеност“, Мусина, 1896, с. 34

[3]**Ганев, Н.** Освобождението на града Севлиево. С., 1927, с. 31

[4]Пак там. с. 7

[5]**Пешев, П.** Историческите събития и деятели..., С., 1929, с. 87

[6]**Пешев, П.** Освобождението на Севлиево. В. Севлиевски сговор, 1922, № 1, с. 11—12

[7]**Гаврийски, Д.** Освобождението на Севлиево. В. Севлиевски сговор, 1922, № 1, с. 15—18

[8]**Попов, С.** Из миналото на Севлиево. В. Развитие, Севлиево, № 25, 8 юли 1939

[9]Инв. № 569, I — 2, при Градски исторически музей — Севлиево — по-нататък ГИМС

[10]**Гаврийски, Д.** Цит. съч., с. 16

[11]Пак там. с. 16

[12]**Верещагин, А. В.** Дома и на войне. С. Петербург, 1886, с. 527

[13]И. К. С. Най-старият български конен офицер след Освобождението. В. Нашата конница, 1940, № 4, 5 и 6, 8—11

[14]**Верещагин, А. В.** Цит. съч.

[15]**Верещагин** в спомените си го нарича Атанас

[16]В спомените си Верещагин споменава някои видни граждани, като председателя на смесената комисия Иван Хаджиангелов, неговия брат Сава, който непрекъснато бил с казаците, един свещеник, вероятно Марин Софрониев, и др.

[17]**Верещагин, А. В.** Цит. съч.

[18]**Байчев, Т. Н.** Юбилейна история на 25 години България. С., 1903, с. 62

[19]**Белчева, М.** Спомени. Архив на Х. П. Вълчанов, инв. № 490, II — 26, при ГИМС

[20]**Песецки, П. Я.** Два месеца в Габрово. Възпоменания за войната 1877—1878 г., Пловдив, 1879, с. 159

[21]**Верещагин, А. В.** Цит. съч.

[22]Инв. № 430, II — 1, при ГИМС

[23]**Бозвелиев, К. С.** Спомени, т. I — 1868—1878. Казанлък, 1942, с. 227

[24]**Ганев, Н.** Цит. съч.

[25]Архив на Добри Кабакчиев при ГИМС

26 **Ганев, Н.** Цит. съч.

27 Архив на Симеон Спиридонов при ГИМС, където предава една среща между генералите Скобелеви — син и баща, станала в Севлиево. Тъй като бащата бил по-младши чин, понечил да козирува, а синът, леко сваляйки ръката, му казал: „Свещеният закон не позволява бащата да отдава чест на сина!" Срещата се състояла в дома на Спиридонови

28 Освободителната война през погледа на съвременници. С., 1958, с. 180

29 Пак там. Спомени на ген. Виктор Дезидорович Дандевил

30 **Пейковски, И.** Освобождението на Троян и боевете в Троянския балкан през Освободителната война 1877—1878 г. Сб. Град Троян, С., 1968, с. 78—98

31 Цит. сб. на Сухиндолското читалище, с. 34

32 **Йосифов, И.** Историческото село Върбовка, С., 1967, с. 175

33 Спомени на Рада Петрова Чалъкова при ГИМС

34 Културна история на с. Крамолин. Габрово, 1938, с. 80

35 Спомени за Освобождението, при чит. „Цв. Иванов", с. Крушево, Габровски окръг

36 **Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 316

37 И. К. С. Цит. статия

38 Цит. спомени при читалището в с. Крушево

39 **Попатанасов, И.** Какво се знае за миналото на с. Гъбене. Ръкопис на машина, 38 с., при ГИМС

40 **Ковачев, Н. П.** Цит. съч.

41 **Гълъбова, В.** Духовна култура и фолклор на с. Млечево. Ръкопис на машина, 239 с., при ГИМС

42 **Йосифов, И.** Цит. съч.

43 **Чалъкова, Р. П.** Цит. спомени

44 **Семов, К.** Жив свидетел на две освобождения. В. Севлиевска трибуна, № 8, 21 февруари 1968

45 Българското опълчение. Сб. документи, т. I, С., 1956, с. 361—363

46 Освобождението на България от турско иго 1877—1878 г., Сб. статии, С., 1958, с. 278

47 Д-р Стойчо Христов завършил медицина в Румъния, основава читалището в Севлиево, оглавявал революционното движение в Севлиевско по времето на В. Левски. След смъртта на Апостола заподозрян в революционна дейност, отново заминал в Румъния. По време на Освободителната война участвувал като лекар в румънската армия. След Освобождението развил дейност по организирането на медицинската служба в армията

48 За опълченците от Севлиевско прилагаме поименен списък

[49]Българското опълчение. Сб. документи, т. II. С., 1959, с. 202—205
[50]**Беязов, В. Х.** Опълченското дружество „Лев" и въздигнатите от него паметници в Севлиево и Калъдере. Севлиево, 1940, с. 22
[51]**Христова, М.** Спомени за Христо (Тачо) Драганов. Ръкопис на машина, при ГИМС
[52]**Ненсва, И.** Спомени по случай 90 години от освобождението на България. Ръкопис па машина при ГИМС
[53]Част от архива и печата на опълченското дружество „Лев" се пази в документалния фонд на музея в Севлиево
[54]**Муратов.** Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България от 1877—1878 г. С., 1905, с. 10
[55]**Тодоров, Г. Д.** Временното руско управление в България през 1877—1879 г. С., 1958, с. 459
[56]**Погодин, А. Л.** История на българския народ. Габрово, 1911, с. 289—290
[57]**Тодоров, Г. Д.** Цит. съч.
[58]**Пешев, П.** Цит. съч., с. 118—119
[59]**Ганев, Н.** Цит. съч.
[60]**Пешев, П.** Цит. съч.
[61]**Бендерев, А.** История на българското опълчение 1877—1878 г. С., 1930, с. 394—395
[62]Държавен вестник, № 5, 25 август 1879
[63]Пак там
[64]Пак там, № 91, 13 декември 1880
[65]**Пешев, П.** Цит. съч.
[66]Българската земска войска 1877—1878 г. Създаване на българската войска след Освободителната руско-турска война 1877—1878 г. Сб. документи и материали. С., 1956, с. 690
[67]Инв. № 104, I — 1, при ГИМС
[68]Държавен вестник, № 10, 6 октомври 1879; № 9, 12 септември 1880; № 26, 16 февруари 1880
[69]Българската земска войска..., с. 607
[70]Пак там, с. 543
[71]**Песецки, П. Я.** Цит. съч
[72]Българската земска войска..., с. 453—458
[73]Държавен вестник. № 70, 10 септември 1880; № 79, 14 октомври 1880; № 91, 13 декември 1880
[74]**Митев, Й.** Българското опълчение в Освободителната война. С., 1955, с. 181
[75]**Попиванов, Д.** Книга за Батошево и батошевци. Ръкопис на машина в три части при музейната сбирка — Батошево

[76] Габровският край през Освободителната война 1877—1878 г. С., 1963, с. 86—97
[77] Великов, И. Село Дебелцово — спомени, скици. Ръкопис 39 с. Инв. № 1404, II — 21, при ГИМС
[78] НБКМ, II, В. 8400
[79] Инв. № 427, II — 1, при ГИМС
[80] Пак там
[81] Пак там
[82] Инв. № 428. II — 1, при ГИМС
[83] Пак там
[84] Инв. № 427, II — 1, при ГИМС
[85] Инв. № 428. II — 1, при ГИМС
[86] Kabran (т), съд за измерване на зърнени храни
[87] Инв. № 428, II — 1, при ГИМС
[88] НБКМ. II. 8400
[89] В. Развитие, Севлиево, № 25, 8 юли 1939
[90] Инв. № 427, II — 1, при ГИМС
[91] НБКМ, II. В. 8402
[92] Журнал на Градски управителен съвет — Севлиево от 12 февруари 1878 г. ОДА — Габрово, ф. 6 к., от 1, А. Е. 1
[93] Цит. журнал
[94] Пак там, ф. 6 к., оп. 1. л. 47
[95] Пак там
[96] НБКМ, II, В. 8401
[97] Цит. журнал
[98] НБКМ, II. В. 8407
[99] Цит. журнал
[100] Държавен вестник, № 12, 22 октомври 1879
[101] Държавен вестник, № 58, 19 юли 1880
[102] Еленски сборник. Описание на гр. Елена и Еленско. С., 1931, с. 326
[103] Държавен вестник, № 29, 1 март 1880
[104] Държавен вестник, № 41, 3 май 1880
[105] Държавен вестник, № 59, 26 юли 1880
[106] Държавен вестник, № 73, 20 септември 1880
[107] Държавен вестник, № 70, 10 септември 1880
[108] Държавен вестник, № 60, 30 юли 1880
[109] Държавен вестник. № 69, 6 септември 1880
[110] Държавен вестник, № 55, 5 юли 1880
[111] Държавен вестник, № 86, 19 ноември 1880
[112] Държавен вестник, № 93, 17 декември 1880
[113] Държавен вестник, № 91, 13 декември 1880

[114]Отчет за изпълнение решенията на Търновския окръжен съвет. Търново, 1907, с. 2
[115]**Попиванов, Д.** Цит. съч.
[116]**Ковачев, Н. П.** Цит. съч.
[117]Културна история на с. Крамолин. Габрово, 1938, с. 80
[118]Инв. № 154, II — 1, при ГИМС. Този документ е подпечатан с кръгъл печат с името на мухтара
[119]Юбилеен сборник на сухиндолското читалище „Трезвеност"
[120]**Гълъбова, В.** Цит. ръкопис
[121]**Попатанасов, Н.** Цит. ръкопис
[122]**Иванов, К.,** Мънков П. Кратки исторически бележки за с. Горна Росица. Ръкопис на машина, 35 с., при ГИМС
[124]Дневник на II ОНС, С., 1880, с. 469
[125]В. Социалдемократ, Севлиево, 1892, № 1
[126]**Карастоянов, П.** Бележки по историята на с. Младен. Ръкопис на машина у автора
[127]**Кънчев, Н. Н.** Бележки по историята на с. Душево. Ръкопис на машина у автора
[128]**Цвятков, Д.** Исторически бележки за с. Градница, Габровски окръг. Ръкопис у автора
[129]**Тричков, Д.** Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие за 1889 г. Севлиево, 1889, с. 8
[130]НБКМ, II, В. 8403
[131]Пак там, II, В. 8404
[132]Държавен вестник, № 30, 5 март 1880
[133]Инв. № 1097, I — 2, при ГИМС
[134]Държавен вестник, № 33, 15 март 1880
[135]Държавен вестник, № 46, 31 май 1880
[136]Инв. № 2188, II — 53, при ГИМС
[137]Държавен вестник, № 23, 26 януари 1880
[138]Държавен вестник, № 21, 22 юни 1880
[139]Два от оригиналните печата — на Средния и Горния квартал, се пазят при ГИМС под инв. № 721 и 1781
[140]Държавен вестник, № 88, 1 септември 1880
[141]Държавен вестник, № 76, 1 октомври 1880
[142]Държавен вестник, № 56 19 юли 1880; № 49, 26 април 1880; № 83, 5 ноември 1880; № 100, 17 януари 1880
[143]Държавен вестник, № 3, 11 август 1879
[144]Държавен вестник, № 32, 12 март 1880
[145]Държавен вестник, № 70, 10 септември 1880
[146]Държавен вестник, № 22, 19 януари 1880
[147]Държавен вестник, № 29, 1 март 1880

[148]Пак там

[149]Държавен вестник, № 32, 8 март 1880

[150]Държавен вестник, № 34, 19 март 1880

[151]Държавен вестник, № 54, 28 юни 1880

[152]Държавен вестник, № 57, 12 юли 1880

[153]Държавен вестник, № 67, 27 август 1880

[154]Държавен вестник, № 80, 18 октомври 1880

[155]Исторически преглед на медицинската част в България (15 август 1878 — 15 август 1898 г.). — Медицински сборник, 1898, № 8

[156]Календар за 1881

[157]**Муратов**, Цит. съч.

[158]Държавен вестник, № 4, 18 август 1879

[159]Държавен вестник, № 61, 2 август 1880

[160]**Беязов, В. Х.** Вековната служба на Хаджистояновото училище. Сб. „Стогодишнина на Хаджистояновото училище 1844—1944 г." Севлиево, 1944, с. 23

[161]**Беязов, В. Х.** Училищни сгради в Севлиево. Цит. сб., с. 30

[162]**Беязов, В. Х.** Христо Спиридонов — биографични бележки. Севлиево, 1941, с. 15

[163]**Тодоров, Г. Д.** Цит. съч.

[164]**Василев, К.** Борбата на българския народ против решенията на Берлинския конгрес 1877—1879 г. Сб. „Освобождението на България от турско робство". С., 1958, с. 381

[165]Фототабло. Инв. № 712, при ГИМС

II

[1]**Ковачев, Н. П.** Сборник „Росица". Народни песни от Севлиевско, машинопис

[2]**Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание. С., 1937, с. 46

[3]**Ковачев, Н. П.** Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 150—151; 75 години Кръвенишко априлско въстание 1876—1951 г. Възпоменателен лист, Кръвеник, май 1951, с. 2

[4]**Ганев, Н.** Страници от историята на града Севлиево. В. Търново, 1925, с. 133—134

[5]**Марангозов, И. Н.** Новоселското въстание, с. 136, 138

[6,7]**Бакалов, И. Г.** Стефан Иванов Пешев, С., 1961, с 48—49; **Ганев,** Н. Страници от историята..., с. 134; **Влаев,** В. Паметникът на свободата. В. Отечествен фронт, XXVI, № 7334, 14 април 1968. Той посочва, че скицата е изработил севлиевският окръжен архитект Евгени Хюго Геслер в 1882 г., фигу-

рата рисувал Ото Хорейши, а камъка обработил софиянецът Аполоно

[8]Марангозов, И. Н. Новоселското въстание, с. 139

[9]Ковачев, Н. П. Миналото на героичен Кръвеник, с. 145—149

[10]Ковачев, Н. П. Неточността трябва да се изправи, в. Народна младеж, XIII, № 278, 19 ноември 1956

[11]Текстовете на плочите на Бабан, на м. Кървавата стена и на м. Гроба са съставени от учителя Н. П. Ковачев

[12]Ковачев, Н. П. Миналото на героичен Кръвеник, с. 148

СЪДЪРЖАНИЕ

883

ХРИСТО М. ЙОНКОВ
НИКОЛАЙ П. КОВАЧЕВ
ЙОНЧО К. ПАПОВ

СЕВЛИЕВО И СЕВЛИЕВСКИЯТ КРАЙ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Първо издание

Рецензенти Николай Жечев, Георги Нешев, Румяна Радкова
Редактор Добрин Памуков
Редактор на издателството Ирина Манова
Художник Петър Петров
Художествен редактор Радина Цачева
Технически редактор Станка Милчева
Коректор Юлия Стефанова
Дадена за набор юли 1986 г.
Подписана за печат декември 1986 г.
Излязла от печат декември 1986 г.
Печатни коли 26 + 2 к. прил.
Издателски коли 23,52
УИК 25,50
Формат 32/84/108
Тираж 5100
Код 27 9531422511 / 0630—89—86
Поръчка № 525
Цена 2,10 лв.
Издателство на Отечествения фронт
ДП „Стоян Добрев — Странджата“ — Варна

ИЗДАТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ
ФРОНТ

ЦЕНА 2,10 ЛВ.